

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

2/2010.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2011.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

*Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief*

Др Миле Бјелајац

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Мира Радојевић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Др Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

*Секретар редакције –
Editorial secretary*

Др Петар Драгишић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство за науку и

технолошки развој Републике Србије

АУТОРИ

Мр Душан Р. Бајагић – истраживач сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Јелена Петаковић – истраживач приправник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Зоран Јањетовић – виши научни
сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Ђоко Триповић – научни саветник,
Институт за савремену историју, Београд

Др Јан Пеликан – доцент,
Филозофски факултет Карловог универзитета,
Праг

Мр Радина Вучетић – асистент,
Филозофски факултет, Београд

Др Вера Гудац-Додић – виши научни
сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Проф. др Јожеф Јухас – ванредни
професор,
Универзитет Лоран Етвеш, Будимпешта

Др Алекса Ђилас –

Мр Драган Крсмановић – начелник војног
архива у пензији, Београд

На основу мишљења Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS

2/2010.

ЧЛАНЦИ

Articles

Mr Душан Р. БАЈАГИЋ

Проф. др Милан И. МИЉЕВИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА НАДЛЕЖНОСТИ МИНИСТАРСТВА

ПРОСВЕТЕ КРАЈЕВИНЕ СХС У ОБЛАСНИМ УПРАВАМА

The Organization of Competences of the Ministry of Education of the

Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Regional Administrations . 7

Jelena ПЕТАКОВИЋ

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПРОИЗВОДНЈЕ ЖИТА НА БАЛКАНУ

ОД 1925. ДО 1939. ГОДИНЕ НА ОСНОВУ ГОДИШЊИХ

СТАТИСТИЧКИХ ИЗВЕШТАЈА ДРУШТВА НАРОДА

Comparative analysis of grains production in the Balkans from 1925

to 1939 based on the Statistical Yearbooks of the League of Nations . 24

Dr Zoran ЈАНЈЕТОВИЋ

ДОБРОВОЛЈНИ РАДНИЦИ ИЗ СРБИЈЕ У НЕМАЧКОЈ 1941–1944.

Volunteer Workers from Serbia in Germany 1941–1944 47

Dr Ђоко ТРИПКОВИЋ

ВРАЋАЊЈЕ БАЛАНСА У ПОЛИТИЦИ ЈУГОСЛАВИЈЕ ПРЕМА

СУПЕРСИЛАМА КРАЈЕМ 60-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Bringing Back the Balance to the Yugoslav Policy Toward

Superpowers in late 1960s 75

Др Јан ПЕЛИКАН

ПРИЛОЗИ ЗА ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

ШЕЗДЕСЕТИХ И СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

The Elements for Social History of Kosovo and Metohia in 1960s

and 1970s 95

Mr Радина ВУЧЕТИЋ

КАУБОЈИ У ПАРТИЗАНСКОЈ УНИФОРМИ

(Амерички вестерни и партизански вестерни у Југославији

шездесетих година 20. века)

Cowboys in Partisan Uniforms

(American and Partisan Westerns in Yugoslavia in 1960s) 130

<i>Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ</i> РАД ЖЕНА У ДОМАЋИНСТВУ – ПРАКСА У СРБИЈИ Work of Women at Home – Serbian Practice	152
--	-----

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

<i>Prof. dr Jožef JUHAS (József JUHÁSZ)</i> SAVREMENA MAĐARSKA ISTORIOGRAFIJA O JUGOSLAVIJI Contemporary Hungarian Historiography on Yugoslavia	169
---	-----

ЕСЕЈИ

Essays

<i>Dr Aleksa ĐILAS</i> DE GAULLE'S VISION OF EUROPE AND THE PROBLEMS OF THE CONTEMPORARY BALKANS De Golova vizija Evrope i problemi savremenog Balkana	185
---	-----

ГРАЂА

Sources

<i>Мр Драган КРСМАНОВИЋ</i> УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ Entry Book of the Senior Military Tribunal in Belgrade for the Year 1945	195
---	-----

In memoriam

<i>Мр Дејан Обрадовић</i> (1971–2010)	263
--	-----

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

<i>Manfred Gerstenfeld, The Abuse of Holocaust Memory, Distortions and Responses, Jerusalem, 2009. (Др Младенка ИВАНКОВИЋ) ...</i>	267
<i>Ivan T. Berend, Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije, Arhipelag, Beograd, 2009. (Jelena PETAKOVIĆ)</i>	270

<i>Жупски зборник, часопис за историјска, културолошка и природњачка истраживања Жупе, година IV, бр. 4, Александровац, 2009. (Мр Весна ЂИКАНОВИЋ)</i>	273
<i>Dejan Đokić, Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji, Fabrika knjiga, Beograd, 2010. (Срђан МИЛОШЕВИЋ)</i>	274
<i>Слободан Селинић, Југословенско-чехословачки односи 1945–1955, Београд, 2010. (Милан ПИЉАК)</i>	281
<i>Миле Бјелајац, Дипломатија и војска, Србија и Југославија 1901–1999, Београд, 2010. (Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ)</i>	283
<i>Божидар Благојевић, Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије септембар–октобар 1944. године, Неготин, 2010. (Др Момчило МИТРОВИЋ)</i>	287
<i>Ослобођење Београда 1944. године, Зборник радова са међународног научног скупа „Ослобођење Београда 1944. године“, Београд, 2010. (Olivera MARKOVIĆ)</i>	289

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Милан СОВИЉ

„Научна конференција: České, slovenské a československé dějiny 20. století V”, 23.–24. března 2010, Hradec Králové, Česká republika ... 295

Мр Милан СОВИЉ

Трећи научни скуп чешких балканолога, Брно, 27. април 2010. године 296

Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ

Информација о презентацији резултата рада Института за новију историју Србије, Москва, 2–7. октобра 2010. 297

УДК 354.32(497.1)"1918/1929"
353.2(497.1)"1918/1929"

Мр Душан Р. БАЈАГИЋ
Институт за новију историју Србије
Проф. др Милан И. МИЉЕВИЋ
Универзитет Сингидунум, Београд

ОРГАНИЗАЦИЈА НАДЛЕЖНОСТИ МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ КРАЉЕВИНЕ СХС У ОБЛАСНИМ УПРАВАМА*

АПСТРАКТ: *Применом историографске методе истраживана је организација надлежности Министарства просвете Краљевине СХС у обласним управама. Ове надлежности су биле прописане на основу Видовданског устава и свих законских и подзаконских аката којима су регулисане организација и функционисање државне управе и Министарства просвете у државној управи. Резултати говоре да су органима обласних управа задуженим за вођење послова из надлежности Министарства просвете, поред нормама прецизно задатих функција управе као власти, били задати и елементи функција управе као јавне службе. Ове функције су се састојале од: организационих, кадровских, материјалних, нормативно-правних и осталих, и на основу њих се у надлежности ових органа нашло руковођење средњим, стручним и основним школама, чиме је квалитативно била изражена мера њихове самосталности.*

Кључне речи: *Краљевина СХС, Министарство просвете, обласне управе, организација и надлежности*

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Предмет нашег истраживања јесте организација надлежности Министарства просвете у обласним управама¹ у Краљевини СХС. Тражимо одговор на питање какве су функције имали органи обласних управа и чиновништво које је унутар тих управа било задужено за вршење послова из надлежности Министарства просвете?² Ово је питање важно како би се уочила мера самосталности коју су имали органи обласне самоуправе, насупрот веровању да је Краљевина СХС била „унитарна држава“, у којој се у свакодневной пракси спроводила „великосрпска хегемонија“.

Намера је да се сагледавањем природе локалне управе, у нашем случају реч је о организацији надлежности Министарства просвете у обласним управама, о теми о којој до сада није писано, допринесе потпунијем поимању прошлости југословенске државе у току прве деценије њеног постојања, како би се допунила постојећа историографија. У првом реду то су:

– књига професора Љубодрага Димића *Културна политика Краљевине Југославије*, у којој се овом питању приступа кроз сагледавање културних прилика у којима је живело становништво Краљевине, односно кроз исказивање државне културне политике путем просветне и просветитељске димензије, нарочито у периоду парламентаризма када је држава трагала за културним концептом.³

– књига Гордане Кривокапић-Јовић *Оклоп без витеза: о социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, у којој се између осталог, разматра покушај радикала да употребом старих, нешто увећаних, дограђених и модернизованих министарстава и служби предратне Краљевине Србије, као језгра које је временом требало да се попуни и увећа у општејугословенском правцу, оствари модерну државу кроз операционализовање демо-

¹ Управне послове у модерној држави врше органи управе и други државни органи који су овлашћени за вршење управних активности. Наиме, један и то знатан део управних послова се у систему модерне државе поверава нарочитим јавноправним телима које ствара сама држава. Та тела имају карактер правних личности, једнако у погледу приватног као и јавног права. Она могу да имају своје посебне органе, у оквиру препуштене им надлежности сама одлучују које ће послове обављати и како. Организација тих и таквих тела може да се изведе на персоналној и територијалној основи. Слободан Јовановић, *Држава*, I и II, Београд, 1936, стр. II/297–316.

² У одговору на ово питање примењена је историографска метода, прикупљана су најважнија законска и подзаконска акта и релевантна литература која се односила на организацију надлежности Министарства просвете у управним областима као делу административно-територијалне структуре Краљевине СХС. Велики број подзаконских аката којима је регулисана организација надлежности Министарства просвете у управним областима прописан је у време када је на челу Министарства био Светозар Прибићевић.

³ Видети: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1996.

кратског парламентаризма и кроз Југославију, односно кроз њено уједначавање и обједињавање.⁴

Овим књигама придружујемо и наш текст „Светозар Прибићевић, Веља Вукићевић и Стјепан Радић као министри просвете Краљевине СХС (1924–1926)“ у којем смо разматрали у каквим уставним, законским и материјалним околностима су деловала три политички различито оријентисана министра просвете, и колико су за релативно кратко време својих мандата могли да мењају ставрност, унапређују рад универзитета, користе своја овлаштења у арбитражу кадрова;⁵ и нашу књигу *Управљање Министарством просвете Краљевине СХС* у којој је као студија случаја разматрано питање организације и функционисања Министарства просвете као органа државне управе Краљевине СХС на примеру виших и високошколских институција у условима плурализма правних система и политичка ангажованост министара просвете на организацији и функционисању у области вишег и високог школства.⁶

Овај рад, такође, има за циљ да најави наш следећи истраживачки корак који би се тицао страначке и националне структуре просветних органа у обласним самоуправама, како би се дао допринос објективним истраживањима ове историјске појаве и како би се обогатио квалитет теоријских размишљања о феномену националне државне управе и њеној структури на свим нивоима.

У истраживање смо пошли са налазом да је на простору државе која је настајала, Краљевине СХС, било шест различитих правних подручја. Ових шест различитих правних система представљали су: правни систем Краљевине Србије; правни систем Црне Горе; правно подручје Словеније и Даламције које су се налазиле у оквиру правног система Аустрије; правно подручје Барање, Бачке и Баната који су се налазили у оквиру правног система Угарске; правни систем Хрватске и Славоније које су биле у саставу административно-правног система Угарске, али су имале елементе аутономије (на основу Угарско-хрватске нагодбе из 1868. године), посебно на пољу просвете. Посебан правни систем чиниле су Босна и Херцеговина које су се налазиле под заједничком аустро-угарском управом.

Захтев за аутономијама, који је делегација Народног вијећа СХС заступала у преговорима са Владом Краљевине Србије, условио је да Краљевина СХС свој живот почне састављена из покрајина разврстаних у ових

⁴ Видети: Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза*, Београд, 2002.

⁵ Видети: Dušan Bajagić, „Svetozar Pribičević, Velja Vukićević i Stjepan Radić kao ministri prosvete Kraljevine SHS (1924–1926)“, *Pisati istoriju Jugoslavije: Viđenje srpskog faktora*, Београд, 2007.

⁶ Душан Р. Бајагић, *Управљање Министарством просвете Краљевине СХС*, Београд, 2009.

шест различитих правних подручја, која су представљала посебне правне системе.⁷

Наша генерална хипотеза гласи: Упоредна егзистенција шест правних система обележила је Краљевину СХС. Она је у пракси довела до појаве различитих правних система, у којима су се остваривали стари законски акти и законски акти страних држава, односно држава које више нису постојале. То је одредило начин управљања органима државне управе Краљевине СХС. Овакво стање потрајало је до 6. јануара 1929. године, када је Прокламацијом краљ Александар I Карађорђевић заузео личну власт, и када је започео велики посао на стварању јединственог законодавства и осигуравање правног поретка у земљи са циљем очувања државног и народног јединства.

У време државног провизоријума, до ступања на снагу Устава од 28. јуна 1921. године, покрајине Краљевине СХС које су пре уједињења припадале некадашњој Аустро-Угарској задржале су исто територијално подручје и, у начелу, исти правни делокруг као и у Аустро-Угарској. Од покрајине до покрајине, представљали су их: бан, председник, намесник, или поглавар, који су председавали заседањима земљаских влада у тим покрајинама. Покрајинске (земаљске) владе су, у складу са надлежностима, имале ресоре (повереништва) за унутрашње послове, за пољопривреду, за социјалну заштиту, за просвету и вере, за јавне радове и за правосуђе. Земаљске владе су пословале тако да је читава влада обједињавала све функције, и као таква, била је одговорна за своје пословање на подручју покрајине централној влади у Београду, која је задржала право надзора и могућност да препорукама и инструкцијама утиче на њихов рад. Повереништва су била последњи административни ступањ у покрајинама, а министарства су, поред надзора над њима, превасходно задржала право на именовање вишег чиновништва и оне послове који су се односили на државни прорачун. Централна влада је за обављање појединих послова (финансије, железница, саобраћај, трговина, индустрија, шумарство, рударство, водопривреда, грађевинарство, здравство, пошта, телеграф и сл.) у покрајинама оснивала своје властите експозитуре, које су пословале као редовна и стална одељења која су била надлежна за подручје једне покрајине. Таква одељења, са седиштем у земаљској влади, била су подређена непосредно ресорном министарству, односно посебном одељењу тог министарства у Београду које је било надлежно за ту покрајину.⁸

⁷ Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине СХС*, Београд, 1924, стр. 14 и 15; Исти, *Политичке и правне расправе*, II, Београд, 1932, стр. 301–310; *Грађа о стварању југословенске државе (1. I – 20. XII 1918)*, (приредили: Dragoslav Janković i Bogdan Krizman), II, Београд, 1964, стр. II/673–683.

⁸ „Покрајинске управе“, *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 2, Загреб, 1924, стр. 98–100; Љубодраг Димић, *Историја српске државности (Србија у Југославији)*, III, Нови

Устав од 28. јуна 1921. године настојао је да, решавањем питања односа централне управе и историјских области-покрајина, учврсти јединство државе. Уставом је одбачена свака могућност да је држава настала „уговором“ између ранијих држава и историјских области, а истакнуто је да је настала вољом уједињених Срба, Хрвата и Словенаца, који и поред три имена представљају један народ. Творци устава су тежили да старе историјске покрајине буду замењене новим самоуправним јединицама, формираним према природним, социјалним и економским приликама. Начелом парцијализације државе на административне области, Устав је требало да створи стање у коме би се избрисале контуре бивших историјских покрајина, чија је целовитост опстајала у времену државног провизоријума. Уставом предвиђене самоуправне јединице одређене су као области које треба да обухвате до 800.000 становника. Унутрашња управа имала је да се подели између државних и самоуправних органа. На тај начин би се у Краљевини устројила вертикална централизација управе по областима. Државни савет је требало да врши надзор над самоуправним телима.⁹

Ступањем на снагу Устава Краљевине СХС привремено су остале покрајинске управе са покрајинским намесником на челу, кога је именовао краљ на предлог министра унутрашњих дела. Покрајински намесник је управу у покрајинама вршио под непосредним надзором министра унутрашњих дела преко шефова одељења као органа надлежних министарстава. У току трајања покрајинске управе одељења појединих министарстава у покрајинама била су дужна да за своје предлоге општег карактера, или који се односе на службено особље, затраже мишљење покрајинског намесника пре министарског решења. Странке су имале право жалбе Државном савету о административним споровима, у којима одлучује привремена покрајинска управа као прва и последња молба. Стварна надлежност покрајинских управа остала је, углавном, она иста коју су имале земаљске владе пре укидања.¹⁰

Устав Краљевине СХС одредио је покрајинске управе као институције транзиционог значаја, чије је надлежности по установљењу области требало укинути и пренети било на појединачна министарства било на државне власти у обласним самоуправама. Пренос надлежности оствариван је поступно, о чему је одлучивао Министарски савет по саслушању дотичног покрајинског намесника.¹¹

Сад, 2001, стр. 53 и 54; Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, Zagreb, 1969, str. 179 i 180, 328–334.

⁹ „Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године“, *Полицијски зборник закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној*, Београд, 1924, стр. 7–27; С. Јовановић, *Уставно право Краљевине СХС*, стр. 36–43.

¹⁰ Чл. 134 „Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1928. године“, стр. 25; Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, str. 338 i 339.

¹¹ Чл. 134 „Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године“, стр. 25; чл. 25 „Закона о општој управи од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник ...*, стр. 53 и 54.

Одредбе Устава које су се односиле на установљење области озаконила је посебна Уредба о подели земље на области, објављена 26. априла 1922. године. Уредбом је предвиђено формирање 33 области.¹² Територија Србије, Војводине, Косова и Метохије, и Санџака издељена је на 15 области. Остали делови земље су, са мањим изменама, остали у оквиру својих ранијих „историјско административних“ делова. На простору Словеније основане су две области, у Хрватској четири, Далмцији две, Босна и Херцеговина подељена је у шест, Македонија у три, док је територија Црне Горе постала једна област. За сваку област предвиђени су посебни аутономни органи и тела – то су биле скупштине и владе. У делокругу рада аутономних органа и тела нашле су се економске, финансијске, саобраћајне и просветне надлежности. Поред дефинисања управе, предвиђена је могућност да мање области, под одређеним условима, могу бити уједињене, а поједине општине и срезови издвојени из постојећих области и прикључени суседним.¹³

Уредба није настојала да много промени надлежности најнижих власти унутрашње управе (општина и срезова). Међутим, делокруг рада и даље су уређивали бројни закони наслеђени из претходних правних система, који су се разликовали од једне до друге историјске области. Закон о општој управи одредио је само опште норме. Среске поглаваре Закон је одредио као непосредне извршиоце опште управне власти у срезу, у чијој су се надлежности налазили сви послови опште управе, осим оних који су посебним прописима стављени у дужност некој другој власти. У складу са тим, и у циљу што ефикаснијег рада, срески поглавар је имао своје стручне референте (поједини референти су могли да буду постављени за два или више среза).

На челу области налазили су се велики жупани, као политички представници владе. Закон о општој управи давао је великом жупану надлежност у свим струкама опште управе. У општу управу спадали су сви послови из надлежности министра унутрашњих послова, просвете, аграрне реформе, пољопривреде и вода, грађевина, трговине и индустрије, народног здравља, социјалне политике, вера, шума и рудника, уколико се не односе на управу државним доменима. Ван опсега опште управе остали су, осим државних домена шума и руда, још и послови министарстава спољних послова, војске и морнарице, правде, изједначења закона, финансија, саобраћаја, пошта и телеграфа. Тако је у областима извршено усредсређивање послова разних министарстава у руке једног шефа. Сходно томе, велики жупан имао је за сваку струку послова посебне референте, који су према њему стајали у истом односу, као начелници одељења према министру. За послове који су

¹² Видети: чл. 1 „Уредбе о подели земље на области од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник...*, стр. 173–175.

¹³ „Уредба о подели земље на области од 26. априла 1922. године“, стр. 383–386.

остали ван надлежности великог жупана могла су да се установе посебна надлештва.

Велики жупан имао је помоћне органе или окружне начелнике, односно поджупане, који су постављани у један одређен округ. Њихова главна дужност била је вршење надзора над среским властима.¹⁴

Поступак образовања обласних управа почео је 1922. године и вршен је поступно, јер је зависио од ликвидације послова покрајинских управа. Министри унутрашњих послова Краљевине СХС имали су овлашћење да спроведу све потребне радње за почетак рада обласне управе. У областима чија су се седишта налазила у крајевима где није било покрајинских управа, постављани су истовремено потребни референти и помоћно особље. С друге стране, у областима чија се седишта налазе у крајевима где су постојале покрајинске управе, обласном великом жупану додељивани су потребни референти и помоћно особље из дотадашњих жупанијских, односно окружних управа, као и покрајинских управа, према предлогу покрајинског намесника. Истовремено, обласној управи су подређена посебна одељења појединих министарстава, која су постојала у покрајинама, а припадала су општој управи. Тиме су обласне управе преузеле све послове некадашњих окружних власти (надзорна и управна власт), али и део послова покрајинских влада и министарстава у областима где су постојали. Послови покрајинских управа који нису спадали у општу управу могли су се, на предлог надлежног министра а по пристанку Министарског савета, одмах пренети на министарства. Поступак ликвидације покрајинских управа извршен је овим редоследом: у Босни и Херцеговини покрајинска управа је укинута 3. септембра 1923, у Далмацији 18. јула 1924, у Словенији 3. децембра 1924, у Хрватској и Славонији 22. јануара 1925. године.¹⁵

Нашу генералну хипотезу да је постојање различитих правних система умногоме одредило функционисање и организацију Министарства просвете потврђују следећи налази: а) Министарство просвете је све до 1923. године, односно до укидања покрајинских управа, функционисало као нека врста покрајинске управе за Србију, Црну Гору, Банат, Бачку и Барању; б) као последицу плурализма правних система Министарство просвете задржало је подвојену организациону основу у функционисању просвете у покрајинама Словенији, Далмацији, Хрватској–Славонији и Босни и Херцеговини; в) испољавање различитих правних система, односно остваривање

¹⁴ „Закон о општој управи од 26. априла 1922. године“, стр. 49–55; „Закон о обласној и среској самоуправи од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник...*, стр. 73–94; С. Јовановић, *Уставно право Краљевине СХС*, стр. 386–391.

¹⁵ Чл. 134, 135 „Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године“, стр. 25 и 26; Чл. 23–25 „Закон о општој управи од 26. априла 1922. године“, стр. 53 и 54; С. Јовановић, *Уставно право Краљевине СХС*, стр. 383–403.

закона наслеђених из старих административно-правних система, и упоредо доношење јединствених прописа било је обележје готово целе прве деценије постојања Краљевине.¹⁶

Све је то доводило у питање остваривање функција Министарства просвете. Наиме, Министарство просвете је било део централне државне управе коме је припадала врховна и надзорна управа над свом јавном и приватном наставом у Краљевству. Оно је надзирано сва учена, књижевна и уметничка друштва, све просветне, културне и просветно-хумане установе и заводе, све просветне и школске фондове. Било је стварни носилац просветне (политичке) моћи и најодговорнија државна институција од које је углавном зависило све што се догађало на широком и веома разуђеном простору просветно-школског и културног рада у Краљевини СХС. Најважнији задатак Министарства просвете у време стварања нове државе, Краљевине СХС, био је да подстакне развој науке, уметности, књижевности, и тиме створи здраве основе за будућност народа и допринесе изграђивању и учвршћивању моралног и државног јединства.¹⁷

Спровођење у дело ликвидације просветних одељења покрајинских управа и одељења Министарства просвете у покрајинама, односно поступак образовања обласних управа означио је задавање функција обласним великим жупанима у струкама опште управе које су се односиле и на просвету. Први пут нормама су задате ове функције 28. новембра 1923, а затим су потврђене 22. јула 1924. године и обухватале су: организационе, кадровске, материјалне, нормативно-правне и остале функције.¹⁸

У оквиру тог истог поступка, са циљем да се што успешније унутар обласних управа извршавају послови из надлежности Министарства просвете, 24. јула 1924. одлучено је да се у свакој области оснује просветно одељење, кога је сачињавало особље додељено великом жупану за вршење послова просветне управе. Шеф тог одељења је био просветни инспектор Министарства просвете, који је у просветним питањима био референт великог жупана.¹⁹ Просветна одељења су дељена на одсеке: одсек за средњу

¹⁶ „Главни просветни савет“, *Просветни гласник: Службени лист Министарства просвете*, XL, 3, Београд, 1923, стр. 138 и 139; Љ. Димић, *Историја српске државности (Србија у Југославији)*, стр. III/93–126.

¹⁷ „Уредба од 3. септембра 1919. године о уређењу Министарства просвете“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I, 91, Београд, 1919, стр. 1 и 2; Владета Тешић, „Министарство просвете“, *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2000, стр. 33, 41.

¹⁸ „Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, *Основна настава: Службени гласник Министарства просвете Одељења за основну наставу и народно просвећивање*, I, 1, Београд 1924, стр. 4 и 5; „Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебруара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана“, *Основна настава*, I, 6, Београд, 1925, стр. 154 и 155.

¹⁹ „Одлука П. Бр. 7.368 од 24. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, *Основна настава*, I, 1, Београд 1924, стр. 5 и 6; „Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебру-

и стручну наставу и одсек за основну наставу. Шефови одсека били су инспектори средњих и стручних, и основних школа. У областима у којима није постојао довољан број средњих школа да би се поставио посебан инспектор за средњу и стручну наставу, референт великог жупана вршио је уједно дужност инспектора за средњу и стручну наставу.²⁰

Укупно све функције просветних одељења и просветних органа у обласним управама задате су 9. априла 1925. по окончању ликвидације просветних одељења покрајинских управа и одељења Министарства просвете у покрајинама, када је завршено оснивање просветних одељења и када су постављени обласни просветни инспектори, референти великих жупана. Том приликом су утврђене и надлежности ресних школских надзорника.²¹

У склопу функција задатих 28. новембра 1923. обласни велики жупан је добио надлежности у управљању кадровима и руковођењу кадровском политиком у својој области.²² Ове надлежности великог жупана односиле су се на све чиновнике, односно званичнике и служитеље изузев оних намештених код универзитета, високих школа, државних позоришта, музеја, архива, библиотека и државних штампарија.²³ У вези са кадровском политиком стајало је и право да одобрава одсуства и боловања.²⁴ Поред ових, велики жупан је вршио послове у вези са припадностима и другим материјалним средствима који су се исто односили на кадрове у његовој

ара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана“, стр. 154 и 155. „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, *Основна настава*, I, 13, Београд, 1925, стр. 382–388.

²⁰ Одлуком од 24. јула 1924. први пут су инспекторима за средњу и стручну наставу, односно референтима великог жупана задате функције на основу којих су били надлежни за научне заводе уколико их је било у областима и за израду буџета, њихово спровођење као и све економско-финансијске послове. У ту сврху било је предвиђено оснивање посебних одсека са једним шефом на челу. Број осталог концептног и канцеларијског персонала одређиван је према потреби у границама буџета. „Одлука П. Бр. 7.368 од 24. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 5 и 6.

²¹ „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, стр. 382–388.

²² Видети: „Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 4 и 5; „Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебруара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана“, стр. 154 и 155; чл. 41, 52, 130 „Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923. године“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, IX, 199, Београд, 1923, стр. 4–12.

²³ „Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 4 и 5; „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, стр. 382–388.

²⁴ Видети: „Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 4 и 5; „Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебруара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана“, стр. 154 и 155.

области.²⁵ Поред финансијских надлежности из руковођења материјалним средствима намењеним кадровима у својој области, велики жупан је добио и надлежности везане за руковођење буџетом, кредитите и др.²⁶

Од 9. априла 1925. ове функције је у име обласног великог жупана вршило обласно просветно одељење, а решења о овим пословима су потписивали обласни велики жупани, односно њихови заменици.²⁷ Иначе, свако просветно одељење водило је свој деловодни протокол (уручбени записник) и имало своју посебну архиву. Обим послова које је од тада вршило обласно просветно одељење делимично је проширен и састојао се од права да одобрава одсуства и боловања,²⁸ да управља кадровима и руководи кадровском политиком,²⁹ да контролише рад институција културе, да се стара о моралу и реду на јавним приредбама³⁰ и да руководи буџетом и финансијама.³¹

Један број функција задатих великом жупану 28. новембра 1923.³² на основу наредбе од 9. априла 1925. године сврстан је у послове стручне природе. Извршавање ових послова тада је поверено просветним инспекторима као шефовима просветних одељења. Они су у деловању на основу ових функција били самостални.³³ Њихова дужност је била да потписују решења о овим пословима.³⁴

У надлежност великом жупану 28. новембра 1923. стављена је изградња и одржавање школских објеката.³⁵ Он је могао да располаже школ-

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

²⁷ „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, стр. 382–388.

²⁸ Исто.

²⁹ Видети: „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, стр. 382–388; чл. 126 „Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923. године“, стр. 11.

³⁰ Видети: „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, стр. 382–388.

³¹ Исто.

³² Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 4 и 5; „Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебруара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана“, стр. 154 и 155.

³³ Видети: чл 3 „Закона о општој управи од 26. априла 1922. године“, стр. 49.

³⁴ „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, стр. 382–388.

³⁵ Видети: „Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 4 и 5; „Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебруара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана“, стр. 154 и 155.

ским простором према приликама и потребама и у ванредним ситуацијама.³⁶ Издавао је дозволе и спроводио прописе за школске потребе и школске активности.³⁷ Контролисао је рад школа, припремао је извештаје надлежним властима и руководио је пословима народног просвећивања.³⁸

На основу наредбе од 9. априла 1925. године ове функције су се као послови стручне природе нашли у надлежности просветних инспектора. Њихов број је увећан и на основу њих просветни инспектори су контролисали и руководили административним радом просветних органа, тела и институција и прикупљали податке за руковођење буџетом, фондовима, задужбинама и новчаном помоћи.³⁹ У надлежности просветних инспектора нашла се организација наставног процеса и давање предлога о испитима према приликама и потребама, као и прикупљање статистичких података о школама, наставницима и ђацима.⁴⁰ Подносили су предлоге Министарству просвете за разврставање кадрова и руковођење кадровском политиком.⁴¹ Истом министарству су подносили и предлоге за организационо уређење школа и старање о просветној делатности.⁴² Старали су се о испуњавању редовних и ванредних потреба ученика.⁴³ Имали су обавезу да објављују школске законске и подзаконске акте и право да изричу казне.⁴⁴ Подносили су предлоге за одликовање чиновника и службеника и дозвољавали су одсуства и боловања.⁴⁵ Решавали су спорна питања у вези са просветним особљем.⁴⁶

Коначно уобличавање функција просветних инспектората и просветних органа у обласним управама окончано је 9. априла 1925. године. Тада су задате и функције среским школским надзорницима. Сви послови среских школских надзорника били су стручне природе, па су стога у њиховом обављању они били самостални и према томе овлашћени да потписују решења о тим пословима у име среског поглавара.

Дужности среског школског надзорника су биле: да се ангажује на организационом и кадровском уређењу школе,⁴⁷ да се стара о школској

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

³⁹ Видети: „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Организација обласних просветних одељења и надлежност просветних органа у области“, стр. 382–388.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

имовини, редовно подноси извештаје надлежним школским властима о стању школа и води преписку са свим властима,⁴⁸ да контролише рад и дисциплински оцењује просветно особље и да решава спорна питања у вези са просветним телима и особљем,⁴⁹ да надгледа и руководи радом просветних органа и тела⁵⁰ и да објављује важећа законска акта и обавља по њима одређене послове.⁵¹

Надзор над вежбаоницама учитељских школа вршио је управник те школе. Његове су дужности у том погледу биле исте као и среског школског надзорника према осталим школама.⁵²

Министарство просвете је поступак ликвидације просветних одељења покрајинских управа и одељења Министарства просвете у покрајинама спроводило постепено. Тако су 15. априла 1924. велики жупани у Дубровнику и Сплиту добили део надлежности у вези са управљањем кадровима и руковођењем кадровском политиком, а у вези с тим и право давања одсуства и боловања.⁵³

Исто тако је 26. новембра 1924. Министарство просвете овластило шефове одељења Министарства просвете у Сарајеву, у Загребу и у Љубљани да управљају кадровима, да руководе кадровском политиком, а сходо овим овлаштењима и да врше послове у вези са припадностима и другим материјалним средствима.⁵⁴

Како је поступак образовања обласних управа, између осталог, подразумевао да се посебна одељења појединих министарстава која су постојала у покрајинама а припадала су општој управи подреде обласној управи, тако је Министарство просвете требало да постепено доноси одлуке о сужавању делокруга својих одељења у покрајинама. Сходно томе, најкасније до 1. децембра 1924. године требало је да се успоставе просветни инспекторати код великих жупана загребачке, карловачке, осјечке, сремске,

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто.

⁵³ Видети: „Одлука П. Бр. 3.293 од 15. априла 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, *Основна настава*, I, 2, Београд, 1925, стр. 2; „Одлука П. Бр. 14.253 од 16. новембра 1924. – Давање одсуства од Великих жупана“, *Основна настава*, I, 2, Београд, 1925, стр. 3; „Одлука П. Бр. 12.752 од 26. новембра 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, *Основна настава*, I, 2, Београд, 1925, стр. 1; „Одлука П. Бр. 12.753 од 20. новембра 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, *Основна настава*, I, 2, Београд, 1925, стр. 2 и 3.

⁵⁴ Видети: „Одлука П. Бр. 12.752 од 26. новембра 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 1; „Одлука П. Бр. 12.753 од 20. новембра 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 2 и 3.

сарајевске, мостарске, тузланске, врбаске, травничке и бихаћке области, после чега је требало да се у њихов делокруг одмах пренесу послови одељења Министарства просвете у Загребу, односно Сарајеву. Наставни заводи и све просветне установе које су се налазиле у овим областима требало је да после 20. новембра 1924. све своје извештаје, предлоге, захтеве и остала акта достављају великом жупану, који је у пословима свог делокруга требало да доноси одлуке, а акта у осталим просветним пословима задржаним у надлежности Министарства просвете да проследи одељењима Министарства просвете. С друге стране, одељења Министарства просвете имала су обавезу да упуте сва аката која су у надлежности великих жупана а која су се као нерешена затекла или су директно стигла у одељења великим жупанима.⁵⁵

Оснивање просветних одељења по областима и постављање просветних инспектора у току последња два месеца 1924. у великој мери је било одређено ограниченим средствима у буџету за 1924/25. годину. Како у буџету нису били предвиђени довољни кредити за успостављање ових одељења и њихових шефова, из Министарства просвете су наредили да дужност обласних просветних инспектора и референта код великих жупана уместо наставника средњих школа привремено врше шефови просветних одељења покрајинских управа и директори гимназија. Директори гимназија су били дужни да врше дужност просветног инспектора, референта код великог жупана како се не би повећала несташица наставника и тиме нанела осетна штета средњим школама – гимназијама. Они су дужност обласних просветних инспектора и референта великих жупана вршили привремено уз своју редовну дужност. Њихов рад хонорисан је из кредита за прековремени рад као осам недељних продужних часова у средњим школама, а просветна одељења је требало да почну са радом одмах.

Од 20. новембра 1924. до 3. фебруара 1925. године спроведено је оснивање просветних одељења и извршена су постављања обласних просветних инспектора, референта великих жупана у: сарајевској, тузланској, врбаској, бихаћској, ваљевској, врањској, крушевачкој, моравској, нишкој, подрињској, пожаревачкој, рашкој, тимочкој, ужичкој, шумадијској, подунавској, битољској, брегалничкој и косовској области.⁵⁶

⁵⁵ „Одлука П. Бр. 12.753 од 20. новембра 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 2 и 3.

⁵⁶ „Одлука П. Бр. 12.754 од 20. новембра 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, стр. 6; „Одлука П. Бр. 1.225. од 3. фебруара 1925. а. – Оснивање просветних одељења по областима и постављање просветних инспектора“, *Основна настава*, I, 8, Београд, 1925, стр. 226 и 227; „Одлука П. Бр. 1.226. од 3. фебруара 1925. б. – Оснивање просветних одељења по областима и постављање просветних инспектора“, *Основна настава*, I, 8, Београд, 1925, стр. 227.

Тако су закључно са 3. фебруаром 1925. одељења Министарства просвете у Загребу, Љубљани и Сарајеву а тиме и сви послови тих одељења прешли делимично на обласне велике жупане, а делимично на Министарство просвете, док су код великих жупана у целој краљевини установљена просветна одељења и постављени просветни инспектори или вршиоци дужности просветних инспектора. Како би просветна одељења одмах почела са радом, захтевано је да се послови у дотадашњим просветним инспекторатима при покрајинским управама и они при одељењима Министарства просвете у покрајинама што пре закључе и пренесу у делокруг новопостављених просветних референата код великих жупана.⁵⁷

Да би се поступак оснивања просветних одељења при обласним управама и постављања просветних инспектора, референата великих жупана у потпуности завршио, било је неопходно укинути места просветних инспектора Министарства просвете на територији на којој се примењивао Закон о народним школама Краљевине Србије из 1904. године. Просветни инспектори који су радили по овом закону требало је да до 15. марта 1925. ликвидирају своје послове, од када је требало да нови просветни инспектори почну дејствовати само у оним местима где су до тада постојали инспекторати као органи Министарства просвете. Одлучено је да ти просветни инспектори предају своје архиве и све остало својим колегама који су свој рад почињали по новој организацији у оквиру просветних одељења при обласним управама. Разврставање архиве и свих осталих материјала зависило је од тога у којој управној области су се налазили поједини делови старих инспектората.⁵⁸

Завршно разматрање

Резултати анализе указују да је организација надлежности Министарства просвете у обласним управама у Краљевини СХС била дуготрајан процес на који је у првом реду утицала упоредна егзистенција шест правних система унутар којих су се нашле историјске области – покрајине Краљевине СХС. Овакво стање у пракси довело је до појаве плурализма правних система у којима су се остваривали стари законски акти и законски акти страних држава, односно држава које више нису постојале. То је одредило

⁵⁷ „Одлука О. Н. Бр. 15.603 од 24. марта 1925. године – Просветним инспекторима“, *Основна настава*, I, 11, Београд, 1925, стр. 307.

⁵⁸ Видети: „Одлука О. Н. Бр. 10.859 од 6. марта 1925. године – Просветним инспекторима: Банатске области – Велики Бечкерек, Потиске области – Суботица, Бачке области – Нови Сад, Шумадијске области – Београд, Вардарске области – Скопље, Битољске области – Битољ – Ликвидација досадашњих просветних инспектора“, *Основна настава*, I, 9, Београд, 1925, стр. 242 и 243.

како начин управљања свих органа државне управе Краљевине СХС тако и Министарства просвете.

Ступањем на снагу Устава од 28. јуна 1921. године, у којем је предвиђено да старе историјске покрајине буду замењене новим самоуправним јединицама, створили су се услови да се унутрашња управа подели између државних и самоуправних органа, и да се на тај начин у Краљевини устроји вертикална централизација управе по областима.

На поступак организовања надлежности Министарства просвете у обласним управама у Краљевини СХС директно су утицали различити правни системи међу покрајинама и ограничена средства у буџету у делу који се односио на Министарство просвете. Поступак организовања је почео ликвидацијом просветних одељења покрајинских управа и одељења Министарства просвете у покрајинама. У корак са тим одређиване су надлежности задавањем функција обласним великим жупанима у струкама опште управе које су се односиле и на просвету. Односно, део просветних послова је пренет или задржан у надлежности Министарства просвете. Следећу етапу представљао је процес оснивања просветних одељења за вршење послова из области просвете при управним областима и постављање на њихово чело просветних инспектора као референта великих жупана, као и установљење среских школских надзорника. Крај целокупног процеса представљала је ликвидација просветних инспектората Министарства просвете на територијама на којима је важио Закон о народним школама Краљевине Србије из 1904. године у корист просветних одељења при обласним управама.

На основу резултата анализе потврђено је да су органи обласних управа и чиновништво које је унутар обласних управа било задужено за вршење послова из надлежности Министарства просвете добили тачно одређене надлежности које су обухватале широк спектар послова са организационим, кадровским, материјалним, нормативно-правним и осталим функцијама, на основу којих су руководили средњим, стручним и основним школама, и чиме је квалитативно била изражена мера њихове самосталности. У оквиру тако прецизно утврђених функција издвајале су се функције управе као власти, али уочљиви су били и елементи управе као јавне службе. Појава елемената управе као јавне службе у Краљевини СХС има велики значај и за изучавање савремене управе.

Summary

The Organization of Competences of the Ministry of Education of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Regional Administrations

Key words: *Kingdom of SCS, Ministry of Education, regional administrations, organization and competences*

The organization of competences of the Ministry of Education as part of administrative and territorial structure of the Kingdom of SCS was researched by application of the historiographical method, i.e. it was researched what were the tasks organs of regional administrations and the officialdom in charge of the jobs from the competences of the Ministry of Education. To this goal the most important legal acts, sub-laws and the relevant literature concerning the topic were collected.

The demand for an autonomy which the delegation of the People's Council of SCS expounded during the negotiations with the government of the Kingdom of Serbia, caused the Kingdom of SCS to be initially divided into six different juridical regions, representing separate legal systems. These six different legal systems were those of the Kingdom of Serbia, of the Kingdom of Montenegro and of the areas of the former dual Austro-Hungarian Monarchy (of the common monarchy of two separate states, Austria and Hungary) which became part of the Kingdom of SCS: the legal area of Slovenia and Dalmatia which had been within the legal system of Austria: the legal area of Baranya, the Bacska and the Banat which had made part of the legal system of Hungary; the legal system of Croatia and Slavonia which made part of the administrative and legal system of Hungary, but which enjoyed certain elements of autonomy (based on Hungarian-Croat compromise of 1869), particularly in the field of education. Bosnia-Herzegovina, which was under joint Austro-Hungarian administration, made up a separate legal system. In practice this situation led to occurrence of plurality of various legal systems where old laws and laws of foreign states, i.e. of states which no longer existed, were in force. This determined the way of governing by all state organs of the Kingdom of SCS as well as that of the Ministry of Education.

After coming into force of the Constitution of June 28, 1921 which foresaw that the old historical provinces be replaced by new autonomous units, conditions were created for the division of power between the state and administrative

organs and to set up in that way the vertical centralization of the administration in regions within the Kingdom.

Legal systems which differed in each province and limited means in the budget of the Ministry of Education directly influenced the procedure of organization of competences of the Ministry of Education in regional administrations in the Kingdom of SCS. The process started by abolition of educational departments of provincial governments and departments of the Ministry of Education in the provinces. At the same time, competences were determined by putting regional Great Counts in charge of tasks of general administration which concerned education too, i.e. part of the educational tasks devolved to regions or remained in charge of the Ministry of Education. The next stage was the process of founding of educational departments in charge of educational affairs in administrative regions and appointing educational inspectors as heads of sections of Great Counts, as well as appointing of district school supervisors. The end of the whole process was the liquidation of educational inspectorates of the Ministry of Education in favor of educational departments with regional administrations in the territories in which the Law on Popular [i.e. elementary] Schools of the Kingdom of Serbia of 1904 was in force.

Organs of regional administrations and the officials in charge of the tasks of the Ministry of Education within regional administrations, were assigned strictly determined competences which comprised a wide gamut of tasks with organizatorial, cadre, material, normative-cum-juridical and other roles. In virtue of them, running secondary, professional and elementary schools became the competence of these organs, which expressed in a qualitative way the measure of their independence. Within so precisely determined functions, the administrative functions as functions of power, stood out, but perceptible were also elements of the administration as a public service.

Jelena PETAKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

KOMPARATIVNA ANALIZA PROIZVODNJE ŽITA NA BALKANU OD 1925. DO 1939. GODINE NA OSNOVU GODIŠNJIH STATISTIČKIH IZVEŠTAJA DRUŠTVA NARODA*

APSTRAKT: Rad predstavlja kvantitativnu komparativnu analizu proizvodnje žita na Balkanu od 1925. do 1939. sa ciljem prikazivanja dugoročnih ekonomskih trendova. Istraživanje je urađeno na osnovu godišnjih statističkih izveštaja Društva naroda 1926–1944, uz korišćenje ekonometrijskog modela analize vremenskih serija.

Ključne reči: *Balkan, poljoprivreda, ekonometrija, komparativistika, međuratni period*

Balkan je bio između dva svetska rata dominantno agrarni prostor.¹ U vreme kada su privredni i društveni sistemi drugih evropskih zemalja išli ka daljoj industrijalizaciji i tehnološkom napretku, balkanske države su zaostajale u tehnološko-strukturalnim zahtevima prve polovine 20. veka. Komparativno

* Članak je rezultat rada na projektu *Srbi i Jugoslavija – država, društvo, politika* (147043) koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ O ekonomskoj istoriji Balkana više: John Lampe, Marvin Jaksen, *Balkan Economic History 1550–1950*, Bloomington, 1982; *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, I, ed. M. C. Kaser, E. A. Radice, Oxford, 1985; Стеван К, Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2004. O poljoprivrednoj istoriji Kraljevine Jugoslavije i Srbije više: Momčilo, Isiћ, *Селаштво у Србији 1918–1941*, Београд, 2000; Милан, Лазић, *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији*, Београд, 1999; Мари-Жанин, Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд, 2004; Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, 1955; Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, Београд, 1968; Сава Улмански, „Пољопривреда Балкана“, у: *Књига о Балкану*, Београд, 1936.

proučavanje poljoprivrednih struktura balkanskih država preko analize trenda proizvodnje žita, kao jednog od finalnih produkata poljoprivrede, ukazaće na osnovne odlike agrarne strukture, koje su već donekle osvetljene u literaturi, ali će omogućiti i da se bolje upozna metodološka problematika uporednih kvantitativnih analiza.

Analizom su obuhvaćene četiri države: Jugoslavija, Grčka, Bugarska i Rumunija.² Principi na kojima se zasnivao izbor društvenih sistema za upoređivanje jesu: istorijski i geografski faktori, slična agrarna struktura, agrarne tehnike i karakteristike proizvodnje. Istraživanje je zasnovano na analizi kvantitativnih podataka iz serije statističkih publikacija koju je izdavalo Društva naroda od 1926. do 1944. godine, što je donekle i uslovalo da hronološki okvir obuhvati godine od 1925. do 1939. Za period pre 1925, iako imamo podatke o prosečnim vrednostima proizvodnje za nekoliko godina, ne možemo sa dovoljnom preciznošću da koristimo ponuđene vrednosti jer u većini slučajeva one nisu zvanične pošto države počinju tek sredinom dvadesetih da prikupljaju statističke podatke. Pored toga, ovi podaci ne predstavljaju godišnje vrednosti proizvodnje, što onemogućava izračunavanje trenda. A ne treba zaboraviti da je reč o specifičnom periodu posleratne obnove i nestabilnosti granica.

...

Komparativistika kao vrsta metodološkog pristupa u istorijskoj nauci jeste selektivna, (re)konstruktivna i zavisna od tuđih gledišta.³ Stoga je analiza izvedena iz dva ugla – suprotstavljanjem konteksta i uporednom demonstracijom teorije.⁴ Suprotstavljanje konteksta omogućava da se pokažu razlike i osobenosti između država; tada su *jedinice posmatranja*⁵ – podaci o poljoprivrednoj proizvodnji i obim zasejanih površina u okviru država, dok su *eksplikativne jedinice* – balkanske države, posmatrane kao društveni sistemi. Uporedna demonstracija teorije dozvoljava da se prikažu sličnosti, kao i da se rezultati istraživanja generalizuju u kontekstu već poznatih saznanja.⁶ Jedinice posmatranja u tom slučaju jesu podaci na nivou Balkana, dok je eksplikativna jedinica Evropa. Ovakvo poređenje nam daje mogućnost da preciziramo mesto Balkana u evropskom

² Albanija je izostavljena zbog nedovoljnog broja podataka u statističkim izveštajima, jer podaci postoje tek od polovine tridesetih.

³ Heinz-Gerhard Haupt, Jurgen Kocka, „Historijska poredba: metode, zadaci i problemi. Uvod“, *Uvod u komparativnu historiju*, (ur. Drago Roksandić), Zagreb, 2004, str. 163.

⁴ Pored dva navedena tipa postoji još jedan – makro-uzročna analiza, koja koristi multivarijantno ispitivanje hipoteza. (Theda Skocpol, Margaret Somers, „Uporabe komparativne historije u makrosocijalnom ispitavanju“, *Uvod u komparativnu historiju*, (ur. Drago Roksandić), Zagreb, 2004, str. 122)

⁵ Jedinice posmatranja jesu jedinice koje se prikupljaju i analiziraju, dok se eksplikativne jedinice koriste radi objašnjavanja analize. (Charles Ragin, „Osobitost poredbene društvene znanosti“, *Uvod u komparativnu historiju*, (ur. Drago Roksandić), Zagreb, 2004, str. 88).

⁶ Heinz-Gerhard Haupt, Jurgen Kocka, *n. d.*, str. 150.

privrednom poretku i da vidimo koliko se (ne) uklapa u do sada poznata stanovišta o ekonomskoj istoriji 20. veka.

Prilikom izučavanja ekonomske istorije koriste se izvori koji su ostatak neke ekonomske delatnosti, dok je sama ekonomija kvantitativna disciplina čiji se glavni činioци precizno mere – cene, prihodi, rashodi, proizvodnja...⁷ Stoga su istoričari upućeni na korišćenje kvantitativnih metoda u okviru kojih postoje tri osnovna modela njihove primene.⁸ U ovom istraživanju su kombinovana dva modela – ekonometrija i kvantitativna istorija. Iz ekonometrije preuzet je metod izračunavanja trenda, dok je metod pristupa zasnovan na principima kvantitativne istorije, koji se bazira na analizi i korišćenju državnih statistika.⁹

Ekonomski fenomeni zbog svoje kompleksnosti ne mogu biti objašnjeni bez povezivanja sa velikim brojem drugih ekonomskih i neekonomskih faktora. Stoga upotreba kvantitativne i kvalitativne metode nisu u opoziciji već upravo predstavljaju dva komplementarna pristupa.¹⁰ Podaci dobijeni kvantitativnom analizom biće kontekstualizovani uz pomoć postojećih saznanja iz literature.

Upotreba kvantitativnih podataka često nameće pitanje – da li brožčani podaci mogu da se koriste s obzirom na to da najčešće nisu homogeni i da li statistika koju država izdaje predstavlja u stvari željeni pogled države na stanje u zemlji ili ne.¹¹ Posmatrane jedinice jesu svakako homogene, jer je kvintal pšenice bio isti i u Grčkoj i u Rumuniji. Pitanje tačnosti statističkih podataka treba posmatrati iz ugla cilja istraživanja – predstavljanje dugoročnih tendencija poljoprivrede Balkana, a ne detaljna analiza privrede – te stoga, čak i ukoliko vlade i nisu baš davale apsolutno tačne podatke, to se ne odražava presudno na analizu generalnog trenda.

Na ekonomske pojave, posmatrane u dužem vremenskom nizu utiču regularni i iregularni faktori. Statistička metoda analize vremenske serije odre-

⁷ Џон Тош, *У трагању за историјом*, Београд, 2008, стр. 302–303.

⁸ Prvi model jeste da pripovedanje nekog događaja ilustrujemo statističkim podacima. Drugi model jeste „ekonometrična istorija“, „kliometrija“ ili „nova ekonomska istorija“ – ona podrazumeva primenu ekonomskih teorija pri postavljanju formalnih modela sa jasno definisanim varijablama. Kliometrija se oslanja na ekonometriju, statističku metodu ekonomista za predviđanje razvoja posmatranih pojava, ali problem pri njenom korišćenju jeste što nije moguće stvaranje modela koji će uzeti u obzir sve varijable. Treći model jeste kvantitativna istorija, koja se bazira na analizi i korišćenju državnih statistika. Postoje dva pristupa, prvi koriste ekonomisti, gde se zaključci donose generalizovanjem bez određivanja vremena i prostora; a drugi istoričari, gde svaka činjenica ima jasno definisano mesto u vremenu i prostoru i u potpunosti je osobena. Kvantitativna istorija bi trebalo da bude jedna vrsta sinteze ova dva pristupa. (Jean Marczewski, „The Quantitative history“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 2, Reappraisals (Apr., 1968), <http://www.jstor.org/stable/259782> str. 179–191; Knut Celstali, *Prošlost nije više što je nekada bila*, Београд, 2004, стр. 93; Џон Тош, *н. д.*, стр. 311, 313).

⁹ Jean Marczewski, *н. д.*, стр. 181–182.

¹⁰ Jean Marczewski, *н. д.*, стр. 184–191.

¹¹ Heinz-Gerhard Haupt, Jurgen Kocka, *н. д.*, стр. 170–171.

denog fenomena omogućava da se izdvoje ti uticaji i pokaže tačan trend rasta ili opadanja. Analizom u jednoj vremenskoj seriji možemo da izdvojimo i posmatramo: **trend** (pokazuje dugoročan rast ili pad u nekoj seriji), **regularne ili ciklične fluktuacije** (predstavljaju povratna kolebanja oko trenda i dele se na sezone fluktuacije, kojima se prate fluktuacije čiji su intervali manji od godine, i ciklične fluktuacije, u koje spadaju poslovni ciklusi) i **iregularne ili neciklične fluktuacije** (kratkoročne fluktuacije, koje su neponovljive i ne mogu da se predvide: klimatske nepogode, uticaj državnih zakona na privredne tokove...) ¹² Primera radi, proizvodnja pšenice ne raste linearno, već fluktuiraju (odnosno jedne godine je manja a druge veća). Ukoliko eliminišemo faktore koji utiču na fluktuaciju dobijamo realan prikaz dugoročnih tendencija. U zavisnosti od toga da li nas interesuju dugoročne ili kratkoročne tendencije koristimo se određenom metodom za izračunavanje. U tom pogledu, u ovom radu će biti analiziran samo generalni trend, a ne i regularne i iregularne fluktuacije.

Statistički godišnjaci (*Statistical Yearbook of the League of Nations*) ¹³ predstavljaju seriju statističkih publikacija koje je objavljivao Ekonomski i finansijski komitet (odbor) Lige naroda od 1926. do 1944. godine. Godišnjaci Društva naroda su bili prve srede međunarodne statističke publikacije koje su sadržale ekonomske podatke i informacije. ¹⁴ Štampani su dvojezično, na francuskom i engleskom jeziku. Ukupno je izdato 17 godišnjaka, koji su do 1942. izlazili svake godine, dok je poslednji godišnjak bio trobroj, za 1942, 1943, i 1944. Od prvog izdanja 1926. do poslednjeg 1944. godine imali su istu temu, a vremenom su samo proširene posmatrane delatnosti.

Podatke u vezi sa poljoprivrednom proizvodnjom, koji predstavljaju oslonac našeg istraživanja, Ekonomski komitet je preuzimao iz publikacija Međunarodnog instituta za poljoprivredu u Rimu – *Annuaire international de Statistique agricole* i *International Crop Reports*, i iz *Monthly Bulletin of Statistics*, izdanje Lige naroda. Društvo naroda je težilo da svi statistički podaci objavljeni u godišnjacima imaju zvaničnu potvrdu države. Iz tog razloga je prosledilo državama tabele iz Statističkog godišnjaka za 1926. godinu, kako bi zvanične vlasti prekontrolisale podatke. U nekim slučajevima države su smatrale da je

¹² Roderick Floud, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, New Jersey, 1973, str. 85–90; Charles H. Feinstein, Mark Thomas, *Making history count, A primer in Quantitative Methods for Historians*, New York, 2002, str. 21–22, 27.

¹³ Godišnjaci korišćeni u radu su preuzeti sa veb stranice elektronske biblioteke Nortwestern univerziteta, „League of Nations“, u: Northwestern University Library, <http://www.library.northwestern.edu/govinfo/collections/league/index.html> (26.8.2009).

¹⁴ Clavin, Patricia, Wilhelm-Wessels, Jens, „Transnationalism and the League of Nations: Understanding the Work of Its Economic and Financial Organisation“, *Contemporary European History*, Vol 14, 4/2005, 465–492 Cambridge University Press, 2005, str. 477. <http://journals.cambridge.org.proxy.kobson.nb.rs:2048/action/displayFulltext?type=1&fid=353706&jid=CEH&volumeId=14&issueId=04&aid=353705&bodyId=&membershipNumber=&societyETOC-Session=> (7.11.2010)

najbolje ostaviti nezvanične, procenjene podatke, pošto nisu raspolagale realnim vrednostima.¹⁵

...

Privrede balkanskih država su bile zasnovane na kapitalističkim principima slobodnog tržišta uz postojanje slobodne razmene dobara, usluga i slobodne konkurencije. Državni protekcionizam je bio prisutan u nekoliko slučajeva tokom dvadesetih, ali značajnija državna intervencija se pojavila tek tridesetih godina kao reakcija na ekonomsku depresiju. Poljoprivrednu proizvodnju na osnovu ekonomskih kretanja između dva rata možemo okvirno da podelimo na četiri perioda: od 1919. do 1924. period posleratne obnove i inflacije; od 1925. do 1929. period obnove predratne proizvodnje; od 1930. do 1934. period pada proizvodnje usled velike ekonomske krize i od 1935. do 1939. godine period prosperiteta. Procesi koji su, sa jasno hronološki omeđenim trajanjem, bitno uticali na poljoprivrednu proizvodnju bili su: agrarne reforme, ekonomska depresija i intervencija države, dok su na proizvodnju tokom celog međuratnog perioda, sa manjim ili većim intezitetom, delovale i promene u spoljnoj trgovini, agrotehnička zaostalost, povećanje ili smanjenje investicija i kredita u poljoprivredi.

Novonastale države po završetku rata su bile suočene sa velikim materijalnim gubicima u svim sektorima privrede. Pored toga, uspostavljanje novih država i redefinisane granice razdvojilo je do tada jedinstvena tržišta Balkana, što je iziskivalo stvaranje jedinstvenog privrednog zakonodavstva, infrastrukture, monetarnog i poreskog sistema. Radna snaga, roba i kapital morali su da se orijentišu prema novim državnim ekonomijama.¹⁶

Povećanjem teritorija posle rata države na Balkanu su uvećale i broj stanovnika. Usled konstantnog porasta stanovništva na godišnjem nivou od 1,04%, raslo je i poljoprivredno stanovništvo, a time i radna snaga u okviru agrarnog sektora.¹⁷ Od 44.270.000, koliki je bio ukupan broj stanovnika sve četiri države 1930. godine, poljoprivredno stanovništvo je činilo 32.441.486. To je rezultovalo znatnim pritiskom na zemlju i stvaranjem stanja konstantne agrarne prenaseljenosti na Balkanu¹⁸ (Tabela 1).

¹⁵ League of Nations, *International Statistical Year-book 1926*, Geneva 1927, str. 7; League of Nations, *International Statistical Year-book 1927*, Geneva, 1928, str. 7–8.

¹⁶ Мари-Жанин Чалић, *н. д.*, стр. 200.

¹⁷ Najveću godišnju stopu rasta stanovništva imala je Jugoslavija sa 1,42%, potom Bugarska sa 1,06%, Rumunija sa 1,02%, Grčka sa 0,66%. Na sto hektara poljoprivredne obradive površine u Jugoslaviji je 1931. godine dolazilo 140 poljoprivrednih stanovnika, u Bugarskoj 116, a u Rumuniji 94 (Стеван К. Павловић, *н. д.*, стр. 356; John R. Lampe, Marvin R. Jacskon, *н. д.*, стр. 331; Jozo Tomasevich, *н. д.*, стр. 309).

¹⁸ Višak poljoprivrednog stanovništva po Vilbertu Muru bio je u Jugoslaviji 61,5%, u Bugarskoj 22,4%, a u Rumuniju 51,4%. J. Tomašević je došao do nešto nižih vrednosti – u Rumunija 21%

Poljoprivreda na Balkanu je bila ekstenzivna, što je bilo posledica posevne strukture, jer je 73,5% poljoprivrednog stanovništva obrađivalo posede manje od pet hektara.¹⁹ Agrarna prenaseljenost ili prikriivena nezaposlenost zajedno sa sitnoposedništvom imale su socio-ekonomske posledice, koje su posebno uticale na stvaranje kapitala i modernizaciju poljoprivrede. Kao posledica brojne radne snage nadnice su bile niske, a time i opšta potrošnja.²⁰ Ulaganja u poljoprivredu su bila neznatna. Dugoročnih kredita za ulaganje nije bilo dovoljno, a kratkoročni krediti su bili nepovoljni. Imanja su se oslanjala na količinu radne snage, a ne na kapital i time nisu bila u mogućnosti da vrate uloženo, niti da obezbede dovoljno prihoda domaćinstvu posle novca koji je uložen u proizvodnju, otplatu kredita, iznajmljivanje ili za nadnice.²¹

Proizvodnja žitarica, koja je dostigla svoj predratni nivo do 1929,²² u neto nacionalnom dohotku za 1929. iznosila je u Bugarskoj 48%, u Rumuniji 37%, u Jugoslaviji 44%, a u Grčkoj 60%.²³ Izvoz žitarica u odnosu na ukupne izvozne artikle činio je 23% u Bugarskoj, 38% u Rumuniji, a 17% u Jugoslaviji. Ipak, udeo žitarica među izvoznom robom do velike ekonomske krize je konstantno opadao,²⁴ usled priliva žitarica sa američkog kontinenta i oporavka evropske privrede.

Mehanizacija i hemizacija, koje su bile najveće tehnološko dostignuće u proizvodnji tokom međuratnog perioda u Evropi i svetu, na Balkanu su imale značajnu ulogu. Primera radi, u Evropi je 1938. godine korišćeno ukupno oko 270.000 traktora, od toga u Rumuniji 5.700 (spomenućemo da je Rumunija imala najveću proizvodnju kukuruza u Evropi), a u Jugoslaviji i Bugarskoj između 2.000 i 3.000 traktora. U najvećem broju slučajeva zemljoradnici su videli traktor tek nakon Drugog svetskog rata. Koliko je bio nizak nivo mehanizacije govori i činjenica da je u Bugarskoj oko 60% plugova bilo od drveta, dok je u Jugoslaviji bilo oko 40% drvenih plugova u upotrebi.²⁵

(2.962.000), u Bugarskoj 25% (1.158.000), a u Jugoslaviji 43% (5.001.000) (Jozo Tomasevich, *n. d.*, str. 310–316).

¹⁹ Prednjačila je Grčka sa 87% stanovništva, potom Rumunija sa 75%, pri čemu je više od polovine imalo manje od 2 ha zemlje! U Jugoslaviji i Bugarskoj su 2/3 poljoprivredne populacije koristile manje od 5 hektara. Srbija je primera radi u Kraljevini Jugoslaviji imala više sitnih poseda nego pre Prvog svetskog rata. (John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *n. d.*, str. 357; I. T. Berend, „Agriculture“, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, I, ed. M. C. Kaser, E. A. Radice, Oxford, 1985, str. 154; Момчило Исић, „Економски положај сељаштва у Србији за време Краљевине Југославије“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, urednik Mile Bjelajac, Beograd, 2007, str. 143).

²⁰ I. T. Berend, *n. d.*, str. 184–185; Стеван К. Павловић, *n. d.*, стр. 363.

²¹ John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *n. d.*, str. 444–445.

²² Bugarska je 1926. dostigla proizvodnju iz perioda 1908–1912. godine, a Rumunija 1929. (I. T. Berend, *n. d.*, str. 202; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *n. d.*, str. 342).

²³ John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *n. d.*, str. 338–339.

²⁴ *Isto*, str. 367–368.

²⁵ I. T. Berend, *n. d.*, str. 194–196.

Tabela 1: površine balkanskih država u km², broj stanovnika pre i posle ratova, učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj populaciji 1930. (na osnovu cenzusa)

Države	površina		ukupan br. stanovnika		br. stanovnika u poljop.	
	1910.	1925.	1910.	1930.	1930.	
Rumunija	130.177	295.000	7.026.000	18.053.000	13.052.319	(72%)
Jugoslavija	59.618	248.000	3.162.000	13.934.000	10.659.510	(76%)
Grčka	63.211	130.000	2.684.000	6.205.000	4.238.015	(68%)
Bugarska	96.346	103.000	4.338.000	6.078.000	4.491.642	(74%)
Ukupno			17.210.000	44.270.000	32.441.486	

Izvor: John R. Lampe, Marvin R. Jacskon, *Balkan Economic History 1550–1950*, Bloomington, 1982. str. 332–335.

...

Balkanske države su proizvodile raznovrsne poljoprivredne proizvode, na šta su uticale klimatske osobine područja, kvalitet tla i stepen razvitka poljoprivrede,²⁶ ali su bile okrenute gajenju kultura za prehranu ljudi i životinja, odnosno zrnastim i krtolastim biljkama. Analiza koja sledi zasniva se, usled ograničenosti izvora, na praćenju proizvodnje pet najznačajnijih žitarica – pšenice, kukuruza, raži, ječma i ovsa, koje su zajedno sa krompirom bile najzastupljeniji proizvodi.²⁷

Sve balkanske države su tokom međuratnog perioda proširile površine pod zrnastim kulturama. U relativnim odnosima, prednjačila je Grčka, koja je u periodu od 1928–1929. do 1935–1938. povećala zasejane površine za 41% (453.200 ha), uglavnom zbog proširivanja zasejenih površina pod kukuruzom i pšenicom, ukupno za 66% (480.000 ha). Doseljeno stanovništvo iz Male Azije, u okviru agrarne reforme, dobilo je zemlju i uvećalo površine pod pšenicom i kukuruzom radi ishrane. Sa druge strane, najveće povećanje u apsolutnim vrednostima zabeležila je Jugoslavija, koja je povećala svoje žitne površine za 17% (826.400 ha), a Bugarska i Rumunija za 7% (174.000 ha, odnosno 740.600 ha). Ukupno povećanje obradivih površina na Balkanu bilo je 2.230.400 ha, odnosno 12%. Rumunija je imala najveće učešće u ukupnim zasejanim površinama žitarica, u periodu 1925–1929. njene površine su činile 55% balkanskih, a 1935–1939. opale su na 53%. Pad u učešću je postojao i u Bugarskoj, od 12% na

²⁶ Сава Улмански, „Пољопривреда Балкана“, *Књига о Балкану*, Београд, 1936, стр. 219.

²⁷ Liga naroda je pratila samo najznačajnije poljoprivredne kulture – zrnaste, korenaste i krtolaste, industrijske, drvenaste i plantacije (a ni među njima nemamo podatke o svim biljkama), dok o mahunastom, stočnom i baštenskom bilju nema statističkih podataka. (Podela je izvršena prema: Сава Обрадовић, *Статистика*, Београд, 1934, стр. 142–143)

11%, dok su Grčka i Jugoslavija povećale svoje površine, sa 6% na 7%, odnosno sa 26% na 28%.

Tabela 2: prosečne godišnje površine zasejane žitom i indeksne vrednosti²⁸

Države	1925–1929.		1930–1934.		1935–1939.	
	ha	%	ha	%	Ha	%
Grčka	1.095.000	100	1.323.000	121	1.548.200	141
Jugoslavija	4.995.600	100	5.433.000	108	5.858.000	117
Bugarska	2.285.800	100	2.534.600	110	2.459.800	107
Rumunija	10.617.200	100	10.987.400	103	11.357.800	107
Ukupno	18.993.400	100	20.278.000	106	21.223.800	112

Tabela 3: prosečne godišnje površine zasejane pšenicom i kukuruzom i indeksne vrednosti

Države	pšenica						kukuruz					
	1925–29.		1930–34.		1935–39.		1925–29.		1930–34.		1935–39.	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Grčka	491.000 ²⁹	100	652.000	133	870.000	177	161.000 ³⁰	100	247.000	153	262.000	163
Rumunija	3.134.000	100	2.957.000	99	3.663.000	117	2.159.000	100	2.535.000	117	2.660.000	123
Bugarska	1.073.000	100	1.238.000	115	1.246.000	116	4.291.000	100	4.758.000	111	5.103.000	119
Jugoslavija	1.872.000	100	1.850.000	99	2.164.000	116	667.000	100	703.000	105	677.000	102
Ukupno	6.570.000		6.697.000		7.943.000		7.278.000		8.243.000		8.702.000	

Povećanje zasejanih površina je išlo u suprotnom smeru od svetskih tokova. U periodu između dva svetska rata u zapadnoj Evropi površina se povećala za svega 5%, a u prekomorskim zemljama koje su proizvodile pomenute žitarice za samo 1%.³¹

²⁸ Kako su svi rezultati dobijeni usled proračuna na osnovu statistika Društva naroda, rešili smo da izostavimo njihovo citiranje u fusnotama, jer bi stvorilo nepotrebnu zabunu. Za sve druge iznete brojčane podatke koji nisu izračunati ili preuzeti iz Godišnjaka navedena je literatura odakle su podaci preuzeti. Pored toga, radi preglednosti tabela, izostavljena je upotreba imena „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“ i korišćeno je ime koje je država nosila posle 1929. „Kraljevina Jugoslavija“.

²⁹ Nema podataka za 1925. godinu, tako da je obradiva površina od 491.000 hektara ukupna srednja vrednost od 1926. do 1929.

³⁰ U godišnjacima se ne nalaze podaci za 1925, 1926. i 1927, tako da je ovde u pitanju srednja vrednost 1928. i 1929. godine.

³¹ I. T. Berend, *n. d.*, str. 187–188.

Procenat površina pod kukuruzom i pšenicom bio je preko 70% svih pet žitarica i on je stalno rastao. U Rumuniji su se površine pod kukuruzom i pšenicom povećale za 7%, sa 70% (7.432.040 ha), u periodu 1925–1929, na 77% (8.745.506 ha) u periodu 1935–1939, i to na račun smanjivanja kultura pod ječmom (36%) i ovsom (51%). Grčka je, shodno svom ukupnom povećanju površina, najviše uvećala udeo kukuruza i pšenice u odnosu na druge kulture, za 11%, sa 678.900 ha (62%) na 1.130.186 (73%). Bugarska i Jugoslavija su uvećale površine za svega 2%, ali je njihov početni udeo od 76% (1.736.600 ha), odnosno 80% (3.996.480) prevazilazio i Grčku i Rumuniju (Tabela 4). Takođe, odnos površina pšenice i kukuruza nije bio isti u svim balkanskim zemljama. U proseku za ceo posmatrani period, Bugarska i Grčka imale su najviše obradivih površina pod pšenicom, 48%, odnosno 50%, a Rumunija i Jugoslavija pod kukuruzom, 42%, odnosno 45%. Uzroci ovakve raspodele mogu se pronaći u geografskim i biološkim karakteristikama kukuruza. U Jugoslaviji je kukuruz bio najznačajnija hrana ljudima i stoci, bio je isplativiji, jer je zahtevao manje semena, a davao je više kalorija od pšenice.³² Pored toga, kukuruz je i izdržljivija biljka i zahteva više vode. A s obzirom na količine padavina jasno je zašto je Grčka imala najmanje površina pod kukuruzom.

Tabela 4: procentualno učešće površina pod pšenicom i kukuruzom u odnosu na površine pod žitom

Države	1925–29.	1930–34.	1935–39.
Bugarska	76,12%	76,60%	78,22%
Grčka	62,05%	67,98%	73,18%
Rumunija	69,94%	71,68%	77,19%
Jugoslavija	80,71%	80,74%	82,37%

...

Na osnovu apsolutnih vrednosti proizvodnje (Tabela 5) najveći proizvođač žitarica bila je Rumunija sa ukupnom prosečnom proizvodnjom pred Drugi svetski rat od 11.251.100 tona. Rumunska proizvodnja je činila 52% od ukupne proizvodnje žita na Balkanu u periodu od 1925. do 1929, da bi kasnije taj procenat opao na 46%. Sa druge strane, najviše prinose imala je Jugoslavija sa proizvodnjom kukuruza i pšenice. Jugoslavija je u toku celog posmatranog perioda konstantno imala najviše prinose kukuruza, čije su se vrednosti kretale od 1,42 t/ha, preko 1,59 t/ha, do 1,67 t/ha, što je ujedno bio i rekordan prinos (Tabela 8). Prinose pšenice je imala najviše u periodu od 1925. do 1934. (1,17 t/ha i 1,20 t/ha), da bi u periodu 1935–1939. najviše prinose od 1,39 t/ha ostvarila Bugarska

³² Jozo Tomasevich, *n. d.*, str. 451–482.

(Tabela 9). Kada su u pitanju prinosi raži i ječma visina se kreće od oko 0,70 t/ha do 1,11 t/ha i tu ima najmanje razlika među državama. Bugarska je ostvarivala najviše prinose ječma (1,17 t/ha, 1,30 t/ha, 1,51 t/ha), dok su se prinosi Grčke, Jugoslavije i Rumunije kretali od 0,67 t/ha do 0,99 t/ha. Zapaža se da je postojalo opadanje visine prinosa u Jugoslaviji (sa 0,99 t/ha na 0,94 t/ha) i Rumuniji (sa 0,91 t/ha na 0,74 t/ha) i povećanje prinosa u Bugarskoj i Grčkoj (sa 0,67 t/ha na 0,99 t/ha) (Tabela 8).

Ovi podaci, osim što omogućavaju da steknemo uvid u apsolutne vrednosti proizvodnje i prinosa, ne pokazuju kretanje poljoprivredne proizvodnje. To omogućava tek analiza indeksnih vrednosti proizvodnje kukuruza i pšenice, kao najvažnijih žitarica, koja dozvoljava komparaciju i posmatranje dugoročnih promena.

Navedeni podaci pokazuju da je tokom posmatranog perioda Grčka najviše napredovala, iako je izraženo u apsolutnim vrednostima proizvodila najmanje. Ukupnu proizvodnju je povećala za 98% (724.400 t); proizvodnju pšenice za 160% (sa 316.440 t na 822.320 t), a prinose za 44%; proizvodnju kukuruza za 56%, a prinose za 8% (ovaj rezultat nije najreprezentativniji jer nemamo podatke za površinu kukuruza u periodu 1926–28). Pored toga, pomenuti napredak treba posmatrati u okviru izuzetno loših žetvi 1928–1930, što smanjuje baznu osnovu. Ipak, izvestan napredak u poljoprivredi je bio prisutan, i za to je postojalo nekoliko razloga. Prvi i najvažniji jeste promena u demografskoj i posedovnoj strukturi nakon grčko-turskog rata. Izbeglice iz Male Azije su naseljene u izuzetno plodnim teritorijama Makedonije i Trakije i trebalo im je obezbediti osnovnu egzistenciju – hranu i posao. To je za posledicu imalo raspodelu i kultivisanje zemlje, jer je Grčka time uvećala površine pod pšenicom za 77%, a pod kukuruzom za 63% (videti Tabelu 3). Upravo ovo povećanje plodnih obradivih površina uticalo je i na veću proizvodnju žitarica, ali Grčka je uvećala i svoje prinose, što nam govori o izvesnom agrotehničkom napretku. Uspela je da usled dobrih prinosa obezbedi ishranu za 64% svog stanovništva u periodu 1933–1937, naspram svega 40% tokom 1928. godine. Grčka je imala i dobar investicioni i kreditni sistem, a sprovedla je i nekoliko projekata meliorizacije u Makedoniji tokom tridesetih godine (tri takva projekta su vodile i firme iz Sjedinjenih Američkih Država).³³

Bugarska je, poput Grčke, povećala i proizvodnju i prinose, ali za razliku od nje nije znatno uvećala obradive površine – pšenice za 16%, a kukuruza za svega 2% (videti Tabelu 3). Ipak, u odnosu na ostale zemlje Bugarska je najviše uložila u modernizaciju, a najpre zahvaljujući postojanju povoljnih kredita za poljoprivredu.³⁴

Jugoslavija je imala najveće prinose po hektaru na Balkanu, dok je u ukupnoj proizvodnji žitarica bila odmah iza Rumunije. Jugoslovenska proizvod-

³³ John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *n. d.*, str. 437; Стеван К. Павловић, *n. d.*, стр. 353.

³⁴ Стеван К. Павловић, *n. d.*, стр. 420.

nja je činila oko 30% ukupne proizvodnje Balkana u posmatranom periodu. Gledano dugoročno, u ovih 15 godina ona je povećala ukupnu proizvodnju za 30% (1.861.660 t), a površine za 17%, ali je stagnirala u visini prinosa. Povećanje proizvodnje kukuruza od 46% (1.414.040 t) nije bilo posledica ulaganja u agrotehničke mere, jer se prinos povećao svega 12%, od 1,42 na 1,67 tona po hektaru, već posledica povećanja površina od 23% (videti Tabelu 3). Visoka produktivnost se može objasniti geografsko-klimatskim poreklom, dok se razlozi niskog prinosa mogu tumačiti čitavim nizom strukturalnih agrarnih karakteristika zemlje.

Rumunija je najmanje napredovala. Ukupnu proizvodnju povećala je za svega 8% (908.360 t), što je bila posledica smanjene proizvodnje ječma i ovsa (ukupno 1.063.820) u korist kukuruza i pšenice, čija se proizvodnja nedovoljno uvećala, za svega 13%, odnosno 33% (ukupno 1.807.700 t). Nepogodan uticaj klimatskih faktora krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina donekle može da objasni ove rezultate. Manjak padavina u Vlaškoj i Moldaviji, neophodnih najviše kukuruza, izazivao je suše 1927–1928, 1932, 1934–35, i 1937. godine. Drugi problem Rumunije je bio preterano uzgajanje kukuruza i pšenice na štetu drugih žitarica i industrijskih biljaka, čime je došlo i do ispoščavanja zemlje.³⁵

Tabela 5: prosečna proizvodnja žita u tonama

Države	1925–1929.		1930–1934.		1935–1939.	
	t	%	t	%	t	%
Rumunija	10.342.740	100	10.728.860	103	11.251.100	108
Jugoslavija	6.168.220	100	7.127.860	115	8.029.880	130
Bugarska	2.326.380	100	2.969.080	127	3.244.100	139
Grčka	735.300	100	1.050.440	142	1.459.700	198
Ukupno	19.572.640	100	21.876.240	112	23.984.780	122

Tabela 6: prosečna proizvodnja u tonama i prosečni prinosi u tonama po hektaru za raž

Države	Raž					
	1925–1929.		1930–1934.		1935–1939.	
	t	t/ha	t	t/ha	t	t/ha
Rumunija	270.840	0,92	348.620	0,91	435.280	0,99
Jugoslavija	188.140	0,90	208.860	0,84	215.880	0,85
Bugarska	186.200	1,03	246.000	1,11	205.500	1
Grčka	39.100	0,73	55.820	0,80	56.560	0,85
Ukupno	684.540		859.300		913.220	

³⁵ John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *n. d.*, str. 446.

Tabela 7: prosečna proizvodnja u tonama i prosečni prinosi u tonama po hektaru za ovas

Države	Ovas					
	1925–1929.		1930–1934.		1935–1939.	
	t	t/ha	t	t/ha	t	t/ha
Rumunija	1.021.380	0,90	767.820	0,86	580.740	0,80
Jugoslavija	342.360	0,93	304.700	0,82	316.240	0,88
Bugarska	105.700	0,77	103.600	0,82	115.600	0,92
Grčka	69.080	0,58	98.860	0,75	123.080	0,90
Ukupno	1.538.520		1.274.980		1.135.660	

Tabela 8: prosečna proizvodnja u tonama i prosečni prinosi u tonama po hektaru za ječam

Države	Ječam					
	1925–1929.		1930–1934.		1935–1939.	
	T	t/ha	t	t/ha	t	t/ha
Rumunija	1.643.480	0,92	1.601.680	0,86	1.020.300	0,71
Jugoslavija	378.380	0,99	412.140	0,97	395.380	0,94
Bugarska	265.700	1,17	322.500	1,30	330.400	1,51
Grčka	147.220	0,67	188.960	0,90	201.780	0,99
Ukupno	2.434.780		2.525.280		1.947.860	

Tabela 9: prosečna proizvodnja i prinosi u tonama po hektaru i indeksne vrednosti za pšenicu

Države	Pšenica											
	1925–1929.				1930–1934.				1935–1939.			
	t	%	t/ha	%	t	%	t/ha	%	t	%	t/ha	%
Rumunija	2.872.100	100	0,92	100	2.815.380	158	0,89	114	3.832.420	260	1,04	144
Jugoslavija	2.204.120	100	1,17	100	2.163.500	130	1,20	114	2.633.120	158	1,22	136
Bugarska	1.101.500	100	1,03	100	1.438.700	98	1,17	97	1.748.000	133	1,39	113
Grčka	316.440	100	0,62	100	501.140	98	0,83	102	822.320	119	0,96	104
Ukupno	6.494.160				6.918.720				9.035.860			

Tabela 10: prosečna proizvodnja i prinosi u tonama i indeksne vrednosti za kukuruz

Države	Kukuruz											
	1925–1929.				1930–1934.				1935–1939.			
	t	%	t/ha	%	t	%	t/ha	%	t	%	t/ha	%
Rumunija	4.534.940	100	1,06	100	5.195.360	125	1,09	156	5.382.320	122	126	1,06
Jugoslavija	3.055.220	100	1,42	100	4.038.660	132	1,59	146	4.469.260	111	112	1,67
Bugarska	667.300	100	1,00	100	858.200	128	1,22	126	844.600	92	108	1,25
Grčka	163.460	100	0,86	100	205.660	114	0,84	118	256.000	103	100	1,00
Ukupno	8.420.920				10.298.340				10.952.180			

Postavlja se pitanje kakvi bi bili rezultati poljoprivredne proizvodnje da nije bilo velike depresije i par izuzetno nerodnih godina uzrokovanih vremenskim prilikama koje su direktno delovale na smanjivanje poljoprivredne proizvodnje. Koliko su klimatski uslovi uticali na proizvodnju svedoči sledeći primer: u Jugoslaviji je zbog nedostatka padavina 1935. proizvodnja kukuruza zabeležila pad za 42% u odnosu na 1934. Velika depresija u prvoj polovini tridesetih godina uticala je na pad cena i opadanje izvoza žitarica. U Jugoslaviji je cena kukuruza pala za 50%, a pšenice za 55% od 1929. do 1934. godine,³⁶ dok je Rumunija zabeležila pad od oko 50%. Izvoz žita u Rumuniji opao je za 55%, dok je u Jugoslaviji zabeležen niži izvoz svih poljoprivrednih proizvoda za 54%. Kako su cene padale brže nego što je ukupna količina robe izvožena, prihodi od izvoza su se drastično smanjivali. U Rumuniji je u periodu od 1929. do 1934. izvoz bio smanjen za 42%, ali je dohodak od ovih prihoda opao za 73%.³⁷

Da bi se iz generalne analize uklonio uticaj ekonomske krize (ciklične fluktuacije), kao i nepovoljnih klimatskih prilika (neciklične fluktuacije) i na taj način pokazale dugoročne tendencije poljoprivredne proizvodnje žitarica, neophodno je izvesti analizu vremenskih serija. U tom cilju najbolje je analizirati kvadratni trend ukupne proizvodnje žitarica, a posebno pšenice i kukuruza.

Grafikoni 1–12 prikazuju generalne trendove proizvodnje žitarica kroz posmatrani period. Parabola pokazuje trend kretanja proizvodnje. Dalje računanje godišnje stope rasta³⁸ omogućava analizu dugoročne tendencije poljoprivredne proizvodnje na Balkanu (Tabela 11).

Kao što vidimo iz Tabele 11, Grčka je u posmatranom periodu imala najveće stope rasta. Karakteristično je da je pad proizvodnje i pšenice i kukuruza

³⁶ Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi*, Beograd, 1991, str. 163.

³⁷ I. T. Berend, *n. d.*, str. 171.

³⁸ Pri računanju godišnje stope rasta koriste se prva i poslednja poznata varijabla, ali je veoma teško ponekad odrediti koje su najreprezentativnije godine (bazne godine) za izvođenje stope rasta.

zabeležila 1929–1931, a potom je uočljiv rast. Ova zemlja je bila pogođena depresijom tek kada je kriza obuhvatila ostatak Balkana, pošto je bila jedini uvoznik žitarica u regionu.³⁹ Jugoslavija i Rumunija, na osnovu analize trenda, pokazuju najviše sličnosti, iako generalno postoji razlika u povećanju godišnje stope rasta proizvodnje, Jugoslavija 2,55% godišnje, a Rumunija 0,77%. Obe države imale su veliki pad ukupne proizvodnje žitarica 1927, zbog nepogodnog vremena, a potom i najveći skok proizvodnje 1929. godine. Tokom velike depresije Jugoslavija je povećala ukupnu proizvodnju, kao rezultat odgovora zemljoradnika da ponude što više proizvoda tržištu, za razliku od Rumunije koja je smanjila ukupnu proizvodnju. Ipak posmatranjem trendova proizvodnje pšenice i kukuruza vidimo slična kretanja i kolebanja trenda u periodu 1929–1935, iz čega sledi da su dve najznačajnije žitarice imale slične obrasce proizvodnje. Bugarska je povećavala svoju ukupnu proizvodnju za 2,77% godišnje, proizvodnju pšenice za 3,74%, a kukuruza za 2,24%. Ukupna proizvodnja žitarica i proizvodnja pšenice prati obrasce ostalih država, dok je izuzetak negativan trend proizvodnje kukuruza.

Tabela 11: godišnje stope rasta ukupne proizvodnje žitarica, pšenice i kukuruza 1925–1939.

države	ukupne žitarice	pšenica	kukuruz
Grčka	6,10%	8,64%	3,66%
Bugarska	2,77%	3,74%	2,24%
Jugoslavija	2,55%	1,85%	3,56%
Rumunija	0,77%	2,23%	1,55%

...

Da bi se dobio celovitiji i utemeljeniji uvid u karakter proizvodnje žita balkanskih država, neophodno je sagledati širi kontekst. Odličnu referentnu vrednost može ponuditi uporedna analiza proizvodnje žitarica u balkanskim državama sa proizvodnjom u Evropi. S obzirom na raznolikost i stupanj ekonomskog razvitka evropskih država, odlučili smo se za opisno predstavljanje proizvodnje žitarica bez dubljeg objašnjavanja evropske privredne istorije. Za komparaciju su izabrane zemlje zapadne i centralne Evrope koje po određenim geografskim i strukturnim parametrima najviše odgovaraju balkanskim državama. Period između dva rata u zapadnoj Evropi u literaturi se označava kao tranziciona faza u poljoprivrednom razvoju, sa ogromnim strukturalnim promenama, pre svega proizašlim iz bioloških i tehnoloških inovacija. Prva velika uočljiva razlika u odnosu zapadna Evropa – Balkan vidi se kada se upoređi broj stanovnika koji

³⁹ Стеван К. Павловић, *н. д.*, стр. 423.

se bavio zemljoradnjom. U Evropi se poljoprivredom bavilo od 20% do 40% stanovništva,⁴⁰ dok je na Balkanu 72% stanovnika živelo od zemljoradnje i stočarstva.

U Evropi je najveći poljoprivredni proizvođač bila Nemačka (sa dominantnom proizvodnjom raži). Rumunija i Jugoslavija su bile među srednjim proizvođačima žitarica, dok su Bugarska i Grčka spadale u manje evropske proizvođače (Tabela 12). Grčka je najviše od svih evropskih zemalja povećala proizvodnju žitarica (Tabela 13), što još više svedoči o njenim promenama u agrarnoj strukturi.

Tabela 12:
proizvodnja žitarica u Evropi u tonama

Države	1925–29.	1930–34.	1935–39.
	t	t	t
Nemačka	20.247.700	21.780.280	21.871.925
Francuska	15.432.060	15.402.360	15.061.320
Poljska	11.886.400	11.217.600	12.958.270
Italija	9.653.160	9.897.060	11.426.260
Rumunija	10.342.740	10.728.860	11.251.100
Jugoslavija	6.168.220	7.127.860	8.029.880
Mađarska	5.698.180	6.248.900	6.544.080
Čehoslovačka	5.841.420	6.117.420	5.895.975
V. Britanija	4.986.635	4.430.160	4.461.065
Bugarska	2.326.380	2.969.080	3.244.100
Belgija	1.737.160	1.772.620	1.552.745
Grčka	735.300	1.050.440	1.459.700
Holandija	985.060	1.079.400	1.438.120
Švajcarska	208.600	204.120	232.220
Ukupno	96.249.015	100.026.160	105.426.760

Tabela 13:
indeksne vrednosti proizvodnje žitarica

Države	1925–29.	1930–34.	1935–39.
	%	%	%
Grčka	100	142	198
Holandija	100	109	145
Bugarska	100	127	139
Jugoslavija	100	115	130
Italija	100	102	118
Mađarska	100	109	114
Švajcarska	100	97	111
Poljska	100	94	109
Rumunija	100	103	108
Nemačka	100	107	108
Češka	100	104	100
Francuska	100	99	97
V. Britanija	100	88	89
Belgija	100	102	89

Ukoliko se analiziraju ukupne zasejane površine, sve balkanske države su se nalazile u gornjem delu tabele. Ipak može se uočiti da je kod najnaprednijih evropskih država, Italije, Francuske, Nemačke, V. Britanije i Belgije, postojala tendencija ka smanjivanju zasejanih površina, a ne ka povećavanju.

⁴⁰ Hermann Priebe, „The changing Role of Agriculture 1920–1970“, *The Fontana Economic History of Europe*, ed. Carlo M. Cipolla, Great Britain 1978, str. 403, 404, 406, 409.

Tabela 14: površine zasejane žitaricama u hektarima i indeksne vrednosti

Države	1925–1929.		1930–1934.		1935–1939.	
	ha	%	ha	%	ha	%
Grčka	1.095.000	100	1.323.000	121	1.548.200	141
Holandija	431.800	100	453.800	105	553.000	128
Jugoslavija	4.995.600	100	5.433.000	108	5.858.000	117
Poljska	10.074.400	100	10.177.400	101	11.085.000	110
Bugarska	2.285.800	100	2.534.600	110	2.459.800	107
Rumunija	10.617.200	100	1.098.7.400	103	11.357.800	107
Švajcarska	96.800	100	99.200	102	102.750	106
Češka	3.319.800	100	3.340.600	101	3.492.500	105
Mađarska	3.918.620	100	4.067.800	103	4.070.250	103
Italija	7.252.000	100	7.170.800	98	7.302.000	100
Francuska	10.620.600	100	10.545.200	99	10.172.250	95
Nemačka	11.336.200	100	11.524.800	101	10.780.250	95
V. Britanija	2.397.000	100	2.132.800	88	2.091.500	87
Belgija	685.820	100	705.000	102	568.000	82
Ukupno	69.126.640		70.495.400		71.441.300	

Tabela 15:
proizvodnja pšenice u tonama

Države	1925–29.	1930–34.	1935–38.
	t	t	t
Francuska	7.834.780	8.309.480	7.860.620
Italija	6.237.980	6.871.780	7.607.340
Nemačka	3.259.480	4.632.460	4.784.750
Belgija	3.259.480	4.632.460	4.784.750
Rumunija	2.872.100	2.815.380	3.832.420
Jugoslavija	2.204.120	2.163.500	2.633.120
Mađarska	2.164.820	2.082.160	2.482.340
Poljska	1.614.340	2.021.240	2.102.300
Bugarska	1.101.500	1.438.700	1.748.000
V. Britanija	1.410.880	1.392.740	1.698.740
Čehoslovačka	1.263.960	1.461.420	1.596.575
Grčka	316.440	501.140	822.320
Holandija	163.420	321.200	413.340
Švajcarska	109.200	120.600	165.060
Ukupno	33.812.500	38.764.260	34.671.055

Tabela 16:
prinosi pšenice u tonama po hektaru

Države	1925–29.	1930–34.	1934–39.
	t/ha	t/ha	t/ha
Holandija	3,01	2,89	2,96
Belgija	2,63	2,59	2,63
Nemačka	1,98	2,15	2,33
Švajcarska	2,21	2,09	2,31
V. Britanija	2,26	2,23	2,25
Čehoslovačka	1,83	1,69	1,75
Francuska	1,47	1,54	1,52
Italija	1,28	1,39	1,48
Mađarska	1,4	1,3	1,46
Bugarska	1,03	1,17	1,39
Jugoslavija	1,17	1,2	1,22
Poljska	1,34	1,17	1,19
Rumunija	0,92	0,89	1,04
Grčka	0,62	0,83	0,96

Kada se analizira proizvodnja pšenice i kukuruza, primećuju se slične tendencije. Iako su se nalazile među najznačajnijim proizvođačima, o čemu najbolje svedoči to što da je ukupna proizvodnja kukuruza Jugoslavije i Rumunije činila u toku celog posmatranog perioda oko 57% proizvodnje kukuruza u Evropi, kada su pitanju prinosi, držale su začelje tabele, osim Jugoslavije u prinosu kukuruza.

*Tabela 17:
proizvodnja kukuruza u tonama*

Države	1925–29.	1930–34.	1935–39.
	t	t	t
Rumunija	4.534.940	5.195.360	5.382.320
Jugoslavija	3.055.220	4.038.660	4.469.260
Italija	2.438.720	2.078.980	2.892.980
Mađarska	1.801.120	2.529.320	2.368.180
Bugarska	667.300	858.200	844.600
Francuska	432.660	509.600	560.360
Čehoslovačka	250.640	237.100	299.950
Grčka	163.460	205.660	256.000
Poljska	87.960	85.040	115.150
Švajcarska	3.820	2.920	2.460
Ukupno	13.435.840	15.740.840	17.191.260

*Tabela 18:
prinosi kukuruza u tonama po hektaru*

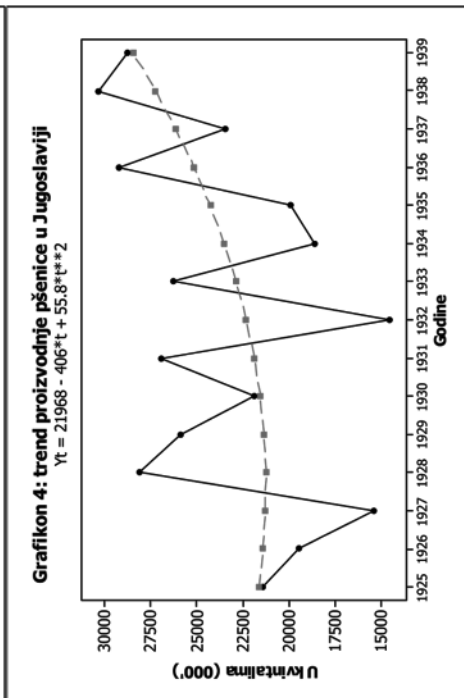
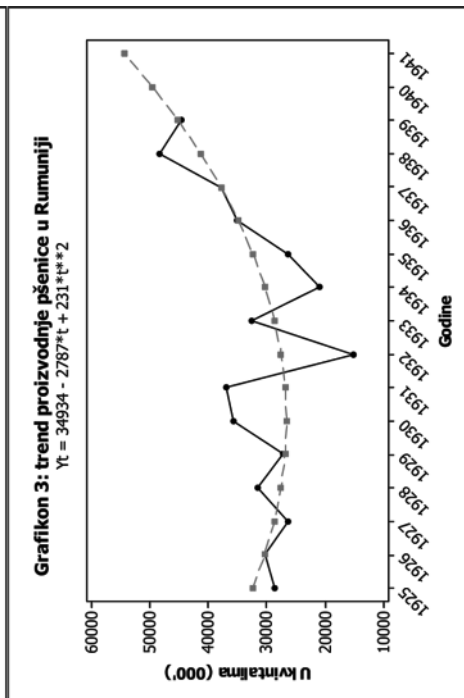
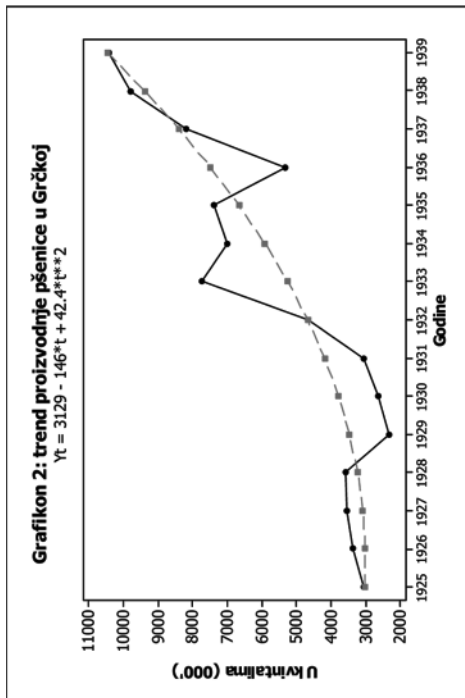
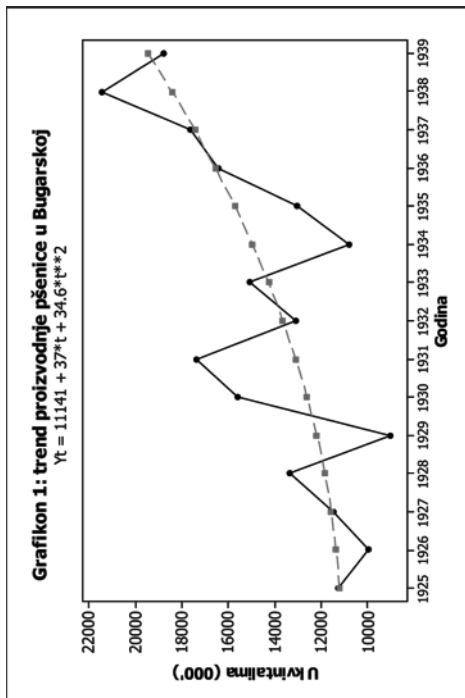
Države	1925–29.	1930–34.	1934–39.
	%	%	%
Švajcarska	3,82	2,92	2,35
Italija	1,6	1,43	2,01
Čehoslovačka	1,67	1,71	1,75
Mađarska	1,67	2,25	1,75
Jugoslavija	1,42	1,59	1,67
Francuska	1,25	1,5	1,6
Poljska	1,06	0,9	1,28
Bugarska	1	1,22	1,25
Rumunija	1,06	1,09	1,06
Grčka	0,86	0,84	1

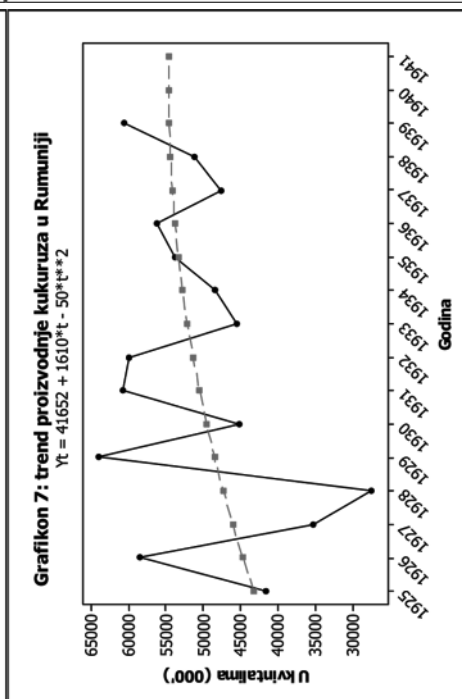
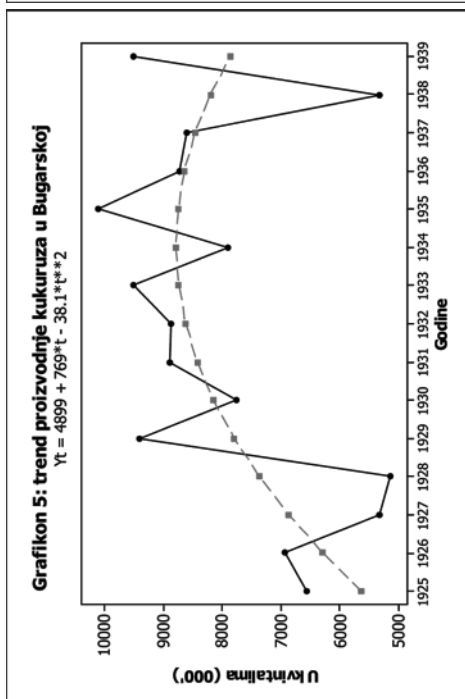
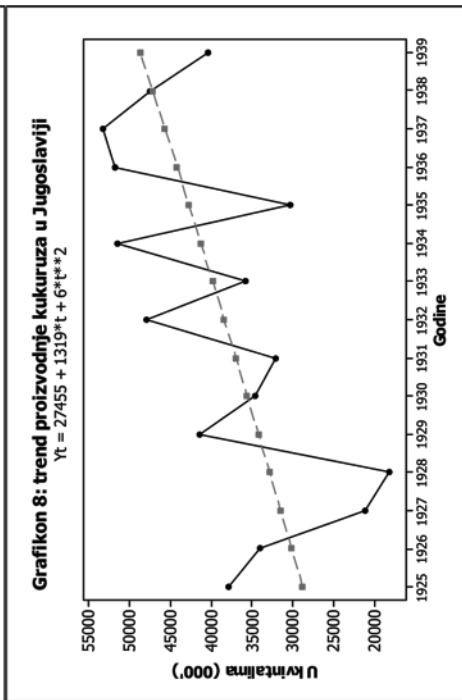
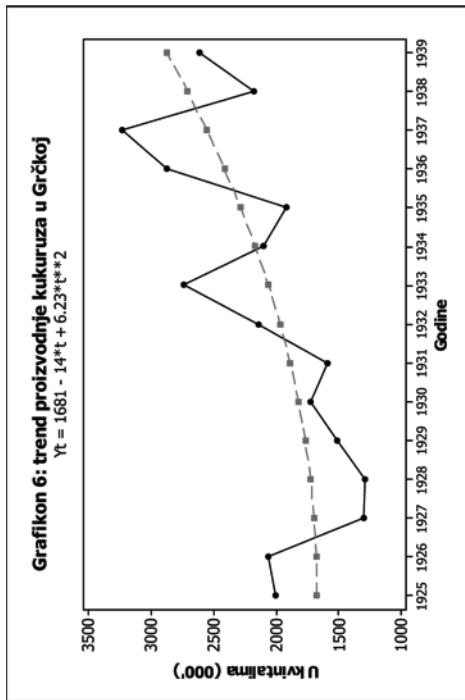
Samo zahvaljujući svojim geografskim odlikama i velikim zasejanim površinama države na Balkanu održavale su relativno veliku proizvodnju u odnosu na Evropu, no mora se istaći da to nije bio nikakav uspeh, s obzirom na izuzetno niske visine prinosa.

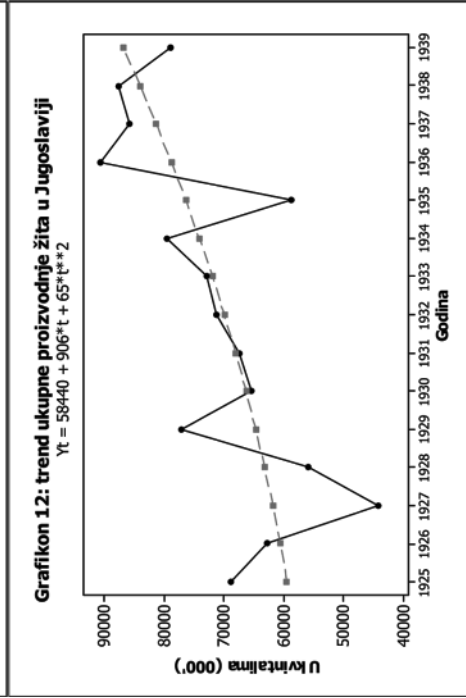
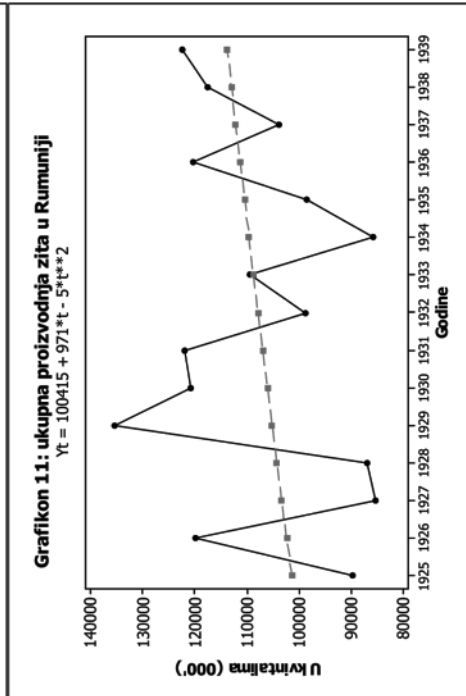
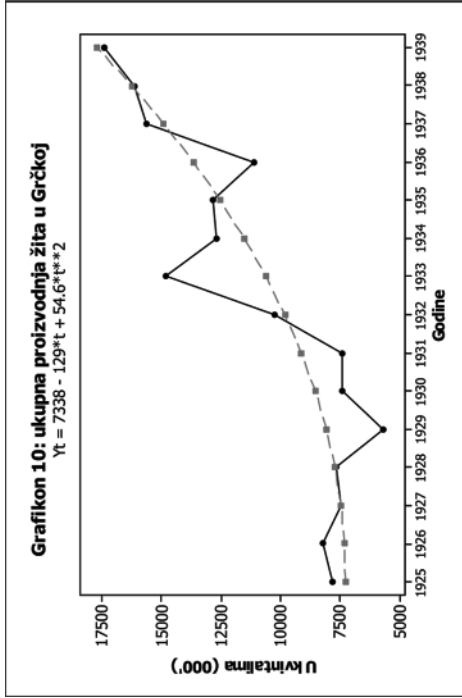
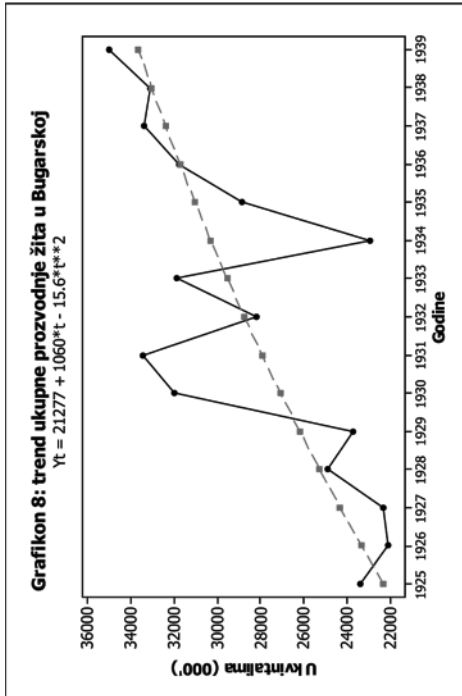
...

Analiza kvantitavnih struktura proizvodnje žita ponudila je mogućnost da se izvede nekoliko zaključaka. Balkanske države od 1925. do 1939. godine nisu promenile agrarne strukture nasleđene iz perioda pre Prvog svetskog rata. Poljoprivreda je imala najveći udeo u BDP-u svih država, a poljoprivredno stanovništvo je činilo više od 70% ukupnog stanovništva, bez značajne industrije koja bi ih apsorbovala. Ekstenzivna proizvodnja, pritisak na zemlju, prikrivena nezaposlenost, sitnoposedništvo, nedostatak kapitala i investicija, agrotehnička zaostalost samo su neke od karakteristika balkanskih poljoprivreda. Poljoprivreda se zasnivala na zrnastim kulturama, pre svega na kukuruzu i pšenici. Industrijske biljke su gajene vrlo malo, osim u slučaju Grčke, i to zahvaljujući boljim klimatskim preduslovima i nasleđenoj tradiciji proizvodnje.

Proizvodnja žita ipak je pokazivala tendenciju rasta, najviše u Grčkoj, potom u Bugarskoj, a zatim u Jugoslaviji i Rumuniji. Taj rast, zasnovan na porastu proizvodnje kukuruza i pšenice, nije se zasnivao na ulaganju u modernizaciju proizvodnje, u tehniku i hemiju, već pre svega na uvećanju obradivog zemljišta pomenutih kultura i povećanju radne snage na selu. A zatim i na pogodnim klimatskim karakteristikama poluostrva i ekonomskim prilikama u svetu. Izuzetno niski prinosi, koji se najjasnije vide u uporednoj analizi evropskih zemalja sa Balkanom, još jače pokazuju inferiornost balkanskih poljoprivreda. Pri analizi jasno dolazi do izražaja napredak Grčke, a potom i Bugarske, dok Rumunija i Jugoslavija pokazuju veoma slične ekonomske parametre. Način na koji su države vodile svoju ekonomsku politiku odražavao se u statistikama, iz čijih brojeva ne možemo da zaključimo o napretku, već upravo o suprotnim procesima.

APPENDIX

Na osnovu podataka o proizvodnji pšenice u Jugoslaviji u periodu od 1925. do 1939. prikazaćemo izračunavanje trenda.⁴¹ U praksi se najčešće koriste četiri vrste trenda – linearni, parabolični (kvadratni), eksponencijalni i trend o obliku S-krive, pošto u principu svaka glatka funkcija može da opisuje neki trend. Preko srednje kvadratne greške reziduala (SKG), izračunali smo srednje odstupanje empirijskih podataka vremenske serije od ocenjene funkcije trenda.

$$SKG = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T (y_t - \hat{y}_t)^2$$

T predstavlja – dužinu posmatranog perioda (u ovom slučaju 15); y_t – empirijske vrednosti, \hat{y}_t – odgovarajuće vrednosti procenjene funkcijom trenda.

Dobili smo da je najmanja srednja kvadratna greška pri korišćenju kvadratnog trenda, stoga je i korišćen kvadratni trend u analizi. Funkcija za traženi kvadratni jeste:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \beta_2 t^2$$

Fitovanjem ove funkcije dobijen je trend $Y_t = 21968 - 406t + 55.8t^2$ a rezultati su predstavljeni u Tabeli 1. Prvi trend 21617,8 predstavlja početnu proizvodnja i ona odgovara proizvodnji 1925. godine. Ukoliko želimo da izračunamo proizvodnju recimo za 1933. godinu – ići ćemo preko naredne funkcije

$$21968 - 406*8 + 55,8*8**2$$

Dalje računanje bi nam bilo korisno za ekonometrijsku analizu, naročito ukoliko bismo je primenjivali u kliometriji (proveravali hipotezu izostavljanjem jednog činioaca i posmatrali njen razvoj).

⁴¹ Olgica Bošković, Radmila Dragutinović Mitrović, *Osnovi statističke analize: elementi analize vremenskih serija*, Beograd, 2009, str. 32–34; Roderick Floud, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, New Jersey, 1973, str. 85–90; Charles H. Feinstein, Mark Thomas, *Making history count, A primer in Quantitative Methods for Historians*, New York, 2002, str. 27.

Tabela 1: trend proizvodnje pšenice u Jugoslaviji

Godine	Stvarna proizvodnja (u kvintalima 000')	Trend	Odstupanje od trenda (rezidual)
1925.	21404	21617.8	-213.75
1926.	19440	21379.2	-1939.22
1927.	15395	21252.4	-5857.38
1928.	28112	21237.2	6874.78
1929.	25855	21333.7	4521.26
1930.	21862	21541.9	320.05
1931.	26886	21861.8	5024.16
1932.	14545	22293.4	-7748.42
1933.	26286	22836.7	3449.32
1934.	18596	23491.6	-4895.62
1935.	19895	24258.2	-4363.25
1936.	29236	25136.6	4099.44
1937.	23470	26126.6	-2656.56
1938.	30299	27228.2	3070.76
1939.	28756	28441.6	314.40

Summary

Comparative analysis of grains production in the Balkans from 1925 to 1939 based on the Statistical Yearbooks of the League of Nations

Key words: Balkan, agriculture, comparative history, econometrics, interwar period

The study presents quantitative comparative analysis of agricultural cereal production in the Balkans from 1925. to 1939. with the aim of showing long-term economic trends. Research was based on statistical publications that were published by the League of Nations (Statistical Yearbooks of the League of Nations, 1926–1944). Analysis of quantitative structure offered the possibility to derive several conclusions. Balkan states from 1925. to 1939. had not changed the agricultural structure inherited from the period before World War I. They were the agrarian countries with underdeveloped industry, where the agricultural

population made 70% of the total population. Extensive production, pressure on land, hidden unemployment, small ownership, lack of capital and investment, lack of machinery and chemicals production were the problems of the Balkan states. Agricultural production was based on grain crops, primarily on corn and wheat. In absolute values, Romania and Yugoslavia were in the top of European farmers, yet they were economically at the bottom. Industrial plants have grown very little, except in the case of Greece. Extremely low yields, which are seen most clearly in the comparative analysis of European states with the Balkans, even more shows inferiority Balkan agriculture. Yet, grain production had tendency of growth, mainly in Greece, then Bulgaria, Yugoslavia and Romania. That growth, based on an increase in production of maize and wheat, was not based on investment in production, but to increase of the arable land of these cultures and to increase of labor force in the rural areas, with suitable climatic characteristics of the peninsula and economic circumstances in the world.

УДК 94:314.15(=163.41)(430)"1941/1944"
331.556.46(=163.41)(430)"1941/1944"

Dr Zoran JANJETOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

DOBROVOLJNI RADNICI IZ SRBIJE U NEMAČKOJ 1941–1944.*

APSTRAKT: *Rad, na osnovu srpskih i nemačkih izvora, govori o problemu dobrovoljnog javljanja radnika za privremeni rad u Trećem rajhu.*

Ključne reči: *Treći rajh, rad, radnici, dobrovoljci, prinuda*

Među mnogim „belim mrljama“ srpske istoriografije o Drugom svetskom ratu je i pitanje srpskih dobrovoljnih radnika u Trećem rajhu. Jasno je da je tokom decenija socijalizma ova tema bila nepoželjna: trebalo je, zbog legitimnosti „Narodnooslobodilačke borbe“ sve one koji su radili za Treći rajh predstaviti kao isključivo prinudne radnike. Izbegavanjem produbljenijeg istraživanja ove teme zaobilaženo je dakle pitanje razgraničenja između prinudnog i slobodnog rada¹ (koji se u uslovima okupacije mogao videti kao jedan vid kolaboracije). Zato je dublje istraživanje ove teme moglo da naruši samodopadnu sliku o žrtvama i stradanjima jugoslovenskih naroda tokom okupacije, koja je uz ideološku imala i vrlo konkretnu pragmatičnu funkciju pri postavljanju zahteva za nadoknadom ratne štete.² Pored toga, srpska i jugoslovenska istoriografija su tradicionalno bile

* Чланак је резултат рада на пројекту „Срби и Југославија – држава, друштво политика“ (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Ovo se ticalo kako rada u okupiranoj zemlji tako i dobrovoljnog odlaska na rad u Nemačku.

² Po službenim jugoslovenskim dokumentima o ratnoj šteti, koji su predstavljeni i savezničkim zemljama, iz Jugoslavije je na prinudni rad odvedeno 270.000 ljudi. (Mémorandum du Gouvernement de la Yougoslavie démocratique fédérative au sujet des demandes de réparations yougoslaves à l'Allemagne, Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), 54, 44/97); Communication of the National Commission for War Damages concerning the destruction and damages which were committed in Yugoslavia by the German-Fascist occupiers and their satellites and helpers (AJ, 54, 1/3); Ratna šteta DFJ (AJ, 54, 1/3). Iz ovih i drugih dokumenata nije sasvim jasno da li je navedeni broj podrazumevao samo one koji su bili odvedeni na rad u Rajh ili i prinudne radnike u zemlji. Kao šteta koja je nastala boravkom ovolikog broja lica na prinudnom radu, obično se navodi

okrenute političkoj istoriji, tako da društveno-istorijske teme nisu nalazile mnogo prostora u istraživanjima. Malu pažnju na ovu temu su obratila i dva istoričara koji su svoje disertacije posvetili privredi okupirane Srbije.³ Njih je više zanimala celokupna privredna situacija nego jedan srazmerno mali segment ekonomske ali i socijalne istorije Srbije tokom okupacije.

U ovom radu ćemo pokušati da na osnovu relativno oskudne dostupne građe prikažemo kako je tekao odlazak radne snage iz Srbije na dobrovoljni rad u Treći rajh. Kao i za mnoge druge teme, izvori su fragmentarni i rasuti u više arhiva u zemlji i inostranstvu. Od nemačkih, najznačajniji su Savezni arhiv (Bundesarchiv) u Berlinu i Savezni arhiv – Vojni arhiv (Bundesarchiv–Militärarchiv) u Frajburgu (Freiburgu).⁴ Jedan deo tih dokumenata je dostupan i na mikrofilmovima Nacionalnog arhiva iz Vašingtona,⁵ a neki raniji istraživači su ih već koristili. Dokumenti u srpskim arhivima su takođe rasuti i uz to vrlo nepotpuni. Najviše ih se može naći u Vojnom arhivu u Beogradu u fondu Nedićeve vlade, a nešto manje u Arhivu Jugoslavije u fondu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i u fondu Državne komisije za ratnu štetu. Sačuvano je više opširnih izveštaja o obilasku pogona sa srpskim radnicima u Nemačkoj, ali se postavlja pitanje njihove reprezentativnosti i istinitosti. Objavljena svedočanstva nekih preživelih radnika dopunjuju sliku o svakodnevici rada u tuđini, ali su ona oskudna i brojem i sadržajem. Svedočanstva radnika iz NDH donekle upotpunjuju sliku o životnim uslovima stranih radnika sa Balkana u nacističkoj Nemačkoj.

Pored ovih izvora postoje i objave i pozivi za odlazak na dobrovoljni rad u Nemačku koji su publikovani u okupacionoj štampi. Tokom okupacije pojavio se ceo niz vrlo pohvalnih napisa, delom i iz pera samih „gastarbajtera“, u kojima je na krajnje pozitivan način govoreno o životnim i radnim uslovima u Rajhu. U štampi se mogu naći i članci o tobožnjoj brizi srpskih vlasti za ljude na radu u Rajhu.

Tesno vezana za pitanje stvarne dobrovoljnosti radnika koji su odlazili u Nemačku je i definicija suprotnog pojma – prinudnog rada. Smatramo da je pri tom svrsishodno poći od definicije Međunarodne organizacije rada (International

810.000.000 \$, iako se pojavljuju i druge svote. Za Srbiju se navodi – verovatno nepotpuni – broj od 64.291 osobe koja je bila na prinudnom radu (bez preciziranja da li je on obavljan u Srbiji, Nemačkoj ili negde drugde). (Zbirni spisak Zemaljske komisije za ratnu štetu za Srbiju za štetu počinjenu od strane Nemačke, 25. VII 1945 – 1. III 1946. (AJ, 54, 20/46)).

³ Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart, 1986, str. 204–220; Dragan Aleksić, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 2002, str. 325–329.

⁴ I ovom prilikom najlepše zahvaljujem kolegi Florianu Dierlu koji mi je stavio na raspolaganje svoje nalaze iz ova dva arhiva.

⁵ Nažalost, odgovarajuće mikrofilmove koje poseduje i Vojni arhiv u Beogradu nisam mogao da koristim iz internih tehničkih razloga.

Labor Organization – ILO). Po njoj, „značajka prisilnog rada je što za njega ekonomska i socijalna potreba nisu glavni motivi, već je to rad pod prijetnjom kazne, tj. osnova zasnivanja radnog odnosa je prijetnja kaznom za neodazivanje. Prisilni rad je, nadalje, rad ili usluge koje radnik izvršava mimo svoje volje, odnosno koje ne izvršava dobrovoljno, i rad kao metoda diskriminacije zbog političkih stavova, nacionalne, etničke ili vjerske pripadnosti, seksualnog opredjeljenja i drugih neekonomskih razloga. O prisilnom radu je riječ kad za određene radnike odnosno radnice ili skupine postoje diskriminirajuće radno-pravne odredbe.“⁶ M. Spoerer smatra da „razumna definicija prinudnog rada i njegovih različitih stupnjeva“ treba da sadrži sledeće ključne kriterije: 1) da li je radnik ili radnica mogao-la da sa kratkim otkaznim rokom prekine radni odnos; 2) da li je mogao-la da nametne sprovođenje zakonskih standarda života i rada; 3) da li je mogao-la da izrazi nezadovoljstvo uslovima života i rada; 4) da li je verovatnoća njegovog/njenog preživljavanja bila slična verovatnoći preživljavanja normalnog (ili domaćeg) radnika/radnice.⁷ Neki od ovde pobrojanih aspekata sigurno se ne bi mogli primeniti na srpske radnike u Trećem rajhu, ali ćemo u daljem tekstu videti da su se neki uslovi njihovog života i rada približavali ovde navedenim komponentama definicije prinudnog rada. Neki istraživači (npr. Sabina Rutar) smatraju (možda malo preterano) da je svaki radni odnos u ratnoj privredi (a celokupna privreda je radila za nemački ratni napor) pod nacističkim režimom – prinudni rad.⁸

Nemačka je od početka XX veka imala ekonomske interese u jugoistočnoj Evropi. Zbog kompatibilnosti njene privrede sa privredama tog regiona do njihovog zbližavanja je došlo već u vreme velike svetske ekonomske krize. Posle dolaska nacija na vlast ekonomski odnosi su se produbili još tokom razdoblja pre izbivanja rata, a bili su uslovljeni kako objektivnim potrebama nemačke privrede tako i pripremama Rajha za predstojeći rat. U pogledu jugoistočne Evrope, nemačke potrebe pre rata su bile vezane pre svega za snabdevanje životnim namirnicama i sirovinama. Pored toga, od 1937. u Nemačkoj je postojala i potreba za radnom snagom, koja je posebno brzo počela da raste od početka rata. Kraljevina Jugoslavija, kao proizvođač prvenstveno hrane i industrijskih sirovinna, a posebno određenih ruda, sa svojim ekonomskim potencijalima potpuno se uklapala u ovakve potrebe Nemačke. Još se Vajmarska republika zainteresovala

⁶ Anna-Maria Gruenfelder, „U radni stroj Velikoga njemačkog Reicha!“ *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb, 2007, str. 14.

⁷ Mark Spoerer, „Recent Findings on Forced Labor under the Nazi Regime and an Agenda for Future Research“, *Annali dell’ Istituto storico italo-germanico in Trento Jahrbuch des Italiänisch-deutschen historischen Instituts in Trient*, XXVIII, 2002, str. 376.

⁸ Sabine Rutar, *Arbeit und Überleben in Serbien: Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg* (rukopis), str. 4. (I ovom prilikom se zahvaljujem dr Rutar što mi je stavila na uvid ovaj i druge svoje radove.)

za jugoslovensko tržište, a svetska ekonomska kriza uticala je na ubrzano ekonomsko zbližavanje dve zemlje.⁹

Pored agrarnih proizvoda i sirovina, Nemačka je od 1937. bila zainteresovana i za radnu snagu iz Jugoslavije. Nje je u Rajhu bilo i ranije, ali zbog nezaposlenosti u Nemačkoj između 1933. i 1937. sezonska radna snaga više nije dovođena.¹⁰ Od 1939. interes Nemačke za uvozom radne snage je porastao, tako da je od Jugoslavije traženo da te godine pošalje 7.000 sezonskih i 5.000 stalnih radnika. Jugoslovenske vlasti su ukupan broj uspele da smanje na 10.000, što je odgovaralo broju Nemaca zaposlenih u Jugoslaviji.¹¹ Jugoslovenski radnici delom nisu bili zadovoljni uslovima života i rada u Nemačkoj, iako su kod kuće bili nezaposleni i nisu navikli na baš visok životni standard. Pored toga što nisu mogli da šalju uštedevinu svojim porodicama u Jugoslaviji, ovi radnici nisu mogli da menjaju mesto zaposlenja.¹² Ovo je bilo u skladu sa tada važećim restriktivnim odredbama radnog zakonodavstva u Nemačkoj i, kao mnogo toga u Trećem rajhu, nosilo je jasna obeležja prinude. Tu su već počeli da se ispoljavaju pojedini

⁹ Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, Beograd, 1978; Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, I, 1933–1936, Beograd 1982, str. 107–108, 114–120; *Isto*, II, 1937–1941, Beograd, 1982, str. 33–40; Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft: Theory of an Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe (1933–1941)”, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade, 1977, str. 7–45; Leposava Cvetić, „The Ambitions and Plans of the Third Reich with Regard to the Integration of Yugoslavia into its so-called Grosswirtschaftsraum“, *Isto*, str. 184–196; Wolfgang Schumann, „Aspekte und Hintergründe der Handels- und Wirtschaftspolitik Hitler-Deutschlands gegenüber Jugoslawien“, *isto*, str. 221–239; Hans-Jürgen Schröder, „Südosteuropa als ‚Informal Empire‘ NS-Deutschlands: das Beispiel Jugoslawiens“, *isto*, str. 240–258; Enzo Colotti, „Penetrazione economica e disgregazione statale: premesse e conseguenze dell’agresione nazista alla Jugoslavia“, *isto*, str. 279–312; Zdenka Šimončić, „The Influence of German Trade Policy of Economic Development in Croatia in the Period from the Great Depression to the Second World War“, *isto*, str. 363–382; Andrej Mitrović, „Nemački privredni prostor i jugoistočna Evropa 1933“, *Istorijski časopis*, XXI, 1974; Isti, „Nacistička ideja velikog privrednog prostora i jugoistočna Evropa 1940“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. XI–1/1970; Isti, „Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa-Politik“, *Balkanica*, VIII, 1973; Roland Schönfeld, „Deutsche Rohstoffsicherungs politik in Jugoslawien 1934–1944“, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, XXIV, 3, 1976, str. 215–229; Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt/M, Bonn, 1983, passim.

¹⁰ Mira Kolar-Dimitrijević, „Movement of Labor Force Between the Third Reich and Yugoslavia (1933–1941)“, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade, 1977, str. 331–362 (ovde 332–334). Tokom 1935. i 1936. samo je oko 500 folksdojčera iz Jugoslavije primljeno na rad u Nemačku, što je bilo motivisano željom da se oni pridobiju kao propagandisti, a delimično i željom da se pomogne socijalno ugroženim sunarodnicima. (*Isto*, str. 335; up. i: Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana, 1966, str. 112–113).

¹¹ Kolar-Dimitrijević, *n. d.*, str. 342.

¹² Kolar-Dimitrijević, *n. d.*, 342–344. Na radnike je vršen pritisak da 40% svojih uštedevina ne šalju u domovinu, već da za taj novac u Nemačkoj nabave poljoprivredne mašine ili druge proizvode.

mehanizmi koji su isprva dobrovoljni rad polako pretvarali u prinudni ili ga bar približavali prinudnom. Činjenica je i da su jugoslovenski radnici bili plaćeni manje od nemačkih radnika,¹³ što takođe donekle približava njihove uslove rada gore navedenim definicijama prinudnog rada. U proleće 1941, pre napada na Jugoslaviju, Nemačka je od nje tražila 8.000 poljoprivrednih i neograničen broj nepoljoprivrednih radnika.¹⁴ Ubrzo po razbijanju Jugoslavije, pokazaće se da su stvarne nemačke potrebe za radnom snagom sa teritorije Jugoslavije bile daleko veće.

Kraljevina Jugoslavija nije ležala na glavnom pravcu nacističke ekspanzije i, kao i druge zemlje jugoistočne Evrope, trebalo je da samo sirovinama, namirnicama i radnom snagom potpomogne nacističku osvajačku politiku. Zbog toga vojni napad na Jugoslaviju nije bio unapred planiran. Posle dužeg pritiska, ali i određenih ustupaka, koje druge satelitske zemlje nisu dobile, Jugoslavija je, nemajući drugog izlaza, pristupila Trojnom paktu 25. marta 1941. Međutim, dva dana kasnije vlada Cvetković–Maček, koja je potpisala pristup Paktu, srušena je oficirskim pučem, koji je razbesneo Hitlera.¹⁵ Na prečac je rešio da se Jugoslavija, kao nepouzdan partner i navodno stalno žarište nesigurnosti, razbije i okupira. Ovo, međutim, uopšte nije bilo u skladu sa ekonomskim interesima Rajha: naprotiv, rasparčavanje postojeće ekonomske celine je moglo samo da ugrozi dotok potrebnih sirovina i poljoprivrednih proizvoda.¹⁶

Podela teritorije poražene zemlje, koja je sprovedena da bi se zadovoljili apetiti saveznika Rajha, zato je preduzeta tako da se očuvaju vitalni nemački ekonomski interesi uz minimum utroška nemačkih vojnih, policijskih i administrativnih snaga potrebnih da se dotična teritorija kontroliše i eksploatiše. Kada je teritorija Srbije bila u pitanju, glavni nemački interesi su se ticali snabdevanja prehrambenim proizvodima (prvenstveno žitom i kukuruzom) i metalnim rudama, posebno bakrom iz Borskog rudnika, koji je početkom 1941. godine, posle dosta teškoća prešao iz većinskog francuskog vlasništva u nemačke ruke. Nemačke vlasti su bile zainteresovane i za železničke linije i plovni tok Dunava.¹⁷ U

¹³ *Isto*, str. 348. Jugoslovenski radnici su trpeli konkurenciju Poljaka, ratnih zarobljenika, a uskoro i Francuza i Belgijanaca koji su počeli da dolaze u Nemačku zbog loših životnih uslova u njihovim zemljama.

¹⁴ *Isto*, str. 351. Dve zemlje su 16. avgusta 1939. sklopile sporazum o zapošljavanju nepoljoprivrednih radnika, kojima je bila zagarantovana isplata i prekovremenog rada. *Isto*, str. 350.

¹⁵ Više o puču v.: Zoran Janjetović, „27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija i posledice“, *Časopis za suvremenu povijest*, XVIII, 3, 2006, str. 1013–1028, sa tamo navedenom literaturom.

¹⁶ Schlarp, *n. d.*, 75–87; Schönfeld, *n. d.*, 236; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918–1988*, I, Beograd [1988], str. 360–404; II, str. 25–39.

¹⁷ Die Wirtschaftsfrage im Bereich des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien. Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Juli 1942. Bundesarchiv, Berlin (dalje: BA), R 26/VI/692; Jovan Marjanović, „The German Occupation System in Serbia in 1941“, *Les systemes d'occupation en Yougoslavie*, Belgrade, 1963, str. 263–301 (ovde: 272–273).

sastav okupirane Srbije je ušao i jugoslovenski deo Banata koji je dobio posebno značajnu ulogu u snabdevanju Rajha žitaricama i industrijskim biljem.

U okupiranoj Srbiji je naredbom od 20. aprila 1941. godine uvedena nemačka vojna uprava koja je do 1943. godine obuhvatala vojnu i civilnu vlast. Unutar nemačke vojne uprave poslovi su bili podeljeni između Komandnog štaba (Kommandostab), koji je bio zadužen za vojne poslove, i Upravnog štaba (Verwaltungsstab), koji je trebalo da vodi upravu zemlje i da nadzire domaću civilnu vlast. Njega su uglavnom činili vojno-upravni činovnici. Prvi šef Upravnog štaba je bio Staatsrat SS-Gruppenführer dr Harald Turner. Sam Upravni štab je u januaru 1943. degradiran na nivo Upravnog odeljenja (Verwaltungsabteilung) i potčinjen Komandnom štabu pri vojnom zapovedniku u Srbiji (Militärbefehlshaber in Serbien). Upravni štab je svoje naloge sprovodio preko srpskih vlasti ili preko četiri feldkomandanture. One su pod sobom imale svoje ispostave i osam okružnih komandantura (Kreiskommandantur). Pored toga, u glavnom gradu Banata, Velikom Bečkereku, postojala je samostalna Okružna komandantura, kao specifičan izraz de facto autonomnog statusa Banata.¹⁸ Na delu Kosova pod nemačkom vlašću albansko stanovništvo je sebi izborilo neku vrstu autonomnog statusa nalik folksdojčerima u Banatu.¹⁹

Za pitanja privredne eksploatacije zemlje bio je od 20. aprila 1941. nadležan Herman Gering (Hermann Göring) kao rukovodilac Četvorogodišnjeg plana. On je za svog opunomoćenika imenovao nekadašnjeg višegodišnjeg generalnog konzula u Jugoslaviji, zemaljskog vođu grupe Nacističke stranke (Landesgruppenleiter NSDAP) i od 1936. opunomoćenog posebnog poverenika ministra-predsednika generalpukovnika Geringa za Četvorogodišnji plan u Jugoslaviji (Bevollmächtigter Sonderbeauftragter des Ministerpräsidenten Generaloberst Göring für Jugoslawien im Rahmen des Vierjahresplans) Franca Nojhauzena (Franz Neuhausen), koji je u promenjenim uslovima postao generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji (Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft in Serbien – GBW). On je od dvadesetih godina živeo u Jugoslaviji i dobro je poznao prilike u njoj. Sada je postao jedna od ključnih osoba u okupacionom aparatu, nad kojim ni vojni zapovednik (kome je inače bio neposredno potčinjen) nije imao vlast u privrednim pitanjima. Njegov položaj je bio dodatno učvršćen ličnim prijateljstvom sa Geringom. Među Srbima je važio za najomrznutiju oso-

¹⁸ 8. Lagebericht des Verwaltungsstabes beim Befehlshaber Serbien, SS-Gruppenführer Turner. (Bundesarchiv/Militärarchiv, Friburg (dalje: MA/BA), RW 40/190); Saslušanje dr Georga Kiessela, Sandhostel, 30 VII 1946. (AJ, 110, inv. br. 13244); Schlarp, *n. d.*, 110–111; Akiko Shimizu, *Deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster, 2003, str. 130–134; Aleksić, *n. d.*, str. 131–134; Marjanović, *n. d.*, str. 278–279; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 136.

¹⁹ Saslušanje dr Georga Kiessela, Sandhostel, 30. VII 1946. (AJ, 110, inv. br. 13244); Branislav Božović, Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji. Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991, str. 49–50.

bu nemačkog okupacionog aparata, a i među nemačkim funkcionerima je, zbog netransparentnog načina poslovanja, smatran za „kontroverznu osobu“.²⁰ U decembru 1942. Nojhauzen je poverena i Kancelarija generalnog opunomoćenika za metalne rude na Jugoistoku (Generalbevollmächtigte für den Metallergbau Südost). Time je on postao direktno nadležan za rudnike metala u Srbiji, Makedoniji i Grčkoj, a kasnije i u Albaniji.²¹ U oktobru 1943. kancelarija GBW je pripojena Upravnom odeljenju, ali je Nojhauzen došao na čelo tog odeljenja. Na tom mestu je ostao do decembra te godine, kada ga je kao šef Privredne uprave (Wirtschaftsbehörde) nasledio Teobald Kajzer (Theobald Keyser).²² Štab generalnog opunomoćenika za privredu je imao 17 referata za različite oblasti privrede i jedno odeljenje za opšta privredna pitanja. Među referatima je bio i onaj za Arbeitseinsatz, koji se bavio regrutovanjem radne snage.²³ Privredom u Srbiji je do oktobra 1943. praktično upravljao Franc Nojhauzen.²⁴

Okupatorske vlasti su od samog početka bile svesne potrebe makar prividnih ustupaka pokorenom stanovništvu. Radi proširivanja baze svoje vlasti i lakšeg sprovođenja svojih naredbi preko postojećeg srpskog državnog aparata,²⁵ okupatori su već 30. aprila 1941. postavili Savet od 10 komesara na čelu sa bivšim ministrom unutrašnjih poslova Milanom Acimovićem. Savet je, po sopstvenom proglasu, imao za ciljeve očuvanje reda i mira i što bržu obnovu privrednog života. Sva imenovanja, kako komesara tako i okružnih načelnika, morala su da dobiju odobrenje Verwaltungsstaba. Izvan nadležnosti Komesarijata ostale su i mnoge druge kompetencije koje imaju prave vlade. Komesari su bili samo sprovodioci naloga nemačkih okupacionih vlasti – koje nisu imale dovoljno ljudstva da same obavljaju sve administrativne poslove.²⁶

²⁰ Zapisnik o saslušanju dr Georga Kiessela, Beograd 25. X 1946. (AJ, 110, F. 2603); Czeslaw Madajczyk, „Restserbien‘ unter deutscher Militärverwaltung“, *The Third Reich and Yugoslavia*, str. 458; Schlarp, *n. d.*, 129. Nojhauzen je navodno osuđen na četiri godine zatvora od jednog bugarskog suda zbog lažnog stečaja. Zahvaljujući prijateljstvu sa Geringom i njegovom uticaju, proces je revidiran a Nojhauzen oslobođen optužbi. (Saslušanje dr Georga Kiessela, Sandhostel, 30. VII 1946. (AJ, 110, inv. br. 13244)) Zbog mutnih poslovnih transakcija Nojhauzen je na Hitlerov nalog uhapšen u julu 1944. (Schlarp, *n. d.*, str. 136) Kratku biografiju F. Nojhauzena v. u: Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, München, 1991, str. 52.

²¹ Völkl, *n. d.*, str. 53.

²² Shimizu, *n. d.*, str. 135; Marjanović, *n. d.*, str. 279; Schlarp, *n. d.*, str. 111, 128–136; Madajczyk, *n. d.*, str. 458; Petranović, *n. d.*, str. 136–137.

²³ Marjanović, *n. d.*, str. 279–280; Schlarp, *n. d.*, str. 130–131.

²⁴ Aleksić, *n. d.*, str. 145–148; Völkl, *n. d.*, str. 53.

²⁵ Nemačkim vlastima je s jedne strane nedostajalo činovnika za obavljanje svih administrativnih poslova, a s druge, prenošenjem dela poslova na domaće organe, na njih je prebacivan i deo odgovornosti za rešavanje teških pitanja kao što je snabdevanje ili zbrinjavanje izbeglica. Na taj način se ubrzavala normalizacija javnog života, umirivalo stanovništvo i sužavao prostor za agitaciju pokreta otpora. (Schlarp, *n. d.*, str. 140)

²⁶ Aleksić, *n. d.*, str. 137–141; Marjanović, *n. d.*, str. 284–286; Schlarp, *n. d.*, str. 140; Milan Ristović, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Ser-

Pored obnove administracije u svom interesu, nemačke vlasti su odobrile i obnovu žandarmerije.²⁷ Uporedo sa žandarmerijom, delimično je obnovljen i policijski aparat. Specijalna policija Uprave grada Beograda je primenovna u „specijalnu srpsku policiju“. Njen prvenstveni zadatak bila je borba protiv komunističkih. Kao i žandarmerija, specijalna policija je primala naređenja od domaćih i od nemačkih organa uprave, pri čemu su konačnu reč uvek imali nemački organi, a naročito viši SS i policijski vođa August Majsner (Höhere SS- und Polizeiführer Meyszner).²⁸

Kada se posle nemačkog napada na Sovjetski Savez u Srbiji rasplamsao ustanak, kvistinski Savet komesara i nemačke vlasti nisu mogli da mu stanu na kraj. To je dovelo do represalija nad civilnim stanovništvom, koje su nemački vojni organi takođe smatrali za odgovorno, a u represalijama su učestvovali i srpski žandari, što je Aćimoviću i njegovom Savetu oduzimalo i ono malo podrške koju su imali u narodu. Zbog toga je komesarska uprava demisionirala početkom avgusta 1941.²⁹

Ultradescničarski političar Dimitrije Ljotić i komandujući general Dankelman (Dankelmann) uticali su na generala Milana Nedića da oformi novu vladu, sa neznatno većim ovlašćenjima.³⁰ Iako se ona do jeseni 1944. nešto menjala, njena suština je ostala ista. Baš kao i Aćimovićev Savet komesara, ona je bila bez stvarne vlasti:³¹ nije uspela da proširi svoje nadležnosti ali ni da zaista pridobije nemačko poverenje.³²

Rat je znatno poremetio privredu Srbije a njena obnova po završetku ratnih dejstava u aprilu 1941. tekla je uz mnogo napora i u znaku mnogih promena. To se odrazilo i na tržište rada i ponašanje radne snage. Kao što smo rekli, odlazak na privremeni rad u Nemačku je bio vrsta radne migracije koja je imala odre-

biens 1941–1944“, E. Oberländer (ur.), *Autoritäre Regime in Ostmittel-und Südosteuropa 1919–1944*, Paderborn, 2001, str. 640–641.

²⁷ Marjanović, *n. d.*, str. 286; Petranović, *n. d.*, str. 136.

²⁸ Aleksić, *n. d.*, str. 141–142; Milenko Vasović, Anđelka Cvijić, *Milan Nedić: život, govori, saslušanja*, Beograd, 1991, str. 230; Ristović, *n. d.*, str. 639.

²⁹ Ristović, *n. d.*, str. 642; Schlarp, *n. d.*, str. 141.

³⁰ Ristović, *n. d.*, str. 641–642; Marjanović, *n. d.*, str. 288; Schlarp, *n. d.*, str. 141–142.

³¹ Zapisnik o saslušanju Roberta Kronholza, 19. III 1946. (AJ, 110, F. 1012/II). Sve odluke ministara morao je da odobri Ministarski savet, a po prethodnom odobrenju nadležnih nemačkih nadležstava – poverenika AA ili GBW. (Aleksić, *n. d.*, str. 140)

³² Ristović, *n. d.*, str. 647, 681, 684–685; Shimizu, *n. d.*, str. 166. Po Nedićevom iskazu pred istražnim organima posle rata, sam Hitler je vrlo grubo rekao Nediću, pri njihovom susretu 19. septembra 1943. godine, da je spreman da istrebi ceo srpski narod ako nastavi sa svojim buntovničkim ponašanjem. (AJ, 110, F. br. 802; Vasović, Cvijić, *n. d.*, str. 231). Robert Kronholz Hitlerovo držanje tokom susreta prikazuje kao mnogo pomirljivije. (Zapisnik o saslušanju Roberta Kronholza, 19. III 1946. AJ, 110, F. 1912/II). Nije isključeno da je Nedić pred komunističkim istražnim organima razgovor prikazao dramatičnijim nego što je on to uistinu bio da bi ih ubedio u težinu svog položaja kao predsednika srpske vlade tokom okupacije.

đenu tradiciju od pre rata. U ratnim uslovima, međutim, ovaj vid angažovanja radne snage je postao višestruko sporan. Iako se kod vrbovanja slobodnih radnika za rad u Rajhu polazilo od principa dobrovoljnosti, on nije uvek poštovan. Tako su npr. radi umirenja ustaničkih teritorija okupatori sprovodili i deportacije u Nemačku, Norvešku i druge zemlje. To je bio koliko odraz želje nemačkih vlasti da se područje Srbije (i NDH) umiri toliko i potreba Rajha za radnom snagom, a uklapalo se i u širu nacističku praksu premeštanja ogromnog broja ljudi širom evropskog kontinenta. Tako je po izjavi višeg vojno-upravnog savetnika Vilhelma Šparkulea (Wilhelma Sparkuhlea), samo iz logora na Banjici između 24. aprila 1942. i 26. septembra 1944. godine na prinudni rad u Nemačku poslato više od 10.000 ljudi.³³

Možda najbolji pojedinačni primer dvojne funkcije deportovanja na prinudni rad pruža slanje jugoslovenskih (najvećih delom srpskih) partizana u Norvešku. Oko 6.000 zarobljenih boraca iz Srbije i NDH je poslato na prinudni rad u tu zemlju.³⁴ Problem je to što u nemačkim statistikama ovi deportirani nisu uvek bili odvojeni od dobrovoljnih radnika. To je navelo neke ortodoksne komunističke istoričare da tvrde da se u stvari uvek radilo o prisilnom vrbovanju. Milan Borković to tvrdi iako ne navodi dokaze. Zapravo jedini dokument koji navodi kao potvrdu svoje teze je proglas Pokrajinskog komiteta omladinske organizacije Komunističke partije, SKOJ-a, u kome se omladina poziva da se ne javlja za rad u Nemačkoj.³⁵ Mi bismo bili skloni da već samo postojanje takvog proglašenja protumačimo dobrovoljnim javljanjem za rad u Rajhu. Slično Borkoviću, Nikola Živković govori o pritiscima i slanju na rad u Nemačkoj za razne prestupe, ali ni on ne navodi nijedan dokument kao dokaz.³⁶

Nasuprot njima, postkomunistički istoričar, neopterećen ideologijom, Dragan Aleksić smatra da je više-manje do kraja važilo načelo dobrovoljnosti.³⁷ Milan Nedić je u martu 1943. godine u razgovoru sa predstavnicima nemačkih vlasti, po francuskom uzoru, ponudio da pošalje u Nemačku po dva radnika za svakog oslobođenog ratnog zarobljenika.³⁸ Jasno je da bi zbog brojnosti srpskih ratnih zarobljenika u Nemačkoj svakako bilo potrebno upotrebiti sredstva prinu-

³³ Wilhelm Sparkuhle (AJ, 110, F. br. 22265). Budući da podatak potiče iz izjave date pred jugoslovenskim istražnim organima posle rata, nije isključeno da su broj malo preuveličali istražitelji i zapisničari.

³⁴ Ljubo Mladenović, *Pod šifrom Viking. Život, borba i stradanje jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945. Studijsko-dokumentarna monografija*, Beograd, 1991, str. 12.

³⁵ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, II. Kvislinška uprava 1943–1944*, Beograd, 1979, str. 60.

³⁶ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 164.

³⁷ Aleksić, *n. d.*, str. 321.

³⁸ Protokoll der Sitzung im Auswärtigen Amt am 17. Mai 1943, [Berlin], 18. V 1943. (BA/MA, RW 40/41).

de da se nakupi odgovarajući broj „dobrovoljnih“ radnika za rad u Rajhu. U svakom slučaju, ovo nije bilo sprovedeno. U samim nemačkim dokumentima od 29. januara 1942. ima govora o tome da Ukaz opunomoćenika za Četvorogodišnji plan – Poslovna grupa za upotrebu radne snage predviđa jače korišćenje radne snage sa okupiranih područja zbog sve većeg pozivanja radne snage iz Rajha pod oružje. Predviđena je pojačana propaganda za odlazak na dobrovoljni rad u Nemačku, ali i pritisak na radnike u njihovim zemljama putem pooštavanja radne discipline uz kazneno oduzimanje određenih prinadležnosti.³⁹ Pogoršani uslovi rada u matičnim zemljama je trebalo da podstaknu tamošnje radnike na „dobrovoljni“ odlazak na rad u Rajh. Viši ratni upravni savetnik Šparkule (Oberkriegsverwaltungsrat Sparkuhle), koji je u Srbiji bio zadužen za vrbovanje radne snage, protivio se upotrebi prinude pri vrbovanju jer je smatrao da je „s obzirom na napetu unutrašnjepolitičku situaciju primena prinudnih mera u Srbiji potpuno isključena jer bi značila dosipanje ulja na vatru“. Jedinu mogućnost za prinudno slanje radnika iz Srbije on je video u ratnim zarobljenicima „na odsustvu“, ali je i tu bio oprezan zbog mogućih bezbednosnih rizika.⁴⁰

Sve ovo otvara pitanje u kojoj meri je „dobrovoljno“ javljanje za rad u Rajhu bilo zaista dobrovoljno? Odnosno, koji su bili faktori koji su ga eventualno činili nedobrovoljnim, i u kojoj meri su uslovi rada tih „dobrovoljnih“ radnika odgovarali definicijama prinudnog rada iznetim u uvodnom delu ovog članka? Drugim rečima, postavlja se, s jedne strane, pitanje motiva odlaska, a s druge, uslova odlaska, boravka i mogućnosti povratka. Dragan Aleksić kao motive za „dobrovoljan“ odlazak na rad u Rajh navodi snažnu propagandnu kampanju u kvislinškoj štampi, nepopularnost „obaveznog rada“ u srpskim rudnicima koji je zaveden 1942. godine, mogućnost bolje zarade u Nemačkoj, izbegavanje regrutovanja u partizanske ili četničke jedinice, dokazivanje političke podobnosti kvislinškom režimu.⁴¹ Izbegavanje vojne službe i izbegavanje konflikata i represalija⁴² koje je ustanak izazvao, kao i „obavezni rad“ u Srbiji⁴³ su i savremene nemačke analize navodile kao razlog za odlazak na rad u Nemačku.⁴⁴ U nastavku rada ćemo se pozabaviti brojem srpskih radnika u Rajhu, načinom vrbovanja i životnim uslovima. Probaćemo da utvrdimo u kojoj meri je njihov boravak u Nemačkoj bio uslovljen ekonomskom nužnošću, a u kojoj je bio plod pritiska, kao i da li su uslovi života, rada i zapošljavanja bili bliži onima slobodnih ili prinudnih radnika.

³⁹ Kriegstagebuch 1. I – 30. VI 1942, Eintrag vom 26. II 1942. (BA/MA, RW 29/31).

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ Aleksić, *n. d.*, str. 322–323.

⁴² Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁴³ Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Juli 1942. (BA, R 26/VI/692).

⁴⁴ Schlarp, *n. d.*, str. 207.

Već je na sastanku Nojhauzena sa njegovim saradnicima zaduženima za pitanje radne snage 2. juna 1941. zaključeno da do kraja te godine iz Srbije treba poslati u Rajh 75.000 radnika sposobnih za najteže fizičke poslove.⁴⁵ Iako ni nemačke ni srpske vlasti nisu donele nikakav zakonski akt o obaveznom odlasku na rad u Nemačku, nemačke vlasti su vršile posredan i neposredan pritisak da se što više ljudi vrbuje. To se vidi i po tome što je već 25. juna 1941. godine u Beograd stiglo 16 vrbovatelja iz Ministarstva rada Rajha. Bilo je predviđeno da ih stigne još.⁴⁶ Vrbovanje se vršilo preko Glavne uprave za posredovanje rada i berzi rada u Beogradu, Bečkereku i Nišu.⁴⁷ S nemačke strane za vrbovanje je bio zadužen već spomenuti potpukovnik Šparkule. U berze rada su došli nemački činovnici a po pojedinim mestima su osnivani punktovi za vrbovanje Ministarstva rada Rajha (Werbstellen des Reichsarbeitsministeriums). Pri tom su nemački činovnici izdavali naređenja a Glavna uprava za posredovanje rada i Berza rada morale su da izvršavaju i snose troškove. Samo je Berza rada u Beogradu na te poslove utrošila 15 miliona dinara.⁴⁸ Time su Berzi rada bili nametnuti poslovi koji su se ticali iseljeničke službe, kao i visoki troškovi. Ona se tome bezuspešno opirala.⁴⁹ U vrbovanje radnika je pored nemačkih punktova za vrbovanje i Berze rada bio uključen i Glavni odbor posredovanja rada i Glavna uprava za posredovanje rada. Na čelu Glavne uprave za posredovanje rada, koja je bila i nadzorni organ Berze rada, do oktobra 1941. je bio dr Mario Krmpotić.⁵⁰ Po odluci ministra socijalne politike i narodnog zdravlja od oktobra ga nasledio je dugogodišnji šef Generalnog iseljeničkog komesarijata i načelnik Odseka za zaštitu iseljenika u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja dr Fedor Aranicki.⁵¹

Viši ratni upravni savetnik Šparkule je 1. jula govorom na beogradskom radiju, koji je sutradan preneo glavni nedićevski list *Novo vreme*, otpočeo akciju vrbovanja. Konstatovao je da je u Srbiji posle Aprilskog rata porasla nezaposle-

⁴⁵ Aleksić, *n. d.*, str. 314; Borković, *n. d.*, str. 62; Živković, *n. d.*, str. 165. U odluci Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kojom se dr Mario Krmpotić, bivši upravnik Glavne uprave za posredovanje rada, proglašava ratnim zločincem, govori se o zahtevu za 40.000 ljudi. (Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario, AJ, 110, F. 789/I).

⁴⁶ Der Einsatz serbischer Arbeiter im Reich. (BA, R 261/VI/1350); Schlarp, *n. d.*, str. 208.

⁴⁷ Živković, *n. d.*, str. 164.

⁴⁸ Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario. (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁴⁹ AJ, 110, Inv. br. 1935.

⁵⁰ Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario. (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁵¹ „Posredovanje rada za Nemačku“, *Novo vreme*, 19. X 1941, str. 3. Aranicki je od početka dvadesetih godina vodio Generalni iseljenički komesarijat. (Aleksandar Miletić, *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context 1918–1928*, Belgrade, 2009, str. 95).

nost, posebno intelektualaca. Rekao je da će oni morati da se prekvalifikuju, kao i to da će se nezaposlenima otvoriti mogućnost privremenog zapošljavanja u Rajhu. Rekao je da će iz toga biti isključena lica zaposlena u rudarstvu, a da će biti ispitani i slučajevi drugih zaposlenih u vitalnim granama za obnovu Srbije.⁵² Već dva dana kasnije za Nemačku je oputovala prva grupa od oko 1.000 dobrovoljnih radnika, što je domaća štampa iskoristila da upozna javnost sa navodno dobrim uslovima zapošljavanja: zarade od 100 dinara dnevno uz nedeljni rad od 48 sati – što je doduše bilo dva sata više nego što je zakon propisivao, ali su se zato ti dodatni sati plaćali 25% više, dok se rad preko 10 časova plaćao 50% više. Za hranu je odbijano 11,9 RM dnevno, a za smeštaj još 50 pfeniga. Bilo je predviđeno da radnici stanuju u fabričkim stanovima i da se („dobro i obilno“) hrane u fabričkim kantinama. Trebalo je da radnici imaju osam plaćenih slobodnih dana godišnje, a za Božić, Uskrs i Novu godinu veće nadnice. Uz nadnice, oženjeni su dobijali i dodatak od 1,5 RM po glavi, za ženu i decu. U prvom kontingentu otišle su uglavnom siromašne zanatlije raznih struka, a ugovori su glasili na 6 i na 12 meseci. Autor članka je optimistički izražavao mišljenje da će odlaskom na rad u Nemačku ovi ljudi uspeti da zbrinu svoje porodice.⁵³ To je bio prvi u nizu propagandnih članaka na ovu temu koji će se pojaviti u kvislinškoj štampi tokom godina okupacije. U više kasnijih će biti reči o sličnim, relativno povoljnim uslovima zapošljavanja. Neki od ovih propagandnih članaka su izveštavali o broju otišlih radnika⁵⁴ (gde su brojevi onih koji su otišli služili kao svojevrsna reklama da ih se privuče još više), drugi su (nekad navodno kroz pera samih radnika) hvalili radne uslove u Rajhu,⁵⁵ a neki su govorili o kulturnom životu,

⁵² „Radna snaga u Srbiji“, *Novo vreme*, 2. VII 1941, str. 3.

⁵³ M. Mar., „Preksinoć oputovala prva grupa naših radnika u Nemačku“, *Novo vreme* (dalje: *NV*), 6. VII 1941, str. 6. Interesantno je primetiti da ovaj članak objavljuje odlazak grupe zanatlija, iako je tri dana ranije najavljeno da će prvim transportom otići uglavnom poljoprivredni radnici i vozači traktora. („Sutra polazi prvi transport radnika za Nemačku“, *NV*, 3. VI 1941, str. 4).

⁵⁴ „7. i 8. transport radnika prijavljenih za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 15. VII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 17. VII 1941, str. 3; „Odlazak novih transporta na uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 18. VII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 24. VII 1941, str. 4; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 25. VII 1941, str. 5; „Saopštenje nezaposlenim radnicima koji žele da se uposle u Nemačkoj“, *NV*, 29. VII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 31. VII 1941, str. 3; Radnici iz Leskovca odlaze u Nemačku, *NV*, 2. VII 1941, str. 4; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 5. VIII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 6. VIII 1941, str. 3; „Iz sreza beličkog javljaju se mnogi na rad u Nemačkoj“, *NV*, 7. VIII 1941, str. 5; „Nov transport radnika odlazi u Nemačku“, *NV*, 12. VIII 1941, str. 6; „Iz Velike Kikinde i okoline otišlo u Nemačku 1650 radnika“, *NV*, 30. VIII 1941, str. 6; „Iz Kraljeva je oputovala druga partija radnika za Nemačku“, 6. IX 1941, str. 4; „Saopštenje radnicima koji žele da idu za Nemačku“, *NV*, 16. IX 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 18. IX 1941, str. 4; „Rad srpske radničke delegacije u Nemačkoj“, *NV*, 22. VI 1944, str. 2.

⁵⁵ „Život stranih radnika u Nemačkoj“, *NV*, 14. IX 1941, str. 8; „Srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 12. X 1941, str. 5; S.M. Jank., „Srpski radnici u industrijskim preduzećima“, *NV*, 3. IV 1942,

proslavama i provođenju slobodnog vremena srpskih radnika u Nemačkoj.⁵⁶ U njima su naglašavani dobri radni uslovi, tretman isti kao za nemačke radnike i mogućnosti odmora i zabave (delimično zahvaljujući organizaciji „Kraft durch Freude“), ali i kulturnog uzdizanja u Rajhu. Pisalo se i o proslavi verskih praznika, da bi se čitaocima predočilo da se u Nemačkoj brine i o verskim potrebama srpskih radnika. U jednom članku se uz hvaljenje uslova rada ističe i ideološki momenat, inače uglavnom odsutan iz ovakvih članaka o „gastarbajterima“: autor, dr M. Mladenović piše da radnici čim stignu na radno mesto postaju svesni „korisnosti njihovog rada za borbu protiv komunizma, ukoliko nisu imali prilike da u Srbiji iz ličnog iskustva dođu do tog saznanja“.⁵⁷ Značajnu, prikriveno propagandnu funkciju su imale i kratke notice koje su se povremeno pojavljivale a koje su izveštavale srpsku javnost o sumi novca koju su srpski radnici iz

str. 3; Petar Predić, „O životu srpskih radnika u Drezdenu“, *NV*, 8. IV 1942, str. 3; Milan Mikašinić, „40.000 srpskih radnika ubraja se među najbolju radnu snagu“, *NV*, 23. IV 1942, str. 3; Petar Predić, „Drezden grad stranih radnika“, *NV*, 28. V 1942, str. 3; B. Čolić, „Kako žive srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 24. VI 1942, str. 3; Petar Predić, „Akordni rad u nemačkim preduzećima“, *NV*, 12. VII 1942, str. 3; „Regulisanje socijalnog osiguranja radnika zaposlenih u Nemačkoj“, 2. IX 1942, str. 4; M. Mikašinić, „Naš radnik dostojno reprezentuje svoju zemlju“, *NV*, 3. IX 1942, str. 3; „Nemački front rada za strane radnike“, *NV*, 5. IX 1942, str. 2; Jovan Kugler, „Naši radnici imaju uslove za lep razvitak“, *NV*, 8. IX 1942, str. 3; S. M. Janković, „Srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 17. IX 1942, str. 3; S. M. Janković, „Uskoro će mi doći brat“, *NV*, 23. IX 1942, str. 3; Stojan T. Nešić, „Zahvalnost srpskih radnika iz Nemačke generalu Nediću“, *NV*, 18. III 1943, str. 3; Vladan Sotirović, „Na putu sa našim radnicima za Nemačku“, *NV*, 8. IV 1943, str. 3; M. Mladenović, „Srbi na drugom frontu“, *NV*, 10. IV 1943, str. 3; Slob. Janković, „Srpski radnici u Beču“, *NV*, 15. IV 1943, str. 3; S. Krakov, „Kako živi srpski radnik u Nemačkoj“, *NV*, 22. IV 1943, str. 3; VI. „Zašto radnici iz cele Evrope rado odlaze u Nemačku na rad“, *NV*, 23–24. IV 1943, str. 3; „Staranje za strane radnike u Nemačkoj“, *NV*, 30. IV 1943, str. 2; VI. Sotirović, „Radnički logor u zgradi jedne banke“, *NV*, 1–2. V 1943, str. 3; „Srpske radnice u Nemačkoj“, *NV*, 9. X 1943, str. 5;

⁵⁶ „Srpski radnici proslavili su Božić u Nemačkoj“, *NV*, 24. I 1942, str. 5; S. M. Jank., „Zabava za strane radnike u Berlinu“, *NV*, 21. III 1942, str. 3; M. S. Janković, „Srpski radnici na zabavi u Berlinu“, *NV*, 2. VI 1942, str. 3; M. Mikašinić, „Izlet srpskih radnika iz Berlina“, *NV*, 7. VII 42, str. 3; S. M. Janković, „Srpski radnici na izletu u Potsdamu“, *NV*, 10. VII 1942, str. 3; S. M. Jank., „Snaga i radost za strane radnike u Berlinu“, *NV*, 13. XI 1942, str. 3; S. M. Janković, „Filmske predstave za srpske radnike u Nemačkoj“, *NV*, 20. XI 1942, str. 3; S. M. Janković, „Prva predstava srpskih radnika u Berlinu“, *NV*, 11. XII 1942, str. 3; S. M. Janković, „Prelo i kolo na bini u Berlinu“, *NV*, 26. XII 1942, str. 3; S. M. Janković, „Naš Badnjak i Roždestvo u Berlinu“, *NV*, 16. I 1943, str. 3; „Naša proslava svetog Save u Nemačkoj“, *NV*, 4. II 1943, str. 3; Slob. M. Janković, „Uskršnji praznici naših u Beču“, *NV*, 28. IV 1943, str. 3; Radoljub Ž. Ilić, „Treće srpsko veče u Berlinu“, *NV*, 19. V 1943, str. 3; S. Janković, „Veseli časovi srpskih radnika na obalama Dunava“, *NV*, 12. VI 1943, str. 3; Rodoljub Ž. Ilić, „Srpsko radničko diletantsko pozorište otpočelo je da daje svoje predstave u Berlinu“, *NV*, 20. VI 1943, str. 3; S. Janković, „Duhovni napredak srpskih radnika u Nemačkoj“, *NV*, 5. IX 1943, str. 3; S. Janković, „Život naših u Beču“, *NV*, 19. IX 1943, str. 3; „Proslava Hristovog vaskrsenja u Berlinu“, *NV*, 20. V 1944, str. 2; R. Ž. I., „Osnivanje srpskih radničkih biblioteka u Nemačkoj“, *NV*, 15. VI 1944, str. 2; „Kako žive strani radnici u Beču“, *NV*, 21. V 1944, str. 2.

⁵⁷ M. Mladenović, „Srbi na drugom frontu“, *NV*, 10. IV 1943, str. 3.

Nemačke poslali u Srbiju.⁵⁸ Po izveštajima režimske štampe, ova suma je porasla od 7.884.202 dinara u novembru 1941. na 165.188.660 dinara u februaru 1944. Treba, međutim, imati na umu da je srpski dinar do septembra 1944. spao na 1/10 svoje vrednosti iz 1941,⁵⁹ tako da povećanje transferisane sume po vrednosti i nije bilo baš veliko. Sem toga, budući da u šturim zabeleškama nije navođen broj radnika, običnom čitaocu nije bilo moguće da izračuna ni prosečnu visinu doznake po radniku. Nemačke vlasti su sa svoje strane te doznake ograničavale u želji da smanje odliv novca iz Rajha.⁶⁰

Po tvrđenju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, prvi su se javljali folksdojčeri (koji su već u međuratnom razdoblju često tražili posao u Nemačkoj)⁶¹ i ruski emigranti.⁶² Za ovo nismo našli potvrdu u drugim izvorima, pa nije isključeno da se radi o delimično ili potpuno neistinotj tvrdnji datoj sa ciljem da se odijum voljne kolaboracije sa okupatorima svali na prokažene folksdojčere i ruske belogardejce. Ovo utoliko pre što Komisija tvrdi da su se Srbi javljali tek kada su nemačke vlasti počele sa represalijama i kada se prehrambena situacija u zemlji pogoršala 1942.⁶³ Ovo bi impliciralo da odlazak nije baš bio dobrovoljan, tj. samo ekonomski motivisan. Međutim, činjenica da su masovne represalije počele u jesen 1941, te da je ustanak do 1942. u većem delu zemlje bio umiren, čini tvrdnju komisije da su se Srbi počeli javljati tek od 1942. godine neuverljivom.⁶⁴ Karl-Hajnc Šlarp (Karl-Heinz Schlarp) naprotiv smatra da su baš represivne i preventivne mere za gušenje ustanka omogućile da se prinudno na rad pošalje određeni broj lica – koja se svakako za to nisu dobrovoljno javila.⁶⁵ Nije isključeno da su se ona na kraju u statistikama javila kao osobe koje su „dobrovoljno“ otišle na rad u Nemačku. Nasuprot tome, izgleda da se zavode nje vojnoprivrednih mera Rajha u Srbiji u martu 1943, iako su one podrazumevale po potrebi i „obavezan rad“ u Rajhu muškaraca od 18 do 45 godina i neudatih žena od 21 do 35 godina,⁶⁶ nije odrazilo na prinudno vrbovanje radne snage, već

⁵⁸ „Novčane pošiljke naših radnika iz Nemačke“, *NV*, 22. XI 1941, str. 3; „Doznake ušteda naših radnika zaposlenih u Nemačkoj“, *NV*, 10. IV 1942, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 3. VI 1942, str. 5; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 9. III 1943, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 24. III 1943, str. 3; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 18. IV 1943, str. 3; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 9. V 1943, str. 3; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 17. VIII 1943, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 8. XII 1943, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 20. II 1944, str. 3.

⁵⁹ Schlarp, *n. d.*, str. 384–387, 392–394.

⁶⁰ Aleksić, *n. d.*, str. 316.

⁶¹ Kolar-Dimitrijević, *n. d.*, str. 336–338.

⁶² Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario, (AJ, 110, F. br. 789/I.)

⁶³ *Isto.*

⁶⁴ Petranović, *n. d.*, str. 242–244.

⁶⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 209.

⁶⁶ „Srbija i totalni rat“, *NV*, 27. III 1943, str. 3.

da je to uvek ostalo samo kao mogućnost – pretnja, koja je više služila za to da se ljudi privole na „obavezan rad“ u samoj Srbiji.⁶⁷ To se može zaključiti iz toga što nemački dokumenti nigde ne spominju slanje radne snage u Nemačku na osnovu odredaba o zavodaženju vojnoprivrednih mera Rajha u Srbiji.

Vrbovateljima iz Rajha je uspelo da od početka jula do kraja avgusta 1941. pridobiju 22.219 radnika, i to 7.328 za industriju i 14.909 za poljoprivredu.⁶⁸ Izgleda da se radništvo isprva držalo rezervisano zbog, kako su to nemačka nadležstva objašnjavala, komunističke propagande.⁶⁹ Sa svoje strane, kvislinške vlasti su se aktivno i ne samo putem štampe uključile u akciju prikupljanja dobrovoljaca. Tako je izvanredni opunomoćenik komesara za naseljenike i izbeglice 16. avgusta javio opštinama da je Nemačkoj potrebno 150.000 radnika (muškaraca i žena) starosti od 18 do 45 (ili ako su zdravi 50) godina, koji bi radili pod istim uslovima kao nemački radnici, te da opštine to razglase među izbeglicama na svojoj teritoriji.⁷⁰ Srpskoj vladi je naravno bilo u interesu da slanjem u Nemačku „zbrine“ bar jedan deo izbeglica. U cilju vrbovanja radne snage, komisije za vrbovanje su obilazile mesta u provinciji, a opštine je trebalo da unapred o tome obaveste zainteresovane.⁷¹ Kasnije je broj ispostava Berze rada u unutrašnjosti povećan, tako da su one pored Beograda, Bečkereka i Niša radile i u Kruševcu, Zaječaru, Paraćinu, Leskovcu, Požarevcu, Smederevu, Valjevu, Čačku i Šapcu.⁷² Neke nemačke firme su oglasima u štampi tražile srpske radnike.⁷³

Pre odlaska radnici su sklapali ugovore sa nemačkim opunomoćenicima pri Berzi rada. U njima je stajalo trajanje ugovora, visina zarade i ostali uslovi. Ugovor se mogao sklopiti na šest meseci, uz mogućnost produženja. Radnici su morali imati bar 18 godina, a deca, ako bi putovala sa roditeljima, bar 16. Ovo se, međutim, nije uvek poštovalo, pa je među radnicima bilo i dosta maloletnika, pa čak i dece od 13 godina.⁷⁴ Dešavalo se i da u Nemačku budu poslati zdravstveno

⁶⁷ Prinudnim radom van Srbije se preti onima koji se ne jave na „obavezan“ rad u Srbiji. („Poziv obveznika rođenih 1908–1911. godine, *NV*, 6. IV 1943, str. 3; Isto i u: *NV*, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15. IV 1943).

⁶⁸ Schlarp, *n. d.*, str. 208.

⁶⁹ Der Einsatz serbischer Arbeiter im Reich. (BA, R 261/VI/1350); Schlarp, *n. d.*, str. 208.

⁷⁰ Načelstvo sreza svrljiškog opštinskoj upravi Svrljig, 21. VII 1941, (VA NA, k. 53, f. 1, d. 2).

⁷¹ Načelstvo sreza svrljiškog opštinskoj upravi Svrljig, 27. VII 1941, (VA NA, k. 53, f. 1, d. 4); „Iz sreza beličkog javljaju se mnogi na rad u Nemačkoj“, *NV*, 7. VIII 1941, str. 5.

⁷² BA, R 26/VI/1350; Saopštenje radnicima koji putuju u Nemačku na rad, *NV*, 23. I 1942, str. 5; Aleksić, *n. d.*, str. 314–315.

⁷³ „Pažnja radnicima“, *NV*, 31. VIII 1941, str. 4; „Nemačka traži zidare i tesare za velike novogradnje u Nirnbergu!“, *NV*, 4. X 1941, str. 4; „Radnici, koji želite da putujete na rad u Nemačku, slušajte!!!“, *NV*, 19. X 1941, str. 4; „Viner-nojšteter flugcojgverke traži radnike bez obzira na kvalifikaciju“, *NV*, 3. XI 1942, str. 6.

⁷⁴ [Izveštaj delegata za srpske radnike Milana Kečića], Berlin, 16. II 1942. (VA NA, k. 34, f. 3. d. 16); Aleksić, *n. d.*, str. 315.

nepodobni.⁷⁵ Očigledno je da je onima koji su vrbovali radnike bio važan pre svega broj a ne „kvalitet“ radne snage. Status srpskih radnika je formalno regulisan na osnovu ugovora Kraljevine Jugoslavije i Vajmarske Republike iz 1928, odnosno na osnovu ugovora sa Austrijom od 1931, ali su po Borkoviću nemački poslodavci njihove klauzule navodno kršili.⁷⁶

Utvrđivanje tačnog broja „dobrovoljnih“ radnika koji su iz Srbije otišli za Nemačku je otežano ideološkim predrasudama nekih srpskih autora koji su o tome pisali,⁷⁷ ali i činjenicom da ni nemačka nadležstva nisu uvek pravila razliku između dobrovoljnih i prisilnih radnika, već ih je zanimao samo ukupan broj radne snage.⁷⁸ Bilo je i mešanja ljudi sa prostora Jugoslavije sa Srbima, kao i ljudi nesrpskih nacionalnosti sa srpskim pasošima, što je samo otežavalo statistiku.⁷⁹ Zbog toga se i u nemačkim aktima nalaze protivrečne brojke za jedno isto razdoblje, pa zato i sve dalje navedene podatke treba uzeti sa dozom rezerve. Do kraja 1941. u Nemačku je, po nemačkim podacima, otpremljeno 32.000 radnika,⁸⁰ dok je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora navela broj od 29.352 radnika.⁸¹ Teškoće oko transporta su izgleda onemogućile da se u Nemačku pošalje i nešto veći broj.⁸² Do sredine naredne godine ih je otišlo 43.700, a tada je dalje vrbovanje i slanje moralo da bude obustavljeno zbog nedostatka radne snage u samoj Srbiji – posebno u Borskom rudniku.⁸³ Do ovog zastoja je došlo uprkos povećanoj potrebi za radnom snagom u Rajhu i uprkos tome što je još u februaru 1942. godine predviđena i mogućnost nasilnog vrbovanja u okupiranim zemljama.⁸⁴ Ovo jasno govori o važnosti ovih srpskih privrednih objekata za rat i o nedostatku radne snage za njih.

⁷⁵ [Izveštaj delegata za srpske radnike Milana Kečića], Berlin, 19. II 1942. (VA NA, k. 34, f. 3, d. 18).

⁷⁶ Borković, *n. d.*, str. 65.

⁷⁷ *Isto*, str. 64.

⁷⁸ Schlarp, *n. d.*, str. 210.

⁷⁹ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, [početak 1942?], (VA NA, k. 34, f. 3, d. 22).

⁸⁰ Kriegstagebuch 4. 4. – 31. 12. 1941. Zusammenfassung Dezember, (BA/MA, RW 29/31); Milan D. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, str. 263. Turner govori o 34.000. (8. Lagebericht des Verwaltungsstabes beim Befehlshaber Serbien, BA/MA, RW 40/190). Schlarp, citirajući 2. Gesamtbericht des GBW, navodi broj od 32.800. (Schlarp, *n. d.*, str. 209).

⁸¹ Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario. (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁸² Kriegstagebuch 1. 1. – 30. 6. 1942, Zusammenfassung Januar 1942. (BA/MA, RW 29/31).

⁸³ Wehrwirtschaftstab Südosten, Kriegstagebuch 1. 7. – 30. 9. 1942, Zusammenfassung Juli 1942. (BA/MA, RW 29/33); Ristović, *Nemački novi poredak*, str. 263; Schlarp, *n. d.*, str. 209.

⁸⁴ Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7.V 1942, (BA/MA, RW 19/2160); KTB 1. 1. – 30. 6. 1942. Eintrag vom 26. 2 1942, (BA/MA, RW 29/31); V.O./Wi Rü Amt und Wi Stab Ost bei OKH/Gen Qu Vortragsnotiz für Herrn Major Emmerich, Berlin 13. III 1942. (BA/MA, RW 19/2160).

Vrbovanje radnika za Nemačku je nastavljeno tek u proleće 1943, kada se javilo 3.400 ljudi.⁸⁵ Pri tom je sprovođenje radne obaveze u Srbiji uticalo da se javi veći broj dobrovoljaca koji je želeo da radom u Rajhu, za koji se verovalo da je lakši i unosniji, izbegne obavezan rad u srpskim rudnicima.⁸⁶ Ovo je „dobrovoljno“ prijavljivanje u stvari činilo manje dobrovoljnim. Šlarp procenjuje da je zbog povratka kući onih kojima je ugovor istekao ili su ga prekršili, u to vreme u Rajhu bilo između 35.000 i 45.000 radnika iz Srbije.⁸⁷ Nemački izveštaji govore o 47.000 radnika iz Srbije u Nemačkoj do pred kraj maja 1943.⁸⁸ U leto te godine bio je primetan pad broja novoprijavljenih dobrovoljaca (u avgustu samo 800).⁸⁹ Taj pad je bio prouzrokovan propagandom ustanika koji su čak ubijali vrbovatelje i zastrašivali potencijalne dobrovoljce.⁹⁰ Do kraja te godine, broj radnika iz Srbije je ipak narastao na 63.000,⁹¹ ili po drugim izvorima na čak 65.743 ljudi.⁹² Iz nemačkih dokumenata može se zaključiti da se tu samo delimično radilo o dobrovoljnim radnicima, odnosno da je drugi deo poticao iz koncentracionih logora.⁹³ Verovatno je to bio razlog što je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača našla da je u Nemačkoj u to vreme bilo oko 80.000 radnika sa teritorije Srbije (uključujući Banat).⁹⁴

Naredne godine je zabeležen dalji pad interesovanja za rad u Nemačkoj,⁹⁵ kuda je otišlo još samo 3.850 ljudi.⁹⁶ Razlog drastičnog smanjenja broja dobrovoljaca treba tražiti (pored pritiska ustanika i činjenice da je okupacija potrajala samo do oktobra 1944) u pogoršanom snabdevanju u Rajhu, sve većoj ugroženosti od vazдушnih napada⁹⁷ (koja je doduše postojala i u Srbiji, ali u mnogo manjoj

⁸⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 209.

⁸⁶ Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien, Abt. Ia an Oberbefehlshaber Südost, Lagebericht 19. 4. 1943, (BA/MA, RW 40/40).

⁸⁷ Schlarp, *n. d.*, str. 211.

⁸⁸ Wehrwirtschaftstab Südosten, Lagebericht 21. 5. 1943, (BA/MA, RW, 29/36).

⁸⁹ Wehrwirtschaftstab Südosten, KTB 1. 7. – 20. 9. 1943, Lagebericht, 24. 8. 1943, (BA/MA, RW, 29/37).

⁹⁰ Wehrwirtschaftstab Südosten, 15. 10. 1943. (BA/MA, RW, 29/37); Aleksić, *n. d.*, str. 319.

⁹¹ Dritter Gesamtbericht des GBW in Serbien, Januar 1944, (BA/MA, RW 40/99; BA, R 2/VI/693).

⁹² Schlarp, *n. d.*, str. 210.

⁹³ Tako se u izveštaju Wehrwirtschaftsstab Südosten od 15. novembra 1943. kaže da je tokom oktobra u Nemačku poslato oko 1.000 radnika, od čega je oko 400 „izgleda politički poverljivih“ otpušteno iz logora Službe bezbednosti. U istom izveštaju se kaže da dobrovoljnih prijava gotovo da više i nema. Wehrwirtschaftstab Südosten, KTB 1. 10. – 31. 12. 1943, Lagebericht Serbien. (BA/MA, RW, 29/38).

⁹⁴ Živković, *n. d.*, str. 167.

⁹⁵ Wehrwirtschaftstab Südosten, Kriegstagebuch 1. 1. – 31. 3. 1944, Lagebericht Serbien, 15. 2. 1944. (BA/MA, RW, 29/39).

⁹⁶ Schlarp, *n. d.*, str. 210.

⁹⁷ Od 1943. savezničkim vazдушnim napadima je bila izložena i Austrija, gde se nalazio veliki broj srpskih radnika, (Gruenfelder, *n. d.*, str. 141).

meri), smanjenoj vrednosti nadnica i gubitku vere u nemačku pobeđu.⁹⁸ Treba pretpostaviti da je zbog slabljenja okupacionog aparata bilo sve teže doći do prinudnih radnika koji bi bili ubačeni među prave „dobrovoljce“. U trećem celovitom izveštaju GBW s početka 1944. se kaže da je u Nemačku poslato 63.000 radnika iz Srbije, ali da je na radu u stvari samo 30-35.000 jer je jednom delu istekao ugovor, a drugi su ga prekršili i samovoljno napustili radna mesta. Smatrao je da oni koji su na radu u Nemačkoj ne bi mogli da budu upotrebljeni u Srbiji jer su radom u Rajhu potražili sigurnost od terora ili je njihovo zapošljavanje izvan Srbije bilo politički poželjno.⁹⁹

Pored ovde nabrojanih radnika, u Nemačku je slat i manji broj omladina- ca sa sela koji je trebalo da tokom jednomesečnog boravka upoznaju nemačke poljoprivredne tehnike i metode. Takve grupe su imale oko 100 članova. Godine 1941. otišlo je sedam grupa, 1942. bar 10, 1943. 11, a 1944. samo četiri grupe. Posleratna jugoslovenska komunistička historiografija je i odlazak ovih grupa, koje su „morale obavljati najteže poljoprivredne poslove“, predstavljala kao vid prinudnog rada, tvrdeći da su mladići bili razmešteni po poljoprivrednim imanjima a da nisu pohađali nikakve stručne kurseve.¹⁰⁰

U nastavku ćemo se pozabaviti uslovima rada radnika iz Srbije da bismo na osnovu njih utvrdili u kojoj meri su oni odgovarali ugovorenim uslovima, odnosno da li su se približavali uslovima pod kojima su radili prinudni radnici. Radno vreme je iznosilo 10 sati, a za maloletne osam. Maloletnici nisu imali pravo da rade prekovremeno. Nekvalifikovani punoletni radnici su plaćani 0,51 RM na sat, a ta cena nije menjana u periodu 1941–1944. Oženjeni su dobijali i dodatak od jedne RM dnevno. Tek 1944. je uvedena grupna premija za pojedine poslove u visini 10–15 RM mesečno. Trebalo je odraditi 25 dnevnica da bi se zaradila bruto mesečna plata, a ona je iznosila 152 RM, odnosno 162–167 RM sa premijom. Za ishranu je plaćano 1,5 RM dnevno dok je smeštaj bio besplatan. Posle odbitka provizije za transfer novca i drugih dažbina, nekvalifikovani radnik u Nemačkoj je mogao zaraditi oko 17 RM nedeljno.¹⁰¹ Maloletni radnici su dobijali između 31 i 45 pfeninga na sat, a budući da im je radno vreme bilo kraće, malo im je ostajalo posle odbitaka za hranu, odeću i druge troškove. Neki su čak ostajali dužni poslodavcima. Slabo su bili plaćeni i šegrti, koji uz to, kao stranci, nisu po nemačkoj uredbi imali pravo na stručno usavršavanje.¹⁰² Prevoz je bio besplatan. Isto je važilo i za stan i hranu za putnike koji su u Beogradu čekali odlazak na rad u Nemačku.¹⁰³

⁹⁸ Aleksić, *n. d.*, 319; Schlarp, *n. d.*, str. 211.

⁹⁹ Dritter Gesamtbericht des GBW in Serbien, Januar 1944, (BA/MA, RW 40/99; BA, R 26/VI/693).

¹⁰⁰ Živković, *n. d.*, str. 167–168.

¹⁰¹ Aleksić, *n. d.*, str. 315.

¹⁰² *Isto*, str. 316.

¹⁰³ Obaveštenje o odlaženju srpskih radnika na rad u Nemačku, (VA NA, k. 34. f. 1. d. 19).

Uz druga ograničenja, u Nemačkoj su postojala i ona koja su se ticala slanja novca u inostranstvo. Strani radnici su mogli da pošalju kućama svega 60–100 RM.¹⁰⁴ Poljoprivredni radnici su mogli slati kući po 60 RM a industrijski 70 RM. Ova kvota je 1942. Hrvatima povećana na 120 RM a folksdobjčerima na 150 RM, dok je Srbima to omogućeno tek 1943. godine.¹⁰⁵ Srpski radnici su do jeseni 1941. novac slali preko poluslužbenog putničkog društva „Putnik“, kada je to preuzela Putničko-iseljenička centrala.¹⁰⁶ Zbog porasta cena u Srbiji od 1943. doznake iz Nemačke više nisu bile dovoljne za izdržanje porodica u Srbiji,¹⁰⁷ što je svakako umanjilo interesovanje za dobrovoljni rad u Rajhu. Isplata doznaka u dinarima je samo povećavala inflaciju, a odlazak na rad u Nemačku je posle prvobitnog smanjivanja nezaposlenosti, vremenom počeo da (uz boravak ratnih zarobljenika u Rajhu) utiče na pojavu manjka radne snage u samoj Srbiji.¹⁰⁸

S druge strane, ograničenje slanja novca u zavičaj dovodilo je i do pojava rastrošnosti radnika sa jugoistoka Evrope. Ljudi iz tog dela kontinenta, posebno Srbi su već od ranije bili skloni alkoholu i neracionalnom trošenju,¹⁰⁹ a nemogućnost transfera većih suma porodicama u Srbiji je samo pojačavala te sklonosti. Tako su nemačke vlasti primećivale da radnici sa jugoistoka raspoložu priličnim količinama gotovine, tako da su bili u mogućnosti da na crnoj berzi plate 300 do 500 RM za odelo za koje nisu bili potrebni bonovi (punktfrei), da se voze električnim automobilima po bečkom Prateru ili da u Vergnügungsstätten za jedno popodne potroše 20 do 30 RM.¹¹⁰ Po mišljenju nemačkih vlasti, Srbi su manje od ostalih inostranih radnika brinuli za svoje porodice i nisu koristili u

¹⁰⁴ To znači da je slanje „do 2.000 dinara“ (= 100 RM) ostalo prazno obećanje. (Up. Obaveštenje o odlaženju srpskih radnika na rad u Nemačku, (VA NA, k. 34. f. 1. d. 19)).

¹⁰⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹⁰⁶ Aleksić, *n. d.*, str. 316. Prepiska o tome u: VA NA, k. 34, f. 3, d. 11–13.

¹⁰⁷ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 213.

¹⁰⁹ Radoslav Marković, *Pravoslavna srpska parohija u Indiji krajem 1900. godine*, Indija, 1997, str. 22, 27–28, 32–34, 64; Isti, *O raskošu (modi) i ostalim štetnim običajima i navikama našim*, Zagreb, 1905, str. 5–6, 19–22, 26–32, 35–36; Isti, „Sadašnje stanje naše agrarne privrede (prilog k temi da li naš narod propada)“, *Letopis Matice srpske*, knj. 286, Novi Sad, 1912, str. 46, 50. Sklonost Srba prema prekomernom trošenju i konzumiranju alkohola primetili su i mnogi strani posmatrači počevši od XVIII veka nadalje. (Up. Dušan J. Popović, *Srbi u Vojvodini*, 2, [Novi Sad, 1990], str. 33–34; *Isto*, 3, str. 177, 183; Mariann Nagy, „Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary's Ethnic Minorities“, u: László Kontler (ed.), *Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century East to West*, Budapest, 1995, str. 42–43; Paul Hunfalvy, *Ethnographie von Ungarn*, Budapest, 1877; Antal Hegediš, „Josif II o svom putovanju u Banat 1768“, *Istraživanja*, 11, 1986, str. 210, 233; Gerhard Seewann, „Serbische Süd-Nord Migrationen als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung im 18. Jahrhundert“, u: *A Kárpát-medencei vonzásában*, Pécs, 2001, str. 432–433, 436, 438; Franc Štefan Engel, „Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 19, sv. 2, 1971, str. 309; Leonhard Böhm, *Geschichte des Tmeser Banats*, I, Leipzig, 1861, str. 213–214; *Isto*, II, str. 205–211, 217).

¹¹⁰ Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart, [1969], str. 221.

potpunoj meri mogućnosti transfera novca kući, trošeći veliki deo u Rajhu.¹¹¹ Bilo bi zanimljivo utvrditi u kojoj meri je za ovakvo ponašanje bio odgovoran srpski mentalitet, a u kojoj propisi Rajha o transferu novca u inostranstvo.

Radi primamljivanja strane radne snage u Nemačku, Fric Zaukel (Fritz Saukel), koji je 21. marta 1942. postavljen za generalnog opunomoćenika za korišćenje radne snage (Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz), naredio je „da se da bi se ta radna snaga što dobrovoljnije pridobila za zaposlenje [u Rajhu], treba plate i radne uslove u oblastima koje smo zauzeli ili koje su pod našim uticajem držati tako niskim da uslovi koji važe u Nemačkoj budu efikasan podsticaj za zapošljavanje u Rajhu. Opšte povišice u okupiranim područjima zato moraju da izostanu“.¹¹² Drugim rečima, na radnu snagu okupiranih zemalja je trebalo izvršiti ekonomski pritisak da se javi na rad u Nemačkoj, u čijoj ratnoj industriji je rad imao prednost nad radom u drugim zemljama – čak i kada je on bio u interesu Rajha.¹¹³ Jasno je da je i time relativizovana dobrovoljnost odlaska na rad u Nemačku.

Zaukel nije pribegavao samo pritisku. Tako su od aprila 1942. strani radnici u sledovanju namirnica izjednačeni sa nemačkim¹¹⁴ – iako im je od samog početka obećavan isti tretman kao domaćim radnicima. Međutim, uprkos formalnom izjednačavanju u kalorijskoj vrednosti hrane koju su dobijali, srpski radnici su i 1944. godine dobijali nešto manje kaloričnu hranu nego Nemci.¹¹⁵ S druge strane, kada su u pitanju bili srpski radnici, na nekim mestima 1/5 nije zadovoljavala radnim učinkom, urednošću i čistoćom. Radilo se o seljacima koji su bili zaposleni kao pomoćni radnici i nisu bili naviknuti na rad u fabrici.¹¹⁶ Na više mesta je bilo i pritužbi da su srpski radnici lenji, prljavi i skloni kocki. Po nalazima predstavnika srpske vlade, to je bilo tačno samo u manjem broju slučajeva, ali su oni bacali lošu senku na celokupno srpsko radništvo u Nemačkoj.¹¹⁷ Nemački poslodavci nisu ni očekivali od srpskih radnika u Nemačkoj isti

¹¹¹ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹¹² Beauftragte für den Vierjahresplan, der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz an das Oberkommando der Wehrmacht, Berlin, 7. IV 1942. (BA/MA, RW 19/2160).

¹¹³ Anordnung Nr. 10 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz über den Einsatz von Arbeitskräften der besetzten Gebiete, 22. VIII 1942, (BA/MA, RW 19/2159).

¹¹⁴ *Isto*; Beauftragte für den Vierjahresplan, der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz an das Oberkommando der Wehrmacht, Berlin, 7. IV 1942, (BA/MA, RW 19/2160).

¹¹⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹¹⁶ Izveštaj o poseti naših radnika kod preduzeća MAN-Nürnberg i u lageru u Fischbach-u, Milan Indić, 21. I 1944, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 46); Aleksić, *n. d.*, str. 316.

¹¹⁷ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, [oktobar 1941 – januar 1942], (VA NA, k. 34, f. 3, d. 22). Po izveštaju predstavnika srpske vlade ispostavilo se da u grupi na koju je bilo najviše pritužbi u firmi Relien u Neustadtu većina vašljivih i jako prljavih radnika nisu Srbi već Albanci sa Kosova (650 od 900). Pritužbi na srpske radnike kao prljave i neradne, sklone kocki i krađi je bilo u firmi Ardo u Potsdamu. U dogovoru sa srpskim radnicima je rešeno da se 20 najgorih vrati u Srbiju. (*Isto.*)

učinak kao od domaćih. Čak i od kvalifikovanih radnika su očekivali samo 50% učinka nemačkih radnika,¹¹⁸ budući da su „u poređenju sa Hrvatima, ne samo sklonost Srba već i njihov ‚radni karakter‘ niže vrednovani“.¹¹⁹ Uz sve objektivne okolnosti koje su snižavale efikasnost srpskih radnika, ovde je očito bila reč o tada politički korektnom rasizmu, budući da su Hrvati vrednovani za jedan stepen bolje. Zanimljivo je da su u firmi Relin u Nojštatu (Neustadt) bili spremni da srpskim radnicima isplaćuju pune plate i ako bi ostvarili samo 70% produktivnosti nemačkih radnika.¹²⁰ Ovo je možda bilo zato što su sa njima radili verovatno još neefikasniji albanski radnici.

S druge strane, treba videti u kojoj meri su srpski „gastarbajteri“ bili zadovoljni svojim životnim i radnim uslovima u Nemačkoj. Konačni sud o tome je nemoguće dati zbog prirode izvora koji nas o tome izveštavaju. Jasno je da su napisali u kvislinškoj štampi, ako su zaista i poticali iz pera radnika, bili pohvalni – čak i ako bi ponekad spominjali ozbiljnost radne discipline u Nemačkoj. Ni izveštaji predstavnika srpske vlade takođe uglavnom ne daju lošu sliku, odnosno ne prikazuju radnike koji su na prinudnom radu. U celini, slika njihovog položaja, uz pojedine razlike među velikim brojem preduzeća, nije bila loša. Smeštaj je po pravilu bio kolektivni, kako su nemačke vlasti predviđale.¹²¹ On je uglavnom bio prihvatljiv, a na više mesta bi bio i bolji da su radnici više pazili na higijenu. Hrana je u većini slučajeva takođe ocenjena kao dobra. Što se plata tiče, i one su najčešće zadovoljavale, sem u slučajevima maloletnika. Bilo je i nekoliko slučajeva kada je tražena povišica.¹²² Ono na šta se većina radnika žalila bilo je loše snabdevanje odećom i obućom. One su u Nemačkoj bile deficitarne, pa je generalni opunomoćenik za pitanje radne snage Fric Zaukel tražio da radnici koji dolaze na rad u Nemačku donesu svoju odeću i obuću.¹²³ Ponekad je propaganda

¹¹⁸ Wehrwirtschaftstab Südosten, Kriegstagebuch 4. 4. 1941 – 30. 6. 1942. Zusammenfassung Monat Juni 1941. (BA/MA, RW 29/31).

¹¹⁹ Schlarp, *n. d.*, str. 211.

¹²⁰ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, [oktobar 1941 – januar 1942], (VA NA, k. 34, f. 3, d. 22).

¹²¹ Po Zaukelovom naređenju, trebalo je da logori po mogućnosti budu jednonacionalni ili da bar pripadnici različitih nacionalnosti imaju zasebne barake. Pri tom je trebalo paziti na političke odnose između pojedinih narodnosti. (Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942. (BA/MA, RW 19/2160); Gruenfelder, *n. d.*, str. 54).

¹²² Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, Berlin, 13. XII 1941, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 23); Izveštaj o poseti srpskih radnica i radnika zaposlenih kod firme Aschau-Kreis Mülldorf i kod firme Innwerk Bauabteilung Ering/Inn-Kreis Pfarrkirchen, dr Viktor Hieber, 8–10. VI 1944. (VA NA, k. 34, f. 3, d. 48); Izveštaj o poseti srpskih radnica zaposlenih kod firme Paul Hartmann A. G. Heidenheim i srpskih radnika zaposlenih kod firme Hummel und Söhne-Ehrenstein kod Ulma, dr Viktor Hieber, 20–22. VI 1944. (VA NA, k. 34, f. 3, d. 49).

¹²³ Aleksić, *n. d.*, str. 316; Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942. (BA/MA, RW 19/2160). Jedan letak sa početka 1942. obećavao je i nabavku obuće preputa, ali je nju posle trebalo otplatiti od zarade u Nemačkoj. (Obaveštenje o odlaznju srpskih radnika na rad u Nemačku, VA NA, k. 34. f. 1. d. 19).

uslove života i rada u Rajhu slikala suviše ružičasto, što je nužno dovodilo do razočaranja u susretu sa stvarnošću. Zato je delegat srpske vlade koji je obilazio srpske radnike još u oktobru 1941. upozorio da pri vrbovanju „ne treba obećavati zlatna brda i najlepše uslove samo da bi se što veći broj radnika prikupio“.¹²⁴ U svom naređenju br. 4 od 7. maja 1942. i Zaukel je naložio da se pri vrbovanju stranim radnicima skrene pažnja da su životni uslovi u Nemačkoj bolji nego u ostatku Evrope, ali da „su smeštaj, ishrana i drugi životni uslovi podvrgnuti ratom uzrokovanim ograničenjima“.¹²⁵

U (dakako ne mnogobrojnim) izveštajima delegatima srpske vlade nema puno žalbi na postupanje sa radnicima, iako je zabeleženo da je u preduzeću MAN u Nirnbergu češće dolazilo do batinanja radnika, protiv čega je delegat srpske vlade Milan Indić navodno uspešno protestovao.¹²⁶ Sredinom 1944. godine u srpskim dokumentima zabeležen je i jedan slučaj hapšenja petorice radnika koji su odbili da rade jer su bili kažnjeni uskraćivanjem cigareta zbog neredovnog dolaženja na posao.¹²⁷ Ovo je sigurno prelazilo normalne disciplinske mere poslodavaca prema zaposlenima, ali je bilo u skladu sa ratnoprivrednim merama koje su uvedene u Rajhu, a po kojima je svaki rad praktično postao prinudan a neizvršavanje obaveza strogo kažnjivo. Od ranije postojeće radno-vaspitne logore (Arbeitserziehungslager – AEL) za prevaspitavanje društveno devijantnih elemenata firme su koristile radi disciplinovanja radnika koji su po mišljenju poslodavaca prekršili ugovor o radu. Preduzeća su podsticala stvaranje radno-vaspitnih logora. Ovime su želela izbeći duge sudske postupke i trajni gubitak radne snage u koncentracionim logorima (koje je kontrolisao SS). Ona su ih finansirala i sa lokalnim odeljenjima Gestapoa obezbeđivala stražare. Režim je u njima bio nalik onima u koncentracionim logorima, ali je boravak bio vremenski ograničen – zavisno od potreba firmi. Uprkos tome, za mnoge poljske i sovjetske radnike oni su postali logori smrti jer su u njima dobijali status „radnih robova“. Pred kraj rata zbog brutalnog postupka, smrtnost u ovim logorima je bila veća nego u koncentracionim.¹²⁸ Dostupna dokumentacija ne spominje srpske radnike u ovim logorima, što ne znači da ih u njima nije bilo: sačuvana svedočanstva o srpskim dobrovoljnim radnicima sadrže o njima dovoljno negativnih karakteristika, što pruža osnova za pretpostavku da su neki zbog svoje radne nediscipline, nehigijene, kockanja, alkoholizma i drugih prestupa završili u AEL.

¹²⁴ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, Berlin 17. X 1941, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 23).

¹²⁵ Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942, (BA/MA, RW 19/2160).

¹²⁶ Izveštaj o poseti naših radnika kod preduzeća MAN-Nürnberg i u lageru u Fischbach-u, Milan Indić, 21. I 1944, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 46).

¹²⁷ Izveštaj o poseti srpskih radnica i radnika zaposlenih kod firme Aschau-Kreis Mülldorf i kod firme Innwerk Bauabteilung Ering/Inn-Kreis Pfarrkirchen, dr Viktor Hieber, 8–10. VI 1944, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 48).

¹²⁸ Gruenfelder, *n. d.*, str. 55.

Uz ovaj aspekt rada u Rajhu koji ga približava prinudnom, treba spomenuti i jedan drugi, s njim donekle povezan, koji po napred iznetim definicijama utiče na to da se neki rad okvalifikuje kao prisilni. Radi se o mogućnosti raskidanja radnog odnosa od strane zaposlenih. U srpskim dokumentima nismo našli podataka o tome, ali iskustva dobrovoljnih radnika iz Rajhu „savezničke“ NDH koja je obradila Ana-Marija Grinfelder (Anna-Maria Gruenfelder) mogu da upute na zaključke koji bi važili i za dobrovoljne radnike sa teritorije okupirane Srbije. Zbog pogoršanja vojnog položaja Nemačke i uvođenja totalne ratne mobilizacije, 1943. godine došlo je i do pogoršavanja položaja stranih radnika – kako prinudnih tako i dobrovoljnih. U slučaju ovih poslednjih pogoršanje se ogledalo u nemogućnosti korišćenja godišnjih odmora i, što je bilo još gore, u nemogućnosti povratka u domovinu posle isteka ugovora. Zbog regurtovanja u Vermaht, nemačke vlasti su 1943. donele generalnu zabranu putovanja i korišćenja godišnjih odmora. Zabrana povratka kući italijanskih radnika, koja je uvedena posle kapitulacije Italije, uskoro je pogodila i radnike drugih narodnosti,¹²⁹ iako je primera sprečavanja odlaska kući po isteku ugovora bilo i ranije.¹³⁰ Ponovo za srpske radnike nemamo konkretne podatke, ali se sa velikom verovatnoćom može pretpostaviti da su delili sudbinu svojih kolega iz drugih zemalja.¹³¹

Nije sporno da je slika položaja srpskih „dobrovoljnih“ radnika koju smo ovde naslikali zasnovana na srazmerno malom broju dokumenata i zato nepotpuna. Ona je još nepotpunija ako se ima u vidu da su nemačka nadležstva u statistikama u „dobrovoljne“ radnike upisivala i neke koji to ni po kojem kriteriju nisu bili. Budući da dokumenti koji su nam na raspolaganju potiču iz jedne totalitarne države, možemo se zapitati u kojoj meri su srpski radnici u Nemačkoj smeli da delegatima ionako nemoćne srpske vlade istinito govore o svom položaju? Određene primedbe su očito iznosili, ali one najčešće nisu bile takve da bi mogle da u datom kontekstu posebno diskredituju njihove poslodavce. Poznato je da se i u slobodnim i demokratskim zemljama zaposleni ne usuđuju uvek da otvoreno govore o svojim poslodavcima i uslovima rada. S druge strane, pitanje je u kojoj meri su vladini delegati mogli da u kratkim obilascima i razgovorima sa radnicima i njihovim pretpostavljenima saznaju o stvarnim uslovima života i rada srpskih radnika. Pitanje je i da li su svojim šefovima u Beogradu hteli i smeli da kažu punu istinu? Postoje i naznake da su odobrenja za posete preduzećima davana selektivno – tj. samo za ona gde je položaj radnika bio povoljniji.¹³² Sve

¹²⁹ Gruenfelder, *n. d.*, str. 102, 182–183.

¹³⁰ *Isto*, str. 78.

¹³¹ Postoji samo podatak da su se u leto 1944. srpski radnici u firmi Aschau u Mülldorfu pomirili sa ukidanjem odmora. (Izveštaj o poseti srpskih radnica i radnika zaposlenih kod firme Aschau-Kreis Mülldorf i kod firme Innwerk Bauabteilung Ering/Inn-Kreis Pfarrkirchen, dr Viktor Hieber, 8–10. VI 1944, (VANA, k. 34, f. 3, d. 48)).

¹³² Borković, *n. d.*, str. 66.

to je moglo uticati da nam slika o položaju srpskih radnika u Nemačkoj izgleda bolje nego što je zaista bila.

Sem toga, slika koju smo izneli je utoliko nepotpunija što se odnosi samo na industrijske radnike. Videli smo da je za razliku od ratnih zarobljenika,¹³³ znatan, iako manji deo, „dobrovoljnih“ radnika iz Srbije bio zaposlen u poljoprivredi.¹³⁴ O njihovim životnim i radnim uslovima (izuzev hvalospeva u režimskoj štampi) ima još manje podataka. Svedočanstva prinudnih radnika koji su bili dodeljeni na rad nemačkim seljačkim porodicama ukazuju na to da je tu tretman bio bolji nego u slučaju prinudnih radnika u industriji. Do većeg zblizavanja između gazda i radnika nije moglo doći jer su to nemački propisi strogo zabranjivali.¹³⁵ Treba pretpostaviti da su slični bili odnosi i „dobrovoljnih“ srpskih poljoprivrednih radnika i njihovih poslodavaca. Posleratna svedočanstva pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača govore da je rad u poljoprivredi obavljan i po 16, pa i više časova.¹³⁶

Srpske kvislinške vlasti su, uprkos punoj pomoći koju su pružile nemačkim organima u vrbovanju radnika, pokazivale i određenu brigu za „gastarbajtere“. Videli smo iz prethodnog teksta da su delegati Glavne uprave za posredovanje rada već u jesen 1941. i u zimu 1941/42. godine obilazili pojedine firme u kojima su radili srpski radnici. Pored toga, od aprila 1942. osnovana je i Privredno-iseljenička (radnička) delegacija. Na čelu joj je bio Milan Kečić, a njegov zamenik je bio dr Sava Kličković. Ona je, po svom pravilniku iz decembra te godine, bila organ Ministarstva narodne privrede, a trebalo je da „sarađuje sa svim službenim ustanovama i zainteresovanim organizacijama i preduzećima u zemlji i u Nemačkoj, radi što pravilnijeg regulisanja iseljeničko radne službe, specijalno pri ugovornom angažovanju, transportu, opskrbi, osiguranju, smeštaju i radu transfera iseljeničko-radničkih ušteta.“ Ona je vaspitavala srpske radnike da budu dobri, vredni i poslušni u tuđoj sredini.¹³⁷ Članovi delegacije je trebalo da obilaze srpske radnike, ali oni za to nisu uvek dobijali odobrenje od nemačkih vlasti.¹³⁸ Pored toga, obilaženje radnika je otežano time što su oni bili rasuti po celoj Nemačkoj u grupama od nekoliko desetina do nekoliko stotina u mnoštvu

¹³³ Schlarp, *n. d.*, str. 207.

¹³⁴ Do jula 1942. godine na rad u Nemačku je otišlo 43.906 radnika iz Srbije. Od toga je 26.268 bilo zaposleno u industriji a 17.638 u poljoprivredi. (Die Wirtschaftslage im Bereich des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien. Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Juli 1942, (BA, R 26/VI/692))

¹³⁵ Barbara N. Wiessinger, „Iskustva i sećanja srpskih prinudnih radnika u nacional-socijalističkoj Nemačkoj 1941–1945“, *Tokovi istorije*, 3, 2006, str. 74, 79, 81.

¹³⁶ Živković, *n. d.*, str. 166.

¹³⁷ S. M. Jank., „Srpska radnička delegacija u Nemačkoj“, *NV*, 9. IV 1942, str. 3; „Pravilnik o ustanovi naše privredno-iseljeničke (radničke) delegacije u Berlinu“, *NV*, 5. XII 1942, str. 3; Borković, *n. d.*, str. 65–66.

¹³⁸ Borković, *n. d.*, str. 66.

preduzeća i gradova. Kasnije je ovaj problem ublažen osnivanjem delegacijinih kancelarija u Minhenu, Beču i Hanoveru.¹³⁹ Delegacija je tesno saradivala sa Nemačkim frontom rada (Deutsche Arbeitsfront – DAF), odnosno bila je finansijski i drugačije zavisna od ove ustanove¹⁴⁰ koja je bila zadužena za brigu i o stranim radnicima u Rajhu.¹⁴¹ Nesamostalnost srpske delegacije se videla već po tome što je ona imala svoje prostorije u zgradi DAF-a u Berlinu.¹⁴² Delegacija je ipak predstavljala neki vid veze radnika sa domovinom, iako verovatno u datim uslovima nije mogla biti posebno efikasan zaštitnik njihovih interesa. Njen rad je svakako posedovao dozu demagogije, budući da su članovi delegacije često bili prisutni prilikom proslava i predstava koje su priređivali srpski radnici u Nemačkoj.¹⁴³

Drugi pokušaj brige o srpskim radnicima bile su dve uredbe o socijalnom osiguranju.¹⁴⁴ Prva od ove dve uredbe se ticala lečenja povratnika iz Nemačke koji su tamo bili osigurani: njima su srpski organi socijalnog staranja isplaćivali nadoknadu, koju je trebalo da im potom nemački organi socijalne zaštite refundiraju. Druga uredba se ticala osiguranja za slučaj starosti, iznemoglosti ili smrti, a regulisala je isplate na sličan način. Budući da je Srbija u celoj stvari bila više nego slabiji partner, ove uredbe nisu tokom rata sprovedene, odnosno nemačko socijalno osiguranje je ostalo dužno srpskim radnicima znatne svote novca. O njihovim potraživanjima je posle više od dve godine pregovaranja postignut sporazum tek 1959. godine u sklopu jugoslovensko-zapadnonemačkog dogovora u okviru koga su sklopljena dva ugovora, tri sporazuma i jedan protokol o tako različitim pitanjima kao što su potraživanja jugoslovenskih radnika i ratnih zarobljenika po osnovu socijalnog osiguranja, nemačkih dugova Jugoslovenskoj železnici i PPT-u, dugova po predratnom kliringu i restituciji jugoslovenskog

¹³⁹ „Rad srpske radničke delegacije u Nemačkoj“, *NV*, 22. VI 1944, str. 2.

¹⁴⁰ Borković, *n. d.*, str. 66; Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja ing. Dobrosavljević, postavljenje Milana Kečića za delegata za srpske radnike u Nemačkoj i za vezu sa Nemačkim frontom rada, Beograd 4. II 1943, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 6), DAF je imao svoje predstavništvo u Beogradu („Srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 12. X 1941).

¹⁴¹ Naredbom Frica Zaukela Nemački front rada je bio zadužen za brigu o svim logorima za nepoljoprivredne strane radnike, bez obzira ko je dotične logore osnovao ili izdržavao (Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942. (BA/MA, RW 19/2160)) O brizi DAF za strane radnike pisalo je, dakako pohvalno, i *Novo vreme*. („Nemački front rada za strane radnike“, *NV*, 5. IX 1942, str. 2; „Staranje za strane radnike“, *NV*, 30. IV 1943, str. 2)

¹⁴² S. M. Jank., „Srpska radnička delegacija u Nemačkoj“, *NV*, 9. IV 1942, str. 3.

¹⁴³ S. M. Janković, „Prelo i kolo na bini u Berlinu“, *NV*, 24. XII 1942, str. 3; Rodoljub Ž. Ilić, „Treće srpsko veče u Berlinu“, *NV*, 19. V 1943, str. 3; Rodoljub M. Ilić, „Proslava svetog Save u Berlinu“, *NV*, 11. II 1944, str. 2.

¹⁴⁴ „Uredba o uređenju međusobnih odnosa u pogledu socijalnog osiguranja između Srbije i Nemačkog rajha“, *Službene novine*, 1. IX 1942, str. 2–3; „Uredba o izmeni Uredbe o uređenju međusobnih odnosa u pogledu socijalnog osiguranja između Srbije i Nemačkog rajha“, *Službene novine*, 20. VIII 1943, str. 1; „Druga uredba o uređenju međusobnih odnosa u pogledu socijalnog osiguranja između Srbije i Velikonemačkog rajha“, *Službene novine*, 11. I 1944, str. 1–2.

bakra. Za potraživanja po socijalnom osiguranju je Jugoslaviji isplaćeno 26 miliona DEM.¹⁴⁵ Suma dobijena na ime dugovanja sugerise da Nemačka u velikoj meri nije ispunila svoje obaveze po liniji socijalnog osiguranja radnika na svojoj teritoriji. Ta činjenica, iako baca dodatno negativno svetlo na rad „dobrovoljnih“ radnika u Rajhu, međutim, nije dovoljna da bi se on automatski definisao kao prinudni. Kao što smo videli, većina je ipak išla dobrovoljno, a samo manji deo prinudnih radnika je „prošvercovan“ u statistike dobrovoljnih. Promena uslova (pre svega nemogućnost raskida radnog odnosa i povratka u domovinu) i neprimerene disciplinske mere (batinanje i zatvaranje u logore za radno prevaspitavanje) su, međutim, dobrovoljnom zapošljavanju u Rajhu davali sve jaču notu prinude.

Ono što je svakako delu srpskih radnika u Nemačkoj delovalo kao ograničavanje slobode poticalo je od različitih načina života i rada u ruralnoj Srbiji i industrijalizovanoj, i uz to ratujućoj Nemačkoj. To je dovodilo do međusobnog nerazumevanja poslodavaca i radnika. Videli smo da su se poslodavci u nekim slučajevima žalili na nedovoljnu disciplinu srpskih radnika i njihovo neredovno dolazanje na posao. Sa svoje strane, deo srpskih radnika, dolazeći iz seoskih sredina, bio je naviknut na neuporedivo veću slobodu u svakodnevnom ponašanju i radu nego što je to bio slučaj u Nemačkoj. Nužnu radnu disciplinu su zato doživljavali kao narušavanje svoje slobode – pogotovo zato što su pojam slobode vezan za rad drugačije tumačili nego njihovi nemački poslodavci. Pri vrbovanju im je obećano da će biti slobodni – što su u najvećem broju slučajeva i ostajali – ali su oni tu slobodu tumačili slobodom da po svojoj volji menjaju preduzeća u kojima će raditi ili radna mesta unutar jednog preduzeća.¹⁴⁶ Budući da to nije bilo dozvoljeno, ovo je vodilo nezadovoljstvu koje je verovatno kroz glasine doprinosilo smanjenju popularnosti dobrovoljnog rada u Rajhu.

Sve ove mere za zapošljavanje u Nemačkoj, milom ili silom, imale su i svoju drugu stranu u okupiranim zemljama u kojima je u ne manjoj meri sprovedeno upravljanje radnom snagom. Stranci su u Nemačkoj i van nje radili za potrebe ratne privrede Rajha. I dok je za prinudne radnike, ratne zarobljenike i deportirce rad u tuđini najčešće značio mnogo teže uslove života i rada nego u domovini, a nekad i gotovo sigurnu smrt, to nije bio slučaj sa dobrovoljnim radnicima u Nemačkoj, čak i kada su nemačke vlasti i poslodavci samovoljno na štetu zaposlenih menjali uslove ugovora. Radnici su u najvećem broju slučajeva zaista dolazili dobrovoljno, iako su okupacione vlasti u Srbiji kako putem propagande tako i politikom plata vršile pritisak na radnu snagu da se u što većem broju javi na rad u Rajhu. Da bi se pred pretpostavljenima uvećao broj

¹⁴⁵ Diplomatski arhiv (Beograd), Politička arhiva, 1954, F. 51, 62; 1955, F. 42; 1956, F. 61; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, B 86, 192, 573, 1292, 1449; Branko Pavlica, *Sporna pitanja jugoslovensko-nemačkih odnosa 1945–1990*, Beograd, 1998, str. 44–45.

¹⁴⁶ Wuescht, *n. d.*, str. 221.

„dobrovoljaca“ u njihove statistike su ponekad ubacivani i deportirani koji su slati na prinudni rad. Sem toga, celokupna situacija u Srbiji: (ustanak, odmazde okupatora, obavezni rad u srpskim rudnicima i gradilištima, loša ekonomska situacija, velik broj izbeglica bez posla itd.) uticala je na to da određeni broj ljudi potraži bolje životne uslove u Nemačkoj. Zbog nepridržavanja ugovora od strane poslodavaca, raznih restriktivnih propisa u Rajhu, sve težeg položaja Nemačke na evropskim ratištima i učestalih bombardovanja, ali i nediscipline srpskih radnika, sklonosti kocki i alkoholu, kao i nenaviknutosti na rad u visokoindustrijalizovanoj privredi dolazilo je nužno do razočaranja. Zbog toga je vremenom broj prijava za rad u Rajhu bivao sve manji.

Na kraju, može se postaviti pitanje: da li su građani koji su se dobrovoljno javili na rad u Rajhu bili kolaboranti? Na njega je teško jednoznačno odgovoriti. Strogo formalno posmatrano, izgleda tako. Međutim, ako se uzme u obzir okupaciona situacija i ako se stvar razmotri sa šireg ljudskog stanovišta, videće se da sud ne može biti tako jednoznačan niti negativan. Mnogi (nezaposleni, izbeglice) su se javili da bi prehranili svoje porodice; mnogi su se javili da bi sačuvali glavu od represalija ili da bi se spasili od prinudne regrutacije; nekima je ostavljeno da biraju: rad u Rajhu ili ostanak u koncentracionom logoru/zatvoru u Srbiji; mnogi su, opet, otišli da bi izbegli prinudni („obavezni“) rad u samoj Srbiji – koji je baš kao i dobrovoljni rad u Nemačkoj, bio u interesu okupatora. Drugim rečima, rat ljude stavlja na teška egzistencijalna iskušenja, pa njihovu borbu da prežive nije moguće meriti samo crno-belim aršinima.

Summary

Volunteer Workers from Serbia in Germany 1941–1944

Key words: *Third Reich, work, workers, volunteers, coercion*

The topic of volunteer workers from Yugoslavia and Serbia in Nazi Germany was not popular during socialism because it could destroy the black and white picture of WWII. All work for the enemy had to be depicted as compulsory so as to create the picture of exploitation which was used for propaganda purposes, but also in order to exact reparations from Germany. The paper deals with Serbian volunteer workers in Germany during WWII. It is based on archival sources from Germany and Serbia and it deals with matters of recruitment, numbers, living conditions and perceptions.

The Third Reich evinced interest in Yugoslav labor force already before WWII. After dismemberment of Yugoslavia the occupiers strove to extract as

many workers for voluntary labor in the Reich as possible. In order to achieve that, they used propaganda, intimidation and enticement. Until October 1944 between 60.000 and 80.000 workers from Serbia applied, although not all of them were at work at the same time. It is also more than likely that some forced laborers were also included in this total.

German employers didn't expect the same efficiency from Serbian workers as they did from their German colleagues. Sometimes they found fault with the Serbs as undisciplined, lazy and prone to drink. On the other had, Serbian workers sometimes thought they were short-changed or cheated of their freedom. Many of them found it difficult to accommodate the severe disciplinary rules prevailing in the wartime Germany. The Serbian puppet-government tried to mediate between Serbian workers and the German authorities, but could do little to better the conditions of its nationals.

УДК 327(497.1)"1968/1969"
327(497.1:73)"1968/1969"
327(497.1:47)"1968/1969"

Dr Đoko TRIPKOVIĆ
Institut za savremenu istoriju

VRAĆANJE BALANSA U POLITICI JUGOSLAVIJE PREMA SUPERSILAMA KRAJEM 60-ih GODINA 20. VEKA*

APSTRAKT: *U radu se tretiraju odnosi Jugoslavije sa SSSR-om i SAD-om posle događaja u Čehoslovačkoj 1968, kada je zbog vojne intervencije u toj zemlji došlo do ozbiljnog poremećaja jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Poboljšanjem tih odnosa tokom 1969. stvoreni su uslovi za nastavak Titove politike balansa prema supersilama.*

Ključne reči: *Jugoslavija, SSSR, SAD, politika balansa, Čehoslovačka, Tito*

Posle vojne intervencije pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 21. avgusta 1968. došlo je do naglog pogoršanja odnosa između Jugoslavije i SSSR-a. Time je bilo završeno razdoblje (od 1962) u kojem su se jugoslovensko-sovjetski odnosi odvijali u, generalno uzevši, pozitivnoj političkoj atmosferi, uz uspon bilateralne saradnje, posebno na ekonomskom i vojnom planu. Za Jugoslaviju i njeno rukovodstvo, predvođeno Josipom Brozom Titom, takvi odnosi sa jednom od supersila bili su veoma bitni, jer su osiguravali stabilnost međunarodnog položaja zemlje zasnovanog na politici balansa u odnosima sa Istokom i Zapadom, odnosno sa SSSR-om i SAD-om. Poremećaj kakav se desio u odnosima sa SSSR-om zbog krupnih razlika u pogledima i stavovima u vezi sa događajima u Čehoslovačkoj predstavljao je potencijalnu opasnost za održanje tako formulisane pozicije zemlje. Tito je, svakako, bio svestan te opasnosti, pa je relativno brzo otpočeo renoviranje politike ravnoteže. Prve konkretne korake u tom pravcu preduzeo je tokom oktobra, kada su, posle sporazuma u Moskvi,

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

donekle pupustile tenzije oko situacije u Čehoslovačkoj, s jasnim indikacijama da je uspostavljeno stanje dugoročnijeg karaktera, i kada su od vlade SAD-a dobijene zadovoljavajuće izjave u pogledu njene zainteresovanosti za očuvanje nezavisne pozicije Jugoslavije. Istovremeno, Tito i jugoslovensko rukovodstvo su, prema svim relevantnim pokazateljima, došli do zaključka da ne postoji realna pretnja od sovjetske vojine akcije protiv Jugoslavije (o čemu je bilo dosta špekulacija u zapadnoj štampi, ali i u diplomatskim krugovima), čime su u najvećoj meri otklonjena strahovanja koja su u tom smislu postojala tokom prethodna dva meseca.¹

Sovjetsko rukovodstvo takođe je, posle početne oštre reakcije na jugoslovenske osude i optužbi, smatralo da bi bilo korisno spuštanje tenzija u odnosima sa Beogradom, prevashodno zbog procene da bi se na taj način moglo najviše postići na umanjenu efekata intenzivnih aktivnosti jugoslovenske vlade na međunarodnom planu povodom događaja u Čehoslovačkoj. U razgovoru sa Dobrivojem Vidićem, jugoslovenskim ambasadorom u Moskvi (11. septembra), Nikolaj Podgorni, predsednik Vrhovnog sovjeta SSSR-a – osim pravdanja vojne intervencije u Čehoslovačkoj („da oni nisu laka srca uputili vojsku u jednu socijalističku zemlju, ali da drugog izlaza nije bilo“, jer bi inače „prevladale kontrarevolucionarne snage“), te kritike stava jugoslovenskog rukovodstva (da i dalje upotrebljavaju termine „okupacija“ i „intervencija“ od kojih su odustali „i najžešći protivnici iz imperijalističkog lagersa“) – izrazio je nezadovoljstvo aktivnostima Jugoslavije na međunarodnom planu. Rekao je da ih „ogorčava“ to što je jugoslovenska delegacija ispoljila veliku aktivnost na zasedanju Interparlamentarne unije u vezi sa Čehoslovačkom, gde je tražila da se razmatra situacija u toj zemlji, iako tamo „već teče normalizacija“. Izrazio je mišljenje da jugoslovenski delegati ne bi trebalo da „dramatizuju“ situaciju u Čehoslovačkoj na predstojećem zasedanju Generalne skupštine OUN-a i da u tom pogledu budu u kontaktu sa delegacijama Čehoslovačke i SSSR-a, ističući da će jugoslovenski stav neminovno imati uticaja na odnose između dve zemlje, s obzirom na to da „stav Jugoslavije nije od malog značaja“. Što se tiče bilateralnih odnosa, Podgorni je bio kategoričan u stavu da ekonomski i svi drugi sporazumi koji su zaključeni treba da se izvršavaju, da su svađe i sporovi „privremene pojave“, mada pozicija koju Jugoslavija zauzima „može uticati negativno“.²

Mesec dana kasnije, i jugoslovensko i sovjetsko rukovodstvo su pokazali spremnost da učine početne korake u pravcu ublažavanja napetosti u međusobnim odnosima, mada osnovne stavove i ocene o događajima u Čehoslovačkoj nisu menjali. Izraz toga je bila razmena pisama između Tita i Leonida Brežnjeva,

¹ Videti: Đ. Tripković, „Međunarodni položaj Jugoslavije i vojna intervencija u Čehoslovačkoj 1968“, *Istorija 20. veka*, 1, 2008, str. 115–130.

² Arhiv Jugoslavije (AJ), 507, ACK SKJ, IX, 119/I– 352, Beleška o razgovoru Vidića i Podgornog, 11. septembar 1968.

generalnog sekretara CK KPSS-a. U pismu od 17. oktobra 1968, Brežnjev ocenjuje da su „u razvoju sovjetsko-jugoslovenskih odnosa u poslednje vreme nikle zabrinjavajuće i opasne pojave“, a kao glavne razloge za naglo pogoršanje tih odnosa naveo je to što su u avgustu „ciljevi internacionalističke akcije pet socijalističkih zemalja usmereni na zaštitu socijalističkih tekovina čehoslovačkog naroda“ bili u Jugoslaviji „nepravilno ocenjeni“ i što se u Jugoslaviji podstiče antisovjetsko raspoloženje. On je posebno naglasio da je jugoslovensko rukovodstvo u prethodnom periodu često podvlačilo da je jačanje dobrih odnosa sa SSSR-om jedan od najvažnijih ciljeva jugoslovenske politike, što je nailazilo na pozitivan odziv sa sovjetske strane. U nastavku pisma Brežnjev je ukratko ponovio sovjetska gledišta u vezi sa Čehoslovačkom, istako da je sada u toj zemlji u toku proces normalizacije stanja, koji treba „svestrano podržati“ i da takvo mišljenje „dele i čehoslovački drugovi“, te da je zaključen ugovor između vlade SSSR-a i Čehoslovačke „o uslovima privremenog boravka“ sovjetske vojske u toj zemlji čime se stvaraju dobri preduslovi „za uspešan rad čehoslovačkih drugova usmeren na savlađivanje posledica akcija antisocijalističkih sila“. Uz ocenu da je nemoguće „shvatiti, niti opravdati stalnu kampanju protiv Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja“ u Jugoslaviji, Brežnjev je izneo stav da je sovjetska strana spremna da i dalje podržava „razvoj svestrane saradnje između SSSR i SFRJ“, ali da je jasno „da je za to potrebna drugačija atmosfera od one koja se sada širi u Jugoslaviji“. Na kraju, Brežnjev je izrazio nadu da je i Titu kao i ranije stalo do saradnje između dve zemlje i da je zainteresovan, kao i sovjetska strana, „da sve ono što je pozitivno u razvoju prijateljskih veza naših zemalja ne bude izbrisano zbog linije koju je Jugoslavija neosnovano zauzela u poslednje vreme“, uz poziv Titu da „odmeri stvorenu situaciju“, spreči „neodgovorna istupanja i akcije“, koje mogu ozbiljno da komplikuju sovjetsko-jugoslovenske odnose, i „da se preduzmu mere koje će doprineti ozdravljenju i daljem razvoju tih odnosa“.³

I pored nezadovoljstva i kritike jugoslovenskog držanja i akcija povodom događaja u Čehoslovačkoj, pismo Leonida Brežnjeva (po nalogu Politbiroa CK KPSS-a) je bilo izraz procene sovjetskog vođstva da bi izvesno smirenje napeitosti u odnosima sa Jugoslavijom bilo u interesu SSSR-a te da je u tom smislu potrebno poslati signal jugoslovenskom rukovodstvu o njihovoj spremnosti da, uz ispunjenje određenih uslova, rade na popravljanju međusobnih odnosa. Tito je, 5. novembra 1968, odgovorio na ocene i stavove iznete u u pismu Leonida Brežnjeva i izneo gledišta jugoslovenskog vođstva o aktuelnom stanju u jugoslovensko-sovjetskim odnosima, od kojih su najznačajniji bili sledeći. Pogoršanje međusobnih odnosa izazvano je promenom u sovjetskoj spoljnoj politici, što je došlo do izražaja u vojnoj intervenciji SSSR-a i nekih drugih zemalja članica

³ AJ, ACK SKJ, IX, 119/I-355, Pismo Leonida Brežnjeva Josipu Brozu Titu, 17. oktobar 1968. - Pismo je Titu uručio sovjetski ambasador u Beogradu Ivan Benediktov 19. oktobra 1968.

Varšavskog ugovora protiv ČSSR-a i nespremnošću sovjetske vlade da uvažava nezavisan stav koji je jugoslovenska vlada zauzela prema tom događaju; da, prema tome, do „neželjenog razvoja u našim odnosima“ nije došlo zbog promene kursa jugoslovenske vlade u pogledu saradnje sa SSSR-om, što bi, uostalom, „bilo suprotno interesima i dugogodišnjim upornim nastojanjima“ jugoslovenske strane da razvije svestranu saradnju između dve zemlje. Ne postoje razlozi za promenu „poznatog“ jugoslovenskog stava o događajima u Čehoslovačkoj, koji su izneti u nizu dokumenata najviših državnih i političkih foruma. U držanju SSSR-a prema Jugoslaviji zapaža se u poslednje vreme „niz pojava koje ne mogu da ne zabrinu i vladu i javnost SFRJ“. Pokrenuta je „široka kampanja protiv Jugoslavije u sredstvima javnog informisanja Sovjetskog Saveza“, „kao i preko diplomatskih kanala i drugih zvaničnih institucija“ – i ta aktivnost se ne ograničava samo na stav prema vojnoj intervenciji protiv Čehoslovačke, „već se napada u celini naša spoljnopolitička orijentacija i aktivnost i naš celokupni socijalistički društveno-ekonomski i politički sistem“. Optužbe za podsticanje antisovjetskog raspoloženja u Jugoslaviji su neosnovane i neprihvatljivo je da se gledišta jugoslovenske vlade o pojedinim pitanjima koja se razlikuju od sovjetskih „proglašavaju za antisovjetska i time diskvalifikuju“. Određeni stavovi i postupci u spoljnoj politici vlade SSSR-a u poslednje vreme „stvaraju neizvesnost u pogledu daljih namera vlade Sovjetskog Saveza prema SFR Jugoslaviji i da, razumljivo, izazivaju zabrinutost naroda i vlade Jugoslavije“. Posebno zabrinjava činjenica da je „upotreba oružane sile protiv ČSSR praćena i pravdana doktrinom o tzv. ograničenom suverenitetu“, čime se nastoji legalizovati „intervencija i mešanja u unutrašnje poslove drugih suverenih država“. Vlada SSSR-a nije preduzela neophodne mere da otkloni sumnje u svoje namere prema Jugoslaviji „koje su široko rasprostranjene ne samo kod jugoslovenske već i kod svetske javnosti“. Upozoravanje na mogućnost da bi se prijateljski razvoj odnosa između dve zemlje mogao dovesti u pitanje „ukoliko Jugoslavija ne izmeni svoju politiku“ može se tumačiti kao uslovljavanje saradnje odstupanjem Jugoslavije od njene nezavisne politike, što nije prihvatljivo. Za jugoslovensku stranu principi sadržani u Beogradskoj i Moskovskoj deklaraciji iz 1955. i 1956. predstavljaju osnovu na kojoj su se do sada razvijali bilateralni odnosi i na kojima se i ubuduće može razvijati uspešna saradnja. Jugoslovensko rukovodstvo smatra da je saradnja između dve zemlje tokom poslednjih godina bila „uzajamno korisna“ i da „odražava trajni interes naroda naših zemalja“. Vlada SFRJ smatra da je, uz „striktno poštovanje“ Povelje UN-a i principa koje su usvojile obe vlade, moguće i potrebno razvijati saradnju i prijateljske odnose između dve zemlje „i pored značajnih razlika i neslaganja“; jugoslovenska vlada je spremna da na takvim osnovama pruži puni doprinos unapređenju međusobnih odnosa.⁴

⁴ Ista signatura, Pismo Josipa BrozaTtita Leonidu Brežnjevu, 5. novembar 1968.

Ova razmena pisama na najvišem političkom nivou bila je pokazatelj da su sovjetsko i jugoslovensko rukovodstvo, zadržavajući stavove i ocene u pogledu događaja u Čehoslovačkoj, došli do zaključka da bi u interesu obe strane bilo smanjenje napetosti i zaustavljanje daljeg pogoršanja odnosa, kao i njihova stabilizacija u budućnosti.⁵ Na to je bez sumnje uticalo i delovanje drugog bitnog spoljnog faktora – SAD-a. Naime, posle vojne intervencije u Čehoslovačkoj, američka vlada, koja je pažljivo ali sa distance pratila ova događanja, pokazala je visok stepen interesa za poziciju Jugoslavije. Razvila se intezivna komunikacija između predstavnika dve vlade koja je rezultirala izjavom američkog predsednika Lindona Džonsona, 14. oktobra 1968, u kojoj je on, uz „divljenje prema jugoslovenskom narodu“, istakao i „svoje stalno interesovanje za nezavisnost, suverenitet i ekonomski razvoj SFRJ“. Ovim aktom otvoreno je manifestovana podrška SAD-a nezavisnoj poziciji Jugoslavije, čime su Tito i njegovi saradnici bili zadovoljni, iako se američka vlada nije obavezala davanjem izričitih garancija u tom smislu.⁶ Do kraja 1968. godine odlazeća administracija Lindona Džonsona je u još nekoliko navrata iskazala podršku Jugoslaviji i stavovima Tita i jugoslovenske vlade povodom događaja u Čehoslovačkoj, da bi Džonson u poruci Titu od 21. decembra (odgovor na Titovu poruku od 26. oktobra), izrazio želju za nastavkom ekonomske, naučne, tehničke i kulturne saradnje dve zemlje, i još jednom naglasio da su on i njegovi sunarodnici „već odavno zainteresovani za nezavisnost, suverenitet i privredni razvitak Jugoslavije“, kao i uverenost da će „američki narod uvek biti životno zainteresovan za nezavisnost i dobrobit Jugoslavije“. Džonson je podržao i Titovu „želju i napore“ za daljim izbegavanjem pogoršanja odnosa Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i ostalim članicama Varšavskog pakta izraženu u pismu od 26. oktobra.⁷

Osim što je u razmeni poruka sa liderima dve supersile izrazio nameru da se i ubuduće drži politike balansa prema Istoku i Zapadu, Tito je o takvom međunarodnom položaju i spoljnoj politici Jugoslavije govorio i na konferenciji za štampu, 29. novembra u Jajcu. On je tada izjavio da Jugoslavija želi saradnju ne samo sa socijalističkim već i sa svim ostalim zemljama u svetu. Na pitanje da li postoji mogućnost da Sovjetski Savez preduzme neku vojnu akciju protiv Jugoslavije, on je odgovorio da misli „da nema nikakvog razloga za nju“, niti da veruje u to, dodavši da Jugoslavija ima „dovoljno sposobnosti i mogućnosti“ da svoju nezavisnost i suverenitet brani sopstvenim snagama, bez obzira s koje strane bi došla agresija.⁸ U razgovoru sa američkim ambasadorom Čarlsom El-

⁵ O ovakvom viđenju međusobnih odnosa složili su se Tito i Benediktov u razgovoru prilikom uručjenja pisma Leonida Brežnjeva, 19. oktobra. - Đ. Tripković, *n. d.*, str. 127.

⁶ Videti: Đ. Tripković, *n. d.*, str. 126–127. O jugoslovensko-američkim odnosima u jesen 1968. videti: D. Bogetić, „Jugoslovensko-američki odnosi u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968“, *Istorija 20. veka*, 2, 2007, str. 75–88.

⁷ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (DASMIP), Strogo pov, 1968, f-5, str. pov. 157, Poruka Lindona Džonsona Josipu Brozu Titu, 21. decembar 1968.

brikom (Charles Elbrick), prilikom uručjenja poruke Lindona Džonsona, 23. decembra 1968, Tito je, osim što je izrazio želju za daljim proširenjem odnosa sa SAD-om, izjavio da ostaje pri ocenama iznetim u Jajcu da Jugoslavija nikome neće dopustiti da narušava njenu nezavisnost, da jugoslovenska vlada želi saradnju na ravnopravnoj osnovi sa „svim zemljama bez obzira na društveno-politički sistem“, što bolje odnose sa zapadnim i istočnim zemljama, te da je ona svesna „svog geografskog položaja“ i čini sve da učvrsti „svoj položaj nezavisne zemlje“.⁹

Smirivanje opšte situacije posle dramatičnih događaja u Čehoslovačkoj, kao i intenzivna aktivnost Tita i jugoslovenske vlade na spoljnopolitičkom planu rezultirali su приметnom stabilizacijom međunarodnog položaja Jugoslavije krajem 1968. godine. Pred Titom i njegovim saradnicima preostalo je da u narednom periodu, u daleko mirnijoj atmosferi, nastave sa politikom usmerenom na vraćanje balansa u odnosima s dvema supersilama i na taj način osiguraju funkcionalnost osnovne formule na kojoj je počivao međunarodni položaj zemlje. To je u praksi značilo nastavak negovanja dobre političke (i ostalih oblika) saradnje, na osnovama postavljenim prethodnih meseci, s novom administracijom u Vašingtonu predvođenom predsednikom Ričardom Niksonom i, s druge strane, bitno poboljšanje odnosa sa Moskvom, što je, svakako, bio složeniji i osetljiviji zadatak.

Učvršćenje političke saradnje između Beograda i Vašingtona na početku mandata (administracije) Ričarda Niksona

Uoči preuzimanja dužnosti predsednika, Ričard Nikson je uputio pismo Titu u kojem je, osim potvrde kontinuiteta američke politike prema Jugoslaviji, izrazio želju da poseti Jugoslaviju, da se lično upozna i razgovara sa Titom. Tito je odmah uzvratilo slanjem poziva Niksonu da poseti Jugoslaviju, ali do toga nije došlo tokom 1969; u leto te godine Nikson je posetio Rumuniju, a u poruci Titu izrazio žaljenje što mu „okolnosti ne dozvoljavaju“ da u isto vreme poseti i Jugoslaviju.¹⁰ Mada su želeli realizaciju te posete, Titu i jugoslovenskom vođstvu je bilo najbitnije da nova američka administracija nastavlja politiku dobrih odnosa i podrške Jugoslaviji koju su prethodnih meseci isticali najviši američki predstavnici i funkcioneri. Ta politika se ukratko sastojala iz sledećih elemenata: ne-

⁸ *Borba*, 1. decembar 1968. - On je novinarima rekao da je u pozdravnoj poruci sovjetskih rukovodilaca (povodom Dana Republike) „vrlo precizno“ izražena želja da sa Jugoslavijom razvijaju dugotrajne dobre odnose.

⁹ DASMIP, Strogo pov, 1968, f-4, str. pov. 108, Beleška razgovora Tita sa Elbrikom, 23. decembar 1968.

¹⁰ Ovu poruku Titu je predao novoimenovani američki ambasador Vilijam Leonhart (William Leonhart), prilikom uručjenja akreditivnih pisama, 30. juna 1969. - AJ, 507, ACKSKJ, IX, 109/V-74.

zavisnost Jugoslavije predstavlja jedan od ciljeva i vitalnih interesa Sjedinjenih Država; da interes očuvanja jugoslovenske nezavisnosti čini konstantu spoljne politike SAD-a tokom proteklih dvadeset godina; karakter unutrašnjeg uređenja je stvar same Jugoslavije; SAD nema ništa protiv nesvrstanog položaja Jugoslavije. U skladu sa naglašenijom politikom podrške, američka vlada je iskazala spremnost i za nastavak ekonomske podrške i dodatne konkretne mere u tom pogledu kao što su odlaganje otplate nekih dugova SFRJ i novih kreditnih mogućnosti kod EXIM banke.¹¹

Šira razmena mišljenja na visokom političkom nivou s predstavnicima nove administracije obavljena je tokom boravka Koče Popovića, potpredsednika SFRJ, u SAD-u, početkom aprila 1969, kada je razgovarao i sa Henrijem Kisindžerom (Henry Kissinger), glavnim političkim savetnikom Ričarda Niksona. Kisindžer je tom prilikom pohvalio jugoslovensku „nezavisnu politiku“, naročito povodom događaja u Čehoslovačkoj, dodajući da je od početka bio ubeđen da Sovjetski Savez neće napasti Jugoslaviju, zbog toga što ona nije članica Varšavskog pakta i zbog njene odlučnosti da pruži otpor. Popović je rekao da je jugoslovensko rukovodstvo bilo zabrinuto, jer se u to vreme nisu mogle predvideti sovjetske namere, ali da sada ne veruje da postoji neposredna opasnost. Kisindžer je ocenio da je SSSR izgubio na prestižu u svetu ali da nema indikacija da „napušta politiku pritiska“, a govorio je i o opredeljenju Niksonove administracije da okonča rat u Vijetnamu kroz „realni kompromis“, o tome da je evoluirao njihov odnos prema Kini, te da su spremni da sa Kinezima započnu razgovore i trgovinsku razmenu. SAD, kako je objasnio Kisindžer, nema unapred određen stav prema politici nesvrstanosti, i na tu politiku ne gleda kao na neku „moralnu kategoriju“, već smatra da je to politička orijentacija svake zemlje pojedinačno i u skladu s tim se određuje i politički odnos SAD-a. Popović je ocenio da je, u odnosu na raniji period, američka spoljna politika pozitivno evoluirala „u smislu napuštanja izvesnih ranijih ideološki obojenih stavova“.¹²

U to vreme se u uticajnim političkim krugovima SAD-a, prilično pozitivno gledalo na Jugoslaviju, posebno na njene aktivnosti i poziciju na međunarodnom planu. Prilikom ispitivanja (hiringa) pred spoljnopolitičkim odborom Senata, novoimenovani ambasador SAD-a u Jugoslaviji Vilijam Leonhart (William Leonhart) ocenio je da Jugoslavija vodi nezavisnu spoljnu politiku i da je nezavisna i u odnosu na svoju unutrašnju politiku i da zbog toga „zaslužuju simpatije i poštovanje svih nas“. U sličnom tonu govorio je i Vilijam Fulbrajt (William Fulbright), predsednik odbora, koji je rekao da se u Jugoslaviji „uspelo

¹¹ Materijal Državnog sekretarijata za inostrane poslove: „Informacija o stavu SAD prema Jugoslaviji u vezi sa vojnom intervencijom zemalja Varšavskog pakta u ČSSR – prema zvaničnim izjavama pretstavnika vlade SAD“, 29. maj 1969. - AJ, 507, ACK SKJ, IX, 109/V-71.

¹² AJ, 507, ACKSKJ, IX, 109/V-68, Zabeleška o razgovoru K. Popović – H. Kisindžer, 2. april 1969. - K. Popović je boravio u SAD-u u svojstvu Titovog izaslanika na sahrani bivšeg predsednika SAD-a generala Dvajta Ajzenhauera.

očuvati jedinstvo i ostvariti napredak“, da su tamo pokazali sposobnost za uvođenje novina „u okviru strukture njihovog socijalističkog režima“, te da gaji „veliko divljenje za ono što oni rade“ i da SAD treba da ih u tome ohrabri „na svaki razuman način“.¹³

Da su odnosi između dve zemlje dobri, konstatovano je i u razgovoru Tita i ambasadora Elbrika prilikom njegove oproštajne posete. Elbrik je tada izjavio da mu je državni sekretar Vilijam Rodžers (William Rogers) u ličnom razgovoru potvrdio da će se i politika nove američke administracije „i dalje zasnivati na poštovanju i podržavanju nezavisnosti Jugoslavije“. Sagovornici su izrazili želju za proširenjem odnosa, uz ocenu da za to ima još dosta prostora, posebno na planu ekonomske saradnje. Tito je smatrao potrebnim da obavesti Elbrika da je nekoliko dana ranije primio ambasadora Benediktova (reč je o prijemu od 11. aprila – više o tome u sledećem podnaslovu) koji ga je pitao da li Jugoslavija želi normalne odnose sa SSSR-om, na šta je on odgovorio da to svakako želi „ali ne po cenu kompromisa s našim principima, koji ostaju neprikosnoveni i od kojih nema odstupanja“, uz podvlačenje stava da Jugoslavija ne prihvata teoriju ograničenog suvereniteta niti mešanje drugih u njene unutrašnje stvari „u bilo kojem vidu“. On je neuobičajeno dugo izlaganje o odnosima sa SSSR-om zaključio konstatacijom da jugoslovensko rukovodstvo ne smatra da je „danas“ ugroženo od SSSR-a.¹⁴

Ambasador Leonhart je prilikom predaje akreditivnih pisama krajem juna 1969. izjavio da u poslednjih dvadeset godina postoji „jasna osnovna linija saradnje i međusobnog razumevanja SAD i Jugoslavije“, te da predsednik Nikson i američka vlada „pokazuju veliki interes za jugoslovenski sistem“. Tito je rekao da su odnosi između dve zemlje dobri i izrazio želju da Nikson poseti Jugoslaviju, da s tim u vezi nije važan datum, već da to bude poseta od nekoliko dana koja bi omogućila „svestranu razmenu mišljenja“ (i obilazak nekih mesta u Jugoslaviji). Leonhart je izneo nameru svoje vlade da spoljnu politiku prilagodi promenama u svetu, u tom sklopu i politiku prema SSSR-u, ali da je teško dati „tačnu ocenu o sovjetskoj politici i sovjetskim namerama“. Sa svoje strane Tito je ocenio da je posle događaja u Čehoslovačkoj „Sovjetski Savez postao fleksibilniji“ i da se može primetiti manje krutosti i nešto više elastičnosti u sovjetskoj politici.¹⁵

U političkoj komunikaciji između jugoslovenske i američke vlade narednih meseci potvrđen je interes obe strane za nastavkom kursa stabilnih političkih odnosa i unapređenjem bilateralne saradnje. U tom periodu Tito se sastao s dva važna člana Niksonove vlade: Morisom Stansom, sekretarom za trgovinu (de-

¹³ AJ, 507, ACKSKJ, IX, 109/V– 69, Izvod iz ispitivanja Vilijama Leonharta pred spoljnopolitičkim odborom Senata, 14. april 1969.

¹⁴ AJ, 873, Kabinet predsednika republike (KPR), I–3–a/107–177, Zabeleška o razgovoru Tito–Elbrik, 22. april 1968.

¹⁵ AJ, 507, ACKSKJ, IX, 109/V–74, Zabeleška o razgovoru Tita i Vilijama Leonharta, 30. jun 1969.

cembar 1969) i Vilijamom Rodžersom, državnim sekretarom za spoljne poslove (februar 1970). Stans je preneo želju Ričarda Nikson, za kojeg je rekao da „visoko ceni predsednika Tita“ i „poštuje politiku Jugoslavije“, za proširenjem saradnje između dve zemlje, posebno na ekonomskom planu. Mada su obe strane istakle interes za unapređenjem ekonomske saradnje, pokazalo se da je glavni ograničavajući faktor bitnog proširenja i intenziviranja te saradnje bila slaba zainteresovanost američkih kompanija za investiranje i razvoj biznisa u Jugoslaviji, i pored toga što su ih Tito i jugoslovenska vlada pozivali da investiraju i posluju u Jugoslaviji, nudeći pri tom garancije države za njihove uloge i pravnu sigurnost u pogledu ostvarenog profita. Ukazujući na to da je sklapanje prvih ugovora svakako skopčano s izvesnim teškoćama, s obzirom na razlike u sistemima, ali da će kasnije to sve ići lakće, Stans je ocenio da se daljom liberalizacijom propisa i sve većim otvaranjem jugoslovenske privrede prema svetskom tržištu stvaraju uslovi za bolje međusobno upoznavanje i proširenje ekonomske saradnje. U delu razgovora o situaciji u svetu i međunarodnim problemima, Stans je istakao da Nikson želi „da ostane zabeležen u istoriji kao tvorac mira“ i da se zato zalaže za okončanje rata u Vijetnamu, za političko rešenje bliskoistočne krize i za dijalog sa SSSR-om o „pitanjima od zajedničkog i opšteg interesa“, kao što je pitanje ograničenja strateškog naoružanja.¹⁶

Josip Broz Tito i državni sekretar SAD-a Vilijam Rodžers su na sastanku u Adis Abebi (11. februar 1970) imali širu razmenu mišljenja o bilateralnim odnosima i međunarodnim pitanjima. Sagovornici su se složili u oceni da su jugoslovensko-američki odnosi „veoma dobri“ i da u tim odnosima nema krupnijih problema. Razgovaralo se i o unapređenju ekonomske saradnje, uz slične ocene i stavove koji su izneti prilikom susreta Tito – Stans; Rodžers je, na Titovu žalbu da američki biznismeni još uvek nemaju poverenje u plasiranje kapitala u Jugoslaviji, obećao da će se lično angažovati za veće interesovanje američkih biznismena i vlasnika kapitala za ulaganja u jugoslovensku privredu. Važan segment razgovora bilo je aktuelno stanje odnosa SAD-a i Jugoslavije sa SSSR-om. Rodžers je informisao Tita o američko-sovjetskim razgovorima koji su vođeni u Helsinkiju (smanjenje naoružanja, evropska bezbednost, Bliski istok i dr.), istakavši da mu je Nikson pred polazak na put „posebno naložio“ da Titu prenese „da SAD nikada neće praviti aranžmane na štetu naših prijatelja“ i da je posebno naglasio da je SAD zainteresovan za jačanje nezavisnosti Jugoslavije. Tito je ocenio da su sada jugoslovensko-sovjetski odnosi dobri, daleko bolji nego pre dve godine, da postoje razlike u stavovima, ali da su se u razgovorima sa Andrejem Gromikom, sovjetskim ministrom inostranih poslova, tokom njegove posete Jugoslaviji saglasili da se ne ističe ono „što nas razdvaja“, već ono „što je nama zajedničko“. Jugoslavija vodi samostalnu politiku, naglasio je Tito, a

¹⁶ Ovaj razgovor je vođen u Zagrebu, 19. decembra 1969, tokom posete Morisa Stansa Jugoslaviji. - AJ, 873, KPR, I-3-a/107-185, Zabeleška o razgovoru Tito-Stans, 18. decembar 1969.

sovjetski predstavnici kažu „da poštuju našu nezavisnost i da nemaju nikakve pretenzije prema našoj zemlji“. On je rekao da su ekonomski odnosi između dve zemlje dobri da se i dalje povoljno razvijaju, te da je SSSR sad na trećem mestu u ekonomskoj razmeni Jugoslaviji.¹⁷

Saradnja između Jugoslavije i SAD-a značajno je unapređena u jesen 1968. i tokom 1969. godine. Verovatno su u to vreme politički odnosi između dve zemlje dostigli najviši nivo i kvalitet od kraja Drugog svetskog rata; sličan nivo odnosa zadržao se i tokom naredene decenije, sve do smrti Josipa Broza. Obe strane su u jednom delikatnom trenutku, vezanom za događaje u Čehoslovačkoj, smatrale potrebnim da reafirmišu i jasno manifestuju kontinuitet interesa za održanjem međusobnih odnosa na bazi postavljenoj u vreme sukoba Jugoslavije sa Kominformom. Za SAD je očuvanje nezavisne pozicije Jugoslavije bio ključni element u sprečavanju širenja sovjetskog uticaja u jugoistočnoj Evropi, kao i za održavanje privlačnosti jugoslovenskog primera za ostale socijalističke zemlje istočne Evrope, čime se iznutra nagrizala kohezija socijalističkog lagera. Za Tita i jugoslovensku vladu podrška SAD-a je bila bazični činilac u održavanju pozicije nezavisnosti zemlje, zasnovane na politici neutralnosti, odnosno balansiranja između dva bloka; smatrali su da za očuvanje takve pozicije mnogo veća pretnja dolazi sa sovjetske strane koja konstantno radi (manje ili više otvoreno) na tome da što više približi Jugoslaviju pozicijama socijalističkog bloka, s krajnjim ciljem njenog vraćanja u „staro jato“.

S druge strane, glavni ograničavajući faktori za širu i intenzivniju saradnju dve zemlje ležali su u fundamentalnim razlikama u društvenom uređenju: SAD-a kao najrazvijenije i tipično kapitalističke zemlje i Jugoslavije zemlje sa socijalističkim uređenjem zasnovanim na političkom monopolu komunističke partije (SKJ) i ekonomskim sistemom koji je počivao na državnom vlasništvu i državnoj regulaciji privrednih tokova. Te razlike su, kao što je ranije navedeno, imale limitirajuće dejstvo na intenzitet i kvalitet ekonomske saradnje, koju su, inače, vlade dve zemlje nastojale da pospeše. Ta saradnja je krajem šezdesetih i

¹⁷ AJ, 873, KPR, I-3-a/107-175, Zabeleška o razgovoru Tita sa Vilijamom Rodžersom, 11. februar 1970.

U vezi sa sovjetskim zalaganjem za održavanje konferencije o evropskoj bezbednosti, sagovornici su se složili da ta konferencija, uz učešće SAD-a i Kanade, ima smisla ako bi dovela do konkretnih rezultata i do stvarnog popuštanja zategnutosti i proširenja saradnje u Evropi. Rodžers je bio prilično sumnjičav u pogledu pravih namera sovjetskog vodstva, dok je Tito naglašavao da sve države treba da ravnopravno učestvuju u diskusijama na toj konferenciji, a nikako da to bude razgovor između velikih sila ili konferencija dva bloka.

Tito i Rodžers su govorili i o namerama svojih zemalja da poboljšaju odnose sa Kinom. Prema Titovom mišljenju došlo je do izvesne promene u kineskoj politici, da je ona nešto fleksibilnija i da su Kinezi uvideli da ne smeju ostati izolovani od sveta, rekao je i da će Jugoslavija ponovo razmeniti ambasadore sa Kinom. Rodžers je takođe izrazio želju SAD-a da ima bolje odnose sa Kinom, da se već duže vreme vode razgovori sa Kinom u Varšavi, ali da pregovori teku sporo: „uglavnom pijemo čaj sa Kinezima“.

početkom sedamdesetih godina ipak značajno unapređena u odnosu na prethodne godine pa je tako trgovinska razmena u 1969. dostigla vrednost od oko 200 miliona dolara. Ove razlike su došle do još većeg izražaja na planu vojne saradnje, koja je tokom šezdesetih godina (za razliku od prethodne decenije) praktično zamrla – u tom periodu Jugoslavija se gotovo u potpunosti orijentisala na vojnu kooperaciju sa SSSR-om. Saradnja i komunikacija između društvenih organizacija takođe je bila nerazvijena, dok je u oblasti turizma beležen izvestan progres. Skroman je bio nivo kulturne i naučno-tehničke saradnje, a najznačajniji segment saradnje na tom polju bilo je učešće Jugoslavije u Fulbrajtvom programu (program međunarodne edukacije i razmene studenata, postdiplomaca i naučnika). Teškoće i opterećenja u jugoslovensko-američkim odnosima proizilazile su i iz razlika u stavovima prema delovanju političke emigracije jugoslovenskog porekla u SAD-u: dok je jugoslovenska strana neprekidno insistirala na suzbijanju njihove delatnosti, američke vlasti su samo u izuzetnim slučajevima i u određenoj meri izlazile u susret tim zahtevima.

Poboljšanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1969. godine

Nakon razmene pisama Tita i Brežnjeva, stavova koje je Tito izneo na konferenciji za štampu u Jajcu (29. novembra 1968) i drugih indikacija moglo se očekivati postepeno odmrzavanje političkih odnosa na liniji Moskva–Beograd. Međutim, na prelazu iz 1968. na 1969. nije bilo konkretnih koraka u tom pravcu. Razlike u pogledima na situaciju u Čehoslovačkoj i dalje su se negativno odražavale na ukupnu atmosferu u međusobnim odnosima, što je posebno došlo do izražaja povodom samospaljivanja češkog studenta Jana Palaha u znak protesta zbog situacije u zemlji (januara 1969).¹⁸

Ipak, tokom februara sovjetska strana je signalizirala da je spremna za razgovore u cilju popravljanja političkih odnosa.¹⁹ CK KPSS je 12. februara uputio poziv CK SKJ da pošalje svoje predstavnike u radnu grupu i komisiju za pripremu savetovanja komunističkih partija (o evropskoj bezbednosti i saradnji), na šta je odgovor jugoslovenskog CK bio izričito negativan – da se nisu promenili

¹⁸ U beležici o razgovoru sa članovima sovjetske ambasade u Beogradu na koktelu u Domu sovjetske kulture, 22. januara 1969, Dževad Mujezinović, savetnik u Odeljenju za međunarodne veze CK SKJ, kaže da je na njegovu ocenu da se Jan Palah zapalio iz protesta zbog okupacije svoje zemlje, vrlo oštro reagovao član sovjetske ambasade Tokarjev zbog upotrebe reči okupacija, da je dalje rekao da jugoslovenska štampa dramatiizuje događaje u Čehoslovačkoj kako bi nanela štetu ugledu Sovjetskog Saveza, da to predstavlja uvredu za Sovjetski Savez i „zapretio da Jugoslavija može da doživi vrlo neprijatne stvari“. - AJ, 507, ACK SKJ, IX, 119/1–357.

¹⁹ Prvi nagoveštaj spremnosti sovjetske strane da započne razgovore sa jugoslovenskim rukovodstvom izneo je Lav Nikiforov, iz Odseka za međunarodne veze CK KPSS-a koji je boravio u Jugoslaviji u sklopu studijske delegacije grupe ekonomista SSSR-a, u razgovoru sa Dževadom Mujezinovićem, 4. februara 1969. godine. Mujezinovićev komentar u napomeni bio je da je to Nikiforov verovatno govorio u svoje ime. - AJ, 507, ACK SKJ, IX, 119/1–358.

uslovi koji bi zahtevali promenu jugoslovenskih stavova.²⁰ Nekoliko dana kasnije ambasador Benediktov je u razgovoru sa Mijalkom Todorovićem, sekretarom IK CK SKJ, uz konstataciju da se ekonomska i kulturna saradnja dobro odvija, postavio pitanje da li je moguće popravljjanje „političke atmosfere“, na šta je Todorović odgovorio da je to moguće – da se saraduje u područjima u kojima se dve strane slažu, a tamo gde se razlikuju da se „otvoreno razgovara“.²¹ Todorović i Benediktov su se sastali i početkom marta, kada je Benediktov preneo stav CK KPSS-a da oni razmatraju poziv za kongres SKJ i da žele da budu uvereni u to „da na kongresu i za vreme boravka delegacije KP SS, neće biti nikakvih istupa protiv unutrašnje i spoljne politike SS, KPSS i nama prijateljskih socijalističkih zemalja“.²² Benediktov je bio „uglavnom zadovoljan“ odgovorom Todorovića da sovjetska delegacija nije pozvana na kongres da bi tamo bila napadnuta, međutim, nekoliko dana kasnije sovjetsko rukovodstvo je poručilo da „Savez komunista Jugoslavije nije dao zadovoljavajući odgovor“ i da – uzimajući to u obzir „i ne želeći novo otvoreno zaoštavanje odnosa između naših partija, CK KPSS ne smatra mogućim da uputi svoju delegaciju na IX Kongres SKJ“ – te da će poslati pozdravno pismo kongresu.²³

Nameru sovjetskog vođstva da s mrtve tačke pokrene pitanje popravke odnosa sa Jugoslavijom Tito je preneo Benediktov 11. aprila 1969. godine. On je izjavio da uskoro odlazi u Moskvu na sastanak CK KPSS-a na kojem će se razmatrati i ovo pitanje, te da zbog toga želi da čuje Titovo mišljenje „o sadašnjem stanju i perspektivama“, dodavši da teškoće u odnosima između dve zemlje „zabrinjavaju vladu i partiju u SSSR“ i da oni sa svoje strane „nemaju ni nameru, ni interes“ da se međusobni odnosi pogoršavaju. Tito je uzvratio sličnom konstatacijom: da i jugoslovensko rukovodstvo želi bolje odnose i da ni njima nije „namjera i ne vidimo nikakve koristi da se ti odnosi pogoršavaju“. Sagovornici su ocenili da se ekonomski odnosi, i pored izvesne stagnacije, uspešno odvijaju i polemisali o pisanju štampe, što je bilo gotovo uobičajeno u jugoslovensko-sovjetskim političkim razgovorima. Tito je, uz razvoj trgovine, rekao da treba nastaviti i vojnu saradnju i realizaciju sovjetskih vojnih isporuka u skladu sa važećim ugovorima, naglašavajući da saradnju na drugim poljima ne treba vezivati za političke odnose.²⁴

Mada je Tito pozitivno odgovorio na sovjetski predlog o popravljjanju odnosa, u analizama na jugoslovenskoj strani se sa velikim oprezom gledalo

²⁰ AJ, 507, ACK SKJ, IX, 119/I–360, Poziv CK KPSS i odgovor CK SKJ.

²¹ AJ, ACK SKJ, IX, 119/I–361, Beleška o razgovoru Todorović–Benediktov, 18. februar 1969. - Benediktov se interesovao i za rad budućeg 9. kongresa SKJ, pitao da li će biti moguće iznositi različita mišljenja.

²² AJ, 507, ACKSKJ, IX, 119I–363, Beleška o razgovoru Todorović–Benediktov, 1. mart 1969.

²³ Poruku CK KPSS-a je B. Šoškiću, članu IK CK SKJ, preneo zamenik sovjetskog ambasadora u Beogradu Kuznjecov 8. marta 1969. - Ista signatura.

²⁴ AJ, 873, KPR, I–3–a/101–111, Zabeleška razgovora Tito–Benediktov, 11. april 1969.

na ovu sovjetsku inicijativu, posebno sa aspekta dugoročnih ciljeva sovjetske politike prema Jugoslaviji. Ukazivalo se na to da su strateški ciljevi SSSR-a prema Jugoslaviji ostali nepromenjeni i da „dugoročnije uzeto i dalje predstavljaju realnu pretnju bezbednosti Jugoslavije“ a kao podloga takvoj tvrdnji navođeni su sledeći momenti: dalja razrada doktrine o ograničenom suverenitetu u nastupima sovjetskih zvaničnika; intenziviranje napora za učvršćivanje lagera: nastavljanje sovjetskog vojnog prisustva na Mediteranu, uz novi element – pojava bugarskih ratnih brodova u Mediteranu; „zabrinutost“ za sudbinu Jugoslavije (kapitalistički elementi, nezaposlenost, strani kapital); uporne optužbe za antisovjetizam, naročito jugoslovenske štampe i prećutkivanje Beogradske i Moskovske deklaracije kao osnova za međusobne odnose.²⁵

Generalni stav jugoslovenskog rukovodstva je bio da je Jugoslavija „za interesovana za održavanje normalnih odnosa sa SSSR-om, za smirivanje situacije i razvijanje saradnje“, te da Beogradska i Moskovska deklaracija „čine jedinu osnovu na kojoj je SFRJ spremna da izgrađuje svoje odnose sa SSSR-om“. Zadržan je stav da postojeće razlike ne treba da budu prepreka za saradnju između dve zemlje, da su one neizbežne jer proističu iz razlika unutrašnjeg uređenja i spoljne politike, a da teškoće dolaze zbog težnji da se one „ukinu pritiscima jednostranim nametanjem interesa i gledišta“. Na jugoslovenskoj strani se smatralo da pisanje štampe „nije uzrok teškoća i zategnutosti“ u međusobnim odnosima i, s tim u vezi, isticano da Jugoslavija ostaje „kod svojih principijelnih ocena čehoslovačkih događaja“. Procena je bila da još uvek ne postoji atmosfera za sastanke na najvišem nivou, da sovjetska strana već nekoliko godina „duguje“ zvanične posete na najvišem nivou, i da, ukoliko s njihove strane bude upućen poziv Mirku Tepavcu, državnom sekretaru za inostrane poslove, da poseti SSSR treba insistirati na tome da prethodno Andrej Gromiko, sovjetski ministar inostranih poslova, poseti Jugoslaviju.²⁶

Ivan Benediktov je 18. maja 1969. obavestio Tita da su sovjetska vlada i CK „pažljivo razmotrili sadašnje stanje sovjetsko-jugoslovenskih odnosa“ i stavove koje je Tito izneo u razgovoru s njim 11. aprila. Najvažnije ocene i stavovi sovjetskog rukovodstva koje je tom prilikom saopštio Benediktov bili su sledeći: prema njihovom „čvrstom uverenju“ stvaranje povoljnije političke atmosfere za dalji razvoj međusobnih odnosa doprinelo bi prevazilaženju teškoća do kojih je u poslednje vreme došlo; „principijelna linija“ sovjetske politike prema Jugoslaviji ostaje neizmenjena, o čemu svedoči dosledno ispunjavanje ugovora i sporazuma potpisanih sa Jugoslavijom i „strogo pridržavanje principa jednakosti i poštovanja suvereniteta SFRJ“ (ovakva formulacija je mogla podrazumevati i Beogradsku i Moskovsku deklaraciju, mada one nisu izričito

²⁵ AJ, 507, ACKSKJ, IX, 119/1–368, Materijal: „Informacija o politici SSSR prema Jugoslaviji“, 16. maj 1969.

²⁶ *Isto.*

navedene). Odnos sovjetskog vođstva prema nesvrstanosti izražen je u stavu da oni podržavaju politiku nesvrstanosti „u mjeri u kojoj ona ima antiimperijalistički i antikolonijalni smjer“ i da se protive pokušajima „suprotstavljanja nesvrstanih država, državama socijalističke zajednice“. Sovjetska strana je istakla i interes za nastavkom ekonomske, naučno-tehničke, vojne i kulturne saradnje. Benediktov je izjavio da se sovjetska strana pridržava sporazuma o isporuci vojne opreme sklopljenog 1966, ukupne vrednosti 380 miliona dolara, od čega su do 1. januara 1969. realizovane isporuke u vrednosti od 200 miliona dolara, a da će ostatak biti realizovan u predviđenom roku.²⁷

Benediktov je preneo i želju sovjetskog rukovodstva da Mirko Tepavac, ministar inostranih poslova, poseti SSSR, na šta je Tito uzvratio da Gromiko „duguje“ posetu i da bi trebalo da on pre dođe u Jugoslaviju. I jedna i druga strana su se saglasile da ne treba otvarati diskusiju o Čehoslovačkoj. Na kraju, Tito je (u svoje i ime jugoslovenskog rukovodstva) potvrdno odgovorio na pitanje Benediktova da li može da prenese rukovodstvu u Moskvi da i on smatra da je preduzimanjem odgovarajućih mera moguće prevazići postojeće teškoće i poboljšati međusobne odnose i saradnju.²⁸

Posle i formalno izražene želje za prevazilaženjem teškoća, tokom narednih nekoliko meseci došlo je do poboljšanja atmosfere i postepene normalizacije u jugoslovensko-sovjetskim političkim odnosima, što je pogodovalo nastavku i daljem unapređivanju bilateralne saradnje. Sovjetsko rukovodstvo je prihvatilo jugoslovenski predlog da Gromiko poseti Jugoslaviju, čime je obnovljena praksa susreta na visokom državnom i partijskom nivou. Leonid Brežnjev je u razgovoru sa Dobrivojem Vidićem, jugoslovenskim ambasadorom u Moskvi, u leto 1969, ocenio da se stanje u odnosima između dve zemlje popravilo, iznoseći pri tom i određene zamerke i kritike u pogledu politike i pozicije jugoslovenskog rukovodstva, naročito kad je reč o delovanju Jugoslavije na međunarodnom planu (odbijanje učešća na savetovanju komunističkih partija); rekao je da njima pokret nesvrstanih ne smeta, ali, po njemu, „taj blok se raspao“: Indija na jednu stranu, Indonezija na drugu, a Naser kaže „da ne razume nesvrstavanje“. Prema njegovom mišljenju jugoslovenska strana daje previše mesta pitanju suvereniteta i nezavisnosti, te da ako neko govori da će SSSR napasti Jugoslaviju, „onda je to izmišljotina“.²⁹

²⁷ AJ, 873, KPR I-3-a/101-112, Zabeleška o razgovoru Tita sa Benediktovim, 18. maj 1969. U kontekstu obrazlaganja vojne saradnje, Benediktov je rezultate na ovom polju naveo kao argument u pobijanju tvrdnji da SSSR ima loše namere prema Jugoslaviji, jer da ima takve namere „ne bi doprinosila jačanju njenih oružanih snaga i sposobnosti za odbranu“.

²⁸ Benediktov je u vezi sa Čehoslovačkom rekao da je život pokazao i da će pokazivati sve više da je „akcija pet zemalja bila opravdana“, dok je Tito, saglasivši se da tu stvar ne treba akcentirati, te da je razvoj Čehoslovačke „stvar naroda i partije“ te zemlje, u kratkom komentaru ponovio: „Principijelno smatramo da ono što je učinjeno nije bilo pravilno“. - *Isto*.

²⁹ AJ, 507, ACK SKJ, IX, 119/I-374, Informacija o sadržaju izlaganja L. Brežnjeva u razgovoru sa D. Vidićem, 24. jul 1969.

U jugoslovenskim analizama i drugim materijalima rađenim uoči posete Andreja Gromika razmatrano je aktuelno stanje u jugoslovensko-sovjetskim odnosima i širi aspekti sovjetske politike prema Jugoslaviji. Tu se kao jedan od zaključaka iznosi teza da sovjetsko rukovodstvo nije odustalo od strateškog cilja politike prema Jugoslaviji: njeno uključenje u socijalistički lager, ali da za sada ne preduzimaju akcije u tom pravcu jer su svesni da u tome ne mogu uspjeti dok je Tito na vlasti. U tom smislu dati su navodi iz interne informacije CK KPSS-a, s početka aprila 1969, u kojoj se kaže da je cela spoljna i unutrašnja politika Jugoslavije koncentrisana u rukama Josipa Broza Tita, koji se „sticajem raznih okolnosti“ nametnuo čitavom savremenom svetu kao jaka autoritativna ličnost. Međutim, prema proceni autora ove informacije, kasnije, „odlaskom Tita“, stvari će se „radikalno izmeniti“, unutrašnji procesi će krenuti drugim pravcem, i u tom momentu SSSR i druge socijalističke zemlje moraju biti spremne da „pomognu Jugoslaviji da nađe svoje mesto u socijalističkoj zajednici“.³⁰

U razgovorima sa jugoslovenskim rukovodiocima koje je imao Andrej Gromiko tokom posete Jugoslaviji, početkom septembra 1969, prvi put su posle dužeg vremena razmatrani odnosi između dve zemlje na visokom političkom nivou. U razgovoru Tepavac – Gromiko, bile su vidljive razlike u gledištima na kojim osnovama treba da počivaju odnosi između dve zemlje i kako prevazići postojeće teškoće i razlike. Tepavac je izneo stav da su razlike realnost, ali da one ne treba da budu smetnja saradnji i da treba raditi na njihovom smanjenju, istakavši da u Jugoslaviji postoji jedinstvena želja za dobrim odnosima sa SSSR-om „na bazi nemešanja, ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja“, te da Beogradska i Moskovska deklaracija „imaju svoju trajnu vrednost“. Gromiko je, pak, izneo mišljenje da u savlađivanju teškoća mogu postojati dva prilaza: jedan – da se konstatuje da postoje razlike i da su one nužne i na tome dalje graditi odnose bez napora da se teškoće prevaziđu; i drugi – da se razlike mogu imati u vidu, ali da se treba orijentisati da se te razlike uklanjaju i da ih bude sve manje. Gromiko je jasno stavio do znanja koji pristup preferira sovjetska strana: „Naša je želja da dođemo do idealne situacije bez razlika i da, kao socijalističke zemlje, idemo u jedinstvenom stroju sa ostalim socijalističkim zemljama“.³¹

Gromiko je prilikom susreta sa Titom (4. septembra) preneo stavove i gledišta sovjetskog rukovodstva o odnosima između dve zemlje. Najvažniji elementi ovog obimnog teksta koji je tom prilikom Gromiko pročitao bili su: sovjetska vlada i CK pridaju veliki značaj razvoju odnosa sa Jugoslavijom; postoje ra-

³⁰ Navedeno je dalje da su ovu tezu iznosili i sovjetski diplomati i novinari u razgovorima sa funkcionerima francuskog MIP-a. Oni su tom prilikom isticali da će do poboljšanja odnosa između SSSR-a i Jugoslavije doći „kada predsednik Tito više ne bude šef države“; novo jugoslovensko rukovodstvo će biti znatno slabije, bez međunarodnog autoriteta i nejedinstveno, pa će mogućnost sovjetskog uticaja u Jugoslaviji znatno porasti. - AJ, 507, ACK SKJ, IX, 119/1-379, Materijali rađeni povodom posete A. Gromika Jugoslaviji, 20. avgust 1969.

³¹ AJ, 873, KPR I-3-a/101-113, Informacija o razgovorima Tepavac-Gromiko, 2. septembra 1969.

zlike „po nizu principijelnih pitanja političkog i ideološkog karaktera“ – sovjetski stav, koji je „dobro poznat jugoslovenskim drugovima“, ostaje nepromenjen, ali se aktivnim naporima obeju strana može doprineti prevazilaženju razlika; odnosi između dve zemlje grade se „na solidnoj međunarodnoj osnovi“, kao i u skladu sa sovjetsko-jugoslovenskim bilateralnim aktima kao što su Beogradska deklaracija iz 1955. i Moskovska izjava iz 1956. i drugim dokumentima; pozdravlja se spremnost „jugoslovenskih drugova“ za dalje proširivanje ekonomske, vojne, naučno-tehničke i kulturne saradnje; poboljšanju odnosa moglo bi u znatnoj meri doprineti pisanje štampe i drugih sredstava informisanja usmerenih „na stvaranje prijateljske političke atmosfere“ u odnosima između dve zemlje; veliki značaj bi imala zajednička istupanja na međunarodnoj areni i „proširenje konsultacija i razmena poverljivih informacija između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije“. Na kraju se izražava uverenje da će se zajedničkim naporima obezbediti uspešan razvoj sovjetsko-jugoslovenskih odnosa „koji su u skladu sa bitnim interesima naših zemalja i naroda, interesima mira i socijalizma“.³²

Tito je ocenio da se ukupni odnosi između dve zemlje poboljšavaju i izrazio želju da se i politički odnosi unapređuju, bez obzira na razlike, na principima ravnopravne saradnje. Zatim je govorio o tome da su na unutrašnjem planu „socijalističkog razvitka Jugoslavije“ postignuti krupni rezultati, naglasivši da se u nekim istočnoevropskim socijalističkim zemljama stalno kritikuje jugoslovenski društveno-ekonomski i politički sistem, da govore da je on krahirao, te da „sa takvim napadima bi trebalo jednom prestati“. On je dalje ukazao na kompleksnost odnosa u Jugoslaviji, da se ponekad pojavljuju „nacionalistički momenti i elementi“, a da „sovjetski drugovi“ često ne shvataju komplikovanost unutrašnjih odnosa u Jugoslaviji. Izneo je tvrdnju da je KP Jugoslavije „otvorila perspektivu ravnopravnosti naroda i narodnosti“ i stvorila državnu zajednicu u kojoj postoji potpuna ravnopravnost i istakao da „treba otvoreno reći: da nema Saveza komunista Jugoslavije, ne bi danas ni bilo Jugoslavije“.³³

Prelazeći na spoljnu politiku, Tito je rekao da Jugoslavija pridaje poseban značaj odnosima sa SSSR-om i drugim socijalističkim zemljama, ali da želi i saradnju sa nesvrstanim i zapadnim zemljama. On je istakao da je politika SKJ jasna u želji za dobrim odnosima sa SSSR-om na bazi ravnopravnosti i nemešanja, kao i uvažavanja „specifičnih uslova“ u kojima se izgrađuje socijalizam, rekavši da jugoslovenski put „sigurno nije put prema Zapadu“.

Govoreći o Čehoslovačkoj, Tito je ponovio neke od ocena koje je ranije iznosio, dodavši da je jugoslovensko rukovodstvo o tome reklo svoje, da ne odstupa od principijelnih stavova prema događajima u toj zemlji, ali da je zauzelo i „jasan stav protiv antagonizovanja naših odnosa sa Sovjetskim Savezom u

³² Ista signatura, Zabeleška o razgovoru Tito–Gromiko, 4. septembar 1969.

³³ *Isto.*

pitanju Čehoslovačke“, te da je, prema tome, to pitanje uklonjeno kao smetnja u odnosima između Jugoslavije i SSSR-a.³⁴

Posetom Andreja Gromika, čije rezultate su pozitivno ocenile obe strane, uspešno je sproveden proces normalizacije jugoslovensko-sovjetskih političkih odnosa, koji se u kontinuitetu odvijao od aprila te godine. Rukovodstva ovih zemalja su pokazala spremnost da putem kompromisa, što je podrazumevalo činjenje određenih ustupaka, bitno poprave političku atmosferu i komunikaciju i na taj način u dobroj meri saniraju snažan poremećaj u međusobnim odnosima koji je nastao zbog vojne intervencije u Čehoslovačkoj. Ovakav ishod je svakako bio odraz interesa dve strane za stabilne političke odnose i nastavak bilateralne saradnje iz prethodnih godina koji je bio na zadovoljavajućem nivou.

Potvrda nove, znatno povoljnije klime u međusobnim političkim odnosima može se jasno videti iz pisma Josipa Broza Tita koje je 7. decembra 1969. uputio Leonidu Brežnjevju. U ovoj prijateljski intoniranoj poruci, Tito je, uz izražavanja zadovoljstva postignutim napretkom u jugoslovensko-sovjetskim odnosima, obavestio sovjetskog lidera da jugoslovensko rukovodstvo deli mišljenje sovjetskog rukovodstva (koje je prilikom poste Jugoslaviji) preneo Andrej Groniko „da je potrebno nastaviti konstruktivni dijalog“, te da je prema mišljenju jugoslovenske strane moguće dalje unapređenje saradnje i „razvijanje stabilnih, ravnopravnih, prijateljskih odnosa između naših zemalja“. Uz iskazivanje spremnosti jugoslovenske strane za jačanje saradnje na svim poljima i obnovu međupartijske saradnje, Tito je ukazao i na neke „zabrinjavajuće pojave“ koje nanose štetu međusobnim odnosima, stavljajući akcent na napise u kojima neki istoričari i pisci iskrivljuju istorijske činjenice i omaložavaju ulogu u NOB-u (Narodnooslobodilačka borba) Jugoslavije i njen doprinos pobjedi antifašističkih snaga u Drugom svetskom ratu. Pored ovoga Tito se požalio i na „pogrešne i nerazumne ocene“ unutrašnjeg razvitka i samoupravnog sistema. Poziv Brežnjevju na kraju pisma da poseti Jugoslaviju bio je izraz želje Tita i njegove vlade da obnove praksu dijaloga na najvišem političkom nivou, što je bio siguran pokazatelj njihove namere da rade na daljem unapređenju političkih odnosa sa Moskvom.³⁵

Leonid Brežnjev je odgovorio Titu preko ambasadora Benediktova (janura 1970), koji je u vreme prispeća ove poruke boravio u Moskvi i o tome razgovarao sa Brežnjevom. Osim što se složio sa Titom u pogledu napretka u

³⁴ Pravdajući ovakav stav u pogledu čehoslovačkog slučaja, Tito je rekao: „Na kraju krajeva, ne možemo biti veći Česi od Čeha. Neka Česi i Slovaci sami rešavaju to pitanje.“ On je ponovio da ostaje pri oceni da je „postupak prema Čehoslovačkoj bio na štetu socijalizma“, uz konstataciju da je prisustvo oružanih snaga Sovjetskog Saveza i nekih drugih zemalja iritiralo i one snage u Čehoslovačkoj koje su iskreno za socijalizam, izražavajući nadu da će se naći neki „put rešenja kako ne bi bilo eskalacije antagonizma između naroda Čehoslovačke i naroda Sovjetskog Saveza.“ *Isto.*

³⁵ AJ, ACK SKJ, IX, 119/1–396, Pismo J. B. Tita L. Brežnjevju, 7. decembar 1969.

odnosima i izraza spremnosti za dalje jačanje saradnje, Brežnjev je izneo izričit stav sovjetskog rukovodstva da se protivi svakom iskrivljivanju istorije NOB-a, istakavši da SSSR visoko ceni doprinos naroda Jugoslavije u ratu i da će sovjetsko rukovodstvo osuditi i „nikada neće podržati“ bilo kakav pokušaj iskrivljivanja istorije u tom pogledu. Što se tiče posete, Brežnjev je prihvatio Titov poziv, uz sugestiju da ona bude neformalnog karaktera kako bi mu se „pružila prilika da drugarski razgovara o najvažnijim stvarima sa drugom Titom i ostalim jugoslovenskim rukovodiocima“. U pogledu termina posete, Tito je smatrao da ona treba da se realizuje koliko je moguće pre, do juna tekuće godine – no, do posete je ipak došlo znatno kasnije, septembra 1971. godine.³⁶

Za Tita i jugoslovensko rukovodstvo to je na prvom mestu značilo vraćanje politike balansa u odnosima sa dve supersile na nivo neophodan za funkcionalno sprovođenje te politike na kojoj se temeljila stabilnost međunarodnog položaja Jugoslavije. Pored toga sređivanjem političkih odnosa bitno su smanjene tenzije, svade i prepirke preko štampe, gotovo potpuno otklonjena strahovanja od eventualne sovjetske vojne akcije prema Jugoslaviji, poboljšana ukupna atmosfera za dalje unapređenje međusobne saradnje, naročito na ekonomskom planu.

Sovjetskom vodstvu je takođe bilo stalo do sređivanja i normalizacije političkih odnosa sa Jugoslavijom. Procenjivali su da bi nastavak svade i tenzija bio motiv za Tita i jugoslovensku vladu da nastave sa nastupima na međunarodnim planu povodom događaja u Čehoslovačkoj i na taj način i dalje nanose štetu sovjetskom ugledu u svetu, ozbiljno narušenom zbog vojne intervencije u toj zemlji. Pored toga oni su svakako želeli nastavak i proširenje ekonomske i drugih oblika bilateralne saradnje. Radi popravljivanja političkih odnosa, bili su spremni na izvesno popuštanje i ustupke jugoslovenskoj strani, od kojih je reafirmacija Beogradske i Moskovske deklaracije bez sumnje bila najvažnija. Politički odnos između dve zemlje, uspostavljen tokom 1969 – koji je u suštini s jugoslovenske strane bio vraćanje politike balansa, a sa sovjetske uvažavanje međunarodne pozicije Jugoslavije – nije se u svojoj osnovi menjao ni tokom naredne decenije, do smrti Josipa Broza Tita.

³⁶ AJ, ACK SKJ, IX, 119/1–402, Zabeleška o razgovoru Tito–Benediktov, 23. januar 1970.

Summary

Bringing Back the Balance to the Yugoslav Policy Toward Superpowers in late 1960s

Key words: Yugoslavia, USSR, USA, policy of balance, Czechoslovakia, Tito

The balance in political relations with superpowers on which the international position of Tito's Yugoslavia was founded, was significantly disturbed after the military intervention of USSSR and four other countries of the Warsaw Pact in Czechoslovakia in August 1968. After a severe condemnation of this act by the Yugoslav government to which the Soviet side reacted in kind, a period started in which political relations between the two countries were virtually frozen. Already during the fall of that year both parties showed interest in improving their relations, but they undertook the first steps in that direction in the spring of 1969 when Tito positively replied to the initiative of the Soviet leadership to improve the political atmosphere in bilateral relations. By the exchange of messages between the two leaderships and by the visit of the Soviet minister for foreign affairs, Andrei Gromiko in Yugoslavia in September of that year, the Yugoslav-Soviet relations reached the mutually satisfactory level. From the standpoint of Tito and the Yugoslav leadership, by the Soviet confirmation of acceptance of the existing Yugoslav position, the basis was created again for continuation of the policy of balance in the relations between the superpowers on which the stability of the international position of the country was founded.

In the meantime, the political relations between Yugoslavia and the other superpower – USA – were passing through one of the most successful periods since WWII. The administration of Lyndon Johnson and he personally, reacted very positively to attitudes of Tito and of the Yugoslav government toward the events in Czechoslovakia. Without giving formal guarantees, they clearly and publicly made it known that the interest of USA was the preservation of Yugoslavia's independent position, which was of capital importance for the Yugoslav leadership which, after the intervention in Czechoslovakia, feared for some time, Yugoslavia could become the object of some future Soviet action. The new administration of Richard Nixon which took over in early 1969, continued the same political course toward Yugoslavia. A very positive relation toward Yugoslavia was expressed in Nixon's messages to Tito, as well as in talks on high political level, so that during that and at the beginning of the following year, Yugoslav-American political relations have reached the degree which opened the vista of long-term stability,

which reflected the interests of both parties. The favorable atmosphere in political relations created conditions for significant improvement of economic and other cooperation between the two countries.

УДК 316.4(497.115)"195/196"
316.334.52(497.115)"195/196"

Др Јан ПЕЛИКАН
Филозофски факултет
Карловог универзитета, Праг

ПРИЛОЗИ ЗА ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ШЕЗДЕСЕТИХ И СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

АПСТРАКТ: Аутор у свом раду осветљава слику друштва на Косову, српског и албанског, шездесетих и седамдесетих година прошлог века. У фокусу његове пажње су једнако здравствена заштита становништва, смртност новорођенчади, крвна освета, тип породице и наталитет, школски систем, запошљавање и незапосленост, тип аграрне производње и аграрна пренасељеност. Користећи политичке анализе и записнике кабинета председника СФРЈ Тита, аутор осветљава погледе и сазнања покрајинског руководства и самог Тита. У објашњавању показатеља аутор се користио компаративном методом упоређујући параметре на Косову са онима у суседној Македонији, источној Србији и неразвијеним деловима Босне и Херцеговине. Такође користи публиковану грађу Статистичког завода.

Кључне речи: Косово, Јосип Броз Тито, Србија, Македонија, социјална историја

Изузетно компликован систем економског, социјалног, цивилизацијског, културног и, на крају крајева, политичког развоја Косова у протеклих седамдесет година остаје обрађен не само у границама наше већ и иностране историјске балканистике углавном само површно и селективно.¹ И поред

¹ Uporediti npr.: N. Malcolm, *Kosovo. A Short History*, London, 1998; K. Mihailović (ed.), *Kosovo and Metohija. Past, Present, Future*, Belgrade, 2006; W. Petritsch – K. Kaser – R. Pichler, *Kosovo/Kosova. Mythen, Daten, Fakten*, Klagenfurt–Wien–Ljubljana–Tuzla–Sarajevo, 1999; J.

дуготрајног, неуобичајено великог медијског интересовања за овај регион, много је шири круг питања на које историчари тек траже одговоре него што је мноштво проблема чије релевантно објашњење већ имамо на располагању. И не само то. Много појава и проблема који су у разним периодима од краја Другог светског рата веома утицали на дешавања у овом региону, истраживачи до данас нису ни именовали.

У оквиру политичког, медијског и иностраног политичког дискурса, најмање од великих немира југословенских Албанаца у новембру и децембру 1968. године, или можда већ од склањања А. Ранковића на лето 1966, на дешавања на Косову² се гледало готово само кроз призму постојећих националних проблема. Овакав начин погледа је потом преузео већи део поменуте историографске продукције.³ Већина аутора који су се ослањали на ограничену хеуристичку основу⁴ бавила се само том, сигурно важном, друштвено-политичком линијом развоја региона. Повезаност са осталим, не мање важним сферама социјалних, политичких и економских дешавања већином су само примећивали. При том су користили неколико података који се у делима о Косову у разним варијантама понављају. По страни њихових интересовања ипак је остајала и већина битних проблема спојених са међунационалним односима на Косову. Управо зато до данас ништа (или готово ништа) не знамо нпр. о томе колико су се поједини важни комунистички функционери албанске народности идентификовали са Титовом државом, какви су били њихов стварни односи с околином из које су потекли, какав је био њихов прави однос према албанском националном програму. Исто тако, никада нећемо наћи одговор на питање које се односи на интензитет реалног интересовања аполитичног дела албанског друштва за национални програм. Нећемо сазнати ни колико су у албанском сеоском

Reuter, *Die Albaner in Jugoslawien*, München, 1982; *The Truth on Kosova*, Tirana, 1993; M. Stamova, *Albanskijat vapros na Balkanite (1945–1981)*, Veliko Tarnovo, 2005; M. Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*, London, 1998. У чешкој литератури пре свега: P. Hradečný, „Kosovská otázka v letech 1944–1996 a její úloha v procesu dezintegrace komunistické Jugoslávie“, in: M. Tejchman – P. Hradečný – M. Šesták, *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*, Praha, 1996, str. 127–193; dalje веома стручно: P. Girgle, *Kosovo*, Praha, 2006.

² У тексту користим за ознаку региона термин *Косово*, иако је до уставних промена године 1968. формална ознака била *Косово и Метохија*. Ради поједностављивања, такође избегавам термин *Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово*, у употреби од исте године и користим израз *аутономна покрајина*.

³ Важи како за западне историчаре тако и – у још већој мери – за српске и албанске истраживаче. Велики део историографске продукције се при том – пре свега од краја осамдесетих година прошлог века – више него ка научним сазнањима, окретао пропагандистичким циљевима.

⁴ На пример, водећи западни албаноолог Миранда Викерс (M. Vickers) у синтетичком раду о историји Косова, публикованом 1998. године, при опису свакодневног живота у аутономној покрајини, често се ослања на сведочанства, у оно време, усамљених западних туриста који су се на Косову случајно нашли (M. Vickers, *n. d.*, str. 190 i drugde).

друштву биле популарне илегалне групе које су тражиле уједињење свих албанских територија у СФРЈ са Косовом, а потом припајање те територије Албанији. Другим речима: не знамо да ли је национални покрет на Косову шездесетих и седамдесетих година био масован или се тицао само неколико десетина припадника илегалних група и релативно уског круга лица која су припадала малобројној политичкој, научној или културној елити.

Следећа непознаница остаје колико и, пре свега, на који начин је компликован и нестандардан социјални и економски развој утицао на политичку, друштвену и етничку климу на Косову. До сада уобичајени одговори, на основу којих је заосталост провинције представљала један од главних момената који су директно утицали на пораст националне напетости, при пажљивијем истраживању и узимањем у обзир ширих (југословенских и балканских) повезаности, изгледају као шема или теза.⁵ Не постоји нпр. релевантно објашњење које се тиче узрочника спорог економског раста Косова, веома закаснелог и неравномерног цивилизацијског успона овдашњег друштва и све већег заостајања аутономне покрајине за свим осталим управним деловима Титове државе. Одговор да узроци леже у недовољном интересовању вођа СКЈ за Косово у првих двадесет послератних година сигурно јесте тачан. Ипак, објашњава само један од мноштва узрока. Уз то, није јасно колико велики и колико битан.

Затим, не знамо из којих разлога се економија Косова веома споро развијала и након 1969. године, када се битније повећао обим не тако малих инвестиционих средстава која су тамо почела да долазе из осталих делова Југославије већ од краја педесетих година. Објашњење да је стагнацију узроковао енорман популацијски пораст и нерационално, веома често чак разбацивачко управљање додељеним финансијским средствима изгледа само као делимично тачно и помало шематско. Да ли је косовско друштво заправо уопште било спремно за могућност брзог економског успона? Да ли су економском заносу и модернизацијским процесима стајале на путу, пре свега, непрекинуте везе властитог традиционалног друштва?

Наша студија не може (нити би могла) да на ова питања одговори на један сажетији начин. Труди се да истражи косовску реалност 60-их и 70-их година 20. века⁶ из помало другачијег угла од до сада уобичајеног. При том, намерно у други план ставља, иако их не заобилази у потпуности, политички и национални аспект развоја аутономне покрајине. На основу анализе података објављених у официјелним југословенским статистика-

⁵ Ова теза у основи преузима становиште водећих представника Титовог режима, који су економску заосталост сматрали главним разлогом политичких проблема и националних тензија у аутономној покрајини.

⁶ Истраживање се односи пре свега на године 1967–1976. При обради се показало да је у неким случајевима потребно хронолошки оквир проширити на године 1961–1983.

ма⁷ и докумената из фонда Титове канцеларије⁸ покушава да приближи одређени део ондашње косовске свакодневице. Не представља ни комплексне ни у основи нове или чак епохалне закључке. Резултате наше анализе схватамо као појединачна запажања која би могла да послуже као основа за даља истраживања.

*
* *

Са данашњег и средњоевропског становишта онога времена, али пре свега и у ондашњем балканском контексту, могуће је стање здравствене заштите која је постојала на Косову крајем шездесетих година и у првој половини наредне деценије оценити као катастрофално. На први поглед, застрашујући је податак о морталитету новорођенчади и деце. Године 1968. на Косову је од стотине рођене деце умрло 9,4% деце до дванаест месеци,⁹ 0,6% није доживело пету годину.¹⁰ У неким општинама морталитет новорођенчади био је још већи. У најјужнијој, географски изолованој косовској општини Драгаш, где су око половину популације чинили славофони муслимани, поменути параметар достигао је 14,7%. Ипак, и у општини Ђаковица, региону са великим бројем католичког албанског становништва, 1968. је од хиљаду живорођене деце до једне године, умрло 133. Слични подаци су и у општини Призрен: овде је 1968. морталитет деце био 12,8%. У том погледу, боља ситуација била је у регионима с већим бројем српског становништва (општине Приштина 7,3%, Косовска Каменица 7,8%, Лепосавић 6,2%). У општини Косовска Каменица је живело 1969. године око 75% Срба, у Лепосавићу је српски народ чинио већину.

На поменуте податке ипак треба гледати у историјском и географском контексту. Још 1960. је морталитет новорођенчади на Косову био скоро 13,3%. Пет година раније на хиљаду рођене деце до једне године старости

⁷ *Статистички годишњак Југославије IX–XXX*, Београд, 1962–1984. Податке који се налазе у статистичким годишњацима сматрамо, изузев пар изузетака, (нпр. подаци о незапослености) веродостојним. Са политичког или безбедносног гледишта, ове чињенице нису биле схватане као осетљиве. Југословенски политички врхови су их – као валидне информације – користили у интерним дискусијама.

Податке добијене анализом појединачних статистичких годишњака у студији не наводимо. У супротном би текст био готово нечитљив због броја линкова.

⁸ Архив Југославије (Београд) /АЈ/, ф. Кабинет председника републике 1953–1980 /КПР/.

⁹ У Чехословачкој је крајем шездесетих година морталитет новорођенчади био између 2–3%.

¹⁰ На основу интерне страначке информације 1967. године морталитет новорођенчади на Косову је обухватао 42% укупног броја умрлих у аутономној покрајини. Другим речима, скоро сваки други умрли је било дете до једне године старости. У југословенском просеку морталитет новорођенчади је заузимао 14% укупног броја умрлих (АЈ, ф. КПР 1953–1980, II–3а–1, интерни материјал од 5. 10. 1968.

умрло је чак 164 деце са Косова.¹¹ У Македонији је поменути податак 1955. био 14,4%; а 1960. године 12,3%. Осам година касније, овај параметар је пао за непуна три процента (од хиљаду рођене деце до једне године умрло је 92). Дакле, пад морталитета новорођенчади је у Македонији током 60-их година у основи копирао развој на Косову.

И у Македонији је просек морталитета деце повећавало лоше стање у општинама с већим бројем албанског становништва. Године 1968. у овој републици је био највиши морталитет новорођенчади у управним целинама са седиштем у Дебру (12,4%), у Тетову (12,4%) и у Гостивару (овде чак 13,8%).¹² У том погледу се значи ситуација у неким северним и западним општинама Македоније није битније разликовала од косовских региона са највећим морталитетом новорођенчади.

Слично је било и у две општине на југу тзв. уже Србије¹³ с великим бројем албанског становништва. У Бујановцу је 1968. умрло 10,8% новорођенчади до једне године старости, у Прешеву чак 12,4% новорођенчади. На први поглед би могло да се закључи да је морталитет деце био највиши у областима с већинском албанском популацијом.¹⁴ Ипак, поређење са стањем у осталим регионима друге Југославије указује на потребу за ширим погледом.

У Босни и Херцеговини је између 1955. и 1962. морталитет новорођенчади пао са 14,2% на 9,3%; године 1968. био је само 6,4%.¹⁵ У неким општинама ове републике је 1968. вредност поменутог параметра у основи пратило стање које је онда постојало на Косову. У општини Травник умрло је 119 од хиљаду рођене деце до једне године старости, у општини Олово 117, а у општини Брчко чак 123. У општине Босне и Херцеговине с највишим морталитетом новорођенчади убрајано је највише региона с већинским

¹¹ Половином тридесетих година двадесетог века морталитет новорођенчади био је приближно на истом нивоу. (М. Вучковић – Г. Николић, *Становништво Косова у раздобљу од 1918. до 1991. године. Са освртом на претходни историјски период. Kosovo, die Serben und die Albaner Veränderungen in der ethnischen Struktur von 1918 bis 1991*, München, 1996, str. 81–82)

¹² Насупрот томе, у источним сеоским регионима ове републике, у чијој популацији су једнострано доминирали етнички Македонци, овај податак је био око трећину или полови-ну нижи (Титов Велес 8,1%, Крива Паланка 7,6%, Струмица 4,7%, Штип 4,1%). Ипак, и ови подаци указују на велике регионалне разлике.

¹³ Под појмом „ужа Србија“ подразумевамо, у овом периоду, територију Социјалистичке Републике Србије без Аутономне Покрајине Војводина и Аутономне Покрајине Косово.

¹⁴ Овоме одговарају и подаци о морталитету деце у Црној Гори. Овде, 1969, прву годину живота није доживело само 36 од хиљаду живорођене деце. У целој републици, најгора ситуација је била у регионима где је међу популацијом било већинско албанско становништво. У општини Улцињ проценат морталитета код новорођенчади је био 7,3, у општини Бар 6,6.

¹⁵ Године 1975. био је само 4,2%.

муслиманским (бошњачким) становништвом.¹⁶ Брчко је ипак било етнички мешани регион с великим бројем Хрвата (25%) и Срба (18%).

На варљивост евентуалног закључка којим се аутоматски спаја високи степен морталитета новорођенчади са припадношћу становништва исламској цивилизацијској и културној традицији указују и подаци који се односе на Санцак, где су тада око половину популације чинили Муслимани. Иако је у Санцаку 1968. године морталитет новорођенчади био у оквиру тзв. уже Србије доста висок (општине Нови Пазар 6,0%, Сјеница 5,6%), ипак није био виши него у неким другим областима Србије где су јасно доминирали Срби (општине: Брус 5,0%, Голубац 5,2%, Димитровград 5,3%,¹⁷ али и Чачак 5,0%, Трговиште 5,1%, а да не говоримо о општини Владимирци 8,3%). Ове општине су се налазиле у разним областима уже Србије. Слична ситуација била је и у црногорском делу Санцака. У општинама Рожаје или Плав је морталитет новорођенчади био већи од републичког просека 3,7%,¹⁸ али у поређењу са наведеним општинама централне Србије, ови подаци нису били много високи.

Сигурно се може наћи веза између нивоа економског развоја и морталитета новорођенчади. Већина поменутих општина припадала је економски најмање развијеним. Али економски најзаосталијим областима уже Србије припадале су и општине са центрима у градовима Црна Трава, Неготин или Зајечар. У првом од њих морталитет новорођенчади досегнуо је 1968. године 2,5%, у другом 2,8%, у трећем 2,5%. Тезе о аутоматској вези нивоа морталитета код деце са економском ситуацијом или етничким саставом становништва још више оспоравају детаљнији подаци из Војводине. Иако је овде 1969. од хиљаду живорођене деце до једне године умрло само 36, у војвођанским општинама Вршац, Алибунар и Апатин је морталитет новорођенчади био изразито изнад шест процената.¹⁹

На ниво морталитета новорођенчади сигурно је утицао квалитет здравствене заштите и доступност лекарске помоћи. У том погледу, ситуација на Косову била је, у поређењу са стањем у осталим – и мање развијеним – регионима СФРЈ, много гора. У целој аутономној покрајини, где је живело скоро милион и двеста хиљада становника, 1968. радило је само 475 лекара.²⁰

¹⁶ У општини Велика Кладуша морталитет новорођенчади био је 11,0%; у општини Цазин 10,4%.

¹⁷ У општини Димитровград било је већинско бугарско становништво.

¹⁸ Рожаје 5,2%, Плав 4,7%.

¹⁹ Вршац 6,6%; Алибунар 7,2%, а Апатин чак 7,8%.

²⁰ Од њих, 183 било је запослено у шест болница и једном лечилишту за болесне од туберкулозе. Упоредимо: у Македонији, где је живело скоро 400 хиљада становника више него на Косову, постојало је тада 25 болница и санаторијума. У њима су радила 424 лекара. Ван болнице деловала су још 463 лекара. Слична несразмера се може видети и када

Сигурно је да дуготрајна стагнација нивоа лекарске неге није била позитивна појава. Године 1961. деловало је на Косову 425 лекара. Дакле, за седам година се њихов број повећао само за педесетак. Популација која је живела у овој аутономној покрајини, за исти период, повећала се за четвртину милиона, значи око 23%. Број лекара се за исти период повећао за само 13 процената.

Веома низак ниво здравствене заштите је још видљивији ако узмемо у обзир неке конкретне податке. На Косову је 1968. рођено 44.637 деце. Скоро три четвртине (34.333) порођаја је протекло без било какве стручне здравствене заштите или асистенције. Не треба се чудити. Ван шест болница, наведене године деловала су на Косову само три гинеколога и 31 дечији лекар. И у том погледу дошло је за седам година само до малог побољшања. Лекар или школована бабица 1961. су били присутни само за време 6.754 порођаја. На Косову је тада рођено 40.561 дете.

Порођаји са асистенцијом су се реализовали скоро само у болницама и на клиникама. Године 1961. од 6.754 било их је 6.291; 1968. је овај однос био 10.798 : 10.304. Лаконски закључак да је позивање школованог медицинског особља за порођаје који су се одвијали у косовским домаћинствима био више-мање изузетак, отвара широки спектар питања. Да ли је главни узрок била мала доступност медицинске заштите (укључујући и ниже медицинско особље)? Или је овакво стање било пре свега последица постојећег традиционалног карактера косовског друштва,²¹ за које присуство страног (иако стручно способног) лица за време порођаја који се одвијао у кругу породице није било прихватљиво? Статистике, наравно, не наводе колико се разликовао индекс лекарске асистенције код српских и албанских породиља.

У свим осталим републикама које су чиниле југословенску федерацију (и у Аутономној Покрајини Војводини) ситуација у области породиљске неге била је много боља. Свуда је, осим Босне и Херцеговине, број порођаја са лекарском или здравственом негом превазилазио број оних који су се одиграли без стручне помоћи. У Босни и Херцеговини је овај однос 1968. био 39.992 наспрам 49.192; у Македонији 21.659 према 18.967; у ужој Србији 55.619 наспрам 20.734. Током упоређиваног седмогодишњег периода се ситуација у том погледу у наведеним републикама (и у већини

упоредимо аналошке податке у Црној Гори. У овој републици 1968. године су радила 344 лекара. Значи, факултетски образованих здравствених радника радило је у Црној Гори само 112 мање него на Косову. Популација Црне Горе је бројила само око 45% становништва Косова.

²¹ Предмет наше студије није истраживање да ли је или у којим случајевима коректно користити појам косовско друштво, тј. да ли је популација која је живела у аутономној покрајини још тада (или и даље) припадала двома језички и, пре свега, културно различитим друштвима.

осталих југословенских региона) изразито побољшала. Године 1961. у Босни и Херцеговини рођено је уз медицинску асистенцију 32 хиљаде деце, без ње скоро 76 хиљада деце.²² У Македонији је овај однос био 17 хиљада наспрам 25 хиљада; у ужој Србији 44 хиљаде наспрам 38 хиљада. У целој Југославији 1961. године нису асистирали нити лекар нити бабица при 197 хиљада порода од укупно 422 хиљаде. Већ седам година касније је овај однос био 135 хиљада наспрам 383 хиљаде.

Квалитет лекарске неге и цивилизацијски ниво друштва које је живело на Косову документују и подаци о томе колико умрлих се пред своју смрт лечило. У Словенији је 1968. то било 74% особа, у Босни и Херцеговини 52%. На Косову је пре смрти помоћ лекара тражило само 37% болесних.

При поређењу података о морталитету новорођенчади назначили смо да су на нивоу здравствене заштите и у могућностима њеног коришћења код појединих етничких група на самом Косову постојале неке разлике.²³ Основне разлике документују и подаци о броју лекара и здравствених установа у општинама аутономне покрајине. Од укупно 475 лекара, колико их је 1969. било регистровано на Косову, скоро половина је радила у два региона. У општини са управним центром у главном граду аутономне покрајине Приштини било је запослено 130.²⁴ Осталих сто радило је у Косовској Митровици, граду који је логистички обезбеђивао делатност индустријских и рудничких предузећа у Трепчи и у Старом Тргу. У општинама са преостале четири мање болнице на Косову (Призрен, Пећ, Ђаковица, Гњилане) радило је осталих 157 лекара. У преосталих 16 управних целина, где је живело око 650 хиљада лица (дакле више од половине популације Косова), на располагању је било само 86 лекара. Док је на целом Косову на једног лекара било 2.500 лица, у општинама Србица и Српска Каменица било је 11 хиљада људи, у општини Дечани 14 хиљада. У општини Сува Река на једног лекара било је чак 17 хиљада лица. И овај параметар је показивао гори

²² Поређење развоја са Босном и Херцеговином по први пут у нашој анализи сигнализира колико је велики утицај, можда кључни, имала на заосталост цивилизацијског развоја Косова непрекидна, односно и даље растућа крива прирашатаја. Чак ни у Босни се није драматично повећао број порођаја који су се одвијали уз асистенцију стручног особља (пораст са 32 хиљаде на 39 хиљада). Ипак, у великом броју је за седам година смањен број деце која су рођена без присуства лекара. Године 1961. било их је 75 хиљада, 1968. већ само 49 хиљада.

²³ С обзиром на карактер текста и податке које имам на располагању, можемо само да претпоставимо какав је био приступ Албанаца и Срба по питању тражења лекарске неге. Између оба народа која су чинила већинско становништво Косова сигурно су у том погледу постојале разлике. Не можемо ипак да кажемо колико је јако овај фактор био присутан међу градским становништвом, а колико међу популацијом у сеоским регионима. Несумњиво битан фактор (и то не само по питању неге за мајку и дете) представљала је при тражењу здравствене неге чињеница да је већина лекара потицала из неалбанског дела популације.

²⁴ У граду Приштини је од 130 лекара деловало 120.

положај албанске популације. Пре свега је указивао на готово катастрофалну недоступност здравствене неге за сеоско становништво које није живело у близини већих центара. Како и из осталих извора произилази, посета лекару је за стотине хиљада становника Косова, пре свега земљорадника, била нешто потпуно изузетно.²⁵

Параметар колико је потенцијалних пацијената било на једног лекара показује да се током 60-их година стање на Косову погоршало. Један лекар је 1961. био на 2.300 становника, седам година касније на 2.500 лица. Сличан тренд показује и крива с односом броја становника на један болнички кревет. Косовске болнице су 1961. располагале са укупно 2.277 кревета. Седам година касније је њихов број порастао за само 523. Пораст броја кревета је тако само копирао популацијску криву. И у том погледу је видљиво заостајање Косова за осталим мање развијеним југословенским регионима.

Квантитативни подаци само осликавају квалитет лекарске неге. О њеном нивоу говоре детаљнији подаци који су, нажалост, доступни само у фрагментима. Већина лекара који су радили на Косову крајем 60-их година није имала никакву специјализацију. Неке лекарске струке потпуно су недостајале, остале су биле недовољне. У аутономној покрајини није деловао ниједан дечији хирург, ниједан специјалиста за уролошке болести. На располагању је био један психијатар,²⁶ двоје специјалиста за инфективне болести. О, чак изненађујућој, заосталости косовског здравства сведочи и податак да је у њему деловало само 12 интерниста. Поново напомињемо да су приступ овим специјалистима имали само становници два или три већа града и њихове најближе околине.²⁷ На Косову није успевало искорењивање локалне епидемије заразних болести. У другој трећини 60-их година у неким регионима изразито је порастао број оболелих од туберкулозе међу омладином.²⁸

Подаци публиковани у официјалним статистичким годишњацима СФРЈ не бележе много других проблема у вези са обезбеђивањем здравстве-

²⁵ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–3–а–1, припремни материјали за X покрајинску конференцију СК Србије за Косово и Метохију 14–15. 10. 1968: материјал *Неки проблеми здравства у Аутономној Покрајини Косово и Метохија од 5. 10. 1968*; материјал уочи Титове посете Косову 25–28. 3. 1967.

²⁶ Одсуство специјалиста и одговарајућих здравствених установа имало је, разуме се, широки спектар негативних последица. На пример, 1971. године на Косову је живело 15 хиљада ментално заостале деце без икакве стручне помоћи. (АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–3а–1, материјал за Ј. Броза Тита од 6. 4. 1971)

²⁷ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–2, стенографски запис разговора Ј. Броза Тита са руководством Косова 27. 4. 1970.

²⁸ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–2, препис звучног записа тока разговора при пријему делегације Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије од стране Ј. Броза Тита 24. 10. 1968.

не неге на Косову. Велики део њих произилазио је из ограничавања ионако недовољних финансијских средстава намењених овдашњем здравству. Потешкоће није условила дискриминација Косова у оквиру федерације, али јесу структуралне буџетске промене које су омогућиле веће компетенције (и обавезе) републикама и аутономним покрајинама СФРЈ. Висина средстава одређених за обезбеђивање лекарске неге тако је у далеко већој мери зависила од избора здравственог осигурања и висине осталих одговарајућих фондова у различитим деловима југословенске федерације. С обзиром на мали број запослених и низак ниво зарада на Косову, буџетска децентрализација имала је негативан утицај на финансирање овдашњег здравства (и осталих социјалних служби).

Новац за рад и основно одржавање болница и амбуланти није стизао. Тако су пропадале многе од ионако малог броја здравствених установа изграђених у претходних петнаест година. На основу интерне партијске информације из 1967, трећина свих болничких кревета на Косову није одговарала ни најнижим хигијенским стандардима. Платежна неспособност достигла је 1968. толику меру да је део здравствених центара престао да добија испоруке лекова. Неке косовске општине морале су, због пасивног биланса, да у здравствено осигурање уведу ванредни здравствени порез у износу од чак 3% зараде запослених.²⁹

Документи сачувани у београдским архивима говоре нам о великој флукуацији здравственог особља. Много лекара одлазило је за већим зарадама у друге југословенске републике. Није могуће установити колико српских лекара је донело одлуку о промени запослења имајући у виду, поред економских разлога, све већи притисак већинског становништва.³⁰ Вели Дева,³¹ већ у октобру 1968. године, значи пред почетак првих таласа масовних национално мотивисаних демонстрација у Приштини и у неколико других косовских градова, у разговору са Ј. Брозом Титом овај мотив није искључивао.³²

Здравствено стање популације и просечан животни век на Косову чинили су још горим, осим неодговарајуће доступности и квалитета лекарске неге, и остали фактори. Кључни је био недостатак пијаће воде. Још 1971.

²⁹ АЈ, ф. КПП 1953–1980, П–3–а–1, материјали за Х покрајинску конференцију СК Србије за Косово и Метохију; припремни материјали за Х покрајинску конференцију СК Србије за Косово и Метохију 14–15. 10. 1968: материјали *Неки проблеми у здравству у Аутономној Покрајини Косово и Метохија од 5. 10. 1968.*

³⁰ Упоредити и: М. Стамова, *н. д.*, стр. 168.

³¹ Вели Дева је био председник партијске организације на Косову. На ово кључно руководеће место у аутономној покрајини ступио је као први Албанац 1965. године.

³² АЈ, ф. КПП 1953–1980, П–2, препис звучног записа тока разговора при пријему делегације Покрајинског комитета ЦК Савеза комуниста Србије од стране Ј. Броза Тита 24. 10. 1968.

године само минималан број села располагао је незагађеним изворима.³³ Само око 16 процената сеоских домаћинстава је било прикључено на јавни водовод. Последица је била неодговарајућа хигијенска ситуација, честа појава болести органа за варење, непрестана појава локалних епидемија. Године 1967. избиле су локалне епидемије трбушног тифуса у општинама Гњилане, Призрен или Ораховица.³⁴ Ипак, лоша ситуација није била само у већини села већ и у многим великим и малим градовима. На пример, у Пећи 1968. није постојала канализација; у главном граду аутономне покрајине Приштини, на канализацију је било прикључено само 600 корисника. До 1976. се број прикључака на отпадну мрежу повећао у Приштини на само 1.565. У Пећи ни те године канализација још није била изграђена.³⁵

Током прве половине седамдесетих година, здравствена ситуација на Косову се у неким погледима побољшала. Настављен је тренд непрестаног пада морталитета новорођенчади. За седам година проценат деце која нису доживела прву годину живота пао је са 9,4 на 8,0.³⁶ Број умрле новорођенчади падао је у свим косовским општинама. Изразито висок ниво и даље је био у регионима са већинским албанским становништвом или славофоним муслиманима.³⁷

На позитиван тренд утицало је повећано интересовање будућих мајки за здравствену негу. Од 49.310 деце која су се на Косову родила 1975, њих 18.342 (значи 37%) дошло је на свет у здравственим установама. Подсетимо се да их је седам година раније било дванаест процената мање.

Осетно је такође порастао и број лекара. На Косову их је 1975. радило 664, значи скоро 200 више него седам година раније. У доступности

³³ На основу информације намењене највишем представнику СФРЈ, овај проблем је 1971. године био решен само у 80 од 1.400 косовских села. (АЈ, ф. КПР 1953–1980, II–3а–1, материјал за Ј. Броза Тита од 6. 4. 1971)

³⁴ АЈ, ф. КПР 1953–1980, II–3а–1, припремни материјали за Х покрајинску конференцију СК Србије за Косово и Метохију 14–15. 10. 1968: *Неки проблеми здравства у Аутономној Покрајини Косово и Метохија од 5. 10. 1968.*

³⁵ Године 1972. је на Косову на јавни водовод било прикључено само 40% градских домаћинстава.

³⁶ Ипак, у Босни и Херцеговини и Македонији се у овом периоду смањило морталитет новорођенчади много брже него на Косову. У првој од наведених република се између 1968. и 1975. смањило са 6,4 на 4,2 процента. У другој је овај тренд био још бољи. Године 1975. у Македонији, од хиљаду рођене деце 65 није доживело прву годину; седам година раније овај податак је био 92. И у Македонији је половином 70-их година морталитет новорођенчади био највиши у општинама са високим бројем албанског становништва (Тетово 10%, Гостивар 9,6%).

³⁷ Општина Качаник 10,8 %, Драгаш 10 %, Витина 9,7%, Ђаковица 9,3%. Насупрот томе у општинама где су већином били Срби, морталитет новорођенчади био је и даље изразито нижи (Лепосавић 5,3%, Косовска Каменица 6,2%). Боља доступност здравственој заштити и укупан виши цивилизацијски ниво одразили су се на ниво морталитета новорођенчади и у управном центру Косова. У општини Приштина умрло је 1975. године од хиљаду рођене деце „само“ 67.

свакодневне здравствене неге, огледала се чињеница да се, пре свега, повећао број лекара који су деловали ван болница.³⁸ У свакој од косовских општина деловало је најмање пет,³⁹ али углавном више од десет лекара. Наведени подаци говоре о битном квантитативном напретку у односу на стање с краја 60-их година.⁴⁰ За земљорадничко становништво у периферним регионима и даље је медицинска помоћ била ексклузивна. Индиректно, ово потврђује чињеница да је скоро две трећине лекара (401) који су на Косову радили деловало у четири већа града (Приштина, Косовска Митровица, Пећ и Призрен). С обзиром на високу популацијску криву, остајао је и даље незадовољавајући број потенцијалних пацијената у односу на једног лекара. Овај однос се за седам година, од 1968, смањио са 2.500 на 2.100. Ипак, Косово је и даље заостајало не само за југословенским просеком већ и за економски и цивилизацијски мање развијеним републикама СФРЈ. У Македонији, где су 1975. деловала 1.823 лекара, у просеку је на једног од њих долазило 974 пацијента; у Босни и Херцеговини је овај податак био 1.304.

Квантитативни подаци не говоре о нивоу лекарске неге. У том погледу само можемо да претпоставимо постепено побољшање жалосне ситуације. И половином 70-их година здравство на Косову трпело је због недостатка специјалиста. Овде нису постојала нити психијатријска лечилишта нити специјализоване дечије клинике. Ван болнице деловало је само 19 гинеколога. Косовско здравство, због хроничног недостатка финансија, и даље су напуштали лекари (укључујући и школована лица албанске народности) који су имали могућност да добију боље плаћена места у осталим југословенским регионима.

На здравствену ситуацију на Косову, пре свега међу земљорадничким становништвом, имао је негативан утицај и квалитет исхране. Главни део чинила су јела спремљена од кукурузног брашна. Просечна потрошња кукурузног брашна код становника Косова била је 60-их година двоструко већа у поређењу како са југословенским просеком тако и са просеком у целој Социјалистичкој Републици Србији.⁴¹ С друге стране, потрошња нутриционистички вредних намирница (јаја, месо, млеко) била је тада на Косову далеко испод укупног државног нивоа. Просечна потрошња млека износила је 46 литара на становника годишње. У СФРЈ је овај податак био 73 литра. Још већа разлика била је у потрошњи меса. Један становник Косова појео је за годину дана у просеку само седам килограма меса и рибе. У целој

³⁸ У односу на годину 1968. порастао је број лекара који су на Косову радили ван болница за око 140.

³⁹ У општини Србица, где је живело око 35 хиљада лица.

⁴⁰ Број болничких кревета порастао је за око седамсто. У шест косовских болница је 1975. године било на располагању 3.493 кревета.

⁴¹ Сви подаци се односе на 1965. годину.

Југославији долазило је 1965. године у просеку на главу становника трипут више меса и рибе (23 килограма). Последица тога била је на прелому 60-их и 70-их година, хронична неухрањеност великог дела становника Косова. Углавном се радило о сеоском становништву.

Остали подаци који доста говоре о стању друштва на Косову 60-их година јесу подаци који се тичу криминалних радњи. И из њих произилази обострано неповерљив однос овдашњег друштва и државних институција, као и недовољна способност органа да регулишу негативне друштвене појаве у аутономној покрајини на југу. Број осуђених за кривична казнена дела на Косову, у чијим сеоским областима и даље није била нити издалека искорењена крвна освета,⁴² био је у односу на број становника најнижи у целој Југославији. Године 1968, за кривична дела с предумишљајем и из нехата, на Косову су била осуђена само 1.882 лица. У Македонији, где је, како нам је познато, живело само 400 хиљада људи више него на Косову, судови су те године казнили 5.164 оптужена. У Словенији, чија популација је била око пола милиона већа него на Косову, 1968. за криминална дела било је осуђено десет пута више лица.

Интересантни су подаци о структури казних деликата. Око трећину (547) су чинила насилна кривична дела,⁴³ око половина људи је била осуђена за привредна кривична дела (822). Занимљиво је да су 1968. године за политичке деликте била осуђена само три лица. У исто време је у Босни и Херцеговини за ова дела било осуђено 91 лице.

Реалност употребе права на Косову – и очигледну стагнацију у том погледу – илуструје и број адвоката који су овде деловали. Овде је 1962. радило 34 адвоката; седам година касније се њихов број повећао за једнога,⁴⁴ 1976. деловало је у аутономној покрајини 55 адвоката. У Македонији је наведених година било могуће користити услуге 86 (1962), 148 (1969) и 177 (1976) адвоката.

⁴² Само у периоду од 1967. до 1969. године осудио је Окружни суд у Приштини, за деликте који су били у вези са крвном осветом, 141 лице. Југословенски органи проценили су да је за ово кривично дело био кажњен само део извршилаца. Упоредити: J. Pelikán, „Dokument o krevní mstě v Jugoslávii koncem 60. let 20. Století“, *Слованскý přehled* 90, ч. 4, 2004, str. 595–611. М. Викерс наводи, из не баш веродостојног извора, да се још половином 70-их година скривало у својим домовима, у страху од крвне освете од непријатељске породице, око две хиљаде мушкараца. (М. Викерс (M. Vickers), *н. д.*, стр. 175–176).

⁴³ У овој категорији статистике не разликују убиства, наносење тешких телесних повреда или силовање. На основу извештаја федералне прокуратуре 1968. године, на Косову је било извршено 105 убистава. Ипак, овај податак није ни у каквој вези с објашњењима ових злочина и казнама за њихове извршиоце. Упоредити: АЈ, ф. 130 – Савезно извршно веће, к. 563, ф. 937, материјал од 14. 9. 1970: *О неким облицима кривичних дела против живота и тела мотивисаних крвном осветом или другим видовима освете*. Материјал сам у интегралној верзији редиговао. Упоредити: J. Pelikán, „Dokument o krevní mstě v Jugoslávii koncem 60. let 20. Století“, *Slovanský přehled* 90, ч. 4, 2004, str. 595–611.

⁴⁴ Од 1962. до 1969. године није била ниједна жена међу адвокатима на Косову.

О неповерљивом ставу већине становништва Косова према државним институцијама и, највероватније, непрекидном коришћењу обичајног права за решавање приватних спорова говоре и подаци о броју процеса из сфере приватног права. Док су њих 37 хиљада, 1968. године, у Македонији решавали судови (1975. било их је 31 хиљада), истих година је у судовима на Косову било решавано само 14 хиљада и 11 хиљада приватних тужби.

У већини југословенских региона након Другог светског рата кренули су модернизацијски процеси. У вези с одређеном, никако основном, већ тренутно видљивом либерализацијом ауторитативног режима, од око половине 50-их година њихов се темпо убрзавао у неким социјалним сферама. Све говори у прилог томе да је косовско друштво стајало на ивицама поменутих трендова. Ове промене се уопште нису тицале великог броја области друштвеног живота. Статистички подаци чак говоре да су 60-их година у неким сферама код већег дела косовске популације оживеле традиционалне вредности и обичаји. То се, између осталог, тицало стабилности традиционалне породице. Нимало не изненађује да је однос броја развода и склопљених бракова био на Косову, у оквиру целе Југославије, једнозначно најнижи. Године 1969. био је само два процента.⁴⁵ Тада је слична ситуација постојала само у Македонији, где је од хиљаду склопљених бракова, разведено само 30. У осталим републикама СФРЈ и Војводини, овај је број био неколико пута већи: у оквиру целе Југославије био је 11%, у Војводини скоро 17%; чак и у патријархалној Црној Гори, поменуте године било је разведено 77 од хиљаду склопљених бракова.

Број разведених бракова смањивао се на Косову и у квантитативним показатељима. Судови су 1961. године развели 479, а 1966. 514 бракова. Наредних година се овај број радикално смањивао (1967: 314; 1968: 244; 1969: 202). Можемо да поставимо хипотезу да је овај тренд био у вези с преносом великог дела извршне моћи на Косову функционерима албанског порекла. Из нове ситуације произашло је смањење надзора државе над косовским друштвом. Вероватно је да су се, као последица политичких промена, поново сачувале традиционалне везе у косовској (сигурно косовско-албанској) популацији.⁴⁶ Индиректно, о томе сведоче и подаци у вези са ситуацијом половином 70-их година и на почетку осамдесетих. Године 1975. на Косову је био разведен само 261 брак; 1981. само деветнаест више.

⁴⁵ Као и у већини осталих статистичких података, официјални годишњаци нису регистровале разлике између појединачних народа који су живели у републикама и аутономним покрајинама. Дакле, није могуће одредити колика је била разлика у разводима код косовских Албанаца и косовских Срба. Одговарајући подаци који се тичу броја склопљених и разведених бракова у појединачним општинама, из којих би било могуће, бар оквирно, овај однос извести, нису на располагању.

⁴⁶ Описани тренд је највероватније у вези с повећаним уделом албанског становништва у популацији Косова.

При том је у целој Југославији, у првој половини 70-их година, број развода стално растао.

Изненађујуће податке доносе статистике о броју склопљених бракова. Иако је број становника Косова још онда брзо растао и у основи се брзо повећавао удео лица старосне категорије 18–25 година која је најчешће улазила у бракове, број склопљених бракова је стагнирао или незнатно растао шездесетих и у првој половини седамдесетих година. Године 1965. било је склопљено 8.226 бракова, 1967. скоро 700 мање,⁴⁷ а 1969. 9.886 бракова. У односу на сто становника, то је било 0,76, 0,66, 0,81 и 0,71 процента.⁴⁸ Процент склопљених бракова је, од свих осталих области СФРЈ, био нижи само још у Црној Гори.

Поставља се питање какви фактори су условљавали чињеницу да је на патријархалном Косову у брак улазио мањи број лица него у економски и социјално развијенијим деловима Југославије. Један од одговора сигурно можемо да нађемо у економској сфери, односно у стагнацији нивоа живота становника Косова, нарочито земљорадничког становништва.

Даље идеје за тражење одговора може да понуди друга категорија статистичких података. На Косову се, у односу на број становника, рађало, у поређењу са свим областима Југославије, највише ванбрачне деце. Године 1961. се од 40.561 детета ван брака родило 5.293. Седам година касније је овај однос био 6.106 од 44.637, а 1975. 6.064 од 49.310.⁴⁹ У односу на сву новорођенчад, остајао је број ванбрачне деце на Косову целих четрнаест година у основи исти. Шездесетих година представљао је 13%, 1975. је пао само за један проценат. У Македонији се 1961. ван брака родило само 5,5% деце; 1975. око проценат више. У Словенији, за обе поменуте године, било их је 10 процената.⁵⁰

И након летимичног прегледа горе наведених података, поставља се питање зашто је на заосталом и патријархалном Косову био (и остајао) број ванбрачне деце за цео праћени период тако висок. На основу садашњег познавања свакодневног живота на Косову на прелому друге и треће трећине 20. века, и са само фрагментарним подацима о разликама у понашању два највећа народа која су ту живела, није могуће на ово питање дати потпун одговор.⁵¹ Ипак, и у случају овог феномена потребно је постављати хипотезе, које може да потврди или да оповргне тек даље истраживање.

⁴⁷ 7.569 бракова.

⁴⁸ Стагнација је настављена и наредних година. Године 1975. на Косову је било склопљено само 9.928 бракова, што је само 0,71 у односу на сто становника.

⁴⁹ У Македонији су биле ове релације: 1961: 2.249 од 42.182, 1968: 2.364 од 40.626, 1975: 2.609 од 39.579; У Словенији 1961: 2.896 од 28.995, 1968: 2.458 од 28.580, 1975: 2.935 од 29.786.

⁵⁰ У целој Југославији је 1968. године било око 8,5% ванбрачне деце.

⁵¹ Узрок великог броја деце рођене ван брака сигурно није била актуелна модернизација која би на Косову разбијала традиционалну породицу.

Као могуће објашњење нуди се теза да су у албанском муслиманском друштву и даље постојали јаки остаци полигамије.⁵² У случају да је то тачно, многа деца унета у статистике као ванбрачна, у ствари би била потомци других или осталих супруга. Дати закључак не може бити чак ни индиректно потврђен на основу доступних података.⁵³ Статистике не наводе број ванбрачне деце у појединачним општинама. Индиректна, али наравно непроверена повезаност је корелација високог процента ванбрачне деце с релативно ниским бројем склопљених бракова. У прилог поменутој хипотези говори и чињеница да је југословенска држава надзирала приватан живот косовске, нарочито сеоске албанске популације само летимично, те се уплитала у њихове ствари само у случајевима када су били директно угрожени њени политички интереси. При том је утицај комунистичког режима на приватну сферу 70-их година на Косову био смањен.

Ипак, велики број ванбрачне деце такође је, делом, могао да произилази из тога што је много свадби обављано само на основу верских обичаја, па бракови нису додатно регистровани код званичних органа. Децу рођену у овим браковима, које је околина схватала као потпуно легитимне, статистички орган регистровао је као ванбрачну. На основу неких назнака, ова пракса није била неуобичајена ни у српској средини на Косову.⁵⁴

У делима која се баве развојем Косова у другој половини 20. века, често је подсећано на неравноправан положај жена. Екстремно спор процес еманципације жена које су живеле на Косову одражавао се у многим сферама: на ниво образовања, на могућност запослења, на положај у породици.

У првим двома сферама, неравноправан положај косовских жена је, како у поређењу са њиховим супрузима тако и у југословенском контексту, релативно лако доказати. Већ у оквиру основног образовања 1969. број дечака био је много већи од броја девојчица. Од 221 хиљаде уписаних ђака, било је само 95 хиљада девојчица. Ипак, упис у школу у многим случајевима није значио и њен завршетак. На основу интерне информације адресиране на Ј. Броза Тита, обавезну осмогодишњу основну школу на Косову завршила је 1970. године само петина уписаних девојчица.⁵⁵ Пара-

⁵² Овакво стање сигурно није постојало у муслиманском окружењу Босне и Херцеговине. У овој републици, шездесетих и прве половине седамдесетих година, број деце која су се родила ван брака осцилирао је између 5 и 6 процената. Дакле, био је нижи од југословенског просека.

⁵³ О феномену полигамије у албанском друштву на Косову стручно: М. Вучковић – Г. Николић, *н. д.*, стр. 118–120.

⁵⁴ *Политика* (Београд), 17. 2. 1964, стр. 8.

⁵⁵ АЈ, ф. КПР 1953–1980, П–3–а–1, материјал за Ј. Броза Тита од 6. 4. 1971. У овом правцу је индикативан податак који се везује за 1961. годину. Те године је на Косову било склопљено 7.426 бракова. Скоро половина невеста (3.117) није имала ни основно образовање. Од младожења је без основног образовања било „само“ 1.707.

доксално, боља ситуација била је у области средњих школа. Овде је, од укупног броја од 31 хиљаде ученика који су школе похађали 1969, било 10 хиљада девојака.⁵⁶ Четири приштинска факултета,⁵⁷ која су формално била дислоцирани делови Београдског универзитета, 1969. године завршиле су само 44 жене, што је представљало око петину дипломираних студената. Број девојака које су студирале био је много већи. Те године их је било 1.495.

Током следећих седам година се ситуација у средњем и високом образовању на Косову – бар у квантитативном погледу – изразито побољшала. Број средњошколских ученика се готово удвостручио. Број девојака се само мало смањио. Од 57 хиљада косовских средњошколаца, 1976. било је 16,5 хиљада девојака. До још изразитијег квантитативног пораста дошло је тих година у универзитетском школству на Косову. На новом Приштинском универзитету,⁵⁸ већ 1976. студирало је скоро 28 хиљада људи, значи скоро четири пута више него седам година раније на четири тада постојећа приштинска факултета. Број девојака, којих је било 42%, био је чак већи него њихов број међу ученицима средњих школа. Ипак, међу дипломираним студентима је у том погледу ситуација била доста различита. Од 813 студената који су 1976. године успешно завршили неки од факултета Приштинског универзитета, било је само 164 жене.

Не знамо колико је девојака уписаних у средње школе и на факултете било из албанске средине.⁵⁹ На основу других података може се претпоставити да их је била изразита мањина. О томе говори, на пример, етнички састав жена са завршеним средњим и високим образовањем које су 1970. биле запослене у општини Приштина. Од укупног броја од 2.233 жене запослене у професијама које захтевају бар средњошколску квалификацију, било је само 543 Албанке.⁶⁰

Запосленост је представљала 60-их и 70-их година један од кључних економских и социјалних проблема Косова. Недостатак посла највише је дотакао женску популацију. Осим аграрног сектора, радило је на Косову

⁵⁶ Велики број девојака уписаних у средње школе похађао је једну од три овде постојеће медицинске школе или учитељске школе, којих је на Косову било 11. У 20 гимназија било је уписано 2.603 ученице.

⁵⁷ Филозофски, Природно-математички, Економски и Правни.

⁵⁸ Формално, Универзитет је био основан 18. новембра 1969. године.

⁵⁹ Између осталог, за сада не можемо да установимо колико је процената студената Приштинског универзитета имало пребивалиште на Косову. Ипак, можемо да претпоставимо да их је била већина. Индиректан документ је етнички састав студената. На основу података који се односе на године 1970. и 1971, овде је било уписано више од 60% студената албанске народности. (Уз то: АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–3–а–1, материјал за Ј. Броза Тита од 6. 4. 1971)

⁶⁰ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–3–а–1, материјал за Ј. Броза Тита од 6. 4. 1971.

крајем 60-их година само 17.600 жена.⁶¹ У том погледу су жене са Косова имале најгори положај у целој Југославији. Од хиљаду лица женског пола у аутономној покрајини било је запослено само око три процента. У релативно заосталим републикама, Македонији и Босни и Херцеговини, овај параметар је 1969. био 8,2%, односно 11,6%. У најразвијенијој Словенији је од сто жена било запослено скоро 26. Негативан је био и однос запослених мушкараца и жена на Косову. Међу свим запосленима у аутономној покрајини, 17 хиљада жена било је само око 18%.⁶² Није могуће утврдити колико запослених су биле Албанке. Њихова очигледна мањина представља реалну претпоставку.⁶³

Албанске жене на Косову су, при тражењу посла крајем 60-их година, имале неколико хендикепа. Први – и сигурно најважнији – представљала је властита патријархална средина која је стварала низ препрека и онемогућавала им или бар изузетно компликовала рад (и деловање) ван породичног круга. При тражењу посла наилазиле су не само на давање првенства мушкарцима већ и на конкуренцију из српске средине, чији припадници су до половине 60-их година имали много бољу почетну позицију. Припадници српског народа заузели су након 1945. године већину места у државним институцијама и у службеничком апарату неколико средњих и великих косовских предузећа. Разлог није био само виши ниво образовања српског становништва већ и вишеструко већа потенцијална и реална лојалност комунистичком режиму. Полазна платформа у том правцу била је учешће у партизанском покрету. У њему су Срби са Косова учествовали у много већој мери него Албанци насељени у овом региону. У ситуацији великог недостатка радних прилика, сигурно је припадност утицајнијем етнику представљала основну предност у конкуренцији на тржишту рада. Након политичких промена 1966. године, када су у управи Косова у далеко већој мери почели да учествују комунистички функционери албанског порекла, ситуација се доста променила. Раније повлашћени положај Срба на тржишту рада брзо се преокренуо.

Запосленост жена на Косову током прве половине 70-их година расла је само лагано. Проистицало је то, пре свега, из минималног пораста броја нових радних места у аутономној покрајини. За седам година, на Косову их је било само око 50.000 више. При том се број запослених жена по-

⁶¹ Око десет хиљада их је било запослено у индустријским фирмама и трговинама. Осталих седам хиљада радило је у школству, култури и државној управи.

⁶² У Македонији је било 27%, у Босни и Херцеговини 24%, у Словенији 39%.

⁶³ О запослености Срба и Албанаца на Косову упоредити, иначе не баш веродостојно, дело Ноела Малколма (N. Malcolm, *n. d.*, str. 323). Уз Малколмово често превођено и цитирано дело упоредити и нпр.: М. Бјелајац, „За и против: неки одједи на Западу поводом књиге Ноела Малколма: Косово. Кратка историја“, *Историјски институт САНУ, Зборник радова*, књ. 18, Београд, 2000, стр. 107–122.

већао за 13 хиљада. Тако је удео жена у укупном броју запослених у основи стагнирао. И 1976. представљао је само 20%, значи само два процента више него седам година раније.⁶⁴

Подаци о броју запослених жена уверљиво показују како се у првој половини 70-их година продубљивало цивилизацијско заостајање Косова за осталим деловима југословенске федерације. У осталим републикама, нарочито у онима које су биле економски заосталије, у овом је периоду запосленост (и запосленост жена) брзо расла. У Македонији је порастао број запослених са 247 хиљада на 351 хиљаду, у Босни и Херцеговини са 497 на 705 хиљада. Још видљивија разлика била је у порасту броја запослених жена. У Македонији се њихов број повећао за 40 хиљада, у Босни и Херцеговини за 88 хиљада.⁶⁵ У вези са овим треба имати у виду да је током поменутих седам година број становника Косова порастао за 230 хиљада, Македоније за 187 хиљада; популација Босне и Херцеговине порасла је за само 167 хиљада.

За доказивање неравноправног положаја жена у приватном животу, у којем су сигурно биле највише стављане у други план, имамо на располагању минимум егзактних података. Као илустративан податак можемо узети просечну старост коју су жене на Косову доживљавале. Као и већина осталих података који се односе на квалитет живота, и овај параметар се, у односу на ситуацију 50-их и 60-их година, изразито побољшао. Године 1953. су жене у аутономној покрајини, у просеку, живеле 45 година; 1961. већ су живеле 55 година. На почетку следеће декаде, просечан век који су доживеле жене са Косова је био 66,5 година.⁶⁶ Просечна дужина живота жена на Косову заостајала је за југословенским просеком четири године. У случају косовских мушкараца, који су у просеку живели 64,5 година, ова разлика је била само једна година. Ни на једном територијалном делу СФРЈ разлика између просечног века мушкараца и жена није била тако мала.

Релативно низак животни век на Косову је зависио несумњиво од широког спектра фактора. На дужину живота жена сигурно је утицао и број деце коју су родиле. Шездесетих и седамдесетих година се наталитет на Косову није смањивао. Године 1966. рођено је на хиљаду становника 38 деце, десет година касније 35 деце на хиљаду становника. То је било скоро два пута више него југословенски просек. У Македонији је тај број био 1976. године 22, у Босни и Херцеговини 19.

⁶⁴ И даље је број запослених Албанки био незнатан. Године 1980. само 5% од свих албанских жена старијих од 15 година које су живеле на Косову је било запослено. (М. Вучковић – Г. Николић, *н. д.*, стр. 122)

⁶⁵ У Македонији и Босни и Херцеговини, удео жена у укупном броју запослених порастао је за седам година на 29%.

⁶⁶ Сличан тренд био је и код мушке популације на Косову. Године 1952. просечна дужина живота мушкараца била је 48 година, 1961. – 57, а 1971. – 64,5 година.

Високом броју деце у породици одговарају и подаци о старости мајки и броју деце коју су родиле. У старосној категорији изнад 40 година, број косовских жена које су родиле био је, по југословенским критеријумима, процентуално највиши. Био је 24%, при чему су становници Косова у укупној популацији СФРЈ учествовали са само 5,8%. Деца коју су родиле мајке старије од 40 година, представљала су 1968. године 5,7% свих новорођенчади на Косову. На нивоу целе државе овај проценат није био ни половина.⁶⁷ На Косову је 1968. рођено чак 183 деце мајкама којима је било више од педесет година. Њихов број био је већи од истог статистичког податка целе преостале територије СФРЈ. Без Косова, у Југославији се мајкама старијим од педесет година родило 129 деце.⁶⁸

У поређењу са Југославијом, поменутих година је на Косову такође једнозначно био највећи број деце која су се мајкама родила као четврта и следећа. Године 1968. рођено их је укупно 21.818, што је овде била скоро половина свих новорођенчади. Девето и наредно дете једне мајке крајем 60-их година није представљало никакав изузетан догађај. Шездесетосме је рођено 2.489 ове деце, што је било више од 5,5% свих новорођенчади. Тако велики број деце у породици представљао је раритет не само у европском већ и у југословенском контексту.

Као и у случају броја мајки које су рађале и након четрдесете године старости, на Косову се до половине 70-их година није битно променио број (и удео) деце која су се родила једној мајци као четврто и наредно.⁶⁹ У основи, њихов апсолутни број је стагнирао. Године 1975. рођено их је 22.036. Удео ове деце у укупном броју новорођенчади мало се смањило. И тако је у европским мерилима, половином седме деценије прошлог века, представљао невероватних 45%. У Босни и Херцеговини, где је тада живело три пута више људи него на Косову (3.977.000 : 1.405.000), као четврто и наредно је 1975. рођено 14.271 дете.

Овај податак је следећи у низу на којем је могуће показати да је, од око друге трећине 60-их година, дошло до дубоког заостајања неких модернизацијских друштвених процеса на Косову, и то не само насупрот

⁶⁷ 2,7 процената.

⁶⁸ О минималним или чак никаквим променама у понашању косовског друштва прве половине 70-их година сведоче подаци о старости мајки које имамо на располагању за 1975. У односу на 1968. је у аутономној покрајини рођено 4.673 више деце (1968: 44.637; 1975: 49.310). Број деце које су родиле мајке старије од 40 година порастао је на 2.595. Године 1968. било их је 2.532. Битније се смањило само број жена које су имале потомка и након напуњене педесете године живота. Године 1975. се овим женама родило само 75 деце (у осталим деловима СФРЈ 39 деце).

⁶⁹ О питању високог natalитета косовских Албанаца, у иначе доста просрпској тенденциозној монографији, врло коректно: М. Вучковић – Г. Николић, *н. д.*, стр. 120–125. Аутори исправно упозоравају да је један од битних узрока високог natalитета био врло негативан однос косовских Албанаца према абортусима.

трендовима у Југославији, већ и у поређењу с развојем у осталим мање развијеним деловима федерације. Удео деце која су се родила једној мајци као четврто и наредно био је 1961. на Косову 49%, у Босни и Херцеговини 36%, а у Македонији 33%. Након седам година, овај параметар је на Косову остао исти, у Босни и Херцеговини се смањио за 3%, а у Македонији за 6%. У Македонији и Босни и Херцеговини 1975. је био на нивоу од само 18%, док је на Косову незнатно пао: на 45%.⁷⁰

Из другог угла, подаци о броју чланова домаћинства потврђују велики број деце која су онда долазила на свет у косовским породицама. Истовремено, показују да се на Косову (или бар у његовим сеоским областима) сачувао традиционалан вишегенерацијски суживот. Његово одржавање било је главни симптом економског и цивилизацијског заостајања региона. На основу пописа становништва из 1961. године, било је на Косову 153 хиљаде домаћинстава. У њих 60 хиљада (39%) живело је седам и више лица.⁷¹ Већ почетком 60-их година, Косово је у том правцу потпуно логично одударало од југословенског просека. Ипак, овдашња ситуација се већ онда битно разликовала и од стања у мање развијеним југословенским републикама. У Босни и Херцеговини је број домаћинстава са више од шест лица чинио 21%, у Македонији 23%, у Словенији само 6%.

Као и у другим, горе анализираним сферама друштвеног живота, Косово 60-их година је и у том погледу заостајало за темпом модернизацијских процеса, чија последица је била смањивање броја чланова домаћинстава, пад наталитета и брз нестанак вишегенерацијске породице. Током ове деценије, у Македонији и Босни и Херцеговини изразито је смањен број домаћинстава у којима је живело више од шест лица. У првој поменутој републици се удео смањио са 23% на 14%, у другој са 21% на 16%. Међутим, на Косову су се одигравали потпуно супротни процеси. Број домаћинстава са седам и више чланова порастао је између 1961 и 1971. са 59 хиљада на 81 хиљаду. У односу на укупан број домаћинстава био је то пораст са 39% на 43%. Другим речима: још на почетку 70-их година, скоро половина косовске популације одрастала је у породицама које су, према најмањем броју својих чланова, припадале прединдустријској ери.⁷²

Косовско друштво се, у том погледу враћало не на стање које је постојало крајем 50-их година већ на стање настало одмах након краја Другог светског рата. Године 1948. живело је у једном косовском домаћинству у

⁷⁰ Као и у већини других статистичких података, и у овом случају недостају подаци који би указивали на евентуалну разлику међу српском и албанском популацијом на Косову.

⁷¹ У једанаест процената косовских домаћинстава живело је чак 11 и више лица.

⁷² Ипак, не можемо са сигурношћу тврдити колики је утицај имао нагли популацијски раст на иначе висок број чланова домаћинства, и колико је био условљен постојећим породичним везама.

просеку 6,36 лица. Међутим, 1971. једно косовско домаћинство је чинило више људи него 1948. године.⁷³ Поменути тренд настављен је и седамдесетих година и на почетку следеће деценије. Године 1981. у једном косовском домаћинству живело је 6,92 лица.

Локални органи комунистичке управе у Приштини и централни органи у Београду нису успели да се изборе са компликованим проблемима који су прозилазили из високе стопе наталитета и, с тим у вези, порастом броја становника аутономне покрајине. Индустрија се развијала полако и ни приближно није успевала да апсорбује многобројне нове генерације које су по први пут тражиле прилику за рад. То исто, у још већој мери, важило је у терцијалном сектору. Ван пољопривредне производње, године 1961. радило је максимално 80 хиљада лица.⁷⁴ Распоред радних места одговарао је ниском степену економског развоја. У неколико већих и средњих индустријских предузећа радило је око 14 хиљада људи; осталих 10 хиљада радило је у рудницима, 20 хиљада у грађевинарству. У терцијалном сектору (услуге, трговина, саобраћај) радило је 13 хиљада становника Косова. У здравству, школству и органима државне управе било је попуњено око 17 хиљада радних места.

Десет година касније се у неким кванитативним показатељима ситуација побољшала, али до веће промене није дошло. У индустрији и рудницима радило је око 13 хиљада људи више него десет година раније. У осталим непољопривредним секторима косовске економије пораст запослености био је на нули (грађевинарство) или се кретао у оквиру неколико стотина или хиљада. Изузетак су били здравство, школство и државна управа.⁷⁵ Овде је радило 13 хиљада запослених више него десет година раније.

Видно слаба тачка косовске индустрије била је, 60-их година и целе следеће деценије, концентрација индустријске производње у једној или две гране. Већина, иначе малог броја радних места налазила се у неколико електрана, рудника и топионица у североисточном делу Косова. У осталим индустријским гранама на Косову уопште нису постојала средња предузећа. На пример, још 1976. године у машинским предузећима у целој аутономној покрајини било је запослено око четири хиљаде људи.

Спор развој индустријске производње (и економских активности уопште) био је у директном контрасту са растућим бројем становника Косова. Број економски активних становника у основи је, 60-их и 70-их година, остајао исти. На почетку ове две деценије било је у аутономној покрајини

⁷³ Број чланова домаћинства био је 1971. године у просеку 6,61 лице.

⁷⁴ У званичним статистичким годишњацима, подаци о запослености нису прецизни и сигурно су преувеличани.

⁷⁵ На основу статистика није могуће разликовати колико је на пораст радних места утицало школство или здравство, а колико институције државне управе.

335 хиљада економски активних лица; за 1971. статистике наводе 332 хиљаде лица. Године 1981. овај број порастао је за само 45 хиљада лица. Насупрот овоме, брзо је растао укупан број становника Косова, и то укључујући и онај део популације који је припадао радно способним старосним категоријама. Другим речима: док је број економски активних лица стагнирао, повећавао се број од њих зависних (издржаваних) лица. Растао је при том не само круг лица у претпродуктивном и постпродуктивном веку већ се повећавао и број економски зависних људи старости од 20 до 64 године. Овој категорији је 1961. припадало само 90 хиљада лица, десет година касније већ их је било 188 хиљада. Године 1981. није радила 301 хиљада лица у радно активном веку. Тако је, током двадесет година, број лица у овој категорији порастао за скоро 200 хиљада. Број лица која су зарађивала за исти период повећао се за 41 хиљаду, дакле скоро пет пута мање. Тако је 1961. на 100 економски активних лица долазило 27 зависних лица старости од 20 до 64 године; 1971. овај однос је био 100 : 57; десет година касније повећао се на 100 : 80.⁷⁶

На 320–380 хиљада лица која су радила на Косову, ишла су финансијски зависна деца и омладина, и с обзиром на крајње недовољан систем пензионог осигурања, и већина сениора. Након обрачуна обе старосне категорије, на 100 економски активних лица на Косову је 1961. било у просеку 188 зависних лица; 1971. овај однос је био 100 : 271.⁷⁷ Године 1981. било је на сто запослених, у просеку, већ 319 осталих радно пасивних лица.⁷⁸

У поређењу са југословенким просеком удео економски зависних лица у целој популацији Косова био је видно већи.⁷⁹ У јужној аутономној покрајини Србије овај однос још је и растао много брже него у СФРЈ. У вези

⁷⁶ Могуће је да крива пораста броја економски зависних лица у продуктивном веку није расла тако нагло. Статистике из 1961. и 1971. – за разлику од цenzуса спроведеног 1981. године – сигурно укључују у „економски активне“ већи број лица која су живела на пољопривредним добрима у власништву својих рођака. Ипак, ова разлика на поменутом тренду ништа не мења.

⁷⁷ Само ради оквирног поређења наводим податке из 1931. године који су, за разлику од статистичких годишњака СФРЈ, били састављени на основу друге методологије. Године 1931, на целој територији тадашње Јужне Србије долазило је на 100 економски активних лица 138 лица без било каквих примања (упоредити: В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918–1929: Македонија, Сањак, Косово и Метохија у Краљевини СХС*, Београд, 2002, стр. 228).

⁷⁸ Запосленост је при том била много нижа у албанском (тада већинском) делу косовског друштва. Сигурно не нестранички албански историчар Хивзи Ислами каже да је 1971. запосленост у српској средини била три пута већа него код косовских Албанаца. Још 1981. године, значи након десетогодишњег интензивног труда да се припадници албанске популације више укључе у рад у индустрији и терцијалном сектору, овај однос је био 2:1 у корист српског друштва. (Н. Islami, „The Demographic problems of Kosova and their Interpretation“, *The Truth on Kosova*, Tirana, 1993, str. 273)

⁷⁹ Године 1971. у СФРЈ је на 100 радно активних било 230 економски зависних (на Косову 271); године 1981. овај однос је био 100 : 251 (на Косову 100 : 319).

са социјалном, етничком и на крају крајева политичком стабилношћу биле су алармантне детаљније информације које су произилазиле из наведених података. У југословенском просеку су на високи удео економски пасивних учествовали људи старији од 64 године. Њихово учешће у популацији континуирано је расло.⁸⁰ Насупрот томе, учешће сениора је у друштву на Косову за исти период остајало исто. Године 1971. и 1981. било је 4,5 процената.⁸¹ Већину економски зависних лица чинила су деца и омладина. Како смо већ показали, професионално се реализовао само недовољан број одраслих. Број младих људи који су улазили на тржиште рада је сваке године непрестано растао.

Покушаје да се овај велики проблем реши компликовала је гомила објективно постојећих препрека. Препреке су се односиле на положај Косова у оквиру југословенске федерације, на растућу (или опет активну) етничку напетост, на ниску квалификацијску структуру радне снаге, и пре свега, на дату етапу развоја у којем се налазило косовско друштво, а нарочито његов албански део. Овдашња етничка, и даље веома шаролика популација, након Другог светског рата је веома полако улазила (или боље речено била је гурана) у прву фазу модерне епохе. То се дешавало на основу програма само умерено модификованог лењинско-стаљинског модела. Ипак, истовремено је већина социјалних слојева и етничких друштава остајала, са својим начином живота и обичајима, чврсто усидрена у традиционалној ери. Ове везе су се, након моћничких промена извршених након 1966. године, још и повећале у албанској средини.

Модернизацију косовског друштва кочила је исто тако и стагнација југословенске економије. Уместо, на први поглед невероватних 20 посто досегнутих у првој половини 60-их година, крајем деценије раст овдашње економије представљао је само око два процента. Планови за будућност других индустријских предузећа, где би радили незапослени млади људи, или су пропали или су морали да буду изразито смањени.⁸² Велики проблеми југословенске економије су се у другој половини 60-их година дотакли и грађевинских радника, једине бројније професионалне групе са Косова која је онда посао налазила и ван територија аутономне покрајине. Радило се о

⁸⁰ Године 1971. чинили су сениори 7,9% популације СФРЈ; десет година касније порастао је њихов удео на 9 посто.

⁸¹ У поређењу са 1961. годином чак је за један промил смањен.

⁸² У том погледу, добро је упозорити на парадоксалан ефекат немира који су се одиграли у новембру 1968. године. Демонстрације су имале чист националистички карактер. Албанци који су протестовали тражили су испуњење својих политичких захтева. Ипак, југословенско руководство је оценило да узроци нагло испољеног незадовољства леже у лошој економској и социјалној ситуацији. Зато је одлучило да се у већој мери улаже у косовску економију (видети између осталог: АЈ, ф. КПР 1953–1980, II–2, стенографски запис разговора Ј. Броза Тита са руководством Косова 27. 4. 1970).

сезонским радницима који су се зими враћали у своје домове. Потражња за њима се у другој половини 60-их година изузетно смањила.⁸³

За популацију Косова, пре свега за већинско албанско друштво, мала географска мобилност била је типична до касних 70-их година. Већина популације је остајала да живи на локацији где је и рођена. У крајњем случају, селила се у друго место које је лежало у истој општини или (и то у мањој мери) у други косовски регион.⁸⁴ Ван аутономне покрајине нашло је нови дом, по цenzусу извршеном 1961. године, само 54 хиљаде лица која су рођена на Косову. Од њих, само четири хиљаде живело је у иностранству. Из осталих података произилази да су се са Косова углавном иселавали Срби, а 50-их година и припадници, до тог периода бројне, турске мањине.

У поређењу са осталим народима који су живели на територији СФРЈ, мобилност Албанаца била је сигурно најнижа. Ван Косова, Македоније, неколико општина у јужној Србији и југозападнoг дела Црне Горе, значи унутар региона који се могу сматрати традиционалним територијама албанске популације у Југославији, негде другде у СФРЈ живело је 1961. године само осам хиљада Албанаца.⁸⁵ Ни наредне деценије у овом погледу није дошло до битнијих преокрета. Ван традиционалне области насељавања живело је у СФРЈ само четири хиљада Албанаца више него десет година раније. У односу на укупан број становника СФРЈ албанске народности, који је у међувремену порастао на један милион 310 хиљада,⁸⁶ била је то мала промена.⁸⁷

Овакво стање није се променило ни 70-их година. Са пренасељеног Косова, где је на један квадратни километар 1981. године долазило у просеку већ 145 људи,⁸⁸ одлазили су Албанци, с намером да у другој области Југославије трајно живе, и даље минимално. Ван традиционалне територије трајно је било настањено у СФРЈ 1981. године само око 16 хиљада Албана-

⁸³ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–2, стенографски запис разговора Ј. Броза Тита са руководством Косова 27. 4. 1970.

⁸⁴ На основу података за 1961. годину, на Косову је у месту свог рођења живело 680 хиљада људи; у другом месту исте општине 119 хиљада људи; 104 хиљаде лица се преселило у оквиру аутономне покрајине.

⁸⁵ Године 1961. се као припадник албанске народности изјаснило 915 хиљада становника Југославије.

⁸⁶ Значи, скоро 400 хиљада лица.

⁸⁷ Године 1961. трајно је било настањено 2.126 Албанаца у Хрватској, у Словенији само десетина овог броја (282 лица). У Словенији је исте године живело 1.010 Македонаца и 13.610 Срба. Године 1971. трајно је у Хрватској било настањено 4.175 Албанаца, у Словенији их је живело 1.281.

⁸⁸ У осталим регионима СФРЈ, густина насељености била је неупоредиво нижа. У ужој Србији, другој највише насељеној области, долазило је на један квадратни километар 102 лица; у Словенији је овај податак био 93,4; југословенски просек био је 88 лица на километар квадратни.

ца, значи само четири хиљаде више него десет година раније. Поређења ради: у осталим републикама СФРЈ, ван Македоније је исте године живело око 58 хиљада Македонаца.⁸⁹

У вези са овим, ипак треба напоменути да статистике нису регистровале официјално неевидентиране сезонске раднике. Много албанских мушкараца који су се кретали – означено данашњим термином – у сфери сиве економије, одлазило је на пролеће – на недеље или на месеце – са Косова у Ниш, Београд и у неколико већих градова Југославије. Овде су се трудили да пронађу физички посао око поправки кућа у личном власништву, око реконструкција станова или око сличних ствари. Њихов број, који сигурно није био сасвим занемарљив, не може да буде ни приближно одређен.

Мала мобилност Албанаца сигурно је била хендикеп при тражењу запослења.⁹⁰ Ненавикнутост да се напусти родно место и да се пресели за послом у друге области СФРЈ, у основи је умањивала могућност њиховог професионалног деловања. Ипак, вредно пажње је да су више него у „неалбанским“ регионима СФРЈ Албанци већ почетком 70-их година тражили посао у иностранству. Године 1971. било је на *привременом раду у иностранству* око 24 хиљаде становника Косова.⁹¹ Нажалост, не знамо колико је од њих било српске а колико албанске националности. Из неких партијских материјала, ипак произилази да су ван границе државе одлазили са Косова да траже посао и Срби и Албанци.⁹² Зато је и могуће поставити питање: да ли су Албанце мамиле западне земље због већих плата или због веће мере националне (културно-верске) толеранције од оне са којом су се суочавали у Београду, Словенији или Хрватској? Или су радна места за која су, с обзиром на своја већином ограничена професионална умећа, косовски Албанци били заинтересовани (најтежи физички послови) у економски развијенијим југословенским регионима, већ били заузели локални радници (или радници из Босне или Македоније с бољим остварењима), а слободна места су постојала у одговарајућим професијама на Западу?

У поређењу са већином осталих управних региона СФРЈ,⁹³ гастарбајтерски талас је на Косово дошао са видљивим закашњењем, те никада није имао тако велике размере као у осталим деловима југословенске фе-

⁸⁹ За албанску народност при попису становништва 1981. године изјаснило се скоро 400 хиљада грађана СФРЈ више од оних који су се декларисали као Македонци.

⁹⁰ Упоредити и: М. Викерс (М. Vickers), *н. д.*, стр. 185.

⁹¹ До почетка 70-их година већином су одлазили само хранитељи породица. Статистике за 1971. годину евидентирају само 1.139 људи који су у иностранство отишли као „издржавана лица“.

⁹² АЈ, ф. КПР 1953–1980, II–2, запис разговора Ј. Броза са Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, П. Стамболићем, Д. Стаменковићем и В. Поповићем, 20. 3. 1967; материјал обрађен уочи Титове посете Косову у априлу 1970.

⁹³ Осим Црне Горе.

дерације.⁹⁴ Нису се испуниле наде југословенског руководства, које је од 60-их година сматрало дуготрајан или трајан одлазак вишка радне снаге са Косова у иностранство или у друге делове Југославије за један од главних инструмената смањивања незапослености у овој аутономној покрајини, те за њено економско уздизање.⁹⁵

На крају 70-их година, када је крива економски мотивисане емиграције из Југославије падала, број гастарбајтера пореклом са Косова се повећао. На основу официјелне статистике, 29 хиљада лица са Косова радило је 1981. у иностранству. Треба поменути да је већ добар део њих сигурно рачунао на дуготрајну или трајну емиграцију. О томе сведочи број њихових чланова породица, којих је било 10.500, значи десет пута више него 1971. године.

Осим обичаја, различите културе и менталитета, спремност и способност косовских Албанаца да траже запослење у осталим областима СФРЈ умањивала је језичка баријера, као и низак степен професионалних способности. У ионако недовољно развијеном педагошко-образовном систему Косова, средње стручно образовање било је заступљено на минималан начин. На почетку 60-их година, недостајале су техничке и занатске школе које би своје ученике припремиле за квалификоване радничке професије; значи за послове у којима језичка баријера није представљала кључни проблем. Године 1962. постојале су на Косову само 22 занатске школе, које је похађало 2.500 ученика; у четири техничке школе било је уписано 1.250 ученика.⁹⁶ За мало развијено, још увек пољопривредно друштво, било је типично да је у систему секундарног образовања био омиљенији општи тип образовања (гимназије је онда похађало 2.800 ученика, учитељске школе 2.500 ученика).

Однос броја средњошколских ученика оријентисаних на добијање општег образовања и ученика школа практичних профила се на Косову, у току наредних година, само мало мењао. До 1969. се број ученика занатских школа и ученика техничких школа скоро удвостручио (5.700 ученика занатских школа; 3.500 ученика техничких школа).⁹⁷ Ипак, број места у занатским и техничким школама остајао је неуобичајено низак.

⁹⁴ Упоредити: године 1971. радило је у иностранству 55 хиљада становника Македоније, и чак 137 хиљада становника Босне и Херцеговине.

⁹⁵ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–2, стенографски запис разговора Ј. Броза Тита са руководством Косова 27. 4. 1970.

⁹⁶ Исте године занатске школе похађало је у Македонији 9.500 ученика, техничке школе 2.500 ученика; у Босни и Херцеговини било је уписано 16.500 ученика у занатске школе, а 5.200 ученика у техничке школе.

⁹⁷ На Косову је гимназије исте године похађало 9.500 ученика; учитељске школе 7.000 ученика.

Тек током 70-их година дошло је до одређеног помака у вези са енормним напорима југословенских партијских и државних органа за убрзаном индустријализацијом и модернизацијом Косова. На почетку друге половине те деценије, 10 хиљада ученика похађало је 25 косовских занатских школа. Нарочито је порастао број ученика техничких школа. У 24 техничке школе било је 11 хиљада средњошколаца. Иако је дошло до троструког пораста броја ученика ипак се не може говорити о изразитијим или чак квалитативним променама. Године 1976. било је и даље више ученика у гимназијама и учитељским школама (укупно 23 хиљаде) него у школама које су своје ученике припремале за рад у индустрији. У парадоксе ондашње косовске реалности може се убројати и чињеница да је на Приштинском универзитету студирало шест хиљада студената више од укупног броја косовских ученика занатских и техничких школа. Од осталих делова југословенске федерације слична ситуација била је 1976. године само у мало развијеној Македонији.

Можда још озбиљнији проблем представљала је чињеница да је ван секундарног школовања остајао, за све време истраживаног периода, велики део косовске популације старости 15–19 година. Иако се удео оних који су завршили само основну школу (евентуално само неколико разреда обавезног похађања школе) у целокупној косовској популацији старости 15–19 година констатно смањивао, њихов укупан број остајао је исти. Другим речима: пораст броја места у гимназијама, занатским, учитељским, техничким и осталим стручним средњим школама није био довољан да надокнади велики популацијски пораст који је већ од половине 60-их година битно утицао на бројно стање млађих пунолетника, становника Косова. Године 1961. похађало је све типове средњих школа и занатских профила 13.500 ученика; осам година касније, њихов број порастао је више него двоструко (31 хиљада); већ 1975. досегнуо је вредност 57 хиљада, а 1982. чак 83 хиљаде. Ипак, током поменуте две деценије, најмање 15 хиљада младића и девојака годишње није наставило са даљим образовањем након одласка из основне школе. То је за период од скоро две деценије (од 1961. до 1975. године) цифра од око четвртине милиона младих људи и људи у раним средњим годинама, који су у практичан живот улазили без било какве професионалне квалификације.

На питање које се односи на запошљавање овог великог броја лица која су се налазила на почетку професионално продуктивног века, не може се одговорити једноставно. Убрзо након завршетка основне школе већи део девојака улазио је у брак. Косовско друштво од њих није очекивало активно учешће у финансијском обезбеђивању домаћинства (осим послова на породичним пољопривредним добрима).

Ако одбијемо и максималан могући број удатих девојака и младих мушкараца (и мањи број жена) који су посао нашли ван Косова, за петнаест година остаје минимално 100 хиљада људи који су тражили посао, тачније речено начин зараде у месту становања, евентуално на територији аутономне покрајине. На тржишту рада се тако сваке године појављивало око 7–8 хиљада дечака (и мањи број девојака), који су завршили основну школу или само неколико од осам обавезних разреда. Од тих људи, око пет хиљада остајало је без посла.⁹⁸ Већ знамо да број места у индустријским предузећима и службама није довољно растао – у просеку се на Косову сваке године отварало само око 2.000 нових радних места. При том су на радна места, осим ове групе лица, конкурисали и људи старији, као и свршени средњошколци и студенти високих школа; и међу њима је био велики степен незапослености.⁹⁹ На пример, у периоду 1964–1969. посао је на Косову тражило 17 хиљада свршених средњошколаца. Од њих, посао је пронашло само 1.200.¹⁰⁰

Статистички подаци о стопи незапослености на Косову су непотпуни и непрецизни. Сигурно је да обухватају само мањи број лица која су тражила запослење. Официјелни статистички годишњаци наводе да је 1973. године на Косову било у просеку 30.500 незапослених.¹⁰¹ Три године касније било је регистровано 48 хиљада лица која су тражила посао. Више од половине кандидата никада није радило.

У традиционалном друштву које је на Косову сачувано у главним цртама бар до краја Другог светског рата, вишак радне снаге већином је прешао у аграрни сектор. Након доласка комунистичког режима, сва лица која су тражила посао добијала су га чак и по, веома често, цену презапослености, односно прикривене незапослености.

Тек на прелому друге и последње трећине прошлог века, косовско друштво почело је да се суочава са феноменом модерне незапослености, односно с појавом која је за ову средину била нова или готово непозната. Незапосленост, која је врло брзо добила масовне размере, условило је неколико фактора. Кључни утицај имао је рапидни раст популације. Од 1961.

⁹⁸ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–K–29 J 272/1–2, запис о пријему делегације највиших представника Косова код Ј. Броза Тита 23. 2. 1967.

⁹⁹ На основу изјаве В. Деве, сваке године на тржиште рада долазило је 10–15 хиљада младих људи. (АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–K–29 J 272/1–2, запис о пријему делегације највиших представника Косова код Ј. Броза Тита 23. 2. 1967)

¹⁰⁰ АЈ, ф. КПП 1953–1980, II–2, стенографски запис разговора Ј. Броза Тита са руководством Косова 27. 4. 1970.

¹⁰¹ При том је, већ на пролеће 1971. године, партијско руководство на Косову оцењивало да је у аутономној покрајини минимално 180 хиљада незапослених. АЈ, ф. КПП, II–2, материјал обрађен уочи Титове посете Косову у априлу 1970. Овome је неопходно додати и минимално 150 хиљада вишка радне снаге у пољопривреди.

до 1976. порастао је број становника Косова за скоро пола милиона људи.¹⁰² При том се број радно способних лица повећао за око 250 хиљада.

И индустријализација је имала утицај. У модернијој градској средини попустиле су традиционалне везе, смањила се узајамна породична, родбинска, племенска или комшијска солидарност. Током 60-их година, смањила се и патерналистичка улога државе, која је престајала да осигурава послове под економски неповољним условима.

Економске реформе које су подизале самосталност појединачних економских субјеката и њихову узајамну конкурентност нису пратиле у Југославији, а тим више ни на Косову, адекватне мере у сфери социјалне заштите. Косовски органи нису били припремљени за феномен масовне незапослености. Помоћ за незапослене и остали социјални доприноси били су недовољни, занемарљиви или никакви. Великим деловима економски пасивне популације држава није давала никакву помоћ,¹⁰³ па ни пензију.

Косово је заостајало за ондашњим европским стандардима и у обиму здравствене заштите. Заправо, њене погодности користили су само запослени¹⁰⁴ у индустријским предузећима, школама, здравственим институцијама и државним органима. Године 1969. у систем здравствене заштите било је укључено само 43 процената популације Косова. Већина становништва аутономне покрајине, значи углавном породице пољопривредника, у случају болести није добијала никакву помоћ.¹⁰⁵ У овом погледу, пример за илустрацију је број мајки које су након порођаја имале помоћ из одговарајућих фондова. Породилско боловање 1969. могло је да користи само 1.670 мајки. Исте године, у региону је рођено више од 46 хиљада деце.

До почетка друге половине 70-их година обим здравствене заштите није доживео битније промене. Мада је број осигураника порастао са 525 хиљада на 679 хиљада, на новчане доприносе у случају болести и даље није могло да рачуна више од половине становника Косова.¹⁰⁶

У већини осталих сфера ниво социјалне заштите на Косову изразито је, некада невероватно, заостајао за југословенским просеком. Старосну пензију је 1969. примало само 5.600 лица на Косову, а у аутономној покрајини је живело око десет пута више људи старости од 65 и више. У Словенији

¹⁰² Године 1961. на Косову је живело 972 хиљаде становника; 1976. године овде је живело већ 1.446.000 лица.

¹⁰³ На основу поверљиве информације намењене Ј. Брозџу Титу, око 45 процената незапослених на Косову није добијало ни динар помоћи. АЈ, ф. КПР, II К-11 Ј: 86/1-15, Интерни материјал: *информације о Косову од б. 4. 1971.*

¹⁰⁴ И њихови чланови породице.

¹⁰⁵ АЈ, ф. КПР, II-3-a-1, материјали за X покрајинску конференцију СК Србије за Косово и Метохију 14-15. 10. 1968: *Неки проблеми у здравству у Аутономној Покрајини Косово и Метохија.*

¹⁰⁶ Новчану помоћ за време породилског боловања добијало је 1976. године само 2.290 мајки. Те године је на Косову рођено 51 хиљаду деце.

је старосну пензију добијао сваки други човек старији од 65 година, у Хрватској скоро сваки трећи. У поређењу са заосталијим републикама СФРЈ, уз и даље високо присуство аграрног сектора у економији, ипак брига државе за сениоре на Косову није била много различита. У Босни и Херцеговини пензију је примало, од 176 хиљада људи старијих од 65 година, 39 хиљада лица. У Македонији је пензију примао само сваки девети сениор.

Током наредних седам година у Македонији је дошло, иако само до квантитативног, али видљивог напретка. Број људи који је примао пензију повећао се са 23 хиљаде на 31 хиљаду. На Косову није било могуће регистровати ни промене овога типа. Број старосних пензија порастао је за само пар стотина. Старосну пензију добијало је 1976. године само 6.300 лица на Косову. Ако упоредимо укупне суме исплаћене за старосне, инвалидске и породичне пензије, још изразитије се види низак ниво социјалне заштите у аутономној покрајини. У ову сврху је 1976. на Косову била исплаћена једна милијарда динара. У осталим деловима југословенске федерације суме су биле изразито или чак дупло веће. У Македонији је за овај тип социјалне помоћи било намењено 800 милиона динара више него на Косову; у Босни и Херцеговини држава је исплатила пет милијарди 390 милиона динара, у Словенији више од седам и по милијарди динара. Кад прерачунамо, за једног становника Косова је 1976. године, у оквиру ових реформи социјалне помоћи, био исплаћен 691 динар; у Македонији 1.008 динара; у Босни и Херцеговини 1.337 динара, значи скоро двапут више него на Косову. У Словенији је 1976. обрачун инвалидских, старосних и породичних пензија за једног становника био 4.189 динара, значи шест пута више него просечно на једног становника Косова.

Слично стање постојало је половином 70-их година и код државне помоћи породицама са децом. Додатак су 1975. косовски органи слали родитељима 147 хиљада деце. У аутономној покрајини је тада живело скоро 600 хиљада лица млађих од 14 година. Другим речима, држава је исплаћивала додатак само сваком четвртом детету. У Словенији је дечији додатак од 400 хиљада добијало 284 хиљаде деце; у Македонији држава је дотирала 217 хиљада од приближно 550 хиљада деце.

На питања која су се односила на положај, животни стил и друштвене престиже десетине хиљада младих људи који су у првој половини 70-их година на Косову узалудно тражили посао, одговори се могу јако тешко пронаћи. Слично је и са објашњавањем механизма финансијског осигурања сениора и већине породица с малом децом. Једно од објашњења је могуће потражити у наводима који указују на тадашње стање косовског сеоског друштва, које се налазило још у преиндустријској фази развоја.¹⁰⁷

¹⁰⁷ О ондашњем стању у косовском сеоском друштву у пар речи: М. Викерс (M. Vickers), *н. д.*, стр. 173.

Већина социјално угрожених лица највероватније је живела (или преживљавала) на косовском селу или од његових средстава у оквиру (у основи) традиционалног сеоског друштва. Обим потрошње морао је да буде најнужнији, омогућавао је само веома скроман живот, скоро до изгладњивања. Модернизацијски процеси су се до половине 70-их година само делимично дотицали живот у косовским селима.

С обзиром на природне услове, на Косову је било на располагању само око 390 хиљада хектара пољоприведно обрадиве земље. Скоро половину ове површине чинили су пашњаци. Углавном аграрно, већ онда пре-насељено Косово, жудело је за земљом.¹⁰⁸ На једно пољопривредно домаћинство долазило је у просеку 3,5 хектара земље.¹⁰⁹ Током 60-их година, број пољопривредних поседа умерено је растао; долазило је тако до даљег ситњења ионако невеликих имања.¹¹⁰ За годину 1960. статистике наводе 103 хиљаде поседа, за 1969. пет хиљада више. Скоро половина њих (53 хиљаде) располагала је земљом површине од једног до четири хектара.¹¹¹ На Косову су се тада у веће земљишне поседе убрајала већ и домаћинства која су располагала земљиштем површине шест до десет хектара. На почетку 70-их година било их је само десет хиљада.

Између 1961. и 1971. године порастао је број становника Косова који су се издржавали из аграрног сектора, са 618 хиљада на 640 хиљада лица.¹¹² Тако је за издржавање једног човека морало бити довољно само 0,6 хектара. Техничка опремљеност косовске пољопривреде заостајала је за укупним, веома ниским нивоом косовске економије. Својим карактером одговарала је прединдустријској ери.¹¹³ У само 43,5 процената сеоских кућа струја је била спроведена 1969. године. Само 1.088 трактора било је коришћено 1961. у косовској пољопривреди. Број ових машина порастао је 1973. на 2.208. То је значило да је трактор имало свако педесето имање. Остали ратари су и даље

¹⁰⁸ Упоредити и: М. Викерс (M. Vickers), *н. д.*, стр. 190.

¹⁰⁹ Готово све пољопривредно земљиште на Косову – као и у осталим деловима Југославије – налазило се у приватном власништву. Године 1969. постојало је у аутономној покрајини само 45 предузећа која су обрађивала укупну површину 30 хиљада хектара.

¹¹⁰ АЈ, ф. КПР 1953–1980, II–2, материјал обрађен уочи Титове посете Косову у априлу 1970.

¹¹¹ Упоредити: минимална површина додељене земље словенским (пре свега српским) *колоницима*, који су почели масовно да насељавају Косово након 1919. године, била је 8 хектара. Овај износ сматран је за најнижи могући за преживљавање једне ратарске породице. Упоредити: Н. Гаћеша, „Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918–1948)“, *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд, 1990, стр. 113 и даље.

¹¹² Илија Вакић, председник аутономне владе Косова, 1970. године оценио је да је вишак најмање 150 хиљада људи који су радили у аграрном сектору. (АЈ, ф. КПР 1953–1980, II–2, стенографски запис разговора Ј. Броза Тита са руководством Косова 27. 4. 1970)

¹¹³ О односима у албанским сеоским регионима, у међуратној Југославији, упоредити: В. Јовановић, *н. д.*, стр. 57–58 и другде.

морали да користе коње или воловску запрегу. За разлику од Македоније, Босне и Херцеговине или уже Србије, тек од половине 70-их година могуће је пратити процесе који су ишли у правцу промене оваквог стања. Одређена модернизација косовске пољопривреде покренута је тек на прелому 70-их и 80-их година. Године 1981. у аграрном сектору већ је било коришћено 12.255 трактора. Тако је, у Европи, већ давно стандардном пољопривредном машином располагао приближно сваки осми косовски ратар.

Изразиту заосталост косовске пољопривреде и малу бригу државе за њен развој документују и подаци о карактеру ветеринарске службе и броја свршених ученика пољопривредних школа. Ветеринарску бригу осигуравало је 1961. на Косову 59 факултетски образованих стручњака; 1969. њихов број је порастао на 72. Ипак, половином 70-их година опет је 58 ветеринара радило у аутономној покрајина, а 1982. само 52 факултетски образована стручњака.¹¹⁴

Не можемо да одредимо узроке оваквог развоја само на основу статистичких података. Одговоре је опет могуће потражити у детаљнијој анализи карактера развоја косовског сеоског друштва. Могуће је да је у вези са сталном аграрном пренасељеношћу, са релативним сиромаштвом села, али можда и због пораста учешћа ратара албанске народности, сеоско становништво сматрало ветеринарску негу и даље (или још више) непотребним луксузом.¹¹⁵

Косовска пољопривреда је и даље делимично била сама себи довољна. Ово документују подаци о вредности продаје аграрних производа. Приватна домаћинства и задруге на Косову су 1961. продала око петину производње. Године 1968. то је било око четвртину, а 1975. 28 процената укупне пољопривредне производње. Други део производа косовски пољопривредници сигурно су реализовали на локалним пијацама. На количину проданих производа могли су да утичу и временски услови у некој од тих година. Али ни ти фактори не мењају ништа на чињеници да су породице пољопривредника на Косову, већину производа које су гајиле, и саме конзумирале. Приватним пољопривредним домаћинствима тако су логично недостајала финансијска средства за куповину неопходне потрошне робе, о механизацији и да не говоримо.

¹¹⁴ Као у случају много других делимичних и битних процеса, био је овај тренд у југословенском контексту усамљен. У свим осталим деловима федерације, ветеринарска нега је 1961. године била на много вишем нивоу него на Косову. Ипак, у свакој од њих (укључујући и мање економски развијене) број одговарајуће профилисаних факултетски образованих стручњака, између 1961. и 1982. године, изразито је порастао (у Македонији са 117 на 171, у Босни и Херцеговини са 343 на 598).

¹¹⁵ Упоредити и: Ј. Трифуноски, *Албанско становништво у СР Македонији. Антропозеографска и етнографска истраживања*, Београд, 1988.

Заосталост косовске пољопривреде види се и при поређењу са, не баш развијеним, аграрним сектором у Македонији. У Македонији, где су услови за пољопривредну производњу били приближно исти као и на Косову, укупно се обрађивало 1.300 хиљада хектара земље. Приближно два пута већи земљишни фонд него на Косову хранио је 1961. у Македонији 722 хиљаде људи. Њихов број се 1971. смањило на 657 хиљада.¹¹⁶ Потпуно је логично да је у Македонији био продаван много већи део аграрне производње него на Косову. Године 1961. то је било 47% укупне производње (на Косову петина); 1968. 52 процента (на Косову око 25 процената), а половином 70-их година већ 69 процената (на Косову 28%) од целокупне производње.

Косовско друштво живело је 60-их и 70-их година прошлог века на граници два света. Један је представљала југословенска држава, чији је нераздвојни део Косово било – бар како се онда чинило. Југославија, или њени градски центри, тада је представљала, не само у оквиру социјалистичких држава већ и целе југоисточне Европе, симбол брзог економског развоја и друштвене модернизације. Брзо је растао животни стандард, у кратком временском интервалу се у основи мењао животни стил. Еманципација жена није била само пропагандистички слоган, путовања у иностранство су постала масовна појава. У хрватским, српским, словеначким и босанским градовима деловале су светски признате уметничке личности и ансамбли. И под чврстом руком Титовог режима, одвијала се у медијској сфери релативно слободна размена мишљења.

Тек детаљније истраживање ће показати колико су горе назначена дешавања у оквиру федерације утицала тада на свакодневницу становника косовских градова и, пре свега, села. Представљени делимични статистички подаци оцртавају слику косовских пољопривредника који су одлазили на радове на пољу с кравама или мулом, као и рудари који су копали у рудницима Трепче, како живе у свом властитом специфичном свету који је имао веома мало заједничког са животним стилем становника Београда или Задра, као и словеначких или војвођанских породица пољопривредника. Онда се са Косова могло доћи возом или аутомобилом до Београда, Сарајева или јадранских летовалишта за неколико сати. Мера потрошње, социјална заштита, здравствена заштита, цивилизацијски ниво и животни стил, ипак су удаљеност од ових центара имагинарно увећавали за десетак година.

¹¹⁶ На Косову је 1961. од пољопривредне производње зависило 618 хиљада људи; десет година касније њихов број порастао је на 640 хиљада.

Summary

The Elements for Social History of Kosovo and Metohia in 1960s and 1970s

In contrast to overwhelmingly approaches in writing on modern Kosovo issue, the author of this paper turns his attention on social environment of Kosovo and Metohia in 1960s and 1970s. His very focus is put on public health, mortality rate of the newborns, numbers of medical doctors and staff, dislocation of medical infrastructure, birth rate and differences between towns and country. The author cast light on blood feud, the trends of divorces, type of families in the cities and villages. He examines the trends in education and developing education network in Kosovo and Metohia. He offers his insight in developing unemployment, and the structure of local economy. His attention is on nature of agrarian society and agrarian production, as well. This paper is basically founded on personal research conducting on the files of President's Office (i.e. Tito's Cabinet) in Yugoslav Archives (Belgrade). Selected files cast the light how Tito was informed by his staff or Federal officials on social picture of the local society and its problems that were too hard to be overcome in short period time. The transcripts of Tito's talks with local leaders put on light how they perceived situation and trends, on what they emphasized and what they escaped to tackle. By using published official statistic data, suitable current literature and by applying comparative approach, the author finds out that Kosovo and Metohia society was fare more backward and traditional than similar in the neighboring republics (Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro) also regarded as undeveloped in former Yugoslavia. As mortal rate of the newborns considerably dropped, permanent high growing birthrate and overpopulated rural holdings instigated migration wave into the urban canters in the region and across Yugoslavia. Thousand fled to European countries as well. According to the prominent local leaders, on labor market in 1970, there was surplus of some 150.000 of those who fled villages. The author is of opinion that State showed less than required care for developing agriculture in Kosovo and Metohia. Finally, he rather indicates possible causes of different trends in changing standards and society as whole in southern Serbian autonomy province than to take a firm stand. In this paper he emphasized that he is rather at the beginning of his protracted interest for the issue than at the end.

УДК 791.223.1
791.222(497.1)"196"
791.222:316.75(497.11)

Mr Radina VUČETIĆ
Filozofski fakultet Beograd

KAUBOJI U PARTIZANSKOJ UNIFORMI (Američki vesterni i partizanski vesterni u Jugoslaviji šezdesetih godina 20. veka)

APSTRAKT: *Tema rada je analiza odnosa jugoslovenskih vlasti, filmskih stvaralaca, kritičara i gledalaca prema američkim vestrenima, kao i analiza upotrebe poetike vesterna u partizanskim filmovima. Pokazalo se da je vlast svesno koristila model vesterna da bi publici, koja je volela ovaj američki žanr, u američkoj, vestern formi prezentovala zvaničnu partizansku ideologiju koja se, naročito šezdesetih godina, značajno razlikovala od onoga kako su autori jugoslovenskog crnog talasa videli tekovine partizanske borbe i revolucije.*

Ključne reči: *vestern, partizanski film, jugoslovenska kinematografija, crni talas, šezdesete, amerikanizacija*

Još u Kraljevini Jugoslaviji, a naročito u socijalističkoj Jugoslaviji posle 1948. godine i „otopljanja“ odnosa sa Amerikom, američki vestern bio je jedan od omiljenih filmskih žanrova najšire jugoslovenske publike. S jasno uočljivom poetikom sazdanom na jedinstvenoj ikonografiji i precizno razrađenim odnosima, vestern se javio s počecima kinematografije. Najkraća, najuopštenija, ali i najpreciznija njegova odrednica je da je to „svaki film akcionoga, pustolovnoga, ratnog karaktera čija se radnja zbiva u zapadnim predjelima SAD, u predindustrijskom razdoblju, odnosno za naseljavanja bijelaca – približno od kraja XVIII do kraja XIX stoljeća“, a u kome se odvijaju sukobi divljine i civilizacije, došljaka i Indijanaca, i predstavnika zakona (šerif, „plemeniti revolveraš“) i nasilnika (plaćeni ubica, odmetnik, pljačkaš, često i pripadnik poražene vojske Juga).¹

¹ Opširnije u: Ž. L. Rjeperu, A. Bazen, *Vestern ili pravi američki film*, Beograd, 1960. i „Vestern“, *Filmska enciklopedija*, 2, Zagreb, 1990, str. 677.

Osnovni i gotovo standardizovani rekviziti vesterna su revolver, laso, konj, poštanska kočija, tek podignuti grad (od jedne ulice, s obaveznim saloon-om), napušteno naselje, usamljeni jahač u romantičnom krajoliku, dvoboj (revolverima i puškama), stalni protagonisti (pozitivan i negativan lik) i razni njihovi verni pratioci (smešni starac, pijani lekar, neobuzdani mladić...).² Sukob se, po pravilu, razvija u sudarima antagonističkih sila („dobra i zla“), s glavnim junakom koji poprima oreol heroja. Ove kanonizovane karakteristike „kaubojaca“ ostavile su svoj trag i u pojedinim tokovima jugoslovenske kinematografije, te zato nisu, u jugoslovenskom slučaju, samo „poetika“ Holivuda već su i deo prihvaćenih i „realizovanih“ američkih uticaja na jugoslovenske kulturne i stvaralačke tokove.

Pohod vesterna na Jugoslaviju, započet u međuratnom razdoblju, nastavljen je odmah posle Drugog svetskog rata, pa su Beograđani već 1945. godine, pored svežih ratnih priča, mogli da gledaju ostvarenja poput *Begunaca*, filma o američkom Divljem zapadu, koji je označio početak velike popularnosti ovog žanra u zemlji sa novom ideologijom.³ Pedesetih godina, među rado i masovno gledanim vesternima bili su i *Tačno u podne*, *Rio Grande*, *Šejn*, *Na Divljem zapadu*, *Čejen*, *Zakon Divljeg zapada*... Ekspanzija „kaubojskog“ filma i njegovo prihvatanje u svim društvenim slojevima učinili su ga, ubrzo, i relevantnom kulturnom činjenicom, te je tako već 1960, u izdanju Jugoslovenske kinoteke, objavljen prevod knjige Žan-Luja Rjeperua i Andrea Bazena *Vestern ili pravi američki film*.⁴ Smešten prvenstveno u prostore zabave, ovaj žanr je u Jugoslaviji, i u kritičkim i teorijskim pristupima, ali i u filmskoj praksi, imao ozbiljniju recepciju. Ovo se radikalno razlikovalo od situacije u zemljama iza „gvozdene zavese“, gde su i antologijski vesterni, poput *Poštanske kočije* Džona Forda, posmatrani isključivo kroz ideološku prizmu. U Sovjetskom Savezu, recimo, Fordovo remek-delo opisano je kao „saga o borbi Indijanaca protiv belih imperijalista koja se odvija na Divljem zapadu“, a film *Sedmorica veličanstvenih*, koji je pobudio masovnu histeriju za vesternima od Odese do Sverdlovska, brzo je bio skinut sa repertoara.⁵ U Istočnoj Nemačkoj je tek 1963. prvi put prikazan američki vestern, *Sedam veličanstvenih*.⁶ S druge strane, u Poljskoj je, kao sa američkim filmom generalno, situacija bila znatno povoljnija, pa je poljska pu-

² „Vestern“, *Filmska enciklopedija*, 2, Zagreb, 1990, str. 677

³ M. Dević, *Strani film u beogradskim bioskopima od novembra 1944. do kraja 1995. godine*, diplomski rad, Beograd, 2002, str. 23–24.

⁴ Ж. Павловић, „Историја и легенда“, *НИИ*, 5. јун 1960, стр. 9.

⁵ M. Siefert, „From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia“, in: *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945* (ed. A. Stephen), New-York – Oxford, 2007, str. 196–197.

⁶ U. G. Poiger, *Jazz, Rock, and Rebels. Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*, University of California Press, 2000, str. 216.

blika bila u prilici da gleda kultne američke vesterne: *Poštansku kočiju, Tačno u podne, Rio Bravo, Poslednji voz iz Gan Hila...*⁷

Mnogobrojne statistike, analize bioskopskih repertoara i revije filmova koje su organizovali filmski distributeri ukazuju na to da je vestern zaista bio omiljeni, a na neki način i privilegovani filmski žanr u Jugoslaviji. Njemu je pridavana posebna pažnja i izdvajan je od ostalih inostranih ostvarenja. U Beogradu je, na primer, od 3. do 20. avgusta 1964. godine održana revija vestern filmova, u okviru koje je prikazano 18 legendarnih dela.⁸ Svoje revije imale su, povremeno, nacionalne kinematografije, ali „žanrovske“ revije predstavljale su pravu retkost. I popularnost glumaca iz „kaubojaca“ neprestano je rasla, te su šezdesetih osnivani i klubovi njihovih obožavalaca. U Zagrebu je tako postojao Klub Džona Vejna.⁹ O popularnosti vesterna šezdesetih svedoči i podatak da je 1966. Zagreb-film, iako tada nije bio registrovan kao uvoznik, otkupio 20 američkih „kaubojaca“, mimo uobičajenih kvota koje su unapred bile ugovarane preko jedinog zvaničnog džavnog uvoznika filmova, Jugoslavija-filma.¹⁰

Magičnoj privlačnosti američkog filma, a naročito vesterna, nije mogao da odoli ni Josip Broz Tito, pokazujući to i najširoj javnosti kroz izjave da voli vesterne i da mu je omiljeni glumac Gari Kuper.¹¹ Titovo iskazivanje ljubavi prema vesternima i Gariju Kuperu sigurno nije predstavljalo njegovo nastojanje da se o ličnosti prvog čoveka države i partije znaju i privatne stvari, kao u zapadnom svetu, već je to, na neki način, moglo da bude i slanje određene političke poruke, jer je ovakvim izjavama, zapravo, jugoslovenski predsednik pokazivao i domaćoj javnosti ali i svetu da su vesternima potpuno i širom otvorena vrata jugoslovenskih bioskopa. Službenik Jugoslovenske kinoteke Petar Stanojević nekoliko puta nedeljno snabdevao je Beli dvor filmovima iz arhive Kinoteke, među kojima je najviše bilo upravo vesterna.¹² O Titovoj naklonosti prema američkom filmu, naročito vesternu, svedoči i anegdota vezana za ostvarenje Želimira Žilnika *Rani radovi*. Naime, kada je ovaj film izazvao mnogobrojne polemike i uzbune u partijskim strukturama, odnet je na večernju projekciju u Titovu rezidenciju. Po sećanju Želimira Žilnika, osvedočeni ljubitelj američkog filma Josip Broz Tito izdržao je dvadesetak minuta *Ranih radova*, a onda je iz mraka ispustio vapaj: „Šta hoće ti ludaci?“ Brzo je upaljeno svetlo, „u projekcionu mašinu je

⁷ A. Antoszek and K. Delaney, „Poland: Transmissions and Translations“, in: *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945* (ed. A. Stephen), New-York – Oxford 2007, str. 225.

⁸ *Политика*, 1. август 1964, стр. 18.

⁹ „Iz pisama naših čitalaca“, *Filmski svet*, br. 504, 27. avgust 1964.

¹⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), 405, S-1, Zaključci doneti na 8. sednici Koordinacionog odbora za uvoz filmova, 21. novembar 1966.

¹¹ Ž. Štaubringer, „Tito o filmu – filmski radnici o Titu“, *OKO*, 19. svibanj – 2. lipanj 1977, 14, (Arhiv biblioteke Jugoslovenske kinoteke).

¹² Razgovor sa Borom Stanojevićem, bibliotekarom Biblioteke Jugoslovenske kinoteke.

stavljen neki kaubojac i tvorcu ondašnje Jugoslavije se povratilo poslovlično dobro raspoloženje¹³. I Titova zvanična poseta Americi 1971. imala je svoju „vestern dimenziju“. Naime, odmarajući se u jednoj vili u Los Angelesu, on je domaćinima izrazio želju da odgleda neki vestern. Nažalost domaćina, nijedan vestern im se nije našao u blizini, što je izazvalo Titov komentar: „Holivud, a nigde ni jednog kaubojskog filma!“¹⁴

Popularnosti ovog žanra među jugoslovenskom publikom doprinosile su i koprodukcije, naročito sa Nemačkom, kada su u Jugoslaviji¹⁵ snimani mnogobrojni vesterni, uglavnom kao ekranizacije romana Karla Maja, u kojima su junaci serijala bili indijanski poglavica Vinetu, u tumačenju francuskog glumca Pjera Brisa, i Old Šeterhend, u tumačenju američkog glumca Leksa Barkera. Karl Maj se pokazao kao idealan i za istočnoevropsko tržište, jer je bio nemački pisac s kraja 19. i početka 20. veka, iz vremena pre nego što je došlo do sukoba dve ideologije, a njegovi junaci, poput Old Šeterhenda i vođe Apača Vinetua, bili su prihvatljivi i „podobni“ za komunističko tržište, jer su se borili protiv loših Indjanaca i pohlepnih belaca.¹⁶

Snimanje koprodukcija, u kojima je igrao i veliki broj jugoslovenskih glumaca, dodatno je amerikanizovalo jugoslovensko društvo. Po sećanju Eve Ras, koja je igrala u nekoliko „Vinetu“ filmova, jugoslovenski glumci su, radeći u koprodukcijama, prvi put dobijali tretman koji su imale filmske zvezde na Zapadu, što im je menjalo i neke navike vezane za svakodnevicu. Jedna od njih je bila dobijanje lanč-paketa, uz divljenje pažljivo upakovanim komadima piletine i ukusnim zemičkama. Zahvaljujući blizini stranih zvezda, promenjen je i odnos prema domaćim glumcima, pa su oni tako tokom snimanja koprodukcija u Dubrovniku boravili u luksuznom hotelu *Ekselzior* i imali su vozača na raspolaganju, dok bi prilikom snimanja domaćih filmova obično dobili znatno lošiji smeštaj, a na snimanja su se vozili gradskim prevozom. U tom periodu nije smo publika obožavala američkog glumca Leksa Barkera već je on i među domaćim glumcima i filmskim radnicima imao status nedodirljive zvezde.¹⁷

Zahvaljujući koprodukcijama Jugoslavija je u Istočnu Nemačku „izvezla“ pandan glumcu Pjeru Brisu, nastavnika fizičkog vaspitanja iz Beograda, rodom iz sela kod Leskovca, Gojka Mitića, najpoznatijeg Indijanca iza „gvozdene zavese“. Ova potonja zvezda nemačkog filma započeo je karijeru 1961. godine

¹³ M. Nikodijević, *Zabranjeni bez zabrane: zona sumraka jugoslovenskog filma*, Beograd, 1995, str. 5.

¹⁴ Ž. Štaubringer, „Tito o filmu – filmski radnici o Titu“, *OKO*, 19. svibanj – 2. lipanj 1977, 14, (Arhiv biblioteke Jugoslovenske kinoteke).

¹⁵ Najveći deo ovih koprodukcija je sniman u Ulcinju, u blizini Dubrovnika, oko Sinja, u Paklenici, na Plitvičkim jezerima, na Kornatima i u dolinama reka Krke, Zrmanje i Cetine.

¹⁶ U. G. Poiger, *Jazz, Rock, and Rebels. Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*, University of California Press, 2000, str. 40.

¹⁷ Intervju sa Evom Ras, Beograd, 8. novembar 2009.

radeći kao kaskader i dubler u britanskim i italijanskim koprodukcijama koje su se snimale u Jugoslaviji, da bi mu mala uloga koju je dobio u ekranizaciji jednog od romana Karla Maja u nemačkoj produkciji 1963. omogućila ulazak na velika vrata u istočnonemačku kinematografiju. On šezdesetih godina snima filmove *Old Šeterhend*, *Vinetu II*, *Među jastrebovima*, *Beli vukovi*, *Tragovi sokola*, *Apači* i *Sinovi Velike Medvedice*,¹⁸ jedan od tipičnih „osterna“ ili „crvenih vesterna“,¹⁹ u kome su Indijanci prikazani kao heroji, a američki vojnici kao zločinci. U ovom filmu, tako, umesto tipične američke vestern situacije u kojoj Džon Vejn pobeđuje Indijance u preriji na Divljem zapadu i pobeđonosno jaše između kaktusa u pravcu zalaska Sunca, „prerija“ je u jugoslovenskim palaninama, kauboji su Nemci, konji su ruski, a kao pobednik iz sukoba izlazi Indijanac, u liku Gojka Mitića.²⁰ Film *Sinovi Velike Medvedice* bio je samo jedan od dvanaest filmova u produkciji istočnonemačke filmske kuće DEFA, snimljenih u periodu 1965–1983. godine (poznati kao „Indianerfilme“), u kojima su se, na Divljem zapadu, Indijanci borili protiv belaca, koji su predstavljeni kao pohlepni osvajači i imperijalisti.²¹ Glumeci u filmovima po romanima Karla Maja, Gojko Mitić je napravio karijeru najpoznatijeg Indijanca u „osternima“ i do danas je ostao velika zvezda, naročito u bivšoj Istočnoj Nemačkoj, gde još postoje klubovi njegovih obožavalaca.²²

U Jugoslaviji su u tom razdoblju snimani i mnogi „špageti vesterni“, a po Dinku Tucakoviću gotovo je nemoguće utvrditi preciznu filmografiju ovog žanra, odnosno broj ovih filmova snimljenih na jugoslovenskim prostorima.²³ I Dragoimir Bojanić Gidra, tada mladi glumac na početku karijere, igrao je u desetak „špageti vesterna“, pod pseudonimom Entoni Gidra (Anthony Gidra), a najpoznatiji su bili *Balada o revolverašu*²⁴ i *Bog prašta, ja ne*.²⁵ U koprodukcijskom vesternu *Fredi na Divljem zapadu* ulogu je imala i Beba Lončar.²⁶

Vestern filmovi su uticali i na svakodnevicu u Jugoslaviji, pa i na ponašanje ljudi i na sadržaje dokolice. Pod njihovim uticajem mnogi su pokušavali da imitiraju lokalne šerife ili heroje, a tih godina deca su se, uz igre partizana i

¹⁸ Za kompletnu filmografiju Gojka Mitića videti <http://www.gojkomitic.de>

¹⁹ „Osterni“ ili „crveni vesterni“ su bili vesterni radeni u istočnoevropskim zemljama. Najpoznatiji filmovi u ovoj kategoriji „komunističkih vesterna“ su *Limunada Džo* (Čehoslovačka, 1964) i *Sinovi Velike Medvedice* (Istočna Nemačka, 1966).

²⁰ G. Gemünden, „Between Karl May and Karl Marx: The DEFA Indianerfilme (1965–1983)“, *New German Critique*, No. 82, East German Film, (Winter, 2001), p. 25. (<http://www.jstor.org/stable/3137409>)

²¹ *Isto*, str. 25–26. (<http://www.jstor.org/stable/3137409>)

²² [<http://www.gojkomitic.de>] i „Gojko Mitić“, [http://www.cinegraph.de/lexicon/Mitic_Gojko/biographie.html] (21. oktobar 2009)

²³ D. Kosanović, D. Tucaković, *Stranci u raju*, Beograd, 1998, str. 141.

²⁴ *Ballata per un pistolero* (1967).

²⁵ *Chiedi perdono a Dio, non a me* (1969).

²⁶ „Završeno snimanje filma Fredi na Divljem zapadu“, *Filmski svet*, br. 491, 28. maj 1964.

Nemaca, igrala i kauboja i Indijanaca.²⁷ Popularnosti „kauboja i Indijanaca“ su, pored filmova, doprinosili i „vestern romani“, a ubedljivi favorit mlade čitalačke publike bio je roman *Vinetu*, koji je u partijskom glasilu *Borba* okarakterisan kao „zvaničan šampion“ ankete o najčitanijoj knjizi među omladinom.²⁸ U identifikovanju sa vestern junacima u ponašanju, Zadar je tako u lučkom radniku Boži Brdariću dobio svog „šerifa“, koji je zavodio red po gradu „kad god je to bilo potrebno“. Obučen u kaubojsko odelo koje je dobio iz Amerike, Boža Brdarić je, „skidajući“ način hoda i gestikulaciju iz vesterna, glumio šerifa kružeći gradom, pozdravljan na korzou od sugrađana sa „Zdravo, Šerife“. Nadimak Šerif Boža Brdarić dobio je kada se u Zadru prikazivao film *Najbrži revolveraš pobeđuje* i „jer voli vesterne u kojima obično trijumfuje pravda“.²⁹ I Ivana Lučić-Todosić navodi da je već krajem pedesetih godina „šerif“ predstavljao vrh ulične supkulture i da su „gradski heroji ulice“ postjali mladići čiji su uzori Gari Kuper i Šejn.³⁰ U modi su bili i „obični“ kaubojski, pa je tako i Novi Pazar imao svoje „kaubojske mekog srca“ – goniče stoke Hida Gegića i Hamida Lukića.³¹ U Vrnjačkoj Banji fotograf sa kaubojskim šeširovom iznajmljivao je kaubojska odela i revolvere za decu, za slikanje.³² Kaskader iz sela Vrela kod Uba, Miroslav Bukovčić, proslavljen i u italijanskom cirkusu Liana-Orfei, zabavljao je jugoslovensku publiku kao jahač Rodžers, a čitaocima *Ilustrovane politike* predstavljen je kao američki rendžer koji kao da je sišao sa reklame za Marlboro.³³

Najpopularnija lokalna „kaubojska zvezda“ bio je, međutim, Hari Džekson, „kauboj iz Bijeljine“. Reč je o Aljušu Musliu, vlasniku fotografske radnje „Western“ u Bijeljini. Promenivši ime u Hari Džekson, ovaj filmski entuzijasta snimio je desetak kratkih kaubojskih filmova. Oni su snimani na području Semberije i Majevice i trajali su oko 30 minuta, a za najbolji među njima važio je *Miris poljskog cveća*.³⁴ Iz ljubavi prema vesternu, Hari Džekson je i ćerkama dao vesternizovana imena – Dženeta, Dženita i Virdžinija.³⁵

²⁷ Ž. Aleksić, „Film i delikvencija mladih“, *Gledišta*, br. 1, I, 1960, str. 74.

²⁸ Б. Јовановић, „Винету – најчитанији“, *Борба*, 8. јануар 1963, стр. 7.

²⁹ И. Бешевић, „Шериф из Задра заводи ред“, *Илустрована политика*, VI, бр. 218, 8. јануар 1963, стр. 26.

³⁰ И. Лучић-Тодосић, *Од трокинга до твиста: игранке у Београду 1945–1963*, Београд, 2002, стр. 104.

³¹ М. Бојић, „Каубоји мека срца“, *Илустрована политика*, VII, бр. 285, 21. април 1964, стр. 30–31.

³² „Бањски лист, каубој, бензинска пумпа и још понешто у Врњцима...“, *НИН*, 26. јул 1964, стр. 6.

³³ М. Младеновић, „Нисам ја Роџерс!“, *Илустрована политика*, XI, бр. 479, 9. јануар 1968, стр. 36–37.

³⁴ Овај филм Harija Džeksona не треба мешати са истоименим филмом Srđana Karanovića из 1977. године.

³⁵ Е. Нишић Сокo, „Каубоји данас лоше пролазе“ [<http://emirnisic.blogspot.ba/arhiva/2008/01/30/1355619>] (15. септембар 2009).

Vestern je uticao i na rokenrol muziku, pa je tako, šezdesetih godina, grupa *Lotosi* snimila instrumental „Apaši“ (1963), *Magneti* su snimili čuvenu kaubojsku temu „Riders in the Sky“ (1963), a *Indexi* su snimili temu iz vesterna *Sedam veličanstvenih* (1964).³⁶

Uz uticaj na gledaoce i muzičare, western je, znatno dublje i sa snažnijim efektima, uticao i na filmske stvaraocce. Ovom žanru nije odolela ni Soja Jovanović, rediteljka posvećena srpskoj književnoj baštini i domaćim temama, pa je segment filma *Put oko sveta* (1964), koji je rađen po komediji Branislava Nušića, smestila u western okruženje. Scena dolaska Jovanče Micića u Ameriku je skoro u potpunosti preuzeta scena iz *Poštanske kočije* Džona Forda, u kojoj grupa putnika, poštanskom kočijom, putuje kroz preriju i stiže u mali kaubojski grad. Ova rediteljka je „američku scenu“ putovanja Jovanče Micića, koja se inače, po Nušiću, dešava u Njujorku, smestila u western gradić sa tipičnim saloomom, a razgovor koji kod Nušića Jovanča Micić vodi sa njujorškim detektivom, prebacila je na razgovor sa lokalnim šerifom, vođen u zatvoru, koji je kao enterijer karakterističan za mnoge vesterne, kao što su *El Dorado* ili *Rio Bravo*. U „američkim scenama“ u *Putu oko sveta*, Jovanča Micić obučen je u kaubojsko odelo, a u saloon-u mu pevačica peva pesmu „Jovanča ti si kaubojski prvi, budi nam šerif, štiti nas ti, uz tebe uvek bićemo svi“.³⁷

Tumač lika Jovanče Micića u *Putu oko sveta* Miodrag Petrović Čkalja je igrao ulogu kaubojskog i 1967. godine u western parodiji *Zlatna praćka* Radivoja Lole Đukića.³⁸ Sledeće, 1968. postojala je namera da se snimi i pravi domaći western, pod naslovom *Dva šerifa u Miltonu*. Ideja je bila da se iskoriste „kaubojski gradovi“ koji su postojali u Jugoslaviji (u blizini Dubrovnika i u okolini Splita, kod Sinja) zbog snimanja koprodukcija, te da se u režiji Miomira Stamenkovića napravi film sa radnjom na Divljem zapadu, za koji bi se, uz već pomenutu scenografiju, koristili i kaskaderi i kostimi koji su takođe bili na raspolaganju zahvaljujući koprodukcijama. Reditelj Miomir Stamenković imao je, inače, iskustva s vesternima, jer je režirao i bio pomoćnik reditelja u „špageti vesternima“, a veliki pristalica ove ideje bio je i glumac Velimir Bata Živojinović.³⁹ Budući da, urpkos najavama u štampi, jugoslovenska filmografija ne beleži jugoslovenski western tih godina, očigledno je da je film *Dva šerifa u Miltonu* ostao samo na nivou ideje. Iako su na jugoslovenskim prostorima svoje vesterne snimali i zapadni i istočni Nemci, kao i Itajjani, te su domaći filmski radnici sticali, kroz praksu, i iskustva sa „kaubojskim“, jugoslovenski reditelji

³⁶ CD 2 – Doba električara: instrumentalni rok 1, 6CD box: *Kad je rock bio mlad. Priča sa Istočne strane (1956–1970)*, Croatia records 2005.

³⁷ Uporediti: B. Нушић, *Пут око света; Госпођа министарка*, Београд, 1982, стр. 73–89. i *Put oko sveta* (1964), r. Soja Jovanović.

³⁸ D. Kosanović, D. Tucaković, *Stranci u raju*, Beograd, 1998, str. 143.

³⁹ J. A., „Western na jugoslovenski način“, *Filmski svet*, br. 693, 11. april 1968, str. 7.

i oni koji su odlučivali o jugoslovenskoj filmskoj produkciji promišljeno su i mudro postupili kada su odustali od snimanja jugo-vesterna, jer su sigurno bili svesni da takavo ostvarenje ne bi moglo da se takmiči sa američkim vesternima. Ispostavilo se da su još mudrije postupili inkorporirajući vestern ikonografiju, na mnogo sofisticiraniji način od pukog imitiranja, u jugoslovenski partizanski film.

Najdublji trag koji je vestern kao žanr ostavio na jugoslovenske filmske stvaraoce vezan je za opus filmskog reditelja Živorada Žike Mitrovića (1921–2005).⁴⁰ Biografija ovog značajnog jugoslovenskog filmskog stvaraoca ukazuje na njegovu opčinjenost američkom masovnom kulturom još u međuratnom periodu, u vreme mladosti. On je, naime, još tridesetih godina, kao gimnazijalac, crtao stripove (najčešće Paju Patka),⁴¹ a honorare je trošio da odgleda skoro svaki film koji je tada dolazio u Beograd, da plaća profesorku engleskog da bi bolje razumeo američke filmove i da kupuje filmske časopise. Po Mitrovićevom svedočenju, pored filmova, na njega je već tada u velikoj meri uticao i američki strip, pre svih *Princ Valijant* Hala Fostera⁴² i *Flaš Gordon* Aleksa Rejmonda.⁴³

Prvi igrani film Žike Mitrovića, *Ešalon Doktora M.* (1955), ujedno je i prvi jugoslovenski film rađen pod direktnim uticajem i po modelu američkog vesterna. Radnja ovog filma odvija se na Kosovu (kao i radnja kasnijih filmova *Kapetan Leši*, *Obračun* i *Brat doktora Homera*) – balisti vode borbe protiv mlade narodnooslobodilačke vojske i napadaju ešalon ranjenika koji Doktor M. vodi do obližnjeg grada. Svestan da je pravda na strani Doktora M., Ramadan, sin vode balista, pridružuje mu se i tako doprinosi njegovoj pobedi.⁴⁴ Koristeći obrasce vestern žanra, Mitrović je u ovom filmu započeo stvaranje potpuno nove poetike jugoslovenskog, ili još preciznije, partizanskog vesterna.⁴⁵ U *Ešalonu Doktora M.*, prvi put u jugoslovenskoj kinematografiji, gledaoci su mogli da vide mase većih dimenzija i širih pokreta, i mnoge elemente „kaubojske“ dramaturgije: žestoke obračune, neizvesnost njihovih ishoda, galop konja kroz klisure i trku kola kao u „kaubojsima“ Džona Forda.⁴⁶ Kada se film pojavio u bioskopima, i filmska

⁴⁰ Filmografija Žike Mitrovića: *Ešalon doktora M* (1955), *Poslednji kolosijek* (1956), *Potraži Van-du Kos* (1957), *Miss Stone* (1958), *Kapetan Leši* (1960), *Signali nad gradom* (1960), *Solunski atentatori* (1961), *Obračun* (1962), *Nevesinjska puška* (1963), *Marš na Drinu* (1964), *Gorke trave* (1965), *Do pobeđe i dalje* (1966), *Nož* (1967), *Operacija Beograd* (1968), *Brat doktora Homera* (1968), *Ubistvo na podmukao i svirep način iz niskih pobuda* (1969), *Užička republika* (1974), *Savamala* (1982), *Timočka buna* (1983), *Protestni album* (1986).

⁴¹ „Marš na Drinu“, *Filmski svet*, br. 496, 2. jul 1964.

⁴² Hal Foster je bio kanadsko-američki strip-cртаč.

⁴³ Intervju Vladimira Crnjanskog sa Žikom Mitrovićem, [www.novikadrovi.net/razno/3-razno.php] (12. april 2008)

⁴⁴ *Ešalon Doktora M.* (1955), r. Živorad Žika Mitrović

⁴⁵ M. Boglić, „Spektakularna historičnost Žike Mitrovića“, *Filmska kultura*, br. 48–49, X, 1966, str. 128–129.

⁴⁶ M. Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 2, Beograd, 1984, str. 544.

štampa je prvi put počela da se bavi „jugoslovenskim vesternom“. Radnja filma, kako je pisalo, „odigravala se u divljim, ali neobično fotogeničnim predelima kakve smo navikli da gledamo u američkim vesternima, a mnoge scene, pune akcija, bile su snimljene tako živo i ubedljivo, da se poređenje s vesternima nametalo samo od sebe.“⁴⁷ Već ovim filmom Žika Mitrović je uspeo da „zamornu partizanski patetičnu epopeju zameni živim i privlačnim akcionim spektaklom“, što je kasnije nastavio i u filmovima *Kapetan Leši*, *Signali nad gradom*, *Obračun*, *Operacija Beograd* i *Brat doktora Homera*.⁴⁸

Vestern poetika je, još više nego u *Ešalonu Doktora M.*, razvijena u filmu *Kapetan Leši* (1960) u kome kapetan KNOJ-a Ramiz Leši ima zadatak da likvidira zaostale balističke bande na Kosovu, među kojima se nalazi i Ramizov brat. Smelim akcijama kapetan Leši uništava baliste i vraća brata na pravi put.⁴⁹ Jedno od najčešćih preuzimanja ikonografije vesterna u filmovima Žike Mitrovića, pa i u ovom filmu, vezano je za eksterijere, koji su bili gotovo isti kao eksterijeri američkih vesterna, te se tako kapetan Leši, partizani i balisti kreću konjima kroz kanjone i klisure, napadaju jedni druge iza stena i galopiraju kroz predele koji su identični preriji na Divljem zapadu. I scene koje su snimane u kafanama preuzete su iz američkih vesterna (u filmu *Kapetan Leši* kafana je slična saloon-u iz filma *Rio Bravo*), što se takođe poklapalo sa teorijom vesterna po kojoj su u filmovima ovog žanra često prisutni i „tradicija gunplay-a (dvoboja pištoljima) i tradicija saloon-a punog dima i buke“.⁵⁰

I lik kapetana Lešija je lik koji se, po obrascima vesterna, pretvara u legendu – on je borac za „pravu stvar“, i kada ulazi u tuče i sukobe, iz njih izlazi i kao pobednik i kao nesporni autoritet. Stvaranjem određenog tipa junaka, koje je u filmovima Žike Mitrovića tumačio glumac Aleksandar Gavrić,⁵¹ jugoslovenska kinematografija je, praktično, preuzela i ključni holivudski element komercijalnosti, pa se Milutin Čolić s pravom pitao da li smo na putu stvaranja „neke vrste našeg šerifa, ili Garija Kупера“.⁵² Zahvaljujući upravo činjenici da su mu uloge u filmovima Žike Mitrovića bile tipizirane i da od gledaoca nisu zahtevale dublje pronicanje u složene mehanizme ljudskih karaktera, Aleksandar Gavrić je stekao status jedne od prvih jugoslovenskih filmskih zvezda, o čemu svedoči i podatak da je bio prvi domaći glumac koji se pojavio na naslovnoj strani

⁴⁷ „Umetnički lik Žike Mitrovića“, *Filmski svet*, br. 360, 23. novembar 1961, str. 4.

⁴⁸ Р. Мунитић, „Ешалон капетана Жике“, *ТВ новости*, 7. фебруар 1996, (Архив библиотеке Југословенске кинотеке).

⁴⁹ *Kapetan Leši* (1960), г. Живорад Жика Митровић.

⁵⁰ Ж. Л. Рјеперу, А. Базен, *Vestern ili pravi američki film*, Београд, 1960, стр. 71.

⁵¹ Александар Гаврић (1932–1972) је глумио у следећим филмовима Жике Митровића: *Kapetan Leši*, *Signali nad gradom*, *Obračun*, *Solunski atentatori*, *Marš na Drinu*, *Operacija Beograd*, *Ubistvo na podmukao i svirep način iz niskih pobuda*. (П. Волк, *Именар српског филма*, Београд, 2008, стр. 208–209).

⁵² М. Чолић, „Kapetan Leši“, *Politika*, 1960. и М. Чолић, *Jugoslovenski ratni film*, 2, Београд, 1984, стр. 559.

Filmskog sveta, „rezervisanoj“ tada samo za filmske zvezde sa Zapada.⁵³ Po nedodirljivim postulatima vesterna da stalni protagonist ima i stalnog pratioca, „zaduženog“ za relaksirajuće i komične scene, Aleksandar Gavrić je, kao kapetan Leši, dobio i tu vrstu „pojačanja“ lika. Njegov pratilac u filmovima *Kapetan Leši* i *Obračun* postao je simpatični Šok, u tumačenju makedonskog glumca Petre Prlička, koji je donekle podsećao na lik Karlosa iz filma *Rio Bravo*, ili na strip-junaka Čika iz *Zagora*.

U teoriji vesterna, jedan od mitova je i „mit o Ženi“. Po teoretičaru ovog žanra Andreu Bazenu, u prvoj trećini filma „dobri kauboj“ sreće čednu devojku i zaljubi se u nju ljubavlju koja će mu biti uzvraćena, ali pred tom ljubavlju se ispreče nesavladive prepreke, koje „dobri kauboj“ mora da savlada. Priča se pojačava još jednom ličnošću – pevačicom iz gostionice, takođe zaljubljenom u „dobrog kauboja“. Po teoriji o „mitu o Ženi“ u vesternu, ovaj lik „prostitutke dobra srca“ nekoliko minuta pre kraja filma spasava onog koga voli, žrtvujući život i beznadežnu ljubav sreći svoga kauboja.⁵⁴ I ovu vestern formulu Žika Mitrović je potpuno i dosledno preuzeo u *Kapetanu Lešiju*. „Dobri kauboj“ je, naravno, kapetan Leši, dobra devojka je učiteljica klavira Vida, a Lola je pevačica iz gostionice, koja je istovremeno i devojka baliste, glavnog negativca u filmu. Na kraju, baš kako teorija o vesternu kao žanru govori, pet minuta pre završetka filma ona strada, a kapetan Leši odnosi konačnu pobjedu nad svojim neprijateljem.⁵⁵

Filmom *Kapetan Leši* dominirali su i sunce i suva prašina i znoj, što je učinilo da obronci Prokletija, dolina Drima i Đavolja varoš, gde je *Kapetan Leši* sniman, u potpunosti liče na eksterijere vesterna. Da je oficir KNOJ-a Ramiz Leši umesto partizanske uniforme imao kostim kauboja i da su balisti, umesto albanske nacionalne nošnje, na sebi imali kostime Indijanaca, film se ni po čemu ne bi razlikovao od „kaubojaca“ američke ili italijanske proizvodnje.

Reakcija kritike na pojavu partizanskih vesterna, i akcionih ratnih filmova uopšte, dobar je pokazatelj da je vlast, uz punu podršku javnosti, svesno koristila najpoznatiji američki filmski žanr za promovisanje sopstvenih ideja. Tih šezdesetih godina, negativne kritike, često i uz kvalifikacije „kič“, bile su „rezervisane“ za domaće komedije i psihološke drame, a retko su pratile akcione filmove. O *Kapetanu Lešiju* pisali su pozitivno skoro svi listovi, hvaleći i domete

⁵³ *Filmski svet*, br. 453, 29. avgust 1963. Te godine, od ukupno 51 naslovne strane, domaće zvezde su „zauzele“ samo četiri (pored Aleksandra Gavrića, na naslovnim stranama *Filmskog sveta* 1963. pojavili su se i Rade Marković, Milena Dravić i Špela Rozin. Sledeće, 1964. na naslovnim stranama *Filmskog sveta* nije bilo jugoslovenskih zvezda, koje se na naslovne strane vraćaju 1965, i to samo u dva broja, fotografijama Bebe Lončar i Predraga Čeramilca; nešto više domaćih zvezda se pojavljuje na naslovnim stranama *Filmskog sveta* 1967. godine – Beba Lončar, Špela Rozin, Snežana Nikšić, Eva Ras, Milena Dravić, Olivera Vučo, Bekim Fehmiju i Bata Živojinović).

⁵⁴ Ž. L. Rjeperu, A. Bazen, *Vestern ili pravi američki film*, Beograd, 1960, str. 8–9.

⁵⁵ *Kapetan Leši* (1960), r. Živorad Žika Mitrović.

ostvarenja, ali i opredeljenje autora da mu američki film bude uzor. Među retkima koji su negativno ocenili *Kapetana Lešijia* bili su zagrebački *Telegram* i beogradski *Student* („rediteljev zanat je u okvirima američkog proseka“; „u filmu imamo domaći ambijent i rekvizite vesterna – publika je dvostruko raznežena ovim hibridom“).⁵⁶ Kritički pogled na film uputio je i Hrvoje Lisinski, koji je žalio što je Mitrović „pokušao napraviti ’jugoslavenski vestern’ (neki naivni su mu u tome povlačivali), a to je aposlutno nemoguće, kao što je bilo kakav vestern, osim američkog, potpuna besmislica“.⁵⁷ Mitrović je, zaključio je Lisinski, „pokušao presaditi nešto, što kod nas ne može uspjevati, kao što limun ne uspijeva u Sibiru. Otuda mnoge konstrukcije, psihološke, a i akcione prirode, mnogi oblici individualnog sadržaja, koji ne odgovaraju našim običajima i prilikama.“⁵⁸

Ovaj, u kritici ipak retko osporavani film nastavio je seriju Mitrovićevog „kosmetičkog vesterna“ i karakterisan je kao „napet akcioni film u koloru, sa dosta masovnih scena, sa zapletom tipičnim za avanturističku literaturu, sa glavnim junakom koji je prototip heroja, koji iz svih situacija izlazi kao pobednik“.⁵⁹ Kako je izjavljivao sam Žika Mitrović, „moji filmovi o partizanima nazivani su vesternima, a meni je bilo najvažnije da je publika zadovoljavala neke svoje potrebe: ono što je viđala u američkom filmu, sada je mogla da vidi u domaćem, na svom jeziku, s našim glumcima, u domaćem ambijentu“.⁶⁰

Nije, naravno, daleko od istine da je partizanski vestern mogao da deluje kao „limun u Sibiru“, ali to je režimu, koji će se ubrzo suočiti i sa drugačijim viđenjima rata i revolucije u ostvarenjima crnog talasa, poput *Zasede Živojina Pavlovića* ili *Delija Miće Popovića*, višestruko pogodovalo. U formi vesterna pričana je partizanska priča čiji junaci imaju oreol neokaljanog heroja, ali i priča o bratstvu i jedinstvu. Ovakva „uvozna“ poetika s domaćom tematikom imala je, kako je primetio Slobodan Novaković, i vaspitnu ulogu – da se deca upute na igranje borbe „partizana s balistima, umesto tradicionalnog sukoba kauboja s Indijancima“, a smatralo se i da će zahvaljujući filmovima kao *Kapetan Leši* i *Obracun* „jednom delu naše fizički odgojene omladine umesto Tarzana i Herkula, ideal postati naočiti partizanski kapetan Ramiz Leši u liku Aleksandra Gavrića“.⁶¹ Svojevrsnom forsiranju „kaubojizovanja“ partizana doprinela je, svakako, i činjenica da dotadašnji jugoslovenski partizanski filmovi nisu nailazili na veliko

⁵⁶ AJ, F-142, F-69, Komisija za politički i idejno-vaspitni rad, 1962: Sastanak za politički i idejno-vaspitni rad i Komisije za izdavačku delatnost i štampu IO SO SSRNJ, 6. januar 1962.

⁵⁷ H. Lisinski, „Kapetan Leši. Jugoslovenski vestern“, *Filmska kultura*, IV, br. 19, oktobar 1960, str. 79.

⁵⁸ *Isto*, str. 80.

⁵⁹ M. Boglić, „Spektakularna historičnost Žike Mitrovića“, *Filmska kultura*, br. 48–49, X, 1966, str. 135.

⁶⁰ Intervju Vladimira Crnjanskog sa Žikom Mitrovićem, [www.novikadrovi.net/razno/3-razno.php] (12. april 2008).

⁶¹ S. Novaković, „Quo vadis, Žiko Mitroviću?“, *Filmska kultura*, br. 32, VII, februar 1963, str. 53.

razumevanje mladih. Kako se tog vremena sećao Goran Tribuson: „I dok su Ameri u briljantnim strateškim potezima odsijecali njemačke tenkovske jedinice, izvodili spektakularne padobranske desante, podmornicama lukavo prorijeđivali njemačku flotu, partizani su sve nešto petljali s ranjenicima, proživljavali neka-kve duševne borbe, natezali se s topovima od hrastovine i bombama od petroleja, vukli se po sojenicama, jeli lišće i mahovinu, pa je jasno da smo stoga neuspor-edivo više voljeli američke ratne filmove, iako su nam nastavnici patetično pričali kako su domaći partizanski filmovi istiniti, te da je gledanje njih pravi 'čas historije naših naroda'. Ali, tko šiša istinitost!, mislili smo, dajući deset *Desanata na Drvar* za jednog Tarzana ili Robina Hooda, koji su, kako smo već tada znali – posve neistiniti.“⁶²

Da bi se bolje razumela pojava akcionog partizanskog filma, potrebno je imati u vidu da je više od jedne trećine filmova iz jugoslovenske produkcije bilo posvećeno filmovima iz NOB-a, kao i da je samo u periodu 1960–1969. u Jugoslaviji snimljen 81 film sa partizanskom/revolucionarnom tematikom.⁶³ Izgledalo je da je zasićenje publike partizanima, ako se ne učine drugačijima i ne ponude u novom „pakovanju“, bilo pitanje trenutka. Od prvog ostvarenja s tematikom NOB-a (*Slavica*, 1947), partizanskom filmu davane su različite forme – drama svesti (*Prometej sa otoka Viševice, Delije...*), psihološka drama (*Veliki i mali, Praznik, Nebeski odred...*), epski spektakl (*Kroz granje nebo, Kozara, Bitka na Neretvi...*), komedija (*Mačak pod šljemom, Ne plači Petre...*), triler (*X-25 javlja*), pa je, neminovno, na red došao i film akcije (*Kapetan Leši, Obračun, Diverzanti...*).⁶⁴ Vremenom su se, međutim, iskristalisala dva žanra, koja su, očigledno, imala najviše simpatija publike – akcioni/vestern partizanski filmovi i partizanski spektakli. Kada su posle 1960. snimljeni filmovi *Kapetan Leši, Signali nad gradom, Kota 905, X-25*, počela je i klasična komercijalizacija partizanskog filma, pa je time još jedan „zaštitni znak“ Zapada (tržište i profit) preko kinematografije i njene amerikanizacije postao realnost i u socijalističkoj zemlji. Savet za kinematografiju je, inače, definisao ove filmove kao filmove „koji iz bogate riznice autentičnih akcija uzimaju građu i donekle je modeliraju na već oprobane šeme i rešenja svetske kinematografije, pre svega vesterna. Ma koliko uprošćeni, oni deluju snagom svoje motoričnosti.“⁶⁵ Autori ovih filmova, a najviše Žika Mitrović, „uspeli su da stvore ne samo naš osobeni stil (vezan za ambijent u prvo vreme, a kasnije sve više i za postupke glavnih junaka) već da pronađu veoma prikladnu formu za upoznavanje NOB-a, naročito u odnosu na mlade. Ovi filmovi dobijaju rekordan broj posetilaca a ne manje značajnu popularnost

⁶² G. Tribuson, *Rani dani: kako smo odrastali uz filmove i televiziju*, Zrenjanin, 2002, str. 17.

⁶³ Kompletna partizanska filmografija 1947–1969. u: R. Munitić, „Jugoslavenski film o revoluciji“, *Filmska kultura*, III, br. 66–67, Zagreb, 20. jul 1969, str. 43–48.

⁶⁴ R. Munitić, „Jugoslavenski film o revoluciji“, *Filmska kultura*, III, br. 66–67, Zagreb, 20. jul 1969, str. 4, 27.

⁶⁵ AJ, 405, S-28, Oto Deneš, Naše filmske veze s inostranstvom.

stiče kapetan Leši, koji malo po malo postaje jugoslovenski Flaš Gordon i Tom Miks⁶⁶.⁶⁷ Ovakvo izjašnjavanje Saveta za kinematografiju, dakle državnog tela, u kome se mešaju estetske ocene i politički stavovi o akcionim i vestern partizanskim filmovima, pokazuje da je režim prihvatio da se sadržaji i poruke koje je čovek u socijalizmu trebalo da usvoji upakuju u američko pakovanje, u formu svojstvenu kapitalizmu. I nije se u tome ostalo samo na partizanskim vesternima, nije „limun u Sibiru“ bio samo stvar filma, jer su, ubrzo, zahvaljujući upravo pozitivnim efektima u kinematografskoj sferi, i jugoslovenski muzičari počeli da izvode pesme o Titu, akcijaške pesme, poput „Na prugu, na prugu“, ili *Labudovo jezero* Čajkovskog, u ritmu rokenrola.

Strani uticaji u jugoslovenskom filmu nisu se zadržali samo na američkom uticaju, ali se nisu ni vrednovali na isti način. U slučaju ostvarenja Žike Mitrovića, strani uticaj, američki, u potpunosti je odgovarao režimu, jer je u prijemčivu američku formu pakovao jugoslovenski željeni politički i ideološki sadržaj. Na uticaje francuskog, italijanskog ili švedskog filma nije se, međutim, gledalo tako blagnaklono, pogotovo kada su, pod tim uticajima, u Jugoslaviji počeli da se snimaju i filmovi koji su tamnim bojama oslikavali život u socijalističkom društvu. Tako je, posle oštre kritike filma *Kapi, vode, ratnici*, na osudu naišao i film *Balada o trubi i vojniku*, kome su zamerena pozajmljivanja „od Bergmana i švedske mistike“.⁶⁸ Slikovit primer nejednakog odnosa prema Zapadu oko filmskih pitanja svakako je istup Ota Deneša u kome hvali američki uticaj na filmove Žike Mitrovića, a kritikuje nova strujanja u jugoslovenskom filmu zbog „orijentacije na podržavanje inostranih filmova“: „Kako je moguće da zemlja sa najnaprednijom ideologijom proizvede filmove kao što su *Ples na kiši*, *Peščani zamak*, *Dvoje*, *Povratak* i *Dani* i to ne samo da ih proizvede, već da ih nekritički oceni pa čak i nagradi. (...) To nisu bitne teme našeg vremena. Da li su to uopšte teme našeg čoveka i našeg društva? Odgovor je – ne!“⁶⁹ Birajući između uticaja američkog i evropskog filma, evropskog u kome su italijanski neorelizam, francuski novi talas i Bergmanov opus kritički govorili o stvarnosti, i američkog koji je omogućavao da se željene priče i ideje smeste u šablonizovanu ali publici dragu formu, režim se, naravno, opredelio za američki uticaj.

U hvaljenju ostvarenja Žike Mitrovića jedan od argumenata je bio i odziv publike, dakle, opet holivudski ugao gledanja na film: „Zar tema naše Revolucije ne traži od nas da široko nalazimo ono što gledaoci žele, i način na koji žele da vide? Ljutili smo se na Žiku Mitrovića što se stilski odvojio od naše sredine, što je o ratu i Revoluciji progovorio na akcioni način, što je – kako smo rekli – počeo da

⁶⁶ Tom Miks (1880–1940), američki glumac, reditelj i producent, prva zvezda američkog vesterna (simio je 93 vestern-filma), idol mladih američkih generacija. („Mix, Tom“, *Filmska enciklopedija*, 2, Zagreb, 1990, str. 158).

⁶⁷ AJ, 405 (Savet za kinematografiju), S-28, Oto Deneš, Naše filmske veze s inostranstvom.

⁶⁸ AJ, 405, S-28, Jugoslovenski film – šta je to?

⁶⁹ AJ, 405, S-28, Oto Deneš, Naše filmske veze s inostranstvom.

stvara jugoslavenski vestern. Kako ga je publika dočekala u Areni i u dvoranama? To znamo. A da li smo išta izgubili s njegovom akcijom? Nismo. Naprotiv dobili smo, jer je kroz glavne junake tema naših slavnihih dana postala publici bliža.⁷⁰

Uspesi Žike Mitrovića s partizanskim vesternima kod gledalaca, ali i kod kritike i vlasti, omogućili su ovom autoru da ide „iz filma u film“ koristeći oprobani i prihvaćeni model, što je takođe holivudski recept po kome se reditelju koga „publika hoće“ stalno daju novi poslovi. Tako je ono što je započeo *Ešalomom Doktora M.* i *Kapetanom Lešijem*, Žika Mitrović nastavio i u filmu *Obračun* (1962). U ovom filmu, balistički teroristi, po završetku rata, nemaju novca da se prebace preko granice, pa se njihov vođa Murtezi dogovara sa Hasan-begom da za novac napadne selo koje je nekada pripadalo ovom begu, a koje mu je agrarnom reformom oduzeto. Obojica, naravno, mrze kapetana Lešija, što dovodi do konačnog obračuna, u kome pravda i kapetan Leši još jednom pobeđuju. I ovaj film snimljen je uz maksimalno korišćenje poetike vesterna, pa je kritičar *Slobodne Dalmacije*, povodom *Obračuna*, zabeležio da nas Žika Mitrović „sve više drži u uverenju da snima svoje filmove čvrsto držeći američki bukvar“.⁷¹

I film *Signali nad gradom*, rađen po scenariju Slavka Goldštajna, a u režiji Žike Mitrovića, bio je još jedan akcioni film sa ratnom tematikom, u kome grupa partizana upada u okupirani grad da bi spasla dvojicu svojih drugova. Kako je film ocenila kritika, „dobili smo akcioni film u kome je Aleksandar Gavrić dočekaio svoju publiku u ulozi partizana-heroja, a omladina dobila djelo koje je i zabavlja i odgaja – na činjenicama jedne veoma bliske prošlosti. *Signali nad gradom* je solidna ilustracija, strip, napravljen dinamično, s neophodnom mjerom psihologije, toliko, da bi se mogli razumjeti najosnovniji postupci svih ličnosti.“⁷²

I tu se, kako pokazuje kritika Milutina Čolića, opet potvrdilo da je tražena prijemčiva forma za priču koja je bila od suštinske važnosti za održavanje „revolucionarnog zanosa“ u socijalističkom društvu: „Naše ambicije u pogledu evokacije revolucije ne smeju se kretati samo u sveobuhvatnim sintezama i definitivnim sudovima, no i u popularnim herojsko-avanturističkim storijama“.⁷³ I iz svedočenja Žike Mitrovića jasno je da je državi ova vrsta partizanskih vesterna bila više nego dobrodošla: „Nadležni društveni i politički faktori, koji su najpre bili protiv toga, govorili su da je to laka zabava, ali posle mog drugog, trećeg filma, shvatili su da od toga može da bude političke koristi i od tada su me tolerisali.“⁷⁴

⁷⁰ S. Crnovršanin, „Sa tribine potrošača“, *Filmska kultura*, VI, br. 28, juni 1962, str. 5.

⁷¹ M. J., „Filmovi koje gledamo: *Obračun*“, *Slobodna Dalmacija*, 29. januar 1963, (Arhiv biblioteke Jugoslovenske kinoteke).

⁷² M. Boglić, „Signali nad gradom. Bez kompleksa i pretenzije“, *Filmska kultura*, V, br. 23, jun 1961, str. 58.

⁷³ M. Чолић, „Сигнали над градом – прича из рата“, *Политика*, 2. децембар 1960, стр. 10.

⁷⁴ Intervju Vladimira Crnjanskog s Žikom Mitrovićem, [www.novikadrovi.net/razno/3-razno.php] (12. april 2008).

U partizanske vesterne spada još jedan film Žike Mitrovića, *Brat doktora Homera*, čiji je glavni junak usamljeni heroj, hrabar, pošten, pravdoljubiv i naivan, koji želi da osveti ubistvo oca. Radnja se dešava u jesen 1945, na južnim granicama Jugoslavije, dok još štekću mitraljezi.⁷⁵ O spektakularnosti ovog filma svedoči i jedna od reklama za njega u kojoj je najavljeno deset projekcija dnevno u obe sale bioskopa „20. oktobar“, uz konstataciju da je to film u kome učestvuje „preko 2000 statista i 250 konjanika“, koji je „za četiri dana videlo 25.840 gledalaca.“⁷⁶ Film *Brat doktora Homera*, snimljen 1968. godine, umnogome je rađen pod uticajem antologijskih vesterna Serđa Leonea *Za šaku dolara* (1964) i, još više, *Dobar, loš, zao* (1966). Glavni junak *Brata doktora Homera*, u tu-mečenju Bate Živojinovića, puši cigarilos na isti način kao Clint Istvud u ovim kulturnim filmovima Serđa Leonea (što predstavlja potpunu bizarnost, budući da je radnja filma smeštena na Kosovo odmah po okončanju rata), a i scena konačnog obračuna sa kruženjem kamere gotovo je u potpunosti preuzeta iz filma *Dobar, loš, zao*.⁷⁷

Još jedan partizanski film, *Operacija Beograd* (1968), Žika Mitrović je radio po američkom modelu, ovog puta po modelu američkog akcionog filma. U avionu koji 1943. leti za Teheran nalazi se saveznički obaveštajac, ali avion biva oboren, a obaveštajac dolazi u okupirani Beograd, gde jugoslovenski ilegalci dobijaju zadatak da ga izbave iz ruku esesovaca.⁷⁸ I u slučaju ovog filma, u američku formu upakovan je, iz pozicija ondašnje ideologije, čist i besprekoran sadržaj.

Uz partizanske vesterne i partizanske akcione filmove, Žika Mitrović je u jugoslovensku kinematografiju uveo i triler, još jedan tipični američki žanr, ovoga puta u „civilnu“ tematiku. Ostvarenja iz ovog dela njegovog opusa, *Poslednji kolosek* (1956), *Nož* (1967), o misteroznom ubistvu pevača zabavne muzike i *Ubistvo na podmukao i svirep način iz niskih pobuda* (1969), o ubistvu uglednog beogradskog advokata, takođe su imala veliki uspeh kod publike.

U amerikanizaciji jugoslovenske kinematografije reprezentativno je učestvovao i reditelj Hajrudin-Šiba Krvavac (1926–1992), ostavivši iza sebe i neka kulturna ostvarenja, koja imaju publiku iz generacije u generaciju. Njegovi akcioni filmovi *Diverzanti* (1967), *Most* (1969), i kasniji *Valter brani Sarajevo* (1972) i *Partizanska eskadrila* (1979) žanrovski su bili nastavak onoga što je započeo Žika Mitrović i zasnivali su se, kako je zabeleženo u *Filmskoj enciklopediji*, na iskustvima stripa i američkog akcionog filma (posebno vesterna).⁷⁹

⁷⁵ О. Б., „Балада о Симеону ‘Битанги’“, *Политика*, 8. април 1968, стр. 10.

⁷⁶ *Политика*, 10. април 1968, стр. 17.

⁷⁷ Упоредити *Brat doktora Homera* (г. Ж. Mitrović, 1968) и *Dobar, loš, zao* (*The Good, the Bad and the Ugly*, г. S. Leone, 1966).

⁷⁸ Д. А., „Митровић на старом послу“, *НИИ*, 27. октобар 1968, стр. 14.

⁷⁹ „Krvavac, Hajrudin“, *Filmska enciklopedija*, 1, Zagreb, 1986, str. 730.

Film *Diverzanti* je priča o koloni partizana koja sprovođi ranjenike, a koju, polećući sa sarajevskog aerodroma, ugrožavaju nemački borbeni avioni. Da bi neprijateljska vazдушna operacija bila osujećena, grupa diverzanata dobija zadatak da noću napadne aerodrom i spali avione.⁸⁰ Posle niza akcionih filmova Žike Mitrovića, jugoslovenska kinematografija dobila je, ovim filmom, još jednog autora formiranog pod američkim filmskim uticajem. S *Diverzantima* je, kako je pisala kritika, pred publiku stigao film „lak, zanimljiv, jednostavan, solidne tehnike, dobre glume, žive i dramatične akcije, jasnih likova i spretne režije“. I *Diverzanti* su bili ono što je državi trebalo – pitko filmsko štivo, koje indoktrinira na gotovo nevidljiv način i „populariše povest, ne docirajući; živom i atraktivnom slikom zabavlja, te uspostavlja prirodniju ravnotežu između običnih i 'supermena' rata“.⁸¹ Cilj jugoslovenskog akcionog filma je, dakle, bio i da privlačnom formom ne samo relaksira nego i da utiče na svest, što im je davalo određenu pedagošku i didaktičku dimenziju.

Priča sledećeg Krvavčevog filma *Most*, čija se radnja odvija tokom završnih bitaka rata, smeštena je u planine Jugoslavije, gde most, jedinstveno arhitektonsko delo, postaje značajna strateška tačka. Grupa diverzanata-partizana dobija zadatak da most sruši, da spasi 5.000 ljudi i da tako dovede nemačke jedinice u bezizlazan položaj. U ovu akciju diverzanti vode inženjera-konstruktora mosta, koji jedini zna gde treba da se postavi eksploziv.⁸² Po pisanju kritike, *Most* je bio „dobro snimljena jurnjava s nekim poznatim šablonima (ima tu dramaturgije iz *Dvanaest žigosanih*, *Mosta na reci Kvaj*, iz ponekog vesterna itd.), međutim, to je sve prilično napeto. I, naravno, nije dosadno. To je pravi, pravcati film-strip za djecu i odrasle, potpuno neškodljiv i prihvatljiv, i u pedagoškom i moralnom smislu.“⁸³ I u ovom slučaju pedagoški aspekt je posebno naglašavan, jer su počele da pristižu generacije za koje su rat i revolucija bili daleka prošlost. Sve ove kritike i ocene još su jedan pokazatelj šta je trebalo vlastima: „Možemo ovakve filmove nazvati i stripovima, oduzimati im svojstvo umetnosti i slično, ali njihova svrha ne dolazi u pitanje. U ovakvoj našoj repertoarskoj situaciji, *Most* i slični mogu biti korisno štivo preko koga, makar i uprošćeno i idealizovano, mladi saznaju ponešto od zanosa i podviga svojih očeva, te da u njihovom patriotskom i slobodarskom činu nađu podsticaj i za sebe.“⁸⁴ Ili, kako je rezimirao Ratko Orozović u *Sineastu*: „Po ugledu na američku dramaturgiju, Krvavac nam je predočio nacionalno koristan vestern.“⁸⁵

⁸⁰ M. Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 2, Beograd, 1984, str. 594.

⁸¹ *Isto*, str. 594–596.

⁸² S. T. „Krvavčev *Most*“, *Oslobođenje*, 7. jul 1969, (Arhiv biblioteke Jugoslovenske kinoteke).

⁸³ V. Vuković, „Film: od svega pomalo – pa gotovo ništa“, *Telegram*, 26. septembar 1969, (Arhiv biblioteke Jugoslovenske kinoteke).

⁸⁴ M. Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 2, Beograd, 1984, str. 605.

⁸⁵ R. Orozović, „Do klišeja i natrag“, *Sineast*, br. 8–9, 1969, str. 144.

Na Pulskom festivalu 1967. godine, Hajrudin Krvavac je za *Diverzante* dobio nagradu publike, a na dobar prijem naišao je i film *Most*, jer su „i jedan i drugi film ratne priče, u kojima je ispričana akcija na način prihvatljiv i uzbuđljiv“. „Jedna bomba uništiće preko 50 Nemaca, šačica partizana pobeđiće nemački garnizon, Tigar, koga igra Bata Živojinović i njegovi odvažni prijatelji rešavaju najkoplikovanije zadatke, koristeći poznavanje džiu-džice⁸⁶ i slično. Neko je rekao da su ovi filmovi bajka iz naše revolucije; tačnije, domaći vesterni koje Hajrudin Krvavac pravi vešto i sa oduševljenjem.“⁸⁷

Oba reditelja partizanskih vesterna i akcionih filmova o NOB-u, Žika Mitrović i Hajrudin Krvavac, nisu samo reprezentativni akteri amerikanizacije jugoslovenskog filma već se na njihovom primeru vide i mehanizmi koje je jugoslovenska vlast koristila da američke uticaje učini dobrodošlim i korisnim za sopstvene potrebe, čak i ideološke. Junaci komunističke revolucije s filmskog platna dobijali su najveće aplauze i najviše su osvajali „srca i duše“ kada su bili predstavljani po američkim receptima i na američki način. Pokazalo se, kao što će se pokazati i na slučaju rokenrola, da je privlačna, američka forma, naročito kada je masovna kultura u pitanju, bila idealan okvir za „pakovanje“ sadržaja koji je odgovarao vlastima u datom trenutku, s jedne strane, a s druge je činjen ustupak publici, koja je dobijala ono što je htela da vidi. Partizanski i ratni filmovi, koji su u konkurenciji s holivudskih filmova u jugoslovenskim bioskopima, prestali da zanimaju mlade, „oživljeni“ su, sve u svemu, upravo holivudskom formom, dakle, zahvaljujući Americi.

Da bi se bolje shvatio značaj (zlo)upotrebe vesterna u Jugoslaviji, važno je imati u vidu i ono što je činilo potpuni kontrast partizanskom vesternu. Šezdesete godine su, naime, u jugoslovenskom filmu, bile godine partizanskih spektakala i partizanskih vesterna,⁸⁸ filmskih hitova⁸⁹ i velikih koprodukcija,⁹⁰ ali i godine filmova crnog talasa. Upravo je ova decenija, izuzmu li se slučajevi filmova *Jezero Radivoja Lole Đukića* i *Ciguli Miguli* Branka Marjanovića iz ranih pedesetih, bila i decenija prvih filmskih zabrana.⁹¹ Ova decenija, na koju se

⁸⁶ Činjenica da partizani u filmu *Most* u slobodno vreme, u sred rata, treniraju džiu-džicu, podjednako je bizarna kao pušenje cigarilosa u sred rata na Kosovu u filmu *Brat doktora Homera*.

⁸⁷ „Neumorni Šiba Krvavac“, *Filmski svet*, 20. oktobar 1969.

⁸⁸ U najznačajnije filmske spektakle ovog perioda spadaju filmovi *Kapetan Leši* (1960, r. Živorad Žika Mitrović), filmovi Veljka Bulajića *Kozara* (1962) i *Bitka na Neretvi* (1969), *Most* (1969, r. Hajrudin Krvavac).

⁸⁹ U filmske hitove spadaju filmovi *Zajednički stan* (1960, r. Marijan Vajda), *Ljubav i moda* (1960), *Zvižduk u osam* (1962, r. Radenko Ostojić), *Čudna devojka* (r. Jovan Živanović), *Prekobrojna* (1962, r. Branko Bauer), filmovi Soje Jovanović *Dr* (1962) i *Put oko sveta* (1964)...

⁹⁰ Među mnogobrojnim koprodukcijama, najpoznatije su bile: *Dugi brodovi* (*Long Ships*, 1964), *Marko Polo* (*Le fabuleuse aventure de Marco Polo*, 1965), *Džingis Kan* (*Genghis Khan*, 1965), *Čuvari zamka* (*Castle Keep*, 1969).

⁹¹ Film *Grad* (1963), r. Kokan Rakonjac, Marko Babac, Živojin Pavlović, bio je jedini sudski zabranjeni film u Jugoslaviji.

često gleda kao na „zlatno doba“ jugoslovenskog filma, donela je pravu bujicu kreativnosti. Tokom ovog perioda Jugoslavija je doživela najviši nivo filmske proizvodnje i izvoza, Dušan Vukotić je 1962. dobio Oskara za animirani film *Surogat*, a najveći uspesi postignuti su s igranim filmom. Celo razdoblje su obeležili kreativnost i eksperimentisanje zagovornika „novog filma“.⁹² Pojavio se veliki broj filmova mladih autora⁹³ koji su probijali do tada retko osporavane okvire državno-socijalističkih vrednosti, nalazeći nadahnuće u modernim svetskim kinematografijama, pre svega u italijanskom neorealizmu, francuskom novom talasu i poljskoj „crnoj seriji“.⁹⁴

Najznačajnije što se u jugoslovenskom filmu dogodilo u šezdesetim godinama nesumnjivo je „rađanje“ crnog talasa. Ovaj filmski pravac je izuzetno značajan za analizu odnosa prema američkom, ali i zvaničnom partizanskom filmu, jer je bio najizrazitiji kontrapunkt Holivudu, vesternima, američkim zvezdama i ostalim pojavama karakterističnim za jugoslovensku kinematografsku svakodnevicu šezdesetih godina, i u odnosu prema njemu moguće je pratiti odnos vlasti prema onome šta je smatrano poželjnim ili nepoželjnim za prikazivanje jugoslovenskim gledaocima.

Crni film je, kako je definisano u jugoslovenskoj *Filmskoj enciklopediji*, bio opšti naziv za filmove koji otvoreno kritički prikazuju tokove života koji su prema vladajućem shvatanju negativni, pa je zato njihovo prikazivanje najčešće bilo nepoželjno (filmovi u kojima se prikazuju bedne društvene prilike, nesreće, nasilje, psihološki rascepi ličnosti...)⁹⁵ Iako su se prvi ovakvi filmovi koji su kritički preispitali jugoslovensku stvarnost pojavili 1961. godine, rasprave o novim strujanjima u jugoslovenskom filmu, uglavnom u ideološkim komisijama, gde su razmatrani „idejni problemi domaćeg filma“, postale su učestale od 1963, kada je, na sastanku koji je održan u okviru Ideološke komisije CK SK Srbije, prvi put direktno otvoreno pitanje „ozbiljnih idejnih nedostataka i umetničkih promašaja nekoliko najnovijih filmova“. Na pojavu „novih filmova“ ideološke komisije su reagovala mnogobrojnim analizama i zaključcima da je u jugoslovenskom filmu „sve naglašenija tendencija idejnih i estetskih lutanja“, kao i da su koncepcije iznete u filmovima „u oprečnosti sa našom socijalističkom društvenom praksom i stvarnošću. One su to pre svega po tome što sadrže i

⁹² Iako nisu imali specifičan program, zagovornici „novog filma“ su pokušavali da prošire prostor individualne i kolektivne slobode umetničkog izraza, da razvijaju stilski eksperiment u formi i filmskom jeziku, kao i da u film uvedu izražavanje sumornih tema, uključujući pravo na kritiku društva. Opširnije u: D. J. Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945–2001. – oslobođeni film*, Zagreb, 2004, str. 68–87.

⁹³ Među ovim autorima bili su: Aleksandar Petrović, Boštjan Hladnik, Dušan Makavejev, Živojin Pavlović, Ante Babaja, Vatroslav Mimica, Puriša Đorđević, Kokan Rakonjac, Krsto Papić, Matjaž Klopčič, Bahrudin Bata Čengić, Želimir Žilnik i drugi.

⁹⁴ P. Levi, *Raspad Jugoslavije na filmu*, Beograd, 2009, str. 29.

⁹⁵ „Crni film“, *Filmska enciklopedija*, 1, Zagreb, 1986, str. 235.

afirmišu jedno shvatanje života kao besmisla, života u kome dominiraju zlo ili dosada i neaktivnost čoveka da menja svet na bolje, zatim, nevericu u čoveka i sl.“ Na posebnu kritiku naišao je film *Čovek iz hrastove šume* Miće Popovića, jer „je u njemu došla do izražaja i izvesna ideologija mita, koja je jednim delom bila usko nacionalistički obojena“, što je Stoleta Jankovića „inspirisalo“ da ovaj Popovićev film označi kao antikomunistički.⁹⁶

Pravi problemi za vlast nastali su kada je sa filmom *Dani* Aleksandra Petrovića, a potom i sa filmovima Boštjana Hladnika, Dušana Makavejeva, Živojina Pavlovića, Miće Popovića, Puriše Đorđevića, Želimira Žilnika i drugih autora, počelo da se zadire u ideološke tabue, koji su smatrani neprikosnovenim i nedodirljivim. A kada je posle nagrade Živojinu Pavloviću na Međunarodnom filmskom festivalu u Karlovim Varima 1967. „crni film“ počeo da dobija priznanja u svetu, „krenula je uzbuna i panika“.⁹⁷ Pritisci su nastavljeni, pa je usledio još jedan pokušaj filmske zabrane, ovog puta filma Želimira Žilnika *Rani radovi*, za koji je, 19. juna 1969. godine, beogradski okružni tužilac Spasoje Milošev potpisao rešenje o privremenoj zabrani javnog prikazivanja „zbog teške povrede društvenog i političkog morala“. Suđenje filmu započelo je u beogradskom Okružnom sudu 23. juna i trajalo je tri dana. Krajnji rezultat ipak je bio drugačiji od onoga u slučaju filma *Grad – Rani radovi* su sudski odbranjeni i dozvoljeno je javno prikazivanje ovog Žilnikovog ostvarenja!⁹⁸

Bogata produkcija akcionih partizanskih filmova, s jedne strane, i zabrane i pritisci kada je reč o filmovima crnog talasa, s druge, pokazuju jasan i čvrst stav vlasti da brani svoje ideološke pozicije naglašenim podsticanjem podobnih ostvarenja i sprečavanjem, čak i administrativnim merama, onih koja su smatrana nepodobnim. U nekoj vrsti prikriivanja upliva politike u stvaralaštvo zbog ideoloških razloga, u svojevrsnoj odbrani „imidža“ demokratije iza „gvozdene zavese“, u šezdesetim godinama su, u sferama filma, na meti kritike bile i lake komedije, koje su smatrane kičom.⁹⁹ Ta „kolateralna šteta“ verovatno je imala ulogu poruke da vlast ne deli filmove na ideološki poželjne i nepoželjne, već da ih deli na dobre i loše. Naglašena blagonaklonost prema partizanskim vesternima i partizanskim spektaklima sa internacionalnim filmskim zvezdama nije slučajno karakteristična za šezdesete godine, jer je upravo to period kada se, kao deo crnog talasa, snimaju takođe ratna i partizanska ostvarenja, ali ona koja ruše dotadašnji mit o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji – *Čovek*

⁹⁶ AJ, 507, VIII, II/2–b–179, Informacija o sastanku sa grupom filmskih radnika komunista održanom u Komisiji za ideološki rad CK SKJ, 14. decembar 1963.

⁹⁷ M. Nikodijević, *Zabranjeni bez zabrane: zona sumraka jugoslovenskog filma*, Beograd, 1995, str. 7.

⁹⁸ B. Tirnanić, *Crni talas*, Beograd, 2008, str. 70–77.

⁹⁹ Kao takvi filmovi navodeni su *Zajednički stan*, *Izbiračica*, *Ljubav i moda* („skupa limunada“), *Zvižduk u 8*, a kao vrhunac šunda navođen je filmski promašaj decenije *Šeki snima, pazi se* (videti: M. Boglić, „Takozvana orijentacija“, *Filmska kultura*, br. 26, VI, februar 1962, str. 2–3.

iz hrastove šume, *Izdajnik*,¹⁰⁰ *Delije*,¹⁰¹ *Pohod*,¹⁰² *Zaseda*...¹⁰³ Ti filmovi, iako nastali u određenom sistemu, korespondirali su i sa delom opšte evropske klime druge polovine šezdesetih godina, kada je ceo svet bio u previranjima i žestokim konfrontacijama (političkim, socijalnim, nacionalnim, verskim) i kada se rušilo sve postojeće.¹⁰⁴

Za analizu crnog talasa, za poređenje sa „poželjnim“ partizanskim filmovima, najzahvalniji je film *Zaseda* (1969) Živojina Pavlovića, kao najočigledniji primer žestoke kritike tadašnjeg društva i preispitivanja rezultata teokovina revolucije, ali i kao primer ostvarenja koje je bilo nešto posve suprotno od „poželjnih filmova“ s ratnom tematikom, kakvi su bili oni Žike Mitrovića i Hajrudina Krvavca ili partizanski spektakli poput *Bitke na Neretvi*.

U *Zasedi* su skoro u potpunosti negirani zvanični pogledi na revoluciju, uz upečatljivo osporavanje nedodirljive partizanske istorije. U ovom filmu temelj priče je izneverena revolucija, pa rečenice poput: „Vidiš kakva su vremena došla, ne zna se ni ko pije ni ko plaća“, kao i scene u kojima se pištoljem teraju borci na Sremski front i od seljaka se brutalnom silom oduzima hrana, ostavljaju mučan utisak o dotle holivudski idealizovanim i ideologizovanim događajima iz 1944/45.¹⁰⁵ I sam kraj filma još snažnije potencira crnu sliku uspostavljanja nove vlasti, kada Ivo, junak izneverene revolucije, iako potpuno nevin, pada pokošen mecima bahatih pripadnika Ozne, uz rečenicu: „Majku vam seljačku, i vi ste neka revolucija“.¹⁰⁶ Do *Zasede* su u filmovima sa partizanima i revolucionarima meci

¹⁰⁰ *Izdajnik* (1964), r. Kokan Rakonjac („Psihološka studija heroja koji, posle sloma u mučilištima Gestapoa, postaje svirepi ubica svojih nekadašnjih saradnika i prijatelja. Smrt je za njega predstavljala izbavljenje“), *Filmografija srpskog dugometražnog igranog filma 1945–1995*, Beograd, 1996, str. 16.

¹⁰¹ *Delije* (1968), r. Mića Popović („Rat je završen i borci Isidor i Gvozden, braća, vraćaju se kući. Na ognjištu ne zatiču nikog, selo je spaljeno. U prvim dodirima s ljudima izbijaju nesporazumi, i oni, noseći kao trofeje iz rata, šmajsere, s jednim zalutalim, poludelim Nemcem – počinju igru koju su u ratu naučili: pucanje... Sva trojica ginu.“), M. Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 2, Beograd, 1984, str. 444–446.

¹⁰² *Pohod* (1968), r. Đorđe Kadijević („Nemačka kaznena ekspedicija prolazi kroz jedno srpsko selo. Jedini preživeli su seljak Čila i jedno tele. Čovek i životinja beže iz sela, počinju svoj pohod pun prepreka i opasnosti. Bežeći nasumce, Čila susreće vojske koje Srbijom krstare: Nemci, četnici, partizani... Svi ga, namerno ili ne, ugrožavaju, i svi žele da mu uzmu tele.“), M. Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 1, Beograd, 1984, str. 246–249.

¹⁰³ *Zaseda* (1969), r. Živojin Pavlović („Oslobođenje. Ljudi izašli iz rata, bore se za obnovu zemlje. Mladić, Dalmatinac, kome su Italijani ubili oca, školuje se u Srbiji kod rođaka. Svesrdno radi kao aktivista misleći da koristi višim ciljevima. Da bi se potpuno stavio u službu Revolucije, uključuje se u redove Ozne, ali kasnije, razočaran zbog karijerizma pojedinaca, napušta posao. Zabludom, gine od seoske milicije.“), *Filmografija srpskog dugometražnog igranog filma 1945–1995*, Beograd, 1996, str. 24–25.

¹⁰⁴ M. Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 1, Beograd, 1984, str. 198.

¹⁰⁵ Film *Zaseda* (1969), r. Živojin Pavlović.

¹⁰⁶ *Isto*.

u završnici filma, u neizbežnom konačnom obračunu, pogađali negativce obojene najcrnijim bojama od prvog kadra, da bi u ovom filmu, u konačnom obračunu ginuo pozitivni lik. Željeni kraj partizanskog filma bio bi, verovatno, da Ivo, kao poštenu revolucionar, pobije sve bahate „oznaše“ i da pokaže da je revolucija čista, dok je kod Živojina Pavlovića Ivo, upravo zbog svog poštenja, osuđen da nestane. Ovaj film jeste pokazao da revolucija jede svoju decu, ali je još više pokazao da su rezultati revolucije u potpunoj suprotnosti s njenim početnim idealima. Zvanična kritika je reagovala oštro, o čemu najbolje svedoči i ocena kritičara „na liniji“, Milutina Čolića, da je Pavlović napravio „jarosno negiranje istorije (partizanske)“, te da je zato „svoju umetničku viziju toga razdoblja doveo do crte pamfleta i nemotivisane destrukcije“.¹⁰⁷ Pojava filmova poput *Zasede* potpuno je dezorijentisala pojedine kritičare i teoretičare, koji su, očigledno, preferirali filmove Žike Mitrovića ili Veljka Bulajića, pa su se tih godina pitali: „Gde su radosti i zanos, gde je smeh i polet, gde vedrina i samouverenje, gde je život jedne revolucije!“¹⁰⁸ U stvarnosti dalekoj od smeha i poleta, a zahvaljujući novim autorima, ni na samu tu stvarnost, ali ni na partizansku prošlost više se nije gledalo samo očima ružičastih holivudskih šablona.

U fenomenu crnog talasa nema, naravno, direktnih refleksa jugoslovensko-američkih odnosa ili tragova amerikanizacije. To je, svakako – posmatrali se celina jugoslovenske kinematografije – paradoks svoje vrste. U filmskim ostvarenjima koja su kritički govorila o Jugoslaviji i njenoj komunističkoj ideologiji ne postoji, naime, vidljiv američki uticaj, ni u estetskoj ravni ni u tematici, a s druge strane, u mnogim partizanskim filmovima, filmovima snimanim da bi se veličala jugoslovenska komunistička ideologija, američki uticaj je očigledan. No, crni talas je, ipak, u sagledavanju širine i složenosti jugoslovensko-američkih odnosa, ali i u sagledavanju odnosa jugoslovenskih vlasti prema filmu uopšte, važan kao neka vrsta kontrapunkta onome što je odgovaralo jugoslovenskim vlastima, a što je činilo i suštinu Holivuda – pustiti da fabrika snova gleda oče iz njihovih malih, često sivih svetova uvodi u neke druge raskošne, lepršave i ružičaste živote. I upravo zato su američki filmovi i amerikanizacija domaćih partizanskih filmova više odgovarali režimu od onoga što su pokazivali filmovi crnog talasa – da je društvo u dubokoj krizi, da je revolucija u mnogo čemu izneverena, a da je stvarnost socijalizma prilično crna. Otuda je Kapetan Leši, kauboj u partizanskoj uniformi, iz vizure ondašnje ideologije, bio bolji uzor i idol mladima od siromašnog partizana Ive, koji strada kao žrtva izneverene revolucije. Još jednom se pokazalo da je holivudski happy end bio ono što je bilo potrebno i jugoslovenskim vlastima.

¹⁰⁷ M. Čolić, „Crni film’ ili kriza ’autorskog’ filma“, u: *Knjiga o filmu*, Zagreb, 1979, str. 393.

¹⁰⁸ V. Mićunović, „Tematika domaćeg filma“, u: *Knjiga o filmu*, Zagreb, 1979, str. 347.

Summary

Cowboys in Partisan Uniforms (American and Partisan Westerns in Yugoslavia in 1960s)

Key words: *Western, Partisan films, Yugoslav cinematography, Black Wave, 1960s, Americanization*

One of specific traits of Yugoslav socialism was its relation to American films, particularly to Westerns. This genre was popular already in the Kingdom of Yugoslavia, but it reached the peak of its popularity in the days of the Socialist Yugoslavia, especially in 1950s and 1960s. Anthological Westerns were viewed in Yugoslav cinemas in that time, serious studies were written about the genre, and the relevant world literature on the subject was translated. Coproductions contributed to the popularity of the genre among the Yugoslav audience, since numerous Westerns were filmed in Yugoslavia then. All this differed drastically from the situation in the countries behind the „Iron Curtain“, where almost no American Westerns were to be found on cinema repertoires, and even when they were to be seen, they were regarded exclusively through the ideological prism and negatively evaluated.

American Westerns influenced greatly Yugoslav film-makers too, so that a particular genre – „Partisan Western“ – came to being with government support. The idea was to bring the tradition of the People’s Liberation Struggle closer to the public, particularly to the young, i.e. to pack in an American package typical of capitalism the ideas and messages a man in socialism was supposed to interiorize. This was particularly important because 1960s were also the years of first banning of films and the appearance of films of the Black Wave which severely criticized Yugoslav reality. Exactly for that reason the Americanization of Partisan films better suited the regime than what the Black Wave movies were showing. That’s why domestic cowboys in Partisan uniform were, from the point of view of the then ideology, a better role-model for the young than the heroes of the Black Wave.

УДК 316.356.2(497.11)"1945/1990"
316.662-055.2(497.11)"1945/1990"

Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ
Институт за новију историју Србије

РАД ЖЕНА У ДОМАЋИНСТВУ – ПРАКСА У СРБИЈИ*

АПСТРАКТ: У тексту су анализирана питања „невидљивог“, али за функционисање породице и друштва неопходног домаћег рада, који је традиционално обављала жена. Кућни рад и послови у домаћинству посматрани су кроз призму, однос и стратегију, социјалистичке државе.

Кључне речи: кућни рад, домаћинство, жена, породица, држава

Увод

Рад у домаћинству¹ подразумева мноштво различитих активности које су услов за функционисање породице и свих њених чланова. Бројни су „невидљиви“ послови у домаћинству које од јутра до вечери треба обавити.

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Рад у домаћинству, кућни рад, домаћи рад, различити су термини којима се у социолошким, историографским и другим истраживањима, као и у студијама рода, те феминистичкој литератури, означавају свакодневне активности и рад у домаћинству нужни за функционисање породице и појединца. Неплаћени рад у породици и подела рада у њој све више и чешће постају тема различитих студија и емпиријских истраживања не само у иностранству, где се овим питањем баве деценијама уназад (Y. Kamo, „Division of Household Work in the United States and Japan“, *Journal of Family Issues*, 15, 1994; J. Baxter, „The Jous and Justice of Housework“, *Sociology*, 34, no. 4, 2000; J. Baxter, M. Western „Women`s satisfaction with the Domestic Division of Labour“, *Family Matters*, 47, 1997; J. R. Wilkie, „The Decline in Men`s Labor Force Participation and Income and the Chaning Structure of Family Economic Support“, *Journal of Marriage and Family*, 53, 1991; B. Shelton, D. Johan, „The Division of Household Labor“, *Annual Review of Sociology*, 22, 1996; C. Delphy, „Travail menager au travail domestique“, у: M. Andree, *Les femmes dans la société marchande*, Paris, 1978; F. Dumontier, J. L. Pan Ke Shon, *Enquete emploi du temps 1998/1999*, Consommation et modes de vie, INSEE

Набавка намирница за исхрану, кување, прање, пеглање, спремање куће – само су неке од свакодневних активности које, готово увек, жена мора да обави. Брига о деци, посебно најмлађој, представља централни део ангажмана жене у породици. Тај огроман напор има форму неплаћеног рада. Неограничено ангажовање жена радом у домаћинству, које подупире не само спокој и опстанак породице већ и значајано доприноси економији сваке земље и функционисању друштва, подразумева заправо континуирано трошење свих ресурса жене. „Додељивање универзума домаћинства женама чини тврдо језгро савремене мушке доминације“.²

Кућни рад је у сфере научног истраживања укључен седамдесетих година прошлог века. Феминистичке теоретичарке покренуле су расправу о „домаћем раду“, који до тада није посматран као производни рад. Маргинализација кућних послова дефинисала је тај рад као непроизводан, непрофитабилан, изван размене на тржишту, натуралан, неплаћен, потцењен, рутински, неформални и друштвено непризнат.³ „Дебата о домаћем раду“ допринела је да се он „женама призна, ако не у виду директних новчаних надокнада, онда бар у виду укључивања и посредног мерења његове вредности у оквиру прорачуна укупног друштвеног односно националног производа“.⁴

„Невидљиви“ кућни рад апсорбовао је сате и сате рада претежно жена, на њега се трошило онолико времена колико и на рад ван куће. Док су га феминисткиње виделе као један од начина израбљивања жена од стране мушкараца, за жене радника које нису биле запослене рад у кући био је „raison d'être“. Занимљиве су биле и расправе око тога да ли би рад у кући требало вредновати као основ за барем минималну надокнаду, па и за пензију (Friedan) или га, напротив, треба колективизовати, те поделити са мушкарцима. Друго гледиште засновано је на уверењу да би вредновање тог рада жену још снажније везивало за кућу, насупрот томе да оне свакако треба да раде ван ње (De Vooar).⁵

Resultats, 2000; J. C. Kaufmann, *La Trame conjugale: Analyse du couple par son linge*, Paris, 1992; A. Bihl R. Pfefferkorn, *Hommes et femmes. L'inrouvable egalite. La place contradictoire des femmes dans la société française*, Recherches et previsions, CNAF, 2000; M. Segalen, *Sociologie de la famille*, Armand Colin 1981...) већ и на овим просторима. Међу домаћим ауторима текстова везаних за ту проблематику су и А. Милић, М. Благојевић и други. У Хрватској су посебно занимљива истраживања организована у оквиру Института друштвених знаности Иво Пилар из Загреба: Д. Тополчић, „Мушкарци то не раде: родно сегрегирана подјела рада у обитељи“, *Друштвена истраживања*, 10, 4–5, Загреб, 2001. и Л. Шикић-Мићановић, „Some conceptualisations and meanings of domestic labor“, *Друштвена истраживања*, 10, 4–5, Загреб, 2001.

² М. Сегалан, *Социологија породице*, Клио, 2009, стр. 348.

³ А. Милић, *Социологија породице*, Београд, 2001, стр. 87.

⁴ А. Милић, *н. д.*, стр. 89.

⁵ Г. Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, 2005, стр. 380, 381.

Крајем седамдесетих година, једно истраживање је показало да рад у домаћинству и брига о деци износи 48 милијарди сати, наспрам 41 милијарде сати професионалне делатности.⁶

Нека поређења истраживања спроведених у појединим земљама и резултата до којих су дошла, као и поједина компаративна истраживања указују на то да традиционална подела рада у домаћинству према роду опстаје без обзира на природу друштвеног уређења.⁷

Каква је била пракса у социјализму и ко је обављао кућни рад у држави која је промовисала начела друштвене једнакости полова и идеологију равноправности мушкарца и жене у свим сферама живота?

Стратегија државе

Слика свакодневног живота жене у социјалистичкој Југославији показивала је да законска равноправност и економска независност жена није довољна за пуну равноправност полова. У промењеним политичким приликама и даље су готово све послове у домаћинству и породичне активности обављале жене. Домаћи послови почивали су на раду и оних жена које су биле запослене ван куће, највећи терет је падао на њих. Промене у друштвеном и политичком животу нису довеле до трансформисања односа у сфери приватног живота жене, бар не када се радило о кућним пословима. Родне неједнакости и даље су обликовале свакодневни живот у породици. Област растерећења запослене жене није била само поље рада и ангажмана женских организација, већ општедруштвено питање. „Питање стварног спровођења равноправности жене и њеног активног учешћа у друштвеном и јавном животу уско је повезано с питањем њеног растерећења од домаћих послова“.⁸

Стратегија југословенске државе, утемељена на левичарској идеологији, још од времена ране социјалистичке државе, по овим питањима имала је исти правац и блиска обележја. На нивоу теоријских опредељења креатора политике смер је био јасан: рад у домаћинству требало је подруштвљавати. На четвртном пленуму Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије, почетком педесетих, у закључцима је наглашено да „домаћинство треба да прерасте у друштвену индустрију“ (подвукла В. Г.) која ће жену растеретити знатног броја домаћих послова, омогућити јој да развије најширу друштвену делатност и створи материјалне услове за

⁶ М. Сегалан, *н. д.*, стр. 351.

⁷ Д. Тополчић, „Мушкарци то не раде: родно сегрегирана подјела рада у обитељи“, *Друштвена истраживања*, бр. 4–5, Загреб, 2001, стр. 770.

⁸ Архив Југославије (АЈ), стр. 117–236, Домаћинство.

пунији и слободнији развој породице“.⁹ Наредних година, у јавној политици земље није било већих промена. Две и по деценије касније, формулишући „Југословенску стратегију за интеграцију жене у развој“ такво опредељење и даље је доминантно: „Извршавању једнаких права у друштву супротставља се задржавање старе поделе рада, старих обавеза у домаћинству и у породици. Разрешавање конфликта између те две сфере није у настојању да се дужности равноправно поделе на све укућане, нити се може прихватити женина подела животног века на три периода као што се то негде предлаже, образовање, материнство, рад. Основни пут остаје да се већина тих послова претвори у гране јавног друштвеног рада (подвукла В. Г.) Тим путем економско друштвени процеси већ иду, подупрети савременим развојем производних снага, науке и технологије.“¹⁰

Социјалистичка концепција сводила се на подруштвљавање кућних послова и породичних обавеза, а не на укључивање мушкараца у послове у домаћинству.¹¹ Идеја о социјализацији кућног рада није подразумевала да све функције породице преузме држава, већ само неке послове који су се традиционално обављали у домаћинству.

Настојања да се првенствено запослене жене растерете домаћег рада, практично су текла у два правца. Подруштвљавање кућних послова на различите начине, а пре свега путем организовања сервиса било је један од њих. Планирано је да се сервис оснивају или у оквиру кућних савета или у оквиру стамбених заједница.¹²

Други сегмент односио се на модернизацију домаћинства применом савременијих кућних апарата и новијих техничких достигнућа, који су већ постојали у свету. Са једне стране, требало је повећати домаћу производњу артикала за домаћинство, а са друге, повећати увоз таквих производа из иностранства.

Послови у кући често су обављани на примитиван начин, посебно на селу. Рад се обављао углавном ручно, захтевајући пуно времена и енергије. Огроман је био ангажман АФЖ-а, потом Савеза женских друштава и касније Комисије за жене при Социјалистичком савезу на анимирању свих органа власти и друштвених организација за савременије вођење домаћинства и растерећење запослене жене од кућних послова. Поред модернизације рада у домаћинству, применом савремених машина и апарата, с једне стране и екстернализације домаћих послова организовањем друштвене исхране, оснивањем разних комуналних установа за помоћ породици, сервиса итсл., с

⁹ АЈ, КПР II–2–16, к. 39.

¹⁰ АЈ, КПР II–3–Ф, к. 161, Десети међународни семинар Конференције за питања друштвеног положаја жена Југославије, Љубљана, 1977.

¹¹ Д. Тополчић, *н. д.*, стр. 771.

¹² АЈ, стр. 117–236, Домаћинство.

друге, активности су укључивале и домаћичко образовање и просвећивање жена.

Бројне установе и институције ангазоване су на унапређењу домаћинства: Завод у оквиру Савезног завода за продуктивност рада у Београду, Завод за унапређење економике домаћинства НР Србије, четири републичка завода, у Љубљани, Загребу, Сарајеву и Титограду, као и многи центри за унапређење домаћинства. Запослени у заводима проучавали су здраву исхрану, практично уређење стана, савремено одевање, економику рада у домаћинству, али и организовали семинаре, курсеве, течајеве, предавања и издавали брошуре, часописе и популарна издања о својим испитивањима.

Држава је спроводила модернизацију и отварањем школа за образовање кадрова који би радили на унапређењу домаћинства. Међу њима су и Виша педагошка школа за економику домаћинства отворена у Земуну 1955. године, четири учитељско-домаћичке школе, као и једногодишње стручне школе.¹³

Родна подела послова и улога у домаћинству

Деценије живота у социјалистичкој Југославији нису промениле чињеницу да је кућни рад био углавном „царство“ жене. Поделу улога у оквиру породице карактерисала је неравнотежа у степену ангажованости мушкарца и жене у породичним пословима. Приватни живот жене у породици био је обликован расподелом улога у њој и често потпуно испуњен кућним пословима.

„Домаћинство апсорбује велики део слободног времена код жене. Ту је нега деце, брига о породици, о кући... Ту су још и наша застарела схватања која су на жену пребацила и оне послове које она не би морала да обавља. Још је код нас у породици недовољно подељена обавеза у домаћинству између мушкарца и жене. Жене узимају највећи део обавеза на себе, док мушкарци имају врло мали. Мислим да нећу претерати ако кажем да 99 % послова у кући пада на жену. То је питање схватања и васпитања.“¹⁴

Упорно истрајавање навика и традиционалних улога у породици, ригидност односа међу половима у кућном раду и наглашена оптерећеност жене пословима у домаћинству уочена је као један од кључних проблема. „Проблем у породици у Југославији је проблем положаја жене.“¹⁵

Као илустрација може послужити анкета која је спроведена крајем педесетих година у Београду, у фабрици *Галеника*. Већина запослених биле

¹³ Исто.

¹⁴ АЈ, стр. 117–236, Бајалица, Конференција за штампу 13. 6. 1957.

¹⁵ АЈ, стр. 117–236, Б. Савић, 28. 6. 1956.

су жене. Резултати анкете откривали су да су у највећем броју случајева жене обављале све послове у домаћинству (63% случајева). У обављању појединих кућних послова запосленим радницама помоћ су пружале мајке или свекрве, а понекад и деца. Готово половина мушкараца уопште није обављала било какав посао у кући (46% случајева). Ретко су чували децу (у 5% случајева). Индикативно је и то да ниједан од супруга анкетираних радница никада није помагао у кувању, прању и пеглању веша.¹⁶

Четири деценије касније положај удате жене у породици, бар када је реч о обавези обављања кућних послова, није много повољнији. Према емпиријским истраживањима спроведеним у Србији, жене и даље обављају већину послова потребних у домаћинству. Послови око којих су највише подељене активности су недељна набавка хране, старање о болеснима и брига о остарелим родитељима, затим активности око организовања и усклађивања живота чланова породице.¹⁷

Према резултатима истраживања спроведеног у социјалистичкој Југославији 1989. (Massey, Hahn, Sekuić, 1995), већина жена (70%) свакодневно је извршавала рутинске послове у домаћинству, кувала, прала судове и чистила.¹⁸

Олакшица за свакодневни рад жене у кући била је помоћ која се појавила као резултат напретка у производњи кућних апарата и различитих уређаја за рад у домаћинству.¹⁹ Машине за прање веша, суђа, замрзивачи, савременији усисивачи итд. олакшавали су и скраћивали време потребно за обављање кућних послова.

Свакодневни живот показује да обавезе мушкараца и жена у браку у Србији нису биле једнаке, не само у обављању послова у домаћинству већ и у погледу подизања деце. Додатни рад с децом у току школовања такође је, у великој мери, почивао на њиховим мајкама. Када је неку помоћ жена имала, онда је то више била помоћ мајке или свекрве, некада и плаћена помоћ са стране, а мање равноправно учествовање супруга у свему ономе што обухватају послови у домаћинству и породици.²⁰

¹⁶ Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 176.

¹⁷ М. Благојевић, *Родитељство и фертилитет, Србија деведесетих*, Београд, 1997, стр. 135.

¹⁸ На женино обављање послова у домаћинству слаб утицај имао је низ фактора као што су више образовање, престижно занимање, живот у граду и др. Утврђена је веза само са два чиниоца. Жене су радиле мање ако су живеле са неком старијом женом, мајком или свекрвом, а више уколико су биле удате. Д. Тополчић, *н. д.*, стр. 773.

¹⁹ Крајем шездесетих година, по једном домаћинству у Југославији у просеку је било 0,85 електричних штедњака, 0,97 фрижидера, и 0,5 машина за прање рубља, што значи да су у просеку скоро сва домаћинства била снабдевена шпоретима и фрижидерима, односно да је свако друго домаћинство имало машину за прање веша. Истовремено, 95,8% становника имало је струју, 78,9% водоводне инсталације и око 52,7% купатило. АЈ, стр. 142–465.

²⁰ В. Гудац-Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио М. Ристовић, Клио, 2007, стр. 184.

Истраживање на узорку жена из Југославије које су припадале ску-
пини жена са натпросечно високим квалификацијама (Срдић – Ђаковић,
1975) показало је да само 14% жена има неку врсту плаћене помоћи за оба-
вљање кућних послова.²¹

Жене су у Југославији у просеку дневно на послу проводиле 4,2
сата и више од шест сати у обављању кућних послова.²² Оне су и раније
биле веома оптерећене својим различитим улогама, што показују и подаци
за средину шездесетих година, према којима је жена у просеку радила 60
до 70 сати недељно, од чега је 20-30% био неплаћени рад.²³ Према другим
истраживањима, жене су у просеку радиле 75 сати недељно, што је чак
за петнаест сати више од просека у западној Европи.²⁴ „Притешњене“
различитим улогама које су обављале, уз то често и без могућности да
обезбеде плаћену помоћ са стране, жене су имале несумњиво мање слободног
времена од мушкараца. Да би одговориле свим својим обавезама, оне су
слободно време свеле на најмању меру.

Запослена жена је и даље обављала већину кућних послова. Пуно
тога је почивало на бесплатном раду жене у кући. Колико је само различитих
занимања било уткано у њен свакодневни рад у домаћинству? Резултат
су често биле преоптерећене, преморене и различитим улогама „растрзане“
жене.

Социјализација кућног рада

Покушај социјализације кућног рада сводио се на настојања државе
да део послова неопходних у домаћинству пренесе на јавне службе и дру-
штвене институције и да се тако жене бар делимично растерете бројних оба-
веза. Ваљало би поменути оснивање услужних сервиса, односно сервиса за
пружање услуга домаћинствима. Први такви сервиси у Београду основани
су 1953. године, на општинама Палилула и Стари град. Крајем педесетих
година у целој земљи било је све више услужних сервиса. Тада их је у Србији
било преко двадесет, а у Београду десет. Почетком шездесетих година само
на београдској општини Врачар отворена су 54 сервиса за пружање услуга
домаћинствима. Делатност сервиса односила се првенствено на обављање

²¹ Д. Тополчић, *н. д.*, стр. 768.

²² *Women 2000, An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South/Eastern Europe and the Newly Independent States*, International Helsinki Federation for Human Rights, Serbia, М. Lukic, 523. Истраживање УНИЦЕФ-а спроведено је 1997.

²³ U. Brunnbauer, „From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe”, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, М. Jovanović, S. Naumović (eds), Belgrade–Graz, str. 223.

²⁴ Г. Јочић, „Живети за друге“, *Политика*, јун, 2001.

разних послова у домаћинству, чишћење стана, крпљење и преправку одеће, прање и пеглање, спремање хране, зимнице, разношење хлеба и млека по кућама итд. Није било прецизних анализа о томе ко су били корисници услуга сервиса. На основу анкете коју је организовао услужни сервис на београдској општини Палилула, најчешће су га ангажовале службенице (60%), затим жене које су се бавиле слободним професијама (30%). Међу корисницама услуга сервиса било је и незапослених жена (9%), а најмање радница (1%).²⁵

Услуге сервиса, међутим, користило је мало жена. То су показивале и анкете спроведене по неким организацијама и предузећима. Ниједна од запослених жена анкетираних 1961. године у Гинеколошко-акушерској болници у Београду није користила услуге тих сервиса, првенствено због високих цена. Слично је било и међу анкетираним женама запосленим у *Пошти*, у Београду. Ни оне нису ангажовале особље из сервиса, делимично због високих цена, али и због незадовољавајућег квалитета услуга. Оне су указивале да је уносније приватно ангажовати неко лице за помоћ у кући.²⁶

Оснивање сервиса почело је са врло скромним средствима. Рад у услужним сервисима за већину запослених био је само привремено решење. Често су ту запошљавана социјално угрожена лица. Плате које су добијали углавном су биле мање него у другим привредним организацијама. Посебан проблем било је питање стручне радне снаге у њима. Упркос настојањима државе да сервиси буду масовно прихваћени, они нису били популарни код грађана. Услуге које су у њима пружане биле су скупе. „А осим тога, тим сервисима се служе оне жене којима уопште нису намењени. То су жене зубара, лекара, професора, чији мужеви добро зарађују.“²⁷

Формирање сервиса, радничких ресторана, школских кухиња и других јавних друштвених установа, био је циљ коме се тежило у растерећењу обавеза запослене жене. Пуно је очекивано од стамбених заједница, на које се гледало као на значајну перспективу у пружању помоћи породици и жени око свакодневних послова у кући. У оквиру једног стамбеног блока или насеља било је много лакше, јефтиније и практичније организовати обданишта, јасле, игралиште, набавити машине за прање, чишћење...

²⁵ Историјски архив Београда, (ИАБ), Конференција за друштвену активност жена, к. 3, Документација о пословању сервиса за услуге домаћинствима на подручју Београда, 1957.

²⁶ В. Гудац-Додић, *н. д.*, стр. 186.

²⁷ АЈ, стр. 117–236, М. Јанкез, Састанак групе о сервисима представника изложбе Породица и домаћинство.

Друштвена исхрана

Термин „друштвена исхрана“ често је коришћен у политичком вокабулару социјалистичке Југославије. „Под друштвеном исхраном подразумева се масовна исхрана људи који су из било којих разлога принуђени да се хране изван својих кућа.“²⁸ Неке дефиниције наглашавале су димензију „подруштвљавања појединих послова који су до тада били брига породице и појединца“.²⁹ Држава је омогућавала повољне услове за њу и јефтине цене.

Развитак друштвене исхране пролазио је кроз различите фазе. Непосредно након ослобођења земље, један од основних проблема било је питање исхране становништва. Излаз је тражен, поред осталог, у рационарном и обезбеђеном снабдевању. У то време, народни одбори и друштвене организације били су иницијатори разних облика заједничке исхране, да би се омогућило припремање хране за велики број људи, посебно по градовима. У периоду обнове земље организована је разграната мрежа радничко-службеничких ресторана и мензи. Основна средства за њихово оснивање обезбеђивали су народни одбори, привредне организације и установе.³⁰

Оснивачи су некада плаћали особље запослено у мензама и давали им бесплатно просторије, огрев, осветљење, бесплатан превоз. Често су их снабдевали сировинама са својих економија, по знатно нижим ценама него што су биле на тржишту. Цена коју су претплатници плаћали најчешће је била само накнада вредности намирница утрошених за храну, док је све остале трошкове сносио оснивач. У почетку, претплатници су поред уплата предавали и своје потрошачке карте, а радничко-службенички ресторани и мензе имале су приоритет у снабдевању. Управо зато су у потпуности реализовали потрошачке карте својих претплатника, док остали који се нису хранили у тим ресторанима, у ситуацији несташице појединих артикала, нису увек могли да их искористе. Из године у годину растао је број претплатника.

²⁸ АЈ, стр. 117–264, Друштвена исхрана, 1956.

²⁹ С. Селенић, „Друштвена исхрана у Југославији 1945–1950“, *Архив*, 2008, стр. 59.

³⁰ Године 1947. донето је „Упутство о оснивању и условима рада мензи на целој територији ФНРЈ“. Предвиђено је да дозволе за оснивање и укидање мензи издају градски народни одбори, а тамо где их нема, срески одбори. Мензама непосредно руководе државна, градска или среска предузећа, односно задружне или синдикалне организације. Мање мензе, које немају услова за самстални рад, спајаће се. Предвиђено је да ће као посебан оброк, бити издавани само ручак и вечера. Одређен је максималан износ месечне преплате за храну у мензи. АЈ, стр. 117–264, Упутство о оснивању и условима рада мензи на територији ФНРЈ.

Табела 1 – Мензе и раднички ресторани

Година	Број радничких ресторана	Број претплатника
1946.	632	75.550
1947.	1.205	154.212
1948.	1.906	409.130
1949.	2.293	618.874
1950.	2.630	611.213

Извор: АЈ, 117–264, Друштвена исхрана, 1954.

Радничко-службенички ресторани имали су различите привилегије. Они нису тржишно пословали, те је њихов рад пратио „читав низ слабости“. Није се водило рачуна о утрошку материјала, а јела су често била једнолична и неукусна. Радна снага у мензама није била довољно искоришћена. Дешавало се да на једног запосленог буде четворо или мање абонената.³¹ У тим првим годинама након ослобођења, радничке мензе у Београду биле су „ужасно прљаве“. Таква констатација, која се односи на 1947. годину, сведочила је да мензе у пракси често нико није контролисао, мада су званично биле у надлежности народних одбора.³² То је тако било до 1951, у време административног управљања, када је и угоститељство било везано за планску расподелу и дистрибуцију. Друго раздобље почиње од преласка на „нови привредни систем“ 1951. године. Слободније деловање тржшта и економских законитости, укидање различитих ограничења и потрошачких карата пратило је и гашење привилегија које су имали раднички ресторани и мензе. Плате запослених и све режијске трошкове морали су да подмирују из претплате. То је условило раст цена претплате за исхрану у мензама и опадање броја претплатника. Истовремено, народни одбори и предузећа занемаривали су их и скоро да је престала брига о њима. Под таквим околностима многи радничко-службенички ресторани су угашени, а из године у годину смањивао се њихов број. Многи од њих претворени су у комерцијалне ресторани и кафане.

Табела 2 – Мензе и раднички ресторани

Година	Број радничких ресторана
1951.	1.894
1952.	510
1953.	465
1954.	428

Извор: АЈ, 117–264, Друштвена исхрана, 1956.

³¹ АЈ, стр. 117–264, Друштвена исхрана.

³² АЈ, стр. 117–264, Материјали о друштвеној исхрани.

Синдикат је покренуо акције да угоститељска предузећа и радње под новим околностима, без државних бенефиција, проналазе разне форме како би омогућиле јефтину исхрану.

Табела 3 – Мензе и раднички ресторани 1953. по републикама

Република	Број ресторана	%	Број запослених	%	Абоненти по ресторану
Србија	144	31	565.300	34,7	3.926
Хрватска	130	28	427.900	26,2	3.291
Словенија	103	22	252.200	15,5	2.448
БиХ	60	12,9	249.000	15,5	4.150
Македонија	15	3,2	101.700	6,3	6.783
Црна Гора	13	2,8	30,100	1,9	2.313
ФНРЈ	465	100	1,637.200	100	3.521

Извор: АЈ, 117–264, Друштвена исхрана, 1954.

Док је у 1949. години само у радничко-службеничким ресторанима и мензама у Србији издато 96.498.037 obroka, дотле је у 1952. за првих шест месеци у целом угоститељству, укључујући и продавнице друштвене исхране, издато свега 17.098.315 obroka. У Хрватској је 1951. у ресторанима друштвене исхране издато 25 милиона obroka, а 1952. године 10 милиона. У Београду се 1950. преко угоститељске мреже хранило 54.000 лица, а у 1953. око 9.000.³³

Упркос томе, није се одустајало од формирања мензи, заједничких кухиња и ресторана друштвене исхране у оквиру предузећа, друштвених организација, дечијих установа.

Ресторани друштвене исхране требало је да буду, поред осталог, вид помоћи запосленим женама. У пракси су, међутим, те ресторани претежно користили мушкарци, и то углавном самци.³⁴ У њима су се повремено храниле и самице. Према анкети спроведеној на Гинеколошко-акушерској клиници, ниједна жена која је имала породицу није узимала готова јела из тих ресторана. Такође, ниједна удата жена запослена у Пошти није се

³³ АЈ, стр. 117–264, Друштвена исхрана, 1954.

³⁴ Почетком шездесетих година на примерима ресторана друштвене исхране у фабрикама „Соко“, „Дуга“, „ИКЛ“, „Пролек“, „Сутјеска“, „Мостоградња“, „Трудобеник“, „Партизански пут“, „Сопот“ и „Октобарска слобода“ уочено је да њихови капацитети могу да задовоље тек нешто више од половине запосленог особља. ИАБ, Конференција..., к. 4, Проблеми породице, дечије заштите и друштвене исхране, 1961.

хранила у ресторану друштвене исхране. Оне нису користиле ни могућност да се претплате и готову храну носе кући. За њих је најјефтиније било припремање оброка у сопственом дому.³⁵

Оснивање услужних сервиса и ресторана друштвене исхране, као начин да се омогући „подруштвљавање“ неких традиционалних функција породице, није дало значајније резултате.³⁶

Трагом изложбе „Породица и домаћинство“

Политика социјализације кућног рада и настојања да се рад у домаћинству трансформише и део послова пренесе на јавне друштвене институције, афирмисана је различитим активностима државе. Једна од њих била је и ревијална изложба *Породица и домаћинство*. Намера организатора била је да изложба прерасте у пропагандну друштвену манифестацију која ће сваке године „мобилизаторски деловати и усмеравати све друштвене снаге у решавању проблема жена“.³⁷

На Загребачком велесајму,³⁸ 1957. године, под покровитељством Председништва Централног већа Савеза синдиката и Главног одбора Савеза женских друштава Југославије, организована је међународна ревијална изложба *Породица и домаћинство*. Председник организационог одбора била је Пепца Кардељ. Припреме за изложбу трајале су неколико месеци. Основни циљ изложбе није био да прикаже и пропагира само апарате за домаћинство, већ да популарише дечије кухиње, мензе, заједничке кухиње. Замишљено је да убудуће то буде „путујућа изложба“ по целој земљи, на којој би била приказана најновија достигнућа. Излагачима би организовали амбијенте у којима би изложили оне артикле за које су организатори заинтересовани. Омогућено је и фирмама из иностранства да презентују своје производе. „Ти страни излагачи, јасно, опет би излагали под нашом контролом, излагали би артикле који су за нас интересантни, који се код нас још не раде, или се раде али су инострани бољи, који би могли нашу производњу да унапреде. Видели смо да је до пре две године, када нисмо пуштали стране излагаче у нашу земљу, када нисмо увозили стране артикле, наша роба била неинтересантна, неквалитетна. Уколико се вишестрана тржишта појављују на нашем Велесајму, утолико више имамо искуства у нашој земљи“.³⁹

³⁵ ИАБ, Конференција..., к. 4, Положај и проблеми жена запослених у *Пошти* 2, 1961.

³⁶ В. Гудац-Додић, *н. д.*, стр. 187.

³⁷ АЈ, стр. 117–236.

³⁸ Међународни загребачки велесајам отворен је 1947. године.

³⁹ АЈ, стр. 117–236, П. Кардељ, Стенографске белешке са састанка радне групе за организацију изложбе *Породица и домаћинство*, 16. 7. 1957.

Укупно је било око 300 домаћих и иностраних излагача. На изложби су били заступљени производи различитих индустријских грана. Изложба је била подељена на четири основна дела: политички део; индиректна помоћ домаћинствима; економика домаћинства у оквиру стана; дејчи сајам. Политички део изложбе осмишљен је као сажет приказ положаја жене у предратној Југославији и промена које су настале после рата. Бројни циљеви које је изложбом требало досећи почињали су приказом тих промена и напретка који је учињен у времену од 1945. до 1957. године. Посетиоци су са тим упознати путем различитих експоната, натписа, графикана. Указано је на разлике које су постојале у погледу политичких права жене, у обављању јавних функција, наглашене су промене правног положаја, равноправност жене у наслеђивању и законска равноправност у браку, промовисање начела једнаких плата за једнак рад, заштита материнства итд. На припреми тог дела изложбе био је ангажован Савез женских друштава ФНРЈ. Материјал је распоређен по целокупном изложбеном простору. Тенденција политичког дела изложбе је била сугерисање става „о потреби ревизије постојећих схватања као нпр. да жена поред рада у привреди сама мора сносити и сав терет организовања живота породице, док је мушкарца срамота да жени пружи помоћ у раду итд“.⁴⁰

У оквиру дела изложбе „Индиректна помоћ домаћинствима“ изложена је опрема за домаћинство и промовисан начин функционисања сервиса и дечијих установа. Излагачи из земље и иностранства приказивали су своје производе, њихове особине и употребу. Сарадници Института за унапређење домаћинства учествовали су као демонстратори и организовали су практичну наставу за посетиоце. Један од основних циљева изложбе био је упознавање посетилаца са могућностима организовања сервисних служби и значајем стамбених заједница.

Сервиси су били јавне установе при стамбеним заједницама за „колективно вршење услуга породицама и домаћинствима унутар заједнице“. Предвиђени су различити сервиси у оквиру стамбених заједница. Сервиси за прање, пеглање и крпљење рубља, који би служили за потребе више породица, могу бити организовани на различитим нивоима: при кућним саветима, стамбеним заједницама, у оквиру фабрика. На изложби је демонстриран рад уређаја намењених сервисима. Међу експонатима, поред осталог, били су и котлови за грејање, машине за прање веша и друго. У сервисним кухињама особље би припремало храну за више домаћинстава. То не би биле класичне мензе и ресторани, већ би ту било могуће наручити храну и понети је кући. Сервисна перионица и сушионица за једну стамбену зграду, или више мањих, била би снабдевена модерним постројењима за прање и сушење рубља у власништву зграде. Организовање сервиса за здравстве-

⁴⁰ АЈ, стр. 117–236, Међународна ревијална изложба Породица и домаћинство 1957.

не услуге замишљено је у функцији чувања болесне деце, неге болесника и породиља по повратку из болнице. Сервис је требало да ради под окриљем Завода за социјално осигурање, чији би кадрови пружали здравствене услуге. Експонати везани за рад тог сервиса на изложби били су различите врсте кревета и столица за болеснике, санитарни уређаји и др.

Друга група сервиса били су самостали сервиси, а међу њима и они за припремање и продају готове хране. Изложени експонати за ту врсту самосталних сервиса били су различити шпорети за кување великог броја obroka, судови, фрижидери итд. На изложби је приказана опрема сервиса за чишћење, прање и пеглање одеће, сервиса за шивење дечије конфекције и др.

Трећа групација били су сеоски сервиси. Предвиђени су сервис за конзервирање воћа и поврћа, сеоска електрична пекара, перионица рубља, сеоско купатило са уређајима за црпљење воде на електрични или ручни погон, сервис за крпљење и пеглање рубља, сушионица за сушење воћа и поврћа.

Део изложбе био је посвећен установама за школску и предшколску децу. „Школска обданишта“ замишљена су као место за анимацију и исхрану деце када нису у школи, док родитељи раде. Експонати на изложби били су намештај, играчке, санитарни уређаји, опрема за дечије јасле, обданишта. Материјали за изложбу школских кухиња разрађени су на основу искустава других организација, а пре свега Црвеног крста. Изложени су комплетни уређаји потребни за такву кухињу.

Економика домаћинства у оквиру стана, био је посебан део изложбе у коме је демонстрирано на које све начине рад у домаћинству може бити лакши и бржи, применом уређаја домаће и иностране индустрије. Тај део изложбе имао је два сектора, исхрану и становање. Приказана је опрема различитих типова кухиња, уградних или комбинованих, као и простор за ручавање. Изложени су и готови и полуготови прехранбени производи.⁴¹

Намера организатора изложбе била је и да утиче на усмеравање производње артикала намењених за рад у домаћинству тако што би уз излагање прототипова нових индустријских производа потребних просечном потрошачу, истовремено била организована анкета о њиховим особинама и цени. Организатори нису занемаривали значај изгледа предмета за домаћинство и опрему стана. Поред тога, требало је указати на производе који недостају на тржишту. Одговарајућим размештајем експоната наглашени су уочљиви контрасти у функционалности и изгледу појединих производа. Потом, анкетирањем неколико стотина хиљада посетилаца и добијеним резултатима требало је утицати и усмеравати индустријску производњу појединих артикала.

⁴¹ Исто.

Изложбу је посетило око 430.000 људи. Анкетне листиће добило је 81,7%, а нису подељени само малолетним посетиоцима, односно ђачким ескурзијама. Од укупног броја људи који су посетили изложбу листиће је испунило 59,7%. Од свих анкетираних лица 52,6% биле су жене. Међу посетиоцима највише је било службеника (47,3%), домаћица (20%) и радника (13%). Највећи број посетилаца био је из Хрватске (74%), потом из Србије (око 11%), Словеније (8,4%), Босне и Херцеговине (4%). Најмање их је било из Македоније (1%) и Црне Горе (0,5%).

Резултати анкете показали су велики интерес посетилаца за изложбу. Они су одсликавали жеље и ставове потрошача. Готово сва анкетираних лица (98,1%) одговорила су да и убудуће треба организовати такве изложбе и у апсолутној већини (95,2%) потврдила да их је она подстакла на „неку добру идеју“ о помоћи и олакшавању послова у домаћинству. Анкета је откривала посебно велико интересовање људи за опремање домаћинства разним кућним апаратима. Посетиоци су више били заинтересовани за опремање сопственог дома него за јавне сервисе. Организатори су управо то видели као смерницу за даљи рад, тј. потребу снажнијег промовисања јавних сервиса. Анкета је пружила низ корисних информација које рефлектују однос анкетираних лица према предложеним мерама за унапређење домаћинства и идејама које су на изложби пропагиране. Највеће интересовање (96%) владало је за савремене типове кухиња. Слични одговори добијени су и за намештај. Од свих анкетираних, 77,8% изјаснило се за новији, савременији намештај. Већина (55%) је преферирала куповину комадног намештаја радије него комплетне гарнитуре. Посетиоци су желели да им се пружи што већи избор комадног намештаја, како би постепено могли куповати и комбиновати намештај у својим становима. Резултати анкете засновани су на схватањима претежно градског становништва, што је било једно од њених ограничења. Анкета је показала да потрошачи желе савременији, лакши намештај. „Из тога произилази да преорјентација укуса треба да буде иницирана од производње, као и да упорно инсистирање произвођача на искључивој производњи застарелих типова гломазног намештаја представља у ствари наметање неукуса потрошачима којима се онемогућује избор и доношење слободних одлука.“⁴²

Сличне изложбе организоване су и наредних година. Поред осталог, оне сведоче и о настојањима социјалистичке државе да преношењем послова из сфере приватног, породичног живота на јавне службе, с једне стране, а са друге модернизацијом домаћинства, олакша свакодневицу жене и омогући јој да ради ван сопственог дома.

⁴² АЈ, стр. 117–236.

Један од генератора родних неједнакости у социјалистичкој Југославији било је различито учешће мушкарца и жене у домаћем раду. Опстајале су навике везане за полну поделу улога у породици и истрајавао традиционални начин мишљења, упркос политичким и многим другим променама у друштву. Промоција правне једнакости и равноправности жене у социјализму најтеже је продирала у ригидне односе међу половима у домаћем кућном раду. Дуго су се задржавала и споро мењала укореења схватања о улози жене у породици.

Подршка и помоћ државе стизала је на различите начине. Покушај претварања домаћих послова у гране јавног друштвеног рада и социјализације неких продичних функција само је делимично ублажавао конфликтност и амбивалентност улога запослене жене.

Summary

Work of Women at Home – Serbian Practice

Key words: *housework, household, woman, family, state*

Housework, despite being invisible, but necessary for the functioning of a family, in socialism it was mainly done by a woman even when she was employed. Plenty of things were based on her free of charge housework. There were practically two trends of disencumbering primarily an employed woman from housework. The socialist state strategy was based on housework socializing, that is, the tendency of transferring the majority of that work to public services and social institutions. Household modernization by using up-to-date household appliances and latest technological achievements were, also, responsible for the disencumbering an employed woman. However, the establishing of maintenance services and canteens did not yield any significant results. The imbalance in housework performance and the traditional, gender-based division of labour was still designating an everyday life of a woman in socialism.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Prof. dr Jožef JUHAS (József JUHÁSZ)
Institut za istoriju ELTE-MTA, Budimpešta

SAVREMENA MAĐARSKA ISTORIOGRAFIJA O JUGOSLAVIJI

APSTRAKT: U Mađarskoj nakon 1989. proučavanje istorije sa obnovljenom pažnjom se okrenulo prema istoriji susednih naroda i država. Mađarska historiografija Jugoslaviji je posvetila izuzetno veliku pažnju zbog međunarodnog značaja zemlje i osobenosti njenog socijalističkog sistema, odnosno zbog tragičnih ratova 90-ih godina. Pored opšte istorije zemlje, u žiži interesovanja savremenih mađarskih istorijskih i društvenih nauka su naročito četiri teme: ličnost i rad Josipa Broza Tita, raspad Jugoslavije i ratni period nakon raspada, i dva pitanja koja imaju neposredne mađarske aspekte: položaj mađarske manjine u Vojvodini i odnos Jugoslavije prema mađarskoj revoluciji 1956.

Ključne reči: Jugoslavija, Mađarska, historiografija, J. B. Tito, 1956, Mađari u Vojvodini

U Mađarskoj nakon 1989. proučavanje istorije sa obnovljenom pažnjom se okrenulo prema istoriji susednih naroda i država. Ova zainteresovanost za susede u Mađarskoj ima relativno veliku tradiciju (u odnosu na historiografiju više malih nacija), delom zbog višenacionalnog sastava i proširenih odnosa sa susedima Ugarske (povremeno zbog ambicija da bude velesila), a delom i zbog toga što je nakon 1918. značajan deo (skoro trećina) mađarske nacije postao deo stanovništva okolnih zemalja. Iz ovih razloga istorija Mađara se svrstava u grupu onih nacionalnih istorija koje se bez konteksta odnosa sa susedima i ne mogu proučavati, tj. samostalno posmatrane se i ne mogu razumeti. Nadalje, saznanja u vezi sa ovim regionalnim kontekstima se ne mogu uvek steći iz nacionalnih historiografija suseda ili iz obrada tema sa Zapada, s obzirom na to da su njihova polazišta i pitanja – sasvim prirodno – različita. Sve ovo se može reći i povodom odnosa južnoslovenskih naroda i Mađara. Od druge polovine 19. veka više mađarskih istoričara počelo je da se bavi istorijom južnoslovenskih naroda i

država, pa i istorijom odnosa Mađara i Južnih Slovena.¹ Kasnije, tokom najvećeg dela 20. veka, mađarske istorijske nauke dospele su u okvire ozbiljnih političkih i ideoloških pritisaka. Međutim, bez obzira na to, među radovima o Jugoslaviji nastalim pre 80-ih godina prošlog veka postoje dela koja i dan danas možemo plodno koristiti.²

Mađarska historiografija, oslobođena od starih ograničenja, Jugoslaviji je posvetila veliku pažnju zbog međunarodnog značaja zemlje i osobnosti njenog socijalističkog sistema, odnosno zbog tragičnih ratova 90-ih godina. Istovremeno, istraživači ove teme, kao i svi istoričari koji se bave savremenom istorijom, moraju da se suoče sa mnogobrojnim metodološkim problemima zbog političke osetljivosti teme i zbog ograničenog pristupa primarnim izvorima informacija, tj. arhivskim dokumentima. Štaviše, budući da predmet njihovog istraživačkog interesovanja nije savremena istorija svoje zemlje, moraju da se suoče i sa drugim teškoćama organizacione, finansijske i jezičke prirode. Položaj mađarskih istraživača zainteresovanih za istraživanje događaja u Jugoslaviji dodatno otežava činjenica da je komunikacija između mađarskih i različitih južnoslovenskih stručnih krugova minimalna. Institucionalni kontakti su retki,³ a od radova mađarskih istraživača (iz Mađarske) o Jugoslaviji samo je mali broj dostupan na nekom od južnoslovenskih jezika ili na engleskom jeziku,⁴ a radovi srpskih i drugih južnoslovenskih istoričara u vezi sa savremenom mađarskom istorijom takođe se retko mogu pročitati na mađarskom jeziku.⁵ U datim uslo-

¹ Npr. Béni Kállay, Lajos Thallóczy, József Thim, László Hadrovics, kasnije Endre Arató i József Perényi.

² Npr. Bajza József, *A horvát kérdés* (Hrvatsko pitanje), Budapest, 1941; Ormos Mária, *Merénylet Marseille-ben* (Atentat u Marseju), Budapest, 1968; Adám Magda, *A kisantant* (Mala antanta). Budapest, 1981.

³ U srpsko-mađarskoj relaciji ovo će se najverovatnije promeniti sporazumom srpskog predsednika Borisa Tadića i mađarskog predsednika Lasla Šojoma (Sólyom László) od 12. oktobra 2009. u Budimpešti o osnivanju srpsko-mađarske mešovite komisije istoričara za istraživanje događaja u Vojvodini za period 1941–45.

⁴ Nekoliko primera retkih izuzetaka: Enikő A. Sajtó, *Hungarians in the Voivodina 1918–1947*, New York, 2003; Enike A. Šajtó, *Plan „srpske odbrane” za Bačku 1944 godine*, Novi Sad, 1985 (Zbornik Matice srpske za istoriju, 31); Imre Szilágyi, „Hungary and the Western Balkans – Hungary’s relations with its South-Slav Neighbours after 1990”, *Foreign Policy Review*, 1–2/2005, Budapest, 2005, pp. 184–200; Zoltán Ripp, „Hungary’s Part in the Soviet-Yugoslav Conflict 1956–58”, *Contemporary European History*, Volume 7, Issue 02 (1998), pp. 197–225; Árpád Hornyák, „Jugoslovensko-mađarski diplomatski odnosi 1918–1927”, *Istorija 20. veka*, 2/2003, Beograd, 2003, str. 77–98.; József Juhász, „Hungary and the Post-Yugoslav Wars”, *The Balkans in the New Millennium* (Proceedings of the International Conference, Skopje, 25–26 May 2001, ed. Georgi Efremov), Skopje, 2001, pp. 283–286; Norbert Pap i Péter Reményi, „Security Issues in the Region of Southern and Western Balkans”, *Regio* (English edition), 1/2007, Budapest, 2007, pp. 28–58.

⁵ Npr. Zoran Janjetović, „A német és a magyar lakosság kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén” (Proterivanje nemačkog i mađarskog stanovništva iz Vojvodine krajem Drugog svetskog rata), *Regio*, 1/2003, Budapest, 2003, str. 98–110.

vima cilj mađarskih istraživača zainteresovanih za Jugoslaviju, naravno, ne može biti dolaženje do heurističkih saznanja na osnovu samostalnih otkrića, već namera da na osnovu raspoložive stručne literature sakupe, prenose i na osnovu komparativnih metoda objasne saznanja koja su značajna iz mađarskih aspekata. Nadalje, u cilju smanjivanja metodoloških prepreka, oni nastoje da prate najnovije trendove i rezultate srpske i hrvatske istoriografije (u manjoj meri, ovo se može reći i u odnosu na Sloveniju – dok istoriografija svih ostalih južnoslovenskih naroda praktično ostaje van fokusa interesovanja) i tokom sastavljanja baze izvora podataka, pored mađarske, engleske i nemačke stručne literature, nastoje da se oslone i na obrade članaka i na dokumentarna izdanja na srpskom i hrvatskom jeziku.

Institucionalna pozadina za izučavanje savremene južnoslovenske istorije u Mađarskoj je relativno široka i stabilna. Naravno, ova tema je samo deo profila i zadataka istraživačkih institucija i univerzitetskih odeljenja, dok je kooperacija između pojedinih radionica sporadična i u osnovi zavisi od ličnih kontakata zainteresovanih istraživača. Istraživanje, kao i obrazovanje, o istoriji južnoslovenskih naroda u 20. veku sastavni je deo rada Odeljenja za najnoviju istoriju Instituta za istoriju Mađarske akademije nauka (MTA) i Odseka za istoriju istočne Evrope Univerziteta „Eötvös Loránd” (ELTE) – obe institucije su iz Budimpešte – kao i instituta za istoriju univerziteta u Segedinu i Pečuju. U ovim institucijama radi jedva oko desetak istoričara koji kao glavnu temu (ili kao jednu od glavnih tema), koliko-toliko kontinuirano, istražuju i predaju istoriju južnoslovenskih naroda u 20. veku (ranijim periodima se bavi i drugi krug istraživača).⁶

Raspad Jugoslavije i položaj država koje su nastale njenim raspadom podstakli su postavljanje više pitanja koja nisu u direktnoj „nadležnosti” istorijskih nauka i metodološkim sredstvima ovih nauka mogu da se istražuju samo u ograničenim okvirima; međutim, imajući u vidu njihovu važnost, ona su izazvala interesovanje „nadležnih” društvenih nauka. Zahvaljujući tome, među autorima koji se bave disciplinama političkih nauka (u širem smislu reči) nastao je krug ljudi sličan onom među istoričarima koji Jugoslaviju i/ili zapadni Balkan smatraju jednim od svojih glavnih predmeta istraživanja. Ova grupa savremene mađarske „jugoslavistike”, koja egzistira pored grupe istoričara, nastala je iz redova eksperata za bezbednost, stručnjaka za međunarodno pravo, istraživača pitanja manjina, istoričara književnosti, geopolitikologa i ekonomista koji se bave prostorom srednje i istočne Evrope. Saradnja ovih istraživača, raspoređenih u različitim institucijama, jedan je od najvažnijih ciljeva Centra za istraživanje Balkana, koji je, zahvaljujući povećanoj zainteresovanosti za jugoistočnu Evropu nakon promene sistema, osnovan 2005. godine na bazi centra za društvena istra-

⁶ Npr. Krisztián Csaplár-Degovics, László Katus, Emil Niederhauser, Emil Palotás, Imre Ress, Dénes Sokcevitš.

živanja i Evropskog instituta Mađarske akademije nauka pod rukovodstvom Ferenc Glaca (Glatz Ferenc). U okviru ovog centra odvijaju se i istraživanja istorijskih događaja, ova institucija je u osnovi multidisciplinarna i prvenstveno se bavi aktuelnim pitanjima jugoistočne Evrope, kao što su bezbednosna i manjinska pitanja, dometi ekonomije i profita, stanje u oblasti ekologije, tokovi evropske integracije i odnosi zemalja regije i Mađarske.⁷ Pored ovog instituta u Budimpešti, pod rukovodstvom Norberta Papa (Pap Norbert) od 1999. radi i jedna slična multidisciplinarna radionica na Univerzitetu u Pečuju. To je Centar za istraživanje istočnog Mediterana i Balkana, u kojem se (kao jedinstvenom mestu u Mađarskoj) odvijaju i postdiplomaske studije za obrazovanje eksperata za balkanistiku.⁸

Zbirni radovi o istoriji Jugoslavije

Sve istorijske zbirke i svi univerzitetski udžbenici objavljeni nakon 1989. godine – koji se na sveobuhvatan način bave istorijom srednje i jugoistočne Evrope u 20. veku⁹ – kao i radovi koji su nastali u cilju prikazivanja istorije nekog od naroda bivše Jugoslavije,¹⁰ u manjoj ili većoj meri obrađuju i temu istorije bivše zajedničke jugoslovenske države. Proširivanju saznanja o jugoslovenskoj istoriji u velikoj meri doprinelo je mađarsko izdanje nekoliko radova iz oblasti balkanistike sa Zapada.¹¹ Ova izdanja, u zavisnosti od njihovog profila, širine

⁷ Sajt institucije: <http://www.balkancenter.hu>. Većina predavanja sa konferencija Centra može se pročitati i na engleskom jeziku: *The European Union, the Balkan Region and Hungary I–II–III*, (ed. Ferenc Glatz), Budapest, 2007–2008–2009.

⁸ Sajt institucije: <http://balkancenter.ttk.pte.hu>. Zanimljivo je da većina zainteresovanih za savremenu mađarsku „jugoslavistiku” u pogledu porekla nema veza se bivšom Jugoslavijom (mada među njima ima i Mađara iz Vojvodine koji su se preselili u Mađarsku, odnosno ima i pripadnika južnoslovenskih zajednica u Mađarskoj).

⁹ Fejtő Ferenc, *A népi demokráciák története* (Istorija zemalja narodne demokratije), Budapest, 1991; Kornai János, *A szocialista rendszer* (Socijalistički sistem), Budapest, 1993; Romsics Ignác, *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* (Narod, narodnost i država u centralnoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi u 19. i 20. veku), Budapest, 1998; Berend T. Iván, *Terelőúton: Közép- és Kelet-Európa 1944–1990* (Na progrešnom putu: centralna i istočna Evropa 1944–1990), Budapest, 1999; Niederhauser Emil, *Kelet-Európa története* (Istorija istočne Evrope), Budapest, 2001; *Európai politikai rendszerek* (Politički sistemi u Evropi), szerk. Kardos József i Simándi Irén, Budapest, 2002 (autor poglavlja o Jugoslaviji je László Bíró); Palotás Emil, *Kelet-Európa története a 20. század első felében* (Istorija istočne Evrope u prvoj polovini 20. veka), Budapest, 2003.

¹⁰ Heka László, *A délszláv államok alkotmánytörténete* (Istorija ustava južnoslovenskih zemalja), Szeged, 2002; Gulyás László, *Két régió. Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig* (Istorija Slovačke i Vojvodine od doba Austro-Ugarske do danas), Pécs 2005; Sokcsevits Dénes, *Horvátország Közép-Európa és a Balkán között* (Hrvatska između centralne Evrope i Balkana), Budapest, 2007.

¹¹ Barbara Jelavich, *A Balkán története I–II*, Budapest, 1996 (History of the Balkans, Cambridge U. P. 1983); Mark Mazower, *A Balkán*, Budapest, 2004 (The Balkans, Phoenix, 2001); Georges

i osnovne teme, povremeno posvećuju više poglavlja Jugoslaviji i sa novijim pristupom, podacima koji nisu poznati široj javnosti i objašnjavanjem njihove povezanosti, imaju značajnu ulogu. Istovremeno, prostor od dva-tri poglavlja ne omogućuje detaljniju obradu, te se ove knjige uglavnom zadovoljavaju prikazom zbira najznačajnijih činjenica i procesa.

Nakon raspada Titove federacije i izbijanja ratnih sukoba, povećano interesovanje za Jugoslaviju u Mađarskoj je najpre privuklo jednu tročlanu autor-sku grupu. Deneš Šokčević (Sokcsevits Dénes) sa Univerziteta u Pečuju, Imre Silađi (Szilágyi Imre) iz Instituta za spoljne poslove MTA i Karolj Silađi (Szilágyi Károly), novinar-prevodilac, u knjizi *Istorija naših južnih suseda* dali su pregled istorije Srba, Hrvata i Slovenaca od početka naseljavanja Balkana slovenskim narodima do 1993. godine, a više od polovine knjige od 350 stranica posvetili su 20. veku.¹² Pojava knjige značila je izvesno popunjavanje nedostatka literature, budući da u to vreme na mađarskom jeziku nije postojalo drugo sveobuhvatno delo (modernističke orijentacije) o jugoslovenskoj istoriji. Prema ovoj knjizi, u okviru Jugoslavije nisu mogli da se ostvare nacionalni interesi ni Srba ni Hrvata ni Slovenaca na odgovarajući način (mada je zajednička država imala i pozitivnih aspekata u pogledu nacionalnog razvoja južnoslovenskih naroda). Imajući to u vidu, nakon rušenja bipolarnog svetskog sistema moglo se računati na raspad Jugoslavije, mada je mogućnosti novog sporazuma (ili pak dogovor o razilaženju) bespovratno nestala samo zahvaljujući politici Slobodana Miloševića, koga u knjizi nazivaju „grobarom Jugoslavije“.¹³

Drugi autori su istoriju Jugoslavije prikazali sa usmeravanjem pažnje na pojedina značajna pitanja. Knjiga Ferenc Toldija (Toldi Ferenc) iz Instituta za državno pravo MTA dvostruko osnivanje i dvostruki raspad Jugoslavije prikazuje fokusirajući se na konflikte državno-pravne prirode i, pored međunarodnih činilaca, u prvi plan stavlja borbu oko ustavotvornih ideja o različitim alternativama federalizma i centralizma.¹⁴ Laslo Biro (Bíró László) iz Instituta za istoriju MTA Kraljevinu Jugoslaviju prikazuje kao svojevrstan eksperiment u izgradnji države i nacije.¹⁵ Naučna zbirka Lajoša Ardaija (Arday Lajos) sa Univerziteta „Corvinus“ u Budimpešti analizira Titovu Jugoslaviju, pre svega poslednji period od 25 godina: pojedini članci se bave unutrašnjom i spoljnom politikom Jugoslavije i mađarsko-jugoslovenskim odnosima u periodu od 1965. do 1991. godine, dok

Prévélakis, *A Balkán – kultúra és geopolitika*, Budapest, 2007 (Les Balkans / Cultures et géopolitique, Nathan, 1994).

¹² Sokcsevits Dénes, Szilágyi Imre i Szilágyi Károly, *Déli szomszédaink története* (Istorija naših južnih suseda), Budapest, 1993.

¹³ *Isto*, str. 294.

¹⁴ Toldi Ferenc, *A jugoszláv állam kialakulása és felbomlása* (Osnivanje i raspad Jugoslavije), Budapest, 1995.

¹⁵ Bíró László, *A jugoszláv államszervezés kérdései 1918–1939* (Pitanja izgradnje države u Jugoslaviji 1918–1939), Budapest, 2009.

pojedini radovi analiziraju postepeno pogoršavanje srpsko-hrvatskih odnosa koji su eskalirali u rat.¹⁶ Ardaijeva knjiga je veoma kritična prema jugoslovenskoj državi i dobro reprezentuje jednu od postojećih slika o Jugoslaviji koja je prisutna u mađarskom javnom mnjenju (i jednako se može uočiti u krugovima istoričara i u širim društvenim krugovima). Prezentirajući svoju knjigu autor kaže sledeće: Jugoslavija je od samog nastanka 1918. godine bila neprirodna državna tvorevina, veštački konstruisana sa strane, čije održavanje je bilo moguće samo silom, najpre kraljevom, a kasnije komunističkom diktaturom. Zemlju su višestruko presecale hiljadugodišnje linije razdvajanja između istočnog i zapadnog hrišćanstva, odnosno islama. Do Titove smrti 1980. državotvorni narodi i ostale narodnosti su uspešno zadržavani u stanju „podnošljivog nezadovoljstva“. Međutim, nakon toga procesi raspada su se ubrzali. Demografska eksplozija Albanaca, nacionalističke reakcije Srba, odnosno osvešćivanje Slovenije i Hrvatske da samo sa oslobađanjem od zaostalih južnih delova države mogu postati članice evropske zajednice, doveli su do neminovnog raspada federativne države. Raspad dvopolnog svetskog sistema pružio je istorijsku mogućnost za ovakve tokove: održavanje Jugoslavije, koja je vešto balansirala između Istoka i Zapada, više nije bilo u interesu ni Vašingtona ni Moskve. Glavnu odgovornost za ratove snosi miloševićevska politika, koncentrisana na sticanje vlasti sa ciljem ponovnog pretvaranja Jugoslavije u „Veliku Srbiju“, koja nije bila prihvatljiva za ostale.¹⁷

Pisac ovih redova u jednoj svojoj knjizi 1999. takođe je pokušao da za mađarske čitaoce sastavi pregled istorije Jugoslavije.¹⁸ Prema toj knjizi Jugoslavija nije bila veštačka tvorevina, već neuspešan eksperiment – determinisan pod uticajem dva svetska rata – sa ciljem rešavanja jugoslovenskih nacionalnih pitanja. Formiranje države oslanjalo se na svojevrzni dvojni sporazum, a njen raspad je posledica prestanka ovog dvojnog sporazuma. Naime, postojao je jedan iskonski unutrašnji sporazum među južnim Slovenima (nije konsenzus, već politička saglasnost koja je dostigla potrebni minimum 1918. i 1945) o potrebi zajedničke države, s obzirom na to da je sloga bila najefikasnije sredstvo za realizaciju nacionalnih ciljeva u datoj situaciji. Ova zamisao je proizašla, s jedne strane, iz zajedničkog jugoslovenskog identiteta, odnosno iz ideje jugoslovenskog integralizma, bazirane na idejama ilirizma i nacionalne romantike 19. veka, a s druge strane (u najvećoj meri) iz činjenice da su velike prekretnice evropske istorije 20. veka ponovo svrstavale južnoslovenske narode u zajednicu interesa. Naime, 1918. jugoslovenska integracija se pokazala najboljim putem za Srbe da bi oslobodili svoje etničke teritorije i ujedinili ih u jednu državu, a za Slovence i Hrvate ona je bila najbolja mogućnost zaustavljanja ekspanzije Italije. Zajedni-

¹⁶ Arday Lajos, *Reformok és kudarcok – Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett* (Reforme i porazi – poslednja desetleća Jugoslavije), Budapest, 2002.

¹⁷ Isto, str. 354.

¹⁸ Juhász József, *Volt egyszer egy Jugoszlávia* (Bila jednom jedna Jugoslavija), Budapest, 1999.

čko suprotstavljanje fašizmu nakon 1941. i staljinizmu nakon 1948. imalo je sličnu kohezivnu snagu. Naravno, ovo ne bi bilo dovoljno bez podrške velikih sila. Zato je bio važan i drugi, spoljni element dvostruke saglasnosti: velike sile koje su u Versaju i na Jalti odredile svetski sistem, takođe su podržavale osnivanje Jugoslavije 1918, odnosno njeno ponovno organizovanje 1945, budući da se Jugoslavija uklapala u evropske aspekte politike velikih sila.

Raspad jugoslovenske države knjiga objašnjava činjenicom da ona ni u jednoj formi nije mogla da dâ uspešne odgovore na duge staze povodom nacionalnih pitanja Južnih Slovena, i do raspleta 80–90-ih godina nestala je ranija dvojna saglasnost. Nakon raspada bipolarnog svetskog uređenja nije bilo velesile koja bi imala strateške interese za održavanje Jugoslavije (odnosno koja bi imala snage za to), štaviše, na Zapadu je ojačala težnja za brisanjem „jednog od poslednjih boljševičkih režima u Evropi”, tj. mилошевићевске vlasti. Unutrašnji, pre svega ciklično ponavljajući ekonomski konflikti (razvijene regije naspram nedovoljno razvijenih koje koriste centralna sredstva) i konflikti državno-pravne prirode (federalizam naspram centralizma) postepeno su uništili ideju jugoslovenskog zajedništva, kao i jugoslovenski integralizam, koji je po drugi put stvoren za vreme antifašističkog oslobodilačkog rata. U ovom procesu značajnu ulogu su odigrali Titova smrt (jer je došlo do smanjivanja sposobnosti centralne vlasti) i kriza na Kosovu 1981. (koja je ponovo oživela različite nacionalizme). Odlučujući narodi, Srbi, Hrvati i Slovenci, nisu više imali zajedničke političke ciljeve, čak su zbog aktuelnih interesa postali izričito suprotstavljene snage. Slovenačke i hrvatske namere o decentralizaciji i stvaranju konfederacije bile su u suprotnosti sa tendencijom zajedništva Srba, raspoređenih na prostorima četiri republike jugoslovenske federacije. Nakon što su njihova nastojanja naišla na otpor i nakon što se morale da se suoče sa politikom Slobodana Miloševića – koji je ekonomsku i državnu krizu hteo da rešava centralističkim sredstvima – Slovenija i Hrvatska su 25. juna 1991. godine proglasile nezavisnost, a njihov primer su ubrzo sledile i Bosna i Hercegovina i Makedonija. Secesije su, osim u slučaju Makedonije, dovele do rata, međutim – naročito posle događaja na Kosovu 1998–99. – više nije postojala garancija ni za državnu konsolidaciju srpsko-crnogorske unije koja je, kao ostatak, sačinjavala treću, „malu” jugoslovensku državu.¹⁹

Mađarska istoriografija o J. B. Titu

Pored pregleda opšte istorije nastala su i dela u kojima se izučavaju pojedina uža pitanja. U žiži interesovanja savremenih mađarskih istorijskih i društvenih nauka su naročito četiri teme: ličnost i rad Josipa Broza Tita, raspad druge Jugoslavije i ratni period nakon raspada, i dva pitanja koja imaju i neposredne

¹⁹ Za vreme objavljivanja knjige (1999) još je postojala „Mala Jugoslavija”, tj. Savezna Republika Jugoslavija.

mađarske aspekte: položaj mađarske manjine u Vojvodini i odnos Jugoslavije prema mađarskoj revoluciji 1956.

Svako izdanje o Jugoslaviji, u većoj ili manjoj meri, bavi se i Titovom biografijom, a objavljene su dve samostalne monografije o pokojnom predsedniku partije i države. Delo Enike A. Šajti (A. Sajti Enikő) sa Univerziteta u Segedinu *Josip Broz Tito* može da se svrsta među klasične biografije i ono nam Tita predstavlja u zajedničkoj knjizi o Kinezu Mao Cetungu (autor biografije o Mao Cetungu je Peter Polonji – Polonyi Péter) s namerom da lik dvojice upečatljivih ličnosti „nacionalnog komunizma” (bez obzira na njihovu markantnu različitost) prikaže putem svojevrstne paralelne biografije.²⁰ Rad Janoša Đuroka (Gyurok János) sa Univerziteta u Pečuju u tematskom smislu ima uži okvir, budući da se bavi Titovim stavovima o nacionalnom i narodnosnom pitanju i promenama tih stavova.²¹ Na osnovu ove dve knjige, i na osnovu drugih knjiga o Jugoslaviji u kojima su izneta razmišljanja u vezi sa Titom, odslikava nam se portret jednog kontraverznog, grešnog političara koji je istovremeno umeo da pokaže određene vrednosti i rezultate. Karakteristično je da mađarska vrednovanja Tita nastoje da budu uravnotežena i izričito izbegavaju izražavanje stavova povodom ideoloških rasprava u postjugoslovenskim državama povodom Titovog lika i dela. Na ovaj način slika o pokojnom predsedniku partije i države pokazuje nam lik jednog ambicioznog i popularnog paternalističkog autokrate, koga karakteriše diktatorska vlast, hedonistički način života i kult ličnosti (koji maltene prevazilazi Staljinov), i čiji životni put takođe prate greške i grehote, kao i dela koja mogu biti i dan danas pozitivno vrednovana. U periodima 1944–45. i 1948–51. pravio je masovne čistke i, kao staljinistički školovan političar, do kraja života ostao je rob komunističkim doktrinama koje kao bravar-autodidakta nije ni sasvim duboko savladao. Istovremeno, pokazao se kao dobar politički i vojni strateg, vešt taktičar, a od njegovih poteza i danas se može pozitivno vrednovati anti-fašistički otpor, suočavanje sa Informbiroom, stvaranje federacije i vođenje brige o međunarodnom pokretu nesvrstanih. Karakterisali su ga i pragmatizam, i zahvaljujući ovoj osobini, reformisti su ga više puta ocenili kao pouzdanog rukovodioca. Međutim, njegovi ustupci su imali domet samo do onih granica u kojima monopolska vlast SKJ i unutrašnja ravnoteža među narodima Jugoslavije nisu bile dovedene u opasnost. Stoga je, kao neka vrsta „sudije na vrhu“, uvek nastojao da odluke o potrebnim i mogućim promenama u Jugoslaviji donese sam. Uzimajući u obzir sve ovo, on je odgovoran i za događaje posle 1991, pošto se njegov sistem, uprkos ideologiji o samoupravljanju i decentralizaciji, u stvarnosti nikad nije demokratizovao.

²⁰ A. Sajti Enikő, *Josip Broz Tito* (In: Polonyi Péter i A. Sajti Enikő, *Mao – Tito*, Budapest, 2000).

²¹ Gyurok János, *A nemzet, az állam és a nemzetiség Tito politikájában* (Narod, narodnost i država u Titovoj politici), Pécs, 2007.

U suštini, Enike A. Šajti sa velikom tačnošću sumira sliku o Titu nacrtanu u delima savremene mađarske historiografije. Prema njenim rečima, Tito je bio komunistički despot, za koga se na početku vladavine vezuju krvave odmazde (tokom kojih su stradali i vojvođanski Mađari), međutim, u kasnijem periodu u određenim važnim trenucima bio je sposoban da nastupi kao „Martin Luter komunizma“. Zbog toga „u pogledu spoljne politike ni zlonamerni pripadnici kasnijih doba ne mogu reći da je iza sebe na sledbenike ostavio stečajnu masu“.²² U pogledu unutrašnje politike, tokom njegove duge vladavine bilo je despotskih i obećavajućih perioda. U boljim periodima mnogi su verovali da je u odnosu na raniji državni okvir, samoupravna i federativna Jugoslavija „topliji istorijski dom“ za južnoslovenske narode, odnosno da „ideja komunizma ne šalje samo poruku o tome kako da se ljudi razočaraju u nju“.²³

Od Jugoslavije do zapadnog Balkana: interpretacija raspada

Raspad Titove države i ratovi 90-ih godina po prirodi stvari su bili u žiži interesovanja, i ova tema – slično kao i u drugim zemljama – i u Mađarskoj je pokrenula talas publikacija o Jugoslaviji. Pojavilo se više inostranih izdanja, obrada, memoara (od autora sa Zapada, autora iz redova južnoslovenskih naroda i vojvođanskih Mađara)²⁴ i žurnalističkih radova,²⁵ a objavljena je i masa kraćih tekstova, naučnih članaka i publicističkih radova. Ove publikacije su imale značajnu informativnu vrednost, događaje su prikazale veoma suptilno sa velikim emocionalnim izlivima. Ipak, gledajući iz naučnog ugla, one nisu predstavljale konstantan kvalitet i veoma često su izražavale određenu političku i ideološku opredeljenost.

Možemo reći da su se pojavili i radovi sa istinskim naučnim vrednostima. Karolj Kočiš (Kocsis Károly) iz Istraživačkog instituta geografskih nauka MTA u svojoj knjizi objavljenoj 1993. godine²⁶ analizirao je etničku pozadinu raspada zemlje. Putem istorijskog preseka prikazao je etničku strukturu Jugoslavije, detaljno opisujući etnički sastav pojedinih regiona i promene u tim područjima. Pra-teći dominantni kurs razmišljanja svog vremena, Kočiš je došao do zaključka da

²² A. Sajti Enikő, *n. d.*, str. 297.

²³ *Isto*, str. 300.

²⁴ Laura Silber i Alan Little, *Jugoszlávia halála*, Budapest, 1996 (The Death of Yugoslavia, London, 1995); Szlavoljub Gyukics, *A Milosevics-klán*, Budapest, 2001 (On, Ona i Mi, Beograd, 1997); Stjepan Mesić, *Jugoszlávia nincs többé*, Budapest, 2003 (Kako je srušena Jugoslavija, Zagreb, 1994); Major Nándor, *Elveszejtett ország* (Stračena zemlja), Újvidék (Novi Sad), 1993.

²⁵ Flores R. Eduardo, *Mocskos háború* (Priljav rat), Budapest, 1994; Németh András i Tóth László, *Halálos tavasz a Balkánon* (Smrtno proleće na Balkanu), Budapest, 1999; Borsányi András, *A Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) rejtélye* (Tajna OVK), Budapest, 2000.

²⁶ Kocsis Károly, *Jugoszlávia – egy felrobbant etnikai mozaik esete* (Jugoslavija – slučaj jednog etničkog mozaika), Budapest, 1993.

je jedan od najvažnijih razloga izbijanja rata konflikt između etničke raznolikosti zemlje, s jedne, i politike nacionalističke homogenizacije, s druge strane. Ranije već pomenut Imre Silády (Szilágyi Imre) u jednoj drugoj knjizi prikazao je proces izdvajanja Slovenije.²⁷ U knjizi opisuje položaj Slovenije u Jugoslaviji (rušeći rašireni mit o tome da su Slovenci bili konstantno iskorišćavani od Srba i da su u stalnoj suprotnosti sa Srbima), a nakon toga analizira procese neposredno pred odvajanje Slovenije (period 1986–91), desetodnevni rat, unutrašnju konsolidaciju samostalne Slovenije i njene prve korake do priznavanja od međunarodne zajednice 1992. godine. U zaključku, sumirajući dobitke i gubitke, autor smatra da su Slovenci istupanjem iz Jugoslavije rizikovali mnogo, ali je, u datoj situaciji samostalnost bila neophodna i njen ishod pozitivan, jer je Slovenija, zahvaljujući tom činu ostavila iza sebe Balkan i okrenula se prema centralnoj Evropi.²⁸

Tragični događaji ove ere bili su teme raznih konferencija. Maja 1999. na Univerzitetu „Eötvös Loránd“ u Budimpešti (ELTE) održana je konferencija sa ciljem osvetljavanja međunarodnih aspekata krize. Većina predavača bila je iz redova najpoznatijih ličnosti savremenih istorijskih i političkih nauka u Mađarskoj. S obzirom na tadašnje NATO bombardovanje Srbije, oni su uglavnom analizirali istoriju rivalističkog prisustva velikih sila na Balkanu i njihovu povezanost sa aktuelnim događajima.²⁹ Na ovom univerzitetu je održana i međunarodna konferencija u februaru 2009. godine koja je bila posvećena odnosima novih (post-socijalističkih) nacionalnih država prema etničkim čišćenjima.³⁰ U jednoj panel diskusiji u kojoj su učestvovali srpski,³¹ ruski i mađarski naučnici, analizirani su razlozi raspada Jugoslavije, ratovi 90-ih godina i etnička čišćenja tokom tih ratova. Knjiga *Deset godina posle Dejtona* sadrži materijal sa decembarske konferencije 2005. koja je održana sa namerom sumiranja pouka o međunarodnom rešavanju krize na osnovu iskustva u Bosni i Hercegovini i na Kosovu.³²

Cilj interdisciplinarnе radne grupe koju su osnovali marta 1999, nakon početka NATO-bombardovanja, stručnjak za međunarodno pravo Laslo Valki (Valki László) sa univerziteta ELTE, politikolog Peter Talaš (Tálás Péter), pukovnik i ekspert za vojna pitanja Ištvan Mađar (Magyar István) sa Univerziteta za nacionalnu bezbednost u Budimpešti (ZMNE) i pisac ovih redova, bila je sve-

²⁷ Szilágyi Imre, *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte* (Osnivanje samostalne i demokratske Slovenije), Budapest, 1998.

²⁸ *Isto*, str. 218–222.

²⁹ *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak* (Balkanski ratovi i velike sile), szerk. Krausz Tamás, Budapest, 1999.

³⁰ *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után* (Nove nacionalne države i etnička čišćenja u istočnoj Evropi nakon 1989), szerk. Krausz Tamás i József Juhász, Budapest, 2009.

³¹ Aleksandar Životić (INIS) održao je predavanje s naslovom „Yugoslav Foreign Policy during the Cold War as One of the Causes of its Clash“.

³² *Dayton, 10 év után* (Deset godina posle Dejtona), szerk. Glatz Ferenc, Budapest, 2006.

obuhvatna analiza ratova devedesetih godina. Ova neformalna radna grupa, u čiji rad se kasnije uključio i jedan od diplomata mađarskog ministarstva za spoljne poslove Laslo Markus (Márkus László), izdala je dve monografije. U prvoj je bila obrađena tema jednog kratkog perioda kritičnih devedesetih godina, koja je zbog aktuelnosti bila u žiži interesovanja javnosti: kosovska kriza 1989–99. godine i bombardovanje Srbije koje je izveo NATO.³³ Suština poruke ove knjige može se sažeti u dve tvrdnje. S jedne strane, da aspiracije Srba i Albanaca prema Kosovu mogu biti jednako legitimne (iz različitih razloga), mada one ne mogu da se usaglase pa kriza ne može imati „pravedan“ ishod. S druge strane, NATO-intervencija nije bila u skladu sa međunarodnim pravom, ali pri njenom krajnjem vrednovanju trebalo bi uzeti u obzir njen eventualni doprinos pronalaženju izlaska iz krize (što za vreme predaje rukopisa februara 2000. nismo mogli da procenimo).

Druga knjiga pripremljena je sa ciljem pregleda svih deset ratnih godina, usmeravajući pažnju na ratove 1991–95. u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, kao i na procese konsolidacije od Dejtonskog sporazuma do 2002. godine.³⁴ Prema osnovnoj zamisli knjige, nestanak Jugoslavije nije bila fatalna neminovnost, a još manje raspad ratnim dejstvima. Međutim, zbog određenih okolnosti, događaji su bili usmereni prema ratnom ishodu. Te okolnosti su: 1) objektivni konflikt koji proizilazi iz geografske izmešanosti južnoslovenskih naroda: zbog diskrepancije federalnih i etničkih granica suprotstavljeni su principi državnog (republičkog) i nacionalnog samoopredeljenja; 2) Miloševićev makijavelizam: predsednik Srbije, raspoložujući vojnim prednostima, u srpskom društvu je direktno izazvao nacionalizam i zaoštavao je konflikte da bi svoju vlast legitimisao „zaštitom nacionalnih interesa“; 3) negativne emocije prema promeni sistema kod starog, komunistički orijentisanog rukovodstva vojske; 4) nacionalizam nesrpskih naroda koji su sebe prikazali kao „žrtve srpskog nacionalnog boljševizma“; i na kraju 5) protivrečna reagovanja velikih sila, koja su, umesto ublažavanja krize, doprinosila njenom produbljanju (na primer rasprave oko priznavanja otopljenih republika 1991). Prema autorima ove knjige, najteže posledice rata (osim ljudskih žrtava) jesu skretanja ovih područja sa puta sveevropskih trendova: nekadašnja Jugoslavija imala je dobre šanse da se uključi u evropske intergracije među prvim istočnoevropskim zemljama, dok su zemlje-naslednice (sem Slovenije) dospеле na „kraj liste“ zbog ratova. Prevazilaženje ovih posledica, tj. konsolidacija zapadnog Balkana, koji je nastao od Jugoslavije „može se završiti samo u slučaju da se sve ove zemlje priključe evropskim integracijama“, s obzirom na to da će evropskim integracijama „Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija i Crna Gora, Makedonija

³³ Juhász József, Magyar István, Tálás Péter i Valki László, *Koszovó – egy válság anatómiája* (Kosovo – anatomija jedne krize), Budapest, 2000.

³⁴ Juhász József, Márkus László, Tálás Péter i Valki László, *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában* (Čiji mir? Rat i mir u bivšoj Jugoslaviji), Budapest, 2003.

i Albanija dobiti novu šansu da se sa ratnog Balkana presele u prosperitetnu jugoistočnu Evropu.³⁵

„Mađarska politika“ Jugoslavije: vojvodanski Mađari i 1956.

Nakon Prvog svetskog rata jugoslovenskoj državi pripalo je oko pola miliona Mađara (90 odsto živelo je u Vojvodini), čiji je položaj bio uvek u žiži interesovanja istoričara u Mađarskoj, ali i šire političke i društvene javnosti. U vezi sa istorijom i aktuelnim položajem mađarske manjine izneli su svoje stavove brojni istraživači, pisci i novinari iz Mađarske i Vojvodine, međutim detaljne obrade teme iz aspekta istorijskih nauka su relativno retke.³⁶ Ovde bi trebalo istaći pre svega rad Enike A. Šajti (A. Sajti Enikő) pod naslovom „Smene imperija, revizija i manjina“.³⁷ Autorka prikazuje istoriju Mađara u južnim krajevima (Vojvodini) između 1918. i 1947. i smene imperija u datom periodu sa monografskim aspiracijama, oslanjajući se na široke izvore podataka. Predmet njenog interesovanja su periodi kada su prvi put u savremenoj istoriji vojvodanski Mađari 1918. dospeli u manjinski položaj, a 1941. vraćeni su zemlji matici, da bi nakon 1944. ponovo preživeli smenu imperija koja je odobrena Pariskim ugovorom 1947. Sa uravnoteženim obrazloženjima, knjiga prikazuje organizacije Mađara u Jugoslaviji, njihov položaj u oblasti ekonomije, društveno-političkog i kulturnog života, stavljajući ih u opšte unutrašnje i spoljnopoličke tokove, zaključujući da je na položaj mađarske manjine uticala stalna diskriminacija (koja je povremeno bila različitog intenziteta, ali je uvek opstajala). Istovremeno, ona uspešno mimoilazi atmosferu povrednosti, koja je inače često karakteristična za manjinsko pisanje istorije, mada istovremeno ne skriva činjenicu da je i za politiku mađarske vlasti između 1941–44. bila karakteristična diskriminacija prema narodnostima.

Knjiga se završava 1947. godinom i zbog toga nije u mogućnosti da dà celovitu sliku o istoriji Mađara u Jugoslaviji. Ovaj nedostatak u velikoj meri dopunjuje zbirka naučnih radova već pomenutog Lajoša Ardaya (Arday Lajos) o manjinskim pitanjima,³⁸ a istu funkciju ima i reprezentativna analiza o istoriji i aktuelnom položaju mađarskih manjinskih zajednica Instituta za manjinska

³⁵ *Isto*, str. 293.

³⁶ O mišljenju vojvodanskih Mađara videti npr.: Matuska Márton, *A megorlás napjai* (Dani odmazde), Újvidék, 1991; Mészáros Sándor, *Délvidéki magyar fátum I–II* (Mađarski fatum u Vojvodini), Budapest, 1995–2001; *Rémuralom a Délvidéken* (Strahovlada u Vojvodini), szerk. Csorba Béla, Matuska Márton i Ribár Béla, Újvidék, 2004.

³⁷ A. Sajti Enikő, *Impériumváltások, revízió, kisebbség* (Smene imperija, revizija i manjina), Budapest, 2004. Kao što je već navedeno (4. fusn.), knjiga je prevedena na engleski i u toku je rad na srpskom prevodu.

³⁸ Arday Lajos, *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában* (Mađari u Vojvodini i Jugoslaviji), Budapest, 2002.

pitanja MTA.³⁹ Odnos Titove Jugoslavije prema nacionalnim manjinama, među njima i prema Mađarima, nakon 1945. opisan je kao dvoličan: prema shvaćanju autora, ovu politiku karakteriše manifestna politika sa propagandističkim ciljevima, s jedne strane; ali s druge strane, tolerancija i popustljivost, koja je posle izvesnog vremena omogućila da od mađarskih zajednica u socijalističkim zemljama, zajednica Mađara u Jugoslaviji dospe u relativno najbolji položaj. Autori, međutim, ukazuju i na procese asimilacije, započete 60-ih godina, kao i na činjenicu da se od kraja 80-ih zbog sužavanja autonomije Vojvodine i izbijanja ratnih sukoba (ne računajući proširivanje političkih prava i slobode) položaj Mađara u Jugoslaviji ponovo pogoršao.⁴⁰

Najosetljivija i najdiskutabilnija pitanja u vezi sa istorijom mađarske manjine u široj javnosti i u diskursima istoričara su partizanske odmazde 1944–45. Prema proceni savremenih mađarskih eksperata broj žrtava odmazdi (pre svega za vreme vojvođanske vojne uprave od 17. oktobra 1944. do 27. januara 1945) je oko 15–25 hiljada.⁴¹ Ove brojke su manje od onih koje su se duboko urezale u svest mađarske javnosti, naročito desno orijentisanog mnjenja nakon objavljivanja knjige poznatog pisca Tibora Čereša (Cseres Tibor) pod naslovom *Krvna osveta u Bačkoj*⁴² prema kojoj je u Vojvodini bilo 40.000 žrtava – međutim, one su veće od prvobitne procene mađarskih istoričara od pet do osam hiljada žrtava za vreme mađarske vladavine između 1941–44, ali i od procene srpskih istoričara o mađarskim gubicima 1944–45 (oko 3–5 hiljada).⁴³ Rasčišćavanju ovog pitanja (istorijskoj stručnoj analizi, a ne besmislenim međusobnim optužbama i traženju političke krivice) najverovatnije će doprineti zvanična istraživanja činjenica o žrtvama komunizma u Srbiji – pokrenuta jeseni 2009. – kao i već pomenuta eventualna srpsko-mađarska mešovita komisija istoričara.

³⁹ *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (Mađarske manjine u 20. veku), szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla i Szarka László, Budapest, 2008. Autori poglavlja o Mađarima u Jugoslaviji su Enikő A. Sajti, Árpád Hornyák i János Vékás.

⁴⁰ *Isto*, str. 218–219, 250–255 i 354–359.

⁴¹ *Isto*, str. 197–198 i 216.

⁴² Cseres Tibor, *Vérbosszú Bácskában*, Budapest, 1991 (Krvna osveta u Bačkoj, Zagreb, 1993).

⁴³ Povodom teme videti još: A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944 – a magyar kormányok délszláv politikája* (Južnoslovenska politika mađarske vlade u Vojvodini 1941–1944), Budapest, 1987; A. Sajti Enikő, „A kommunizmus mostohagyermekai” (Pastorčad komunizma), *Létünk*, 3/2008, Újvidék, 2008, str. 28–42; Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942. godine*, Novi Sad, 1992; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996; Dragoljub Živković, Mihajlo Micić, Milan Dunderski, Đorđe Spernjak i Nenad Maurić (ur.), *Međunarodni naučni skup Istina...*, zbornik radova, septembar 2004, Anketni odbor za utvrđivanje istine o događajima u periodu od 1941. do 1945. godine u Vojvodini, Skupština APV, Novi Sad, 2005; Srđan Cvetković, „Politička represija u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985 – pokušaj kvantifikacije i komparacije nekih parametara političke represije u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985”, *Istorija 20. veka*, 2/2008, Beograd, 2008, str. 272–315.

Opšte je poznato da su jugoslovenko-mađarski odnosi između 1955. i 1958. (koje su analizirali i srpski historičari)⁴⁴ odigrali značajnu ulogu u formiranju položaja Mađarske u tim vremenima. Iz ovih razloga, normalizacija državnih i partijskih odnosa, odnos Beograda prema buni 23. oktobra 1956. u Mađarskoj i prema dvostrukoj sovjetskoj intervenciji, slučaj statusa mađarskih rukovodilaca koji su našli utočište u Ambasadi Jugoslavije u Budimpešti – postale su značajne teme istraživanja istorijskih nauka nakon 1989. Ova istraživanja su bila u direktnoj vezi sa centralnim zadatkom mađarske historiografije da se raščiste sva pitanja u vezi sa događajima 1956. i da se izvrši prekvalifikacija „kontrarevolucije” u demokratsku revoluciju i borbu za nacionalno oslobođenje. U obradi jugoslovenskog aspekta tih događaja značajan korak je učinjen izdavanjem dvotomne zbirke dokumenata – dopunjene detaljnim uvodnim naučnim radovima. Zbirku su sastavili članovi Istraživačke komisije savremenog doba pri Mađarskoj akademiji nauka Jožef Kiš (Kiss József), Zoltan Rip (Ripp Zoltán) i Ištvan Vida (Vida István), delom i na osnovu dokumenata i materijala iz Beograda koje je Jugoslavija predala Mađarskoj još 1989.⁴⁵ Član grupe Zoltan Rip ovoj temi je posvetio jednu posebnu monografiju,⁴⁶ dok se ovom temom bavio i Čaba Bekeš (Békés Csaba) iz Centra za izučavanje hladnog rata.⁴⁷

Na osnovu ovih knjiga možemo sumirati mađarsko tumačenje uloge Tita i Jugoslavije u događajima 1956. u Mađarskoj: antistalinistička ideologija jugoslovenskog socijalizma (pored drugih, na primer reformističke ideologije u Poljskoj) inspirativno je delovala na komuniste reformističke orijentacije u Mađarskoj, a s druge strane, i Beograd je gledao sa simpatijama na započete promene u Mađarskoj. Međutim, ova dobra volja je nestala kada su zahtevi za reformama prerasli u revoluciju protiv socijalističkog režima. Tito je stoga dao svoju saglasnost za drugu sovjetsku intervenciju 4. novembra, čak je, putem davanja azila za Imrea Nađa (Nagy Imre), indirektno i pomagao intervenciju. Tito se nadao da dovođenjem Janoša Kadara (Kádár János) na vlast – Kadar je postao vođa nove vlade na osnovu Titovog predloga umesto kandidata Hruščova Ferenc Muniha (Münnich Ferenc) – zapravo potpomaže put nove komunističke

⁴⁴ Npr. Ljubodrag Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956”, *Tokovi istorije*, 1–4/1998, str. 23–59; Katarina Kovačević, „Yugoslav-Hungarian Relations 1953–1956”, *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3–4. 2003*, (ed. Ljubodrag Dimić), Beograd, 2005, pp. 140–158.

⁴⁵ *Top secret I–II – Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956–1959* (Top secret I–II – Mađarsko-jugoslovenski odnosi 1956–1959), szerk. Kiss József, Ripp Zoltán i Vida István, Budapest, 1995–1997.

⁴⁶ Ripp Zoltán, *Belgrád és Moszkva között* (Između Beograda i Moskve), Budapest, 1994.

⁴⁷ Békés Csaba, *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* (Mađarska revolucija 1956. u svetskoj politici), Budapest, 2006. Zbog vrednosti izvora informacija i u cilju rasčišćavanja jugoslovenskog odnosa izdati su na mađarskom jeziku memoari Veljka Mićunovića „Moskovske godine 1956/1958” (Tito követé voltam, Budapest, 1990).

vlade reformističke orijentacije u Budimpešti, a Hruščovu pomaže u borbi protiv staljinističke frakcije u sovjetskom rukovodstvu. Međutim, nesmotrenim puštanjem grupe Imrea Nađa iz Ambasade Jugoslavije u Budimpešti, u suštini, predsednika revolucionarne vlade izručili su sovjetskim okupatorima (mada su tada već i ruke vlade u Beogradu bile vezane i bez obzira na to što je ona pre ovih događaja izmamila obećanje o nekažnjavanju od Kadarove vlade). Prema pisanju grupe autora Kiš–Rip–Vida, jugosloveni političari – i u slučaju da nisu bili unapred obavješteni – sigurno su „računali s tim da će grupa Imrea Nađa odmah biti uhapšena, čim napusti ambasadu. Međutim, oni su svakako želeli da gosti – koje su inače oni pozvali – što pre budu van ambasade.“⁴⁸ Bez obzira na to, Beograd se nije složio sa suđenjem protiv Imrea Nađa i njegovim pogubljenjem. Ovaj konflikt je na duži rok ponovo pogoršao jugoslovensko-mađarske odnose i pored drugih događaja (kriza u Poljskoj, talasanja sovjetske politike, moskovska konferencija komunističkih partija 1957, osuđivanje programa SKJ iz 1958. i antititoistička kampanja kineskog rukovodstva) kod jugoslovenskog rukovodstva doprineo stvaranju uverenja da u socijalističkom svetu snage procesa destalinizacije ni izdaleka nisu toliko uticajne koliko su se oni nadali. To ih je sasvim okrenulo prema samostalnom putu socijalističkog samoupravljanja i pokreta nesvrstanih.

Stručna vrednost i duhovnost relativno velikog broja mađarskih istorijskih naučnih radova o jugoslovenskim pitanjima su različite, iz njihove baze izvora podataka osećaju se teškoće pristupa primarnim arhivskim izvorima i dokumentima. Izneti stavovi u tim radovima uglavnom su objektivni, istovremeno su i diskutabilni (pojedine knjige se i međusobno diskutuju povodom više pitanja), pa nedostatak sveobuhvatne obrade mađarsko-jugoslovenskih odnosa u savremenom duhu i njihovo predstavljenje sa mađarske strane možemo smatrati neospornim dugom.⁴⁹ Možda je i srpska stručna javnost zainteresovana da se kratkim pregledom upozna sa ovom literaturom, imajući u vidu da iz daleka i iz drugog ugla, stvari izgledaju drugačije. Ovi radovi neosporno zadovoljavaju funkciju smanjivanja političkih predrasuda i sredstvima komparativne istoriografije mađarskim čitaocima približavaju saznanja iz savremene istorije susednih oblasti i na taj način doprinose boljem razumevanju naše (uže mađarske i šire centralno-istočno-evropske) istorije.⁵⁰

⁴⁸ Kiss–Ripp–Vida, *n. d.*, str. I/26.

⁴⁹ U vezi sa početnim periodom već postoji jedna zbirna analiza, to je rad Arpada Hornjaka (Hornyák Árpád) sa Univerziteta u Pečuju: *Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927* (Mađarsko-jugoslovenski diplomatski odnosi 1918–1927), Újvidék, 2004. (O tome još videti: Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd, 1971).

⁵⁰ Mađarski tekst je prevela na srpski Anna Friedrich.

Summary

Contemporary Hungarian Historiography about Yugoslavia

Key words: *Yugoslavia, Hungary, Historiography, J. B. Tito, 1956, Hungarians in the Voivodina*

After 1989, Hungarian Historiography turned with renewed interest to the history of the neighbouring countries and nations. Yugoslavia especially received great attention because of its international significance, the speciality of its socialist system and the tragic wars of the 1990s. Every synthesis or academic course book published after 1989 that dealt with the 20th century history of Central and South-Eastern Europe discusses the history of the former joint South Slav state in more or less detail, and there are monographs on the history of Yugoslavia as well. The latter are either general summaries or studies discussing a narrower issue. There were in particular four topics that got the attention of contemporary Hungarian historiography: Tito's personality and activities, the breakup of Yugoslavia and the wartime that ensued, the situation of the Hungarian minority in the Voivodina and the Yugoslavian relation to the revolution of 1956.

The intellectuality and professional quality of the relatively numerous Hungarian publications on the subject are varying and the difficulty of accessing primary sources clearly shows on the list of works they cite. The observations they make are generally objective albeit debatable – some volumes argue with each other on certain issues. It is definitely a debt that a comprehensive and modern study about the Hungarian-Yugoslavian relations and a presentation of the Hungarian view thereof is yet to be published. Nevertheless, the current literature does fulfil its function in reducing political preconceptions and in bringing closer the modern history of a neighbouring region to the Hungarian readers.

DE GAULLE'S VISION OF EUROPE AND THE PROBLEMS OF THE CONTEMPORARY BALKANS

„...Europe's inability to plan its own affairs
with long-term vision.“

Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's
Twentieth Century* (1998)

In America, it is not only politicians but members of many other professions who in their public utterances quote the Founding Fathers of the United States. This, of course, is often demagoguery and patriotic posturing but Americans genuinely admire the political wisdom of the leaders of the American Revolution and consider it relevant for dealing with contemporary issues. As they should. The Founding Fathers fought a victorious war of independence against a world power, Great Britain, created the first large self-governing republic in history, and framed a constitution which is still the supreme law of the land.

The European Union has many eminent fathers too, and indeed grandfathers, great grandfathers and so on, but they are rarely mentioned in contemporary discourse, while their attempts to give the European idea a deeper meaning – that is, to found European unity not only on common economic and security interests but on the sense of common history and culture, religion and civilization – are all but completely forgotten.

However, I will dare to disregard this tradition of ignorance and indifference to those who tried to look deeper into Europe's past and further into its future and invoke for a brief moment the ghost of one great European. I hope that he can provide us with much-needed advice about that only seemingly strange part of our old continent which almost everyone in the world calls the Balkans but some much more correctly the South-Eastern Europe. That sage is General Charles de Gaulle, wartime leader of the Free French Forces and president of France from 1959 until 1969.¹

¹ My views on De Gaulle were influenced by the following books: Fransoa Morijak, *De Gol, s francuskog prevela Zorica Hadži-Vidojković*, Gutenbergova galaksija, Beograd 1996; C. L. Sulzberger, *The Last of the Giants*, Weidenfeld and Nicolson, London 1970; Charles de Gaulle,

I

De Gaulle was a great modernizer who gave women the right to vote and French colonies the right to independence, secured and stabilized economic growth and made the French franc strong, and built many new universities and hospitals. Yet he had a very strong sense of the importance of history and tradition, and while contributing much to European integration, always advanced the interests and increased the prestige of France.

One of his major accomplishments was reconciliation between France and Germany. He cultivated a personal friendship with Chancellor Konrad Adenauer, a Rheinland federalist who was mistrustful of Prussia and deeply committed to Germany's friendship with France. Adenauer would turn out to be a perfect counterpart to the French president. Characteristically, de Gaulle spoke of modern France and modern Germany as direct continuations of medieval Gallic and Teutonic kingdoms and underlined that they had been complementary in those distant times. These historical heartlands of Europe should now come closer, he argued, while somewhat unrealistically hoping that France would be the preeminent partner and Paris the center of the relationship.

For de Gaulle, Prussian militarism and what he called „Germanism“ were the main causes of Europe's misfortunes. Indeed, in less than a century, Germans had attacked France three times, the fighting was always on French soil, and the French sustained enormous casualties. Yet in the spirit of heroic and generous chivalry, which was an integral part of much of what he said and did, he praised the courage of German soldiers who had fought against his fellow Frenchmen, adding that they deserved admiration even though their goals were wrong. And during a state visit to West Germany he shouted to the cheering crowd that Germans were a great nation. In general, he never insulted or spoke disparagingly of any nation, nor did he show disrespect for leaders even when they were dictators or relations between their countries and France were strained.

One of de Gaulle's boldest and oft-quoted historical anticipations, made in November 1959, was of a future Europe extending „from the Atlantic to the Urals.“ He had set upon this mental journey through time at the height of the Cold War and it made him many enemies in Washington. But the Americans were unjust to their ally who, at the time, was vigorously building a French nuclear deterrent (which the French press called „force de frappe“ – literally,

Memoiren der Hoffnung: Die Wiedergeburt, 1958-1962, aus dem Französischen übertragen von Hermann Kusterer, Molden, Wien 1971; André Malraux, *Hrastovi koje obaraju...*, prevela Alka Škiljan, Naprijed, Zagreb 1971; Jean Lacouture, *De Gaulle: The Rebel, 1890-1944*, translated from the French by Patrick O'Brian, W. W. Norton & Company, New York 1990; Jean Lacouture, *De Gaulle: The Ruler, 1945-1970*, translated from the French by Alan Sheridan, W. W. Norton & Company, New York 1992.

strike force – although de Gaulle had non-threateningly named it „force de dissuasion“) and would firmly stand by President Kennedy during the Cuban Missile Crisis of October 1962. De Gaulle was simply a wise optimist regarding developments inside the Soviet Union. He believed, as it turned out rightly, that with improvement in the standard of living and ever larger number of university graduates, the Soviet people would demand more freedoms, and their critical spirit would increase. As a result, the party would be compelled to give up its monopoly of power and a much less rigid and hostile government would replace it. Once the inflexible communist régimes in the Soviet Union and Eastern Europe melted away, Western Europe led by France, de Gaulle believed, should quickly expand its political, economic and cultural influence and reintegrate the continent. De Gaulle never explicitly mentioned the Balkans but it was obvious that he included them in his Europe of the future.

De Gaulle never questioned that Russians were a European nation – as they, of course, regarded themselves at that time and still do today. He even said that Russians were a Western nation since he considered the whole of Europe as Western. For him, and this was not unusual at that time, only non-white, non-Christian, Asian countries belonged to the East. Indeed, he predicted the economic and military rise of China and concluded that this was one more reason why Europe and Russia needed each other.

It is truly remarkable that this man, who was born in the nineteenth century, brought up a conservative Catholic, and received a very nationalistic military education, had views about Russia which were more enlightened and liberal than those of many Western politicians today. Sadly, many contemporary Western intellectuals are no less prejudiced and malevolent. They engage in pseudo-scientific analyses of Russian national character in order to reveal its supposedly un-European or even anti-European essence. And then there are the perilous charlatans who prophesy clashes of civilizations and portray the Eastern Orthodox civilization (Russia being its flagship) as both inferior to Western civilization and a threat to it.

II

When, in February 1966, de Gaulle withdrew France from NATO's integrated structure, he was saying no to the alliance as an organization dominated by Washington but yes to the alliance as a treaty between France and America as equals. He was certain that NATO would disappear as soon as the Soviet Union ceased to be a threat and Europeans no longer feared the Warsaw Pact's armored divisions and Moscow's nuclear arsenal. After putting an end to their alliance with America and taking their defense completely into their own hands, he hoped that Europeans would begin to act in concert. At the same time, they would preserve their sovereignty and their national armies, for only soldiers who were motivated

by patriotism, de Gaulle firmly believed, could be first-rate fighters. This post-Cold War post-NATO Europe should then use its considerable powers – political, economic and military, cultural and moral – in order to resist and challenge, both inside Europe and globally, the hegemony of the Western superpower.

De Gaulle had criticized NATO not only because of the United States' domination of the organization, but also because NATO lacked spiritual values. So, presumably, he would have wanted Europe's independent defense to be infused with such values. Most certainly this Europe of the future that he envisaged would not be completely preoccupied with its security but would devote much of its energy to larger global issues.

De Gaulle, of course, imagined that France would lead the way – be the first to exit NATO, advance new political ideas and proposals, and direct European political life. No wonder many European politicians thought that de Gaulle was a Frenchman first and a European only second. Accusations of nationalism, indeed of chauvinism, were not rare, especially in America and Britain but also from the French left. And not a few pointed out that his ambitions were unrealistic – France simply lacked the economic and military power for such leadership. Furthermore, the country was somewhat suspect as a democracy, having been in recent history afflicted by long periods of instability and occasionally threatened by dictatorship, both from the nationalist right and from the communist left. Then there were the still fresh memories of France's humiliating defeat in June 1940 at the hands of Nazi Germany and of shameful collaboration during the occupation which followed – at the beginning this was so widespread that France seemed to have allied itself with the Third Reich. Further still, French troops had committed crimes in colonial wars but hardly any perpetrators had been brought to justice. Last but certainly not least, while French culture was vibrant and intellectually stimulating, it did not enjoy its previous worldwide prestige, and the French language, alas, was not any more the required medium of international intellectual and diplomatic discourse.

Inter-war French-Yugoslav relations were not inspiring either. Paris and Belgrade officially cherished the memories of comradeship-in-arms between France and Serbia during the First World War and considered themselves devoted to the same ideas and principles for the preservation of European peace. Economic cooperation with France, however, did not much benefit Yugoslavia and perhaps even hindered its industrial growth, while the military equipment Yugoslavia purchased from France was often obsolete. King Aleksandar I of Yugoslavia was murdered in October 1934 in Marseilles at the beginning of his state visit to France – the assassination having been organized by Croatian fascists aided by Mussolini's Italy. French authorities, however, halted the investigation in order not to alienate Italy, which they, with characteristic shortsightedness, hoped to win over as an ally against Nazi Germany.

In spite of the very great shortcomings and failings of France, many of which de Gaulle seemed privately to be aware of, de Gaulle's nationalism had attractive features. He envisioned a France as preordained for great and humane deeds. And he not only claimed that France had for several centuries done for mankind more than any other country, but was sincerely committed to ensuring that it should continue doing so. In his view Paris had every right to consider itself the heart of Europe but France also had the duty to promote liberty, culture and civilization, and in general be magnanimous, lofty and courageous.

To many, of course, this all sounded romantic and naïve, indeed self-important and pompous. Since de Gaulle's death in 1970 until today, France has proved itself to be a (mostly) stable democracy with a (reasonably) successful economy – but it has never come even close to the political „grandeur“ that de Gaulle thought was her calling and her entitlement. Nor does it show any sign of embracing such noble ideals in the future. Nevertheless, de Gaulle was a visionary: Europe must free itself from the hegemony of its trans-Atlantic ally; Europe should be much more than the continent envisaged by its planners, economists and administrators, competent and well-intentioned though they mostly are; and the new Europe will only be built on the solid foundation of the nation state.

De Gaulle's French nationalism can be partly justified. For one must ask in connection with a possible leader of post-war Europe: If not France, who? Germany with its monstrous recent history obviously did not qualify, nor did Russia with its one-party dictatorship and distant position. Italy was burdened with a fascist past, politically unstable and simply not strong enough. Spain was an underdeveloped tyranny. And so on. There was, of course, one very strong candidate – Great Britain. It had much to be proud of for its conduct during the Second World War, its parliamentary government was one of Europe's most admired, and it was peacefully giving independence to India. In spite of mounting economic difficulties, it was an industrial power and possessed considerable military force including nuclear weapons. And its language (admittedly, largely because of American worldwide influence) was quickly spreading. Yet after the war was over, it quickly lost interest in the „continent“, let alone any thought of leading it, and concentrated on cultivating its „special relationship“ with the United States. It was content to be what it always was – an island off the coast of Europe. When Britain finally understood that it should join the European Economic Community, de Gaulle vetoed its application, first in 1963 and then in 1967, partly because he saw Britain as an American Trojan horse.

III

On the 17th of February 2008, the parliament of Kosovo, Serbia's province under United Nations administration, adopted its resolution declaring in-

dependence. President Nicolas Sarkozy was the first European head of state to recognize Kosovo as a sovereign country, writing a formal letter to its president, Fatmir Sejdiu. Full diplomatic relations were soon established. Kosovo's independence was primarily the work of the United States, which has lobbied ever since, in all parts of the globe, for its international recognition, and in general plays a crucial role in Kosovo's internal and external affairs. Significantly and amusingly, there is a four-meter-tall bronze statue of President Clinton on Bill Clinton Boulevard in the center of Kosovo's capital, Prishtina.

Main arguments in favor of Kosovo's independence as well as those against it are well known so there is no need to repeat them. I should perhaps add that worldwide the majority of scholars of international law – never mind the unclear, contradictory but basically pro-Albanian decision of the International Court of Justice in the Hague on the 22nd of July 2010 – seem to agree that Serbia's sovereignty over Kosovo is inviolable. But what would be de Gaulle's contribution to the debate?

A firm believer in state sovereignty, he would definitely have opposed Sarkozy's recognition and would have been deeply disappointed that France follows American lead in European affairs, especially in such vital and sensitive matters as border changes. Moreover, it would have been of importance to him that Serbia had been an ally of France in two world wars and that a noticeable section of Serbia's political and cultural elite cherished friendship with France and would only be too happy to support its leading role in Europe. His profound sense of history, tradition and religion would have made it easy for him to understand why a province where Serbia's medieval civilization had reached its peak and where there were religious, cultural and historical monuments of highest significance and greatest beauty, meant so much to the Serbs. Indeed, he would probably have seen Kosovo as important for the identity of Europe, with its deep Christian roots and largely Christian culture.

His considerable gift in distinguishing enduring from ephemeral phenomena would have led him to realize that Serbs would never forget Kosovo and that the Kosovo problem could not be lastingly resolved with pressures and threats on Serbia by Western powers. De Gaulle would have recognized that the lasting solution to the Kosovo conflict could only be reached through a genuine compromise between the Serbian and the Albanian side and that this should have been the goal of French and European policy. Nor would de Gaulle have made such a radical move as to recognize the independence of a part of an Orthodox Slavic state against the firm and vocal opposition of Russia, itself an Orthodox Slavic country, with which he was planning to build new Europe.

De Gaulle could not have failed to see that in the future an independent Kosovo would be America's satellite and obedient ally in its pursuit of imperialistic policies, if necessary even against Europe. And he could easily have imagin-

ed a future conflict between France and America in which Serbia would take the French side while, of course, Kosovo would not under any circumstances. Nor would he have imagined Kosovo Albanians' Muslim religion and civilization to have little relevance. He would have recognized Islam in Kosovo as a force that would move Kosovo Albanians closer to the Muslim world and in particular to Turkey with which they share a common history they are proud of. And as far as the West pressuring Serbia to recognize Kosovo in order to gain material benefits from Europe – this de Gaulle would simply have found repugnant.

IV

There has been an obvious improvement in the relations between Serbia and Croatia since the days of Milošević and Tudjman, and presidents Boris Tadić and Ivo Josipović claim to have established a personal friendship. But much trade and many educational and cultural contacts take place without the support of the Serbian and Croatian governments. At the same time, in both countries, many laws, regulations and established ways of doing (and not doing) things pose obstacles to such exchanges. Clearly, progress could be much faster and encompass many more areas. De Gaulle's policies towards Germany and also Adenauer's towards France could provide some guidance.

Old de Gaulle and a very old Adenauer were quick to grasp that close relations are crucial for France and Germany and for Europe; much younger Serbian and Croatian politicians should finally see that the same is true for their countries and for the Balkans. There is in my view a profound lack of understanding both in Belgrade and Zagreb of the enormous gains which a close collaboration between the two countries could bring them in the areas of security, political stability, democratic development, and general prosperity. Indeed, by working together they could exert great influence not only on regional affairs but even on European ones.

Like the reconciliation between post-war France and Germany, the one between post-war Serbia and Croatia should not be guided only by pragmatic concerns or based solely on economic interests. It should have a moral foundation and be turned towards both the past and the future. Is this asking too much? Well, no one should expect a Croatian president to show understanding for the attempts by Croatian Serbs in the early 1990s to secede parts of Croatian territory. But perhaps he could follow de Gaulle's example when he acknowledged the bravery of Germans who had waged war against France and do the same for at least some Serbs who rebelled against Tudjman's repressive régime. The Croatian president could also publicly express understanding for some of the Serbs' motives, especially those rooted in Serbs' truly tragic fate during the Second World under the rule of Croatian fascists.

The Serbian president should also take a leaf out of de Gaulle's book and strive towards similar generous objectivity. Yes, it was a crime to expel the Serbian population during the operation „Storm“ by Croatian forces in the summer of 1995 and this indeed should never be forgotten – as president Tadić recently said. But he should also have acknowledged that most Croatian soldiers did not commit any crimes, not a few showed considerable courage and all believed, rightly or wrongly, that they were fighting a just war to liberate occupied parts of their country.

Modern France and Germany have their origins in medieval principalities and kingdoms and so do modern Serbia and Croatia. If de Gaulle thought it relevant to speak, among other things, of wars in the early Middle Ages in which the ancestors of contemporary Frenchmen and Germans had fought together, should the Serbian and Croatian leaders not at least underline the examples of cooperation between these two nations from the more recent past? Strange though it may sound after the terrible events of the 1990s, there was through history, and especially in the nineteenth and twentieth century, much more cooperation than conflict between the Serbs and the Croats – much, much more than between the French and the Germans. To give just one among many examples, numerous distinguished Croatian artists have for long periods of time lived and worked in Belgrade.

I envisage the future of Serbian-Croatian relations as based on stable, enduring institutions and practices: frequent meetings and consultations between governments, regular visits by parliamentary delegations, a permanent body which encourages and supervises close partnership in areas of security and defense, a well-funded chamber which initiates and stimulates trade and economic cooperation, completely open markets for each others' products, common scientific projects and artistic festivals, cooperation among universities, including regular exchange of professors and students and especially in the realms of language, literature and history. And, needless to say, all this with full respect for state sovereignty and the rights of Serbian and Croatian minorities.

And what about de Gaulle's vision of Europe and today's Bosnia and Herzegovina? This may seem a silly or extremely difficult question but is neither.

De Gaulle would most certainly not have been surprised by the creation of new national states in Europe after the end of the Cold War. And while he believed in European cooperation, he was very much opposed to all and any attempts to create supranational identities or unions. His view that national feeling or indeed nationalism is the most powerful force in politics and history seemed conservative, indeed reactionary, to many in his time, but for better or worse it has largely been proven as correct by subsequent history, and is definitely true today. The only exception, alas, is not some modern or post-modern liberal and enlightened supranational identity but profoundly backward-looking radical

Islam which indeed often transgresses the borders of Muslim states and unites Muslims of different nationalities. And let me add that de Gaulle was skeptical about Islam and democracy and about states uniting Muslims and Christians.

Arguably, Belgium is the West European country which today has problems most similar to those of Bosnia. De Gaulle knew Belgium well and predicted that it would ultimately disintegrate into Flemish and Walloon parts and that the latter would join France (rather than become a new state Wallonia). He considered Belgium an artificial association imposed by the British and its unity preserved by outside forces. But he did not publicly advocate the disintegration of Belgium nor did he, needless to say, ever think of changing its borders by military force.

So draw you own conclusions on what would be de Gaulle's views on Bosnia.

*
* *

De Gaulle was a great man and what once used to be called a hero in history. But his attempts to restore French national *grandeur* had elements of *manie de grandeur* and many of his ideas, plans and proposals are now obsolete – some were anachronistic even in his days. But I think that sometimes even the mistakes of an exceptional statesman can be more inspiring than the successes of small politicians.

Today's European politics are characterized by a lack of vision both for Europe's future and for its global role. This, of course, is a *cliché* but I am proud to repeat it. However, many say that this is how it should be and that European politicians are right when they are concentrating on immediate problems, on the here and now, rather than on what is remote in space and time. While I disagree, I can see that there are strong arguments for a politics free of any ideology and skeptical towards grand ideas and overambitious plans. What truly worries me is that behind contemporary European pragmatism and intelligent doubt there lies a fear that the future will inevitably bring a decrease in Europe's global relevance so it is better not to think about it. I am no less concerned that European politicians might feel it is better not to have a vision since it always demands struggle, effort, even sacrifices. We Europeans seem to have become worshipers of the easy and comfortable life.

It is sometimes admitted even by de Gaulle's opponents that one of his achievements was that he „deridiculisé“ France. Do we not need such a cure for Europe now? And I do not mean only the follies of today's leaders. After all, was not European policy towards the wars (and peaces) of Yugoslavia's disintegration in so many ways absurd and pathetic?

During the Cold War, fear of the great military power of the Soviet block was the main reason why Europeans wanted an alliance with the United States. But no such threat exists today and Europe does not need a protector anymore. Indeed, much of the world sees America as the greatest menace to peace. Europe should abandon the American-dominated NATO and free itself in general from the overwhelming influence of the United States. Both are dangerous to European security because they involve Europe directly or indirectly in conflict with many countries in the world. Further, Europe's independence from America is a necessary prerequisite for it to achieve global moral authority and influence. For as long as it is led and dominated by the only superpower with a gigantic military budget, much of the world will see European global policies as a neo-imperialist conspiracy of old imperial powers.

And imagine what de Gaulle would have to say of the career of Javier Solana. After being an utterly pro-American warmongering Secretary General of NATO, he became in 1999 Europe's High Representative for Foreign Policy and stayed in that job for a decade, maintaining Europe's tight bonds to the United States.

Perhaps a truly independent Europe could help America too, encouraging it to abandon its militarism and so-called „diplomacy backed by force“, its obsession with developing new military technologies and its unceasing strengthening and multiplication of intelligence agencies. And maybe such a Europe might tie Britain closer to itself, or assist Russia in developing democratic institutions for the Russian people would have no more reason to fear European democratic initiatives suspecting that they were a part of an American-led plot to make Russia weaker.

The world needs a free and noble Europe, aware of its former glory and greatness, proud of its culture and humanism, ready to accept risks and challenges rather than just be worried about its safety and stability. And can the problems of South-Eastern Europe, incorrectly called the Balkans, ever be truly resolved without such a Europe?

A lecture delivered at the Symposium „Stabilization and Progress in the Western Balkans“, September 17–19, 2010, University Basel, Switzerland.

Mr Драган КРСМАНОВИЋ

УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

Последњих деценија у српском друштву, па и у науци, појачан је интерес за дуго запостављану тему: процес преузимања власти комунистичке партије укључујући реторзију и репресију над политичким неистомишљеницима пред крај и непосредно након Другог светског рата.¹ Овом темом су се бавили и страни историчари. Њом се, далеко обимније, баве историчари Словеније и Хрватске који су дошли у посед потребне државне грађе одмах по укидању једнопартијске државе и потом по стварању националних држава.²

Већ на први поглед, пратећи научни апарат, приметно је да и за ауторе најрецентнијих радова није била доступна архивска грађа војноправосудних органа тога времена. Њено делимично помињање и коментарисање било је могуће само ако су поједине пресуде сачуване у породичним оставштинама или су исте одлуке (пресуде) прослеђиване другим државним органима на надлежност. Није потребно наглашавати да она за ову тему представља прворазредни извор. Изложени јавности ови извори даће утемељенију основу за квантификације, а потом и за низ других аспеката анализираних историјског питања.

У сарадњи са часописом Института за новију историју Србије *Токови историје*, покушаћемо да стручну јавност упознамо са једним од драгоцених докумената „Уписником Вишег војног суда у Београду за 1945. годину“.³

¹ Срђан Цветковић, *Између српа и чекића. Репресија у Србији 1944–1953*“, Београд, 2006; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*, Београд, 2009; Момчило Митровић „Суд части у Војводини 1945. године“, *Токови историје*, 1–2/1996, Београд, 1996, стр. 105–116; Момчило Митровић *Српска национална част пред законом 1945*; Зечевић Миодраг, Поповић П. Јован, *Документа из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из Другог светског рата*, Београд, 1996.

² Michael Portman, *Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory During and After WW II (1943–1950)*, Grin Verlag, 2007.

³ Укупно се у Војном архиву налазе уписници 157 судова са територије бивше СФРЈ.

Пре упознавања читалаца са неким особеностима ове грађе сматрамо за потребно да подсетимо у једној краћој форми како је текао развој нових војносудских органа у НОР-у.

Први документ партизанског покрета који третира организацију војноправосудних органа у току НОР-а донесен је у Фочи јануара 1942. године.⁴ Дефинитивно заокруживање система организације војних судова извршено је Уредбом о војним судовима од 24. маја 1944.⁵ Овом уредбом укинута су постојећи војни судови и судови части за официре, а установљени војни судови корпуса и корпусних војних подручја. Истовремено су проширене надлежности Вишег војног суда.⁶ Уредбом је одређено да војни судови суде „за сва дела која су уперена против ослободилачке борбе народа Југославије, против тековина и интереса те борбе“ (чл. 2 Уредбе) а посебно за ратне злочине, дела народних непријатеља и кривична дела војних лица и ратних заробљеника, при чему су третман војних лица имала и цивилна лица која су у било каквом службеном односу са војском. Дата је дефиниција ратног злочинца и народног непријатеља, а наведена су и кривична дела војних лица.⁷ Војни судови корпуса постали су стални судски органи са својим

⁴ *Зборник НОР-а, Наредба Ј. Б. Тита од 22. јануара 1942. године*, том 2 стр. 114–115, ВИИ ЈНА, 1949.

⁵ *Зборник НОР-а*, том 2, књига 13, док. 74.

⁶ До априла 1944. године ту дужност је обављао др Владимир Велебит а од тада др Јосип Хрнчевић.

⁷ Чл. 13: Ратним злочинцима, били они грађани Југославије, окупаторских или других земаља, имају се сматрати: покретачи, организатори, наредбодавци те помагачи и непосредни извршитељи масовних убијања, мучења, присилног исељавања, одвођења у логоре и на присилни рад становништва, затим паљење, уништавање и пљачкање народне и државне имовине; сви поједини поседници имања и предузећа у Југославији, окупираним и другим земљама, који су нечовечно експлоатисали радну снагу на присилни рад одведених људи, функционери терористичког апарата и терористичких наоружаних формација окупатора и домаћи у служби окупатора; они који су вршили мобилизацију нашег народа за непријатељску војску.

Члан 14: Народним непријатељима се имају сматрати сви активни: усташе, четници и припадници осталих оружаних формација у служби непријатеља и њихови организатори и помагачи; сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду као шпијуни, достављачи, курири, агитатори и слично, који су натеравали народ да окупаторима преда оружје; они који су издавали народну борбу у дослужу са окупатором; сви они који се одметну од народне власти и раде против ње; сви они који разарају народну војску или су на други начин помагали или помажу окупатору; сви они који изврше тешке случајеве убистава и пљачке или слично.

Члан 15: У кривична дела војних лица, која услед своје теже природе прелазе оквир дисциплинских преступа, убрајају се поред осталог: невршење или немарно вршење војне службе из кога извире већа штета за целину; неиспуњење наређења; пасиван отпор који иде на слабење војне силе; напуштање стражарске дужности; дезертерство из народне војске; намерно уништење борбене способности своје или другога; кварење и отуђивање војне спреме и оружја; ометање снабдевања, транспорта, пољских и осталих радова намењених за војску и народ; злоупотреба у дужности; подношење лажних извештаја;

председником и потпредседником. Суђења у другом степену практично није било јер није постојала могућност изјављивања жалби на првостепену пресуду.

Завршетак ратних операција и потреба за учвршћивањем новоуспостављене власти захтевали су и другачију организацију судова. Због тога је Привремена народна скупштина ДФЈ међу првим законима донела и два која су се односила на организацију и рад судова, и то: 24. августа 1945. Закон о уређењу и надлежности војних судова у ЈА⁸ и два дана касније Закон о уређењу народних судова.⁹

У суштини Закон је верификовао у међувремену већ устројену организацију војних судова тако да су постојали првостепени судови: војни судови дивизија, војни судови војних подручја, Војни суд поморске флоте и Војни суд за град Београд (са нешто већим овлашћењима). Ови судови су судили искључиво у првом степену и то о кривичним делима војника и подофицира из састава јединица за које су надлежни и осталих лица за кривична дела за која су надлежни војни судови по територијалној надлежности.

Према службеној евиденцији,¹⁰ укупан број оптужених лица на територији Југославије у 1945. години био је следећи:

Година	Број решених кривичних предмета	Број оптужених лица		
		Војних	Невојних	Укупно
1945.	33.884	12.884	28.558	41.402

Од наведеног броја оптужених у току 1945. на смрт је осуђено 5.484 лица, што представља око 15% укупно процесуираних и то по структури:

Година	АВЛ	Војници	ГЛ у ЈА	Заробљеници	Цивили	СВЕГА
1945.	36	559	14	11	4.864	5.484

повреда чувања војне војничке тајне; небрижљиво лечење болесника и рањеника; ширење лажне непријатељске пропаганде, разарање унутрашњег јединства и борбеног расположења међу војницима; сурово поступање са народом.

Војни судови суде војним лицима и за кривична дела као што су: лишење живота, телесне повреде, силовање, пљачка, превара, палеж итд.

Ако оваква или слична дела почине ратни заробљеници, сматраће се као дела теже природе.

⁸ Објављен у *СЛ ДФЈ*, бр. 65/45.

⁹ Објављен у *СЛ ДФЈ*, бр. 67/45.

¹⁰ Марко Калођера, *Војноправосудни органи и органи правне службе ЈНА*, Београд, 1986, стр. 230–256,

У складу са Уредбом из маја 1944. године сви судови су били у обавези да Вишем војном суду доставе пресуде лица осуђених на смрт (и губитак чина) на „одобрење“.¹¹ Сви судови нису извршили ову обавезу тако да у Уписнику Врховног војног суда недостају подаци за више од 2.000 таквих лица. Без обзира на то, око 2/3 пресуда су достављене и оне могу бити добар показатељ општег тренда казнене политике. Посебно је значајно уочити да је велики број првостепених пресуда преиначен, често и ослобађањем осуђених лица.

Уписник Врховног војног суда за 1945. годину садржи 3.844 предмета, достављена од 143 суда, са укупно 5.557 лица која су територијално распоређена по следећем:

Република	Пошиљаоци	Број судова	Број лица	% лица
Србија	54	35	1.854	33,4%
„ужа Србија“	30	18	1.198	
Војводина	17	11	452	
Косово и Метохија	7	6	204	
Хрватска	25	23	1.453	26,1%
БиХ	24	19	730	13,1%
Словенија	8	6	285	5,1%
Македонија	15	15	353	6,3%
Црна Гора	15	12	363	6,5%
Остали судови			529	9,5%
			5.557	100%

Пошиљаоци представљају судове под различитим називима (често је исти суд навођен под различитим именима) а број судова стварни број судова чије предмете је примио Виши војни суд.

Остали судови су судови јединица које су мењале локацију у току године или другостепени судови.

Међу оптуженима је 3.315 лица осуђених на смрт по различитим основама.

Уписник може представљати и извор за проучавање општег стања у друштву али и основ за регулисање личних права грађана (рехабилитацију, материјалну надокнаду или повраћај конфисковане имовине) посебно јер се у њему налазе и подаци за део судова чија архивска грађа није сачувана или су првостепене пресуде битно измењене.

¹¹ Од 13. 1. 1945. године и пресуде лицима осуђеним на казну „робије“.

Уписник је вођен у две различите књиге. Прва, приручна, вођена је од броја 1 до броја 311 (укупно 50 страна) односно за период од 1. 1. до 11. 4. 1945. године. Обрасци су били увезани, штампани латиницом, ијекавицом. Имала је изглед приручне евиденције формата 26 x 36 цм у коју су подаци уношени руком. Другу књигу представља штампани образац тврдог повеза у који су уношени подаци за осуђенике од броја 312 до 3.488 (укупно 257 страна) односно од 12. 4. до 31. 12. 1945. године. И она је била штампана латиницом, ијекавицом.

Образац уписника има следеће рубрике:

- редни број
- датум примитка
- првостепени суд, дан и број пресуде
- презиме, име и подаци пресуђеног
- за које дело је суђен
- дан решења II степена
- како је решено
- примедба

Књиге су у добром стању а рукопис којим су подаци уношени био је често тежак за читање, мешана су писма, а кориштене су и потпуно нестандардне скраћенице.

У уписник је унето 711 пресуда који је изрекао Војни суд за град Београд, односно пресуде за 709 лица јер су два лица унета двапут.

Преглед пресуда Војног суда за град Београд према занимању осуђених лица

Занимање	Број	% од укупног броја
Интелектуалци, чиновници и индустријалци	165	23,3%
Студенти и ђаци	61	8,6 %
Официри БЈВ, подофицири, жандарми и полиц. чиновници	77	10,9%
Домаћице	35	4,9 %
Радници	237	33,4 %
Земљорадници	39	5,5 %
Борци и старешине НОВЈ	71	10 %
Пензионери	3	0,4 %
Заробљеници	1	0,1%
Без наведеног занимања	20	2,9 %
УКУПНО	709	

Процентуално највише осуђеника је било међу радницима (33,4%). Међутим, структура осуђеника указује да је тежиште репресије било на интелектуалцима, чиновницима и официрима БЈВ којих је укупно било више него радника мада су чинили далеко мањи део становништва. Број припадника НОВЈ је релативно мали у односу на њихов број а и у структури казни кажњавани су далеко блаже.

Преглед пресуда Војног суда за град Београд према врсти кривице осуђених лица

Кривица	Број	% од укупног броја	НАПОМЕНА
Тачка 13 Уредбе	42	5,9 %	
Тачка 13 и 14	151	21,3 %	
Тачка 14 Уредбе	250	35,4 %	
Тачка 14 и 15 Уредбе	31	4,5%	
Тачка 15 Уредбе	180	25,4%	
Чл. 1 Закона	4	0,6%	
Чл. 3 Закона	16	2,3%	
Чл. 4 Закона	2	0,3%	
Одлука АСНОС-а	12	1,7%	
Без назначене кривице и остало	21	3%	Шверц, дисциплински прекршаји
УКУПНО	709		

Преглед пресуда у 1. степену Војног суда за град Београд

Казне у 1. степену	Број	% од укупног броја	НАПОМЕНА
Смртна казна	169	23,8 %	
Преко 10 година робије	52	7,3 %	
2–10 година робије	240	33,9 %	
До 2 године затвора	246	34,7 %	Укључујући дисциплинске казне и условне казне
Ослобођени	2	0,3%	
УКУПНО	709		

**Преглед поступка Вишег војног суда према пресудама
Војног суда за град Београд у 1. степену**

Одлучено у 2. степену	Број	% од укупног броја
Потврђена	317	44,7%
Након увида и одобрења враћена	66	9,3 %
Преиначена	214	30,2 %
Ослобођено	51	7,2 %
Враћено на нови поступак	50	7,0 %
Упућено суду части	3	0,4 %
Без пресуде и остало	8	1,2 %
УКУПНО	709	

Рад првостепених судова није био задовољавајући тако да је скоро половина (46%) пресуда преиначена, враћена на нови поступак или су лица ослобођена одговорности, чак и у случајевима када им је у првом степену изречена смртна казна.

Код преиначених пресуда око 80% казни је ублажено а само 20% поштрено.

**Преглед пресуда Војног суда за град Београд према врсти коначне
казне након поступка пред Вишим војним судом**

Казне у 2. степену – коначне	Број	% од укупног броја	НАПОМЕНА
Смртна казна	97	13,7 %	
Преко 10 година робије	56	7,9 %	од 11 година до доживотне
10 година робије	48	6,8 %	
5 до 9 година	117	16,5 %	
2 до 4 године	77	10,9 %	
12–23 месеца	59	8,3 %	
До 1 године	95	13,4 %	
До 1 месеца	22	3,1 %	
Остале казне	37	5,2 %	условне казне, присилни рад без лишавања слободе, дисциплински, кажњеничка јединица
Ослобођени	51	7,2 %	
Враћено на поновни поступак	50	7,0 %	
УКУПНО	709		

Коначне пресуде које су последица потврде, преиначења и ослобађања указују да је критеријум Вишег војног суда био знатно објективнији (блажи) него приликом суђења у првом степену. Процент осуда на смрт је смањен са 23,8% на 13,7% а казнама до две године кажњено је 30% осуђених, што указује да је ниво репресивности био нешто нижи него што је било уобичајено.

Без обзира на то што је 1945. године изречено далеко више смртних казни него у периоду пре Другог светског рата, подаци до којих се може доћи увидом у пресуде Војног суда за град Београд а које су преузете из Уписника Вишег војног суда показују да тежиште репресије у периоду при крају и непосредно након завршетка Другог светског рата није било на судској репресији.

Истовремено се може уочити и да је Виши војни суд био значајан коректив рада првостепеног суда јер је, и поред чињенице да инструмент жалбе није био предвиђен, скоро половина пресуда преиначена у односу на првостепену пресуду.

Како смо навели, главни токови репресије одвијали су се ван судског поступка и они су били предмет посебног проучавања историчара чије радове смо поменули на почетку. Објављивањем ове грађе, сада ћемо приближити стручним круговима онај сегмент који им је недостајао да сагледају целину далеко прецизније него што су могли у одсуству увида у материјале суда.

Подаци који су дати у оригиналном Уписнику морали су бити прилагођени и редуковани да би могли бити приказани на ограниченом простору у часопису. Због тога је неопходно дати неке напомене које би могле помоћи у правилном тумачењу података:

1. Све казне, осим дисциплинских, пратила је мера конфискације имовине. Када у другостепеном поступку то није био случај, посебно је напоменуто.

2. Све казне, осим дисциплинских, пратила је и мера губитка грађанске или војничке части.

3. Казне „лишавања слободе са присилним радом“ и „тешког присилног рада“ подразумевале су и лишавање слободе мада је тај део пресуда изостављан.

4. У занимањима осуђеника често је избацивана одредница „бивши“ која је честа у оригиналном Уписнику (бивши полицајски чиновник и сл.)

Redni Broj	Datum Prijema i Broj presude	Mesto i strez	Ime i prezime	Zanimanje	Krivica	Rešenje prvost.	Datum prvost. rešenja i datum ispisa	Rešenje i Primedbe
1	03.01.1945 379/44	Београд	Ђорђе Мајор	ортопедиста	немачки шпијун, агент Гестапоа	казна смрти стрељањем	28.12.1944 03.01.1945	Потврђено
2	03.01.1945 382/44	Београд	Александар Филиповић	жандармеријски саобраћајцац	добровољно ступио у СДС, Недићевац	казна смрти стрељањем	01.01.1945 03.01.1945	Потврђено
3	03.01.1945 374/44	Кршко	Јосип Целер	железнички чиновник	немачки шпијун и детуцијант	казна смрти стрељањем	01.01.1945 03.01.1945	Потврђено
4	03.01.1945 386/44	Београд	Никола Обрадовић	бивши капетан СДС	народни непријатељ (у служби окупатора)	казна смрти стрељањем	01.01.1945 03.01.1945	Потврђено
5	03.01.1945 388/44	Београд	Петар Ролман	баштован	добровољцац дивизије „Принц Еуген“ итд.	казна смрти стрељањем	01.01.1945 03.01.1945	Пресуда поништена, Ослобађа се
6	03.01.1945 348/44	Београд	Станоје Протић	помоћник комесара	потписник апела против НОБ	казна смрти стрељањем	02.01.1945 03.01.1945	Потврђено
7	03.01.1945 304/44	Београд	Стеван Поповић	адвокат	четнички иследник, поверљива личност Драже Михаиловића	казна смрти стрељањем	02.01.1945 03.01.1945	Потврђена
8	03.01.1945 711/44	Београд	Јован Лађевац	болничар Војне болнице	Крађа државне својине	Казна смрти стрељањем	30.12.1945 03.01.1945	Потврђена Саосуђен Чучковић Михаило
9	04.01.1945 364/44	Београд	Алекса Радовановић	возач	агент полиције	казна смрти стрељањем	02.01.1945 04.01.1945	Потврђено
10	04.01.1945 370/44	Београд	Војислав Искреновић	зидар	Дезертер и уцељивач	Казна смрти стрељањем	03.01.1945 04.01.1945	Потврђено
11	04.01.1945 354/44	Београд	Василије др Станковић	адвокат	Народни непријатељ (организатор Д. Михаиловића)	казна смрти стрељањем	02.01.1945 04.01.1945	Потврђено
15	06.01.1945 25/45	Београд	Бранко Мартиновић	полицијски агент	Полицијски агент	казна смрти стрељањем	04.01.1945 06.01.1945	Потврђено
16	06.01.1945 303/44	Београд	Миленко Радосављевић	бивши професор	народни непријатељ (Дражин тумач на енглеском језику)	Казна смрти стрељањем	04.01.1945 09.01.1945	Преиначена пресуда 6 месеци принудног рада

17	06.01.1945 390/44	Мартини	Душан Лајхнер	полициски агент	Полицијски агент (мучно припад. НОП)	Казна смрти стрељањем	04.01.1945 06.01.1945	Потврђено
18	06.01.1945 380/44	Загреб	Исидор Беровић	келнер	усташки обавештајцац	казна смрти стрељањем	03.01.1945 30.01.1945	Преиначено, ослобађа се оптужбе
19	06.01.1945 313/44		Ђорђе Арсенијевић	кафеџија	Припадник италијанске милиције	казна смрти стрељањем	04.01.1945 06.01.1945	потврђено, преиначен диспозитив-
20	09.01.1945 18/45		Драгослав Димовић	пешадијски капетан	дештерство, издајништво и злочини	казна смрти стрељањем	05.01.1945 29.03.1945	потврђено - На допуну Примили поново спис 21.03.
21	09.01.1945 22/44	Београд	Радован Кусовац	потпуковник	недифеац, командант СДС за Београд итд.	казна смрти стрељањем	05.01.1945 09.01.1945	потврђено-
22	10.01.1945 24/45	Београд	Павле Марковић	бивши потпуковник	издајник и шпијун у служби за окупатора	казна смрти стрељањем	05.01.1945 10.01.1945	потврђено у погледу казне, дела оптужбе се ослобађа
23	10.01.1945 76/45	Земун	Јелена Микулу рођ. Андова	пословођа	рад за Гестапо и црна берза	казна смрти стрељањем	09.01.1945 10.01.1945	преиначено на 3 године робије
23	10.01.1945 76/45	Дервента	Драгутин Микулу	механичар	рад за Гестапо и црна берза	казна смрти стрељањем	09.01.1945 10.01.1945	преиначено у погледу казне на 3 године
24	10.01.1945 29/45	Јаг....	Живота-Жижа Радовановић	бивши железнички ресторатер	обавештајцац окупатора	казна смрти стрељањем	06.01.1945 10.01.1945	потврђено
25	10.01.1945 26/45	Марибор	Ирена Пеликан	књижар	продавац немачке литературе	казна смрти стрељањем	05.01.1945 10.01.1945	потврђено
26	10.01.1945 51/45	Баку	Лео Паладин	чиновник капетаније	усташа и сарадња са окупатором	казна смрти стрељањем	06.01.1945 10.01.1945	потврђено-
27	10.01.1945 375/44	Крагујевац	Миодраг Магић	пензионер	издајник и денунцијант подручних чиновника	казна смрти стрељањем	09.01.1945 24.01.1945	преиначена на казну робије у трајању од 2 године
28	10.01.1945 367/44	Београд	Душан А. Милић	наредник СДС	у служби Нелића, па Д. Михаиловића, као кољач	казна смрти стрељањем	02.01.1945 24.01.1945	преиначена на казну робије у трајању од 2 године

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

29	12.01.1945 80/45	Београд	Момчило Спасојевић	шофер	непријатељ, шофер немачки војни	казна смрти стрељањем	09.01.1945 13.01.1945	ослобођен од оптужби-
30	12.01.1945 83/45	Београд	Ђорђе Ристић	шофер	шофер у немачкој војсци и денуцијанг Гестапоа	казна смрти стрељањем	09.01.1945 18.01.1945	поништена и предмет враћен суду, пресуда од 17.01.1945. на казну смрти стрељањем потврђена
31	12.01.1945 73/45	Обреновац	Милош Томашевић	полицјиски агент	у служби Недића, агент У.Г.Б. Полиције итд.	казна смрти стрељањем	09.01.1945 13.01.1945	потврђено-
32	12.01.1945 70/45	Ниш	Драгољуб Спалајковић	свршени магуранг	активен члан Љотићевих „Белих орлова“, издајник итд.	казна смрти стрељањем	09.01.1945 13.01.1945	преиначена пресуда, 5 година робије
33	12.01.1945 28/45	Прњавор	Цветко Поповић	в.д.начелник министарства просв.	активни сарадник Љотићевог „Збора“, и др.	казна смрти стрељањем	10.01.1945 23.01.1945	оптужени се ослобађа од оптужбе-
34	12.01.1945 50/45	Београд	Живојин Душић	шофер	у одреду Д. Михаиловића, убијао партизане итд.	казна смрти стрељањем	06.01.1945 13.01.1945	потврђено (нови разлози)
38	16.01.1945 81/45	Београд	Милан Вуловић	полицјиски агент	као агент у Управи града Београд	казна смрти стрељањем	13.01.1945 23.01.1945	оптужени се ослобађа од оптужбе-
39	17.01.1945 149/45	Београд	Милица др. Михаиловић	зубни лекар	говорила против народа и вређала друга Тита	казна смрти стрељањем	16.01.1945 18.01.1945	пресуда поништена, војно-судском поступку нема места-
47	23.01.1945 132/45	Срп. Итебеј	Миомир Илић	општински чиновник	као добављач Недићеве војске помагач	казна смрти стрељањем	20.01.1945 23.01.1945	преиначена пресуда на 5 година
48	26.01.1945 184/45	Београд	Иван Ибер	надзорник гробља	шпијун немачки и члан „Културбунд“,	казна смрти стрељањем	22.01.1945 16.02.1945	преиначено у 2 године - за допуно 30.01.1945.
51	29.01.1945 128/45	Београд	Радомир Чарапић	полицјиски писар	помоћник шефа логора на Бањици	казна смрти стрељањем	26.01.1945 02.01.1945	потврђено
52	30.01.1945 391/44	Јасеновац	Јосип-Јозо Матијашевић		народни непријатељ и ратни злочинац (усташа, пљачкаш)	казна смрти стрељањем	22.01.1945 27.02.1945	преиначено: казна робије од 5 година, губитак војне части

53	30.01.1945 330/44	Београд	Драгољуб Радовановић	зидарски радник	сарадник четничког одрета Пожаревац	казна смрти стрељањем	27.01.1945 31.01.1945	потврђено, без конфискација имовине
56	01.02.1945 230/45	Београд	Димитрије Нешковић	бивши кафеџија	достављач, учељивач, омаловажавао народну власт	казна смрти стрељањем	29.01.1945 03.02.1945	потврђена
57	02.02.1945 226/45	Београд	Радисав Николић	шофер	извршио као целат вешање и ошишао две жене као љотићевац	казна робије од 10 година	30.01.1945 03.02.1945	потврђено-
58	03.02.1945 127/45	Београд	Драгољуб Милојковић	инжињер министарства привреде	денуцијација	казна смрти стрељањем	01.02.1945 12.02.1945	Преиначено: 10 година
59	04.02.1945 206/45	село Перна	Петар Ковачевић	радник	дезертерство, пљачка, и злоупотребе	казна смрти стрељањем	27.01.1945 11.02.1945	потврђена
62	05.02.1945 68/45	Београд	Димитрије Јовчић	полициски комесар УГБ		3 године робије	09.01.1945 06.02.1945	Пресуда поништена, окривљени се ослобађа
63	06.02.1945 271/45	Београд	Ђорђе Пајевић	бравар	избегавање војне обавезе	казна робије од 5 година	03.02.1945 08.02.1945	Потврђено
64	06.02.1945	Београд	Александар Ђорђевић	инжињер архитекта	рад у Недићевом државном апарату	казна смрти стрељањем	02.02.1945 13.02.1945	Преиначено: 6 месеци присилног рада
65	07.02.1945 278/45	Београд	Франа Бебар	милиционар 2. рејона	због напуштања стражарског места и крађе (цигарете)	казна смрти стрељањем	02.02.1945 11.02.1945	Преиначено у 1 годину присилног рада условно - Упутити у борбену јединицу
65	07.02.1945 278/45	Тетово	Илија Ваневић	милиционар (пиљар)	због прикривања претходног дела	3 године тешког присилног рада	02.02.1945 11.02.1945	Преиначено у 1 годину присилног рада условно
74	09.02.1945 129&45	Београд	Душан Илић	обућар	Због денуцијације итд.	казна смрти стрељањем	05.02.1945 18.02.1945	потврђено-
78	12.02.1945 372/45	Београд	Александар Лазаревић	металостругар- ски радник	дезертерство са положаја	казна смрти стрељањем	10.02.1945 19.02.1945	Преиначено: 2 године тешког присилног рада (издржати после демобилизације)-

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

79	12.02.1945 294/45	Београд	Војислав Павловић	чиновник народне банке	Због потписа на декларацију и шпијунске службе	казна смрти стрељањем	10.02.1945 15.02.1945	Потврђено (делимично ослобођен од оптужбе)-
80	13.02.1945 305/45	Бихаћ	Урош Адамовић	писарски чиновник	због службе немачком окупатору као тумач	осуђен на 5 година робије	09.02.1945 15.02.1945	Потврђено, 03.04.1945. одбацује се молба
84	15.02.1945 353/45	Београд	Даринка Нонвалдбер		због денуцијације и неморалног живота	казна смрти стрељањем	12.02.1945 16.02.1945	Пресуде укинуте и враћене на поновно одлучивање-
84	15.02.1945 353/45	Београд	Христина Гавриловић	борац 23. дивизије	због денуцијације и неморалног живота	казна смрти стрељањем	12.02.1945 16.02.1945	Пресуде укинуте и враћене на поновно одлучивање-
87	17.02.1945 343/45	Београд	Милоје Љубинковић	полицјски агент	пљачка, служба код Недића итд.	осуђен на 1 годину робије	16.02.1945 25.02.1945	потврђено стим да се конфискација имовине не врши-
88	18.02.1945 77/45	Београд	Сканија Шарић	домаћица		1 година присилног рада	09.01.1945 18.02.1945	преиначено на 2 месеца присилног рада-
89	18.02.1945 208/44	Славонски Брод	Емил Патаковић	пристав од. за индустрију		присилни рад од 5 месеци	03.01.1945 18.02.1945	преиначено: осуђен на 2 месеца присилног рада
92	20.02.1945 180/45	Ћићево	Радомир Б. Поповић	пешадијски поручник БВ	сарађивање са Гестапоом, гањање борца НОП-а	казна смрти стрељањем	10.02.1945 08.03.1945	преиначено: казна 2 године робије и 5 година губитка грађанске части
93	21.02.1945 137/45	Барани	Велимир Букумира	студент технике	шпијун, провокатор и денуцијант	казна смрти стрељањем	14.02.1945 23.02.1945	потврђено - Представка председништву АВНОЈ-а.
131	26.02.1945 429/45	Пољаница	Мирко Лазивић	жандармеријски наредник	стражар у логору на Бањници стрељао	казну смрти стрељањем	22.02.1945 27.02.1945	потврђено-
135	27.02.1945 389/45	Београд	Живојин Лазаревић	радник	радио у организацији ТОТ	годину дана робије	23.02.1945 06.03.1945	потврђено-
146	01.03.1945 427/45		Сретен Петровић	чиновник народне банке	омогућио хватање Вукашина Антића	једна година робије	24.02.1945 06.03.1945	преиначено: ослобођен од оптужбе-

147	01.03.1945 350/45	Београд	Спасоје Хинић	жандармеријски наредник	терорисане селјака, денунциација итд.	10 година робије	26.02.1945 06.03.1945	потврђено-
149	02.03.1945 428/45		Добривоје Б. Маринковић	стражар УГБ	био стражар у логору на Бањици	казну смрти стрељањем	26.02.1945 06.03.1945	преиначено: 5 година робије и 10 година губитка части
152	03.03.1945 423/45	Крагујевац	Драгољуб Стојановић	пуковник у пензији	ратни злочинац и народни непријатељ	казну смрти стрељањем	02.03.1945 19.05.1945	потврђено-
153	05.03.1945 380/45	Београд	Стеван Поповић	бивши новинар	због веза са Гестапоом и плачкања народа	казну смрти стрељањем	27.02.1945 06.03.1945	преиначено: 10 година робије, не уважава се жалба, опет се потврђује пресуда
154	05.03.1945 541/45	Београд	Милан Ђокић	полициски агент	полицајац и друго у УГБ	5 година робије	01.03.1945 06.03.1945	потврђено-
155	05.03.1945 497/45	Београд	Даница Поповић	чиновник полиције	због блуда са непријатељским војницима	3 године робије	24.02.1945 06.03.1945	преиначено: 1 година тешког присилног рада
156	05.03.1945 542/45	Босански ...?	Станко Писаревић	ђак	усташки добровољац стрељао руске заробљенике	казну смрти стрељањем	02.03.1945 06.03.1945	потврђено-
159	06.03.1945 301/45		Војислав Срњић	шеф агенције Панчево	злоупотреба службе за приватне потребе	6 месеци присилног рада	24.02.1945 06.03.1945	пресуда поништена, стим да се предмет поново расправи
159	06.03.1945 301/45	Београд	Милован С. Живановић	чиновник реч. пловидбе	злоупотреба службе за приватне потребе	6 месеци присилног рада	24.02.1945 06.03.1945	пресуда поништена, стим да се предмет поново расправи
160	08.03.1945 503/45	Београд	Драгољуб Антоновић	шеф Општине Београд	агитатор и помагач непријатеља	4 године робије	06.03.1945 18.03.1945	пресуда укинута стим да се уступу суду народне части
161	08.03.1945 341/45	Београд	Добросав Леовац	шеф одсека општине града Београда	помагао немачкој војној сили итд.	4 године робије	27.02.1945 18.03.1945	пресуда укинута, списи суду народне части
162	08.03.1945 449/45	Београд	Вида Радак	домаћица	шпијунирала, и радила против НОВ и НОП	5 година робије	07.03.1945 13.03.1945	потврђено-

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

163	08.03.1945 398/45		Валеријан Калићин	бивши руски царски официр	добровољно ступио у РДК, терорисао итд.	казна смрти стрељањем	03.03.1945 13.03.1945	потврђено-
164	08.03.1945 544/45	Доње Ливадице	Живота Обрадовић	борац б. дивизије	дезертер, лажно се представљао	казна смрти стрељањем	03.03.1945 14.03.1945	пресуда укинута упутити са предметом његовој јединици
165	08.03.1945 415/45	Београд	Душан Костир	кафеџија	народни непријатељ	10 година робије	26.02.1945 21.03.1945	потврђено- 19.03. предмет на допуну, предмет враћен
167	08.03.1945 503/45	Београд	Драгољуб Р. Петровић	директор у Београду	сарадња и пропаганда за Немце	5 година робије	02.03.1945 18.03.1945	пресуда укинута, да се списи упуте суду народне части
169	10.03.1945 455/45	Београд	Ана Швинг- Бошковић		била у Културбунду и као таква шпијала	4 године робије	01.03.1945 13.03.1945	Казна преиначена Бошковић Михаил на 1 годину робије Бошковић Ана 2 године
170	10.03.1945 400/45	Београд	Љубиша Станковић		учествовао као љотићевац у борбама против партизана	3 године робије и то после демо- биланизације	27.02.1945 13.03.1945	преиначено: 3 године присилног рада-
171	10.03.1945 297/45	Београд	Ралета Михаиловић		учествовао у борбама против партизана и четничка пропаганда	5 година робије	02.03.1945 17.03.1945	Ослобођен од оптузбе
172	10.03.1945 370/45	Српски Крстур	Рајко Рамош		шпијао, хапсено и млатио људе	5 година робије	05.03.1945 18.03.1945	потврђено
173	10.03.1945 550/45		Милорад Костић	курир 4. Крај. бригаде	што се крио и десертирао	3 године робије	02.03.1945 13.03.1945	потврђена
174	10.03.1945 293/45	Трбиње	Светозар Спаначевић		био у влади Неђића и показао се као ратни злочинац	казна смрти стрељањем	02.02.1945	-
175	10.03.1945 501/45	Београд	Андра Полети	судија	члан преког суда код Драже Михаиловића многе осудио на смрт	казна смрти стрељањем	07.03.1945 18.03.1945	потврђено (без конфискације имовине)

176	12. 03. 1945	Милорад Младеновић					лишење слободе у трајању од 3 године	12. 03. 1945 24. 03. 1945	Војни суд Команде града Београда уступио због евентуалне обнове поступка
177	13. 03. 1945 476/45	Мирослав Бјелић	Београд	крчмар	као провокатор		3 године робије	01. 03. 1945 15. 03. 1945	потврђено са изменом диспозиција
178	13. 03. 1945 545/45	Милош Бандић	Београд	наставник	због службе у СДС		4 године робије	08. 03. 1945 14. 03. 1945	ослобођен од оптужбе-
179	13. 03. 1945 104/44	Милутин Кусавац					1 година присилног рада	15. 03. 1945	Враћа се спис. Примилли молбу
195	21. 03. 1945 493/45	Живојин С. Јовановић	Београд	полицијски агент	полицијски агент у УГБ		казна смрти стрељањем	14. 03. 1945 29. 03. 1945	потврђено
196	22. 03. 1945 596,597 и 629/45	Милодраг Арежанин	Београд	типограф	због разбојништва, дезертерства итд.		казна смрти стрељањем	17. 03. 1945 29. 03. 1945	потврђено-
201	24. 03. 1945 35/45	Јосип Кулунчић	Београд	позоришни редитељ	због помагања окупатору на културно-пропагандном пољу		3 године тешког принудног рада	25. 03. 1945	Пресуда се поништава, да се одмах пусти на слободу. Извештај врховном команданту. Наређење маршала примилли 24. 03. 45.
207	26. 03. 1945 615/45	Тадја Лазаревић	Београд	келнер			казна робије од 2 године	19. 03. 1945 29. 03. 1945	потврђено-
215	29. 03. 1945 632/45	Душан Бракус	Београд	машински инжењер	сарадња са нем. војном силом и продаја оружја непријатељу		10 година робије, губитак грађанске части заувек	24. 03. 1945 05. 04. 1945	потврђено- 04. 04. 1945. Молба Стевана Бракуса и Мире Рекнипер за поништење пресуде
215	29. 03. 1945 632/45	Владимир Рекнипер	Београд	машински инжењер	сарадња са нем. војном силом и продаја оружја непријатељу		10 година робије, губитак грађанске части заувек	24. 03. 1945 05. 04. 1945	Потврђено - 04. 04. 1945. Молба Стевана Бракуса и Мире Рекнипер за поништење пресуде

216	29.03.1945 356/45	Кусалак	Обрад Ј. Јањатовић	индустријалац, циглар	чланство у преком суду ДМ	1 година робије и кон- фискацију две циглане	23.03.1945 07.04.1945	преиначена: казна робије у трајању од 3 године, конфискација две циглане
217	29.03.1945 346/45	Смедерево	Милан Ердељановић	железнички чиновник	као народни непријатељ, иследник код окупатора	5 година робије и гу- битак грађан- ске части	26.03.1945 03.04.1945	преиначено: 3 године присилног рада и 5 година губитка грађанске части
218	29.03.1945 390/45	Марибор	Славок Чучек	рачуновођа	помоћник рачуновође код окупатора	1,5 месец при- силног рада	07.03.1945 04.04.1945	преиначено: казна 1,5 месеци присилног рада
219	29.03.1945 388/45	Београд	Живојин Миловановић	чиновник	народни непријатељ	6 година ро- бије, губитак грађанске части и кон- фискацију имовине	23.03.1945 05.04.1945	потврђена - 27.09.1945. Војно тужилаштво у ЈА улаже захтев за зашти- ту законитости. 03.10. 1945. Уважен захтев за заштиту законитости. Пресуда се укида
219	29.03.1945 383	Ђурија	Димитрије Бајић	директор поштанске штедионице	злочин против српске националне части ?	4 месеца присилног рада, и губи- так службе	23.03.1945 05.04.1945	пресуда се поништава и пресуђује се казна присилног рада од 4 месеца
219	29.03.1945 386/45	Београд	Ранко Ранковић	земљорадник	народни непријатељ	5 година робије и нов- чану казну	23.03.1945 05.04.1945	предмет се враћа пред суд да се саслушају све- доци и да нови претрес-
219	29.03.1945 387/45		Лазар Плећевић	чиновник	народни непријатељ	1 година рада условно	23.03.1945 05.04.1945	потврђена
219	29.03.1945 387/45	Београд	Радоница Старчевић	трговац	народни злочинац	казна смрти стрељањем.	23.03.1945 05.04.1945	преиначено: 10 година робије
235	30.03.1945 37/44	Београд	Душан Курик	бравар	1 година робије конфи- скац. у угљу, масти...		02.12.1944 03.04.1945	Одбија се молба- Молба жене Видосаве од 25.03.1945. види С 17 195/45

236	30.03.1945 17/45	Горичана	Ангелија Влаховић	кафеџица			1 година присилног рада	06.03.1945 05.04.1945	Молба одбачена
237	30.03.1945 333/44	Власотинце	Влада Илић	индустијалац			10 година робље	26.03.1945 05.04.1945	потврђено-
238	02.04.1945 311/44	Београд	Милутин - Мића Димитријевић	новинар, уредник ППТ			8 г. робље, губитак гра- ђанске части и конфиска- цију имовине	26.03.1945 05.04.1945	потврђено-
243	03.04.1945 672/45	Радиште	Милан - Лала Кобиљски		народни непријатељ		казна смрти стрељањем	30.03.1945 05.04.1945	потврђено-
244	03.04.1945 337/45	Ловаца	Светозик Јовановић		непријатељ НОВ		5 година робље	22.03.1945 05.04.1945	потврђено-
245	03.04.1945 686/45	Вилпово	Александар Јановски		народни непријатељ		казна смрти стрељањем	28.04.1945 05.04.1945	потврђено-
249	04.05.1945 483/45	Београд	Ђорђе Драгаш	кобасичар	народни непријатељ		1 година робље	31.03.1945 05.04.1945	потврђено-
250	04.04.1945 707/44	Београд	Божидар Атанацковић	заменик к-данта милиције			5 година тешког при- силног рада	05.01.1945 10.04.1945	преиначено: 2 године присилног рада условно
258	05.04.1945 674/45	Београд	Александар Козицки	радник	непријатељ по члану 14.		казна смрти стрељањем	28.03.1945 17.04.1945	преиначено: 5 година робље
259	05.04.1945 718/45	Београд	Петар Качавенда	шофер	по члану 13. и 14.		казна смрти стрељањем	04.04.1945 17.04.1945	потврђено-
260	05.04.1945 27/44	Београд	Милован Буквић	кафеџија	због дела из члана 13.		3 месеца при- силног рада и 10.000 динара	02.12.1944 10.04.1945	молба отпуженог се одбацује као неоснована
264	07.04.1945 687/45	Трпањ	Милан Јегтић	народник БЈВ	по члану 13. и 14. УВШ		казна смрти стрељањем	28.03.1945 15.04.1945	потврђено
265	07.04.1945 698/45	Тузла	Ђуро Елеп	аутомеханичар	као народни непријатељ		7 година робље	02.04.1945 10.04.1945	потврђено-

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

266	07.04.1945 688/45	Земун	Милан Рупујић			ради злочина и издаје	казна смрти стрелјањем	28.03.1945 05.05.1945	преиначено: 10 година робље
267	07.04.1945 599/45		Ђорђе Курторга	приватни намештеник			принудни рад од 2 године	04.04.1945 01.05.1945	потврђено
267	07.04.1945 599/45		Марија Крухов	пословођа			7 година ро- бије, губитак	04.04.1945 01.05.1945	преиначено: 3 године робље
268	07.04.1945 535/45	Јадовна	Војислав Минић	пукovníк, инвалид		због увреде	1 месец при- силног рада и губитак пензије	17.03.1945 09.04.1945	Ослобођен од оптужбе
273	09.04.1945 150/45	Београд	Марија Ковач	чиновница		интимни односи са немачким официрима у немачком радију	1 година принудног рада	03.04.1945 27.04.1945	укинута оптужница, ослобађа се
275	09.04.1945 34/45	Београд	Срба Тодоровић	адвокат		у служби полиције примао новац за интервенције	2 године присилног рада,	06.01.1945 16.04.1945	Молба Катарине Тодоровић се одбија
276	09.04.1945 184/44	Тузла	Војислав Катанић	беспосличар		због обмањивања власти (лична корист)	2 године тешког при- силног рада,	20.02.1944 10.04.1945	преиначено: ослобођен од оптужбе
277	09.04.1945 154/45	Београд	Душан Стојановић	бравар		пришио чин и знак заставника	2 године при- силног рада	20.01.1945 16.04.1945	преиначено: 3 месеца присилног рада
280	10.04.1945 65/45		Милорад Ћ. Петровић	машинovoђа ложioniце		проузроковач железничке несреће	2 године при- силног рада	09.01.1945 27.04.1945	казна преиначена: 2 годи- не условно на 2 године-
280	10.04.1945 65/45		Милутин Ц. Виденовић	заменик ложача		проузроковач железничке несреће	11 месеци при- силног рада	09.01.1945 27.04.1945	преиначено: 11 месеци условно на 11 месеци-
280	10.04.1945 65/45		Богољуб М. Младеновић	саобраћајни чиновник		проузроковач железничке несреће	3 месеца при- силног рада	09.01.1945	-
281	10.04.1945 311/45	Рача	Бождар Живановић	бивши чиновник		народни непријатељ	1 година робље	04.04.1945 17.04.1945	преиначено: ослобођен од оптужбе
282	10.04.1945 347/45	Земун	Ђуро Тетрев	кад. капетан		народни непријатељ	6 година робље	09.04.1945 16.04.1945	потврђено
283	10.04.1945 226/45	Лисце	Радисав Николић	шофер		народни непријатељ	на смрт	05.04.1945 17.04.1945	потврђено-

313	Смедеревска Паланка	Милорад Дамјановић	шофер на служби код 1. аутопука ЈА	самоволно напуштање јединице и лажно представљање	3 године ро- бије, 5 годи- на губитка часних права	10.04.1945	потврђено-
314	Врање	Душан Стошић	кочијаш	убиство са предумишљајем и покушај убиства	казна смрти стрељањем	06.04.1945 17.04.1945	преиначено: 5 година тешког присилног рада
315	Брежице Словенија	Данко Белас	трговачки помоћник	у оружаним формаци- јама непријатеља	казна смрти стрељањем	10.04.1945 16.04.1945	преиначено: 15 година робије
345	Вишњица	Петар Јовановић	кафеџија	народни непријатељ	5 година ро- бије, губитак	11.04.1945 16.04.1945	потврђено
345	Сланци	Ерислав Атанацковић	кафеџија	народни непријатељ	2 месеца при- силног рада	11.04.1945 16.04.1945	преиначена: 1 година присилног рада
360	Обреновац	Радмилко Недељковић	шофер 1. чете 5. аутобатаљона	дезертерство, крађа	2,5 године робије	11.04.1945 22.04.1945	потврђено
360	Ба...?	Милан Ступић	ложач	крађа	6 месеци присилног рада условно	11.04.1945 22.04.1945	потврђено
361	Кошутинићи	Радован Милосављевић	келнер	дезертерство и крађа	4 године робије	11.04.1945 22.04.1945	потврђено-
362	Колашин	Ђорђе Лазаревић	инспектор министарства пољопривреде	члан 13. и 14. Уредбе	казна смрти стрељањем	02.04.1945 16.04.1945	потврђена
363	Кореница	Јелица Пејчић	домаћица	члан „Културбунда“, није пријавила непријатељ. имовину	3 године робије	21.04.1945	пресуда поништена, до- нета нова пресуда да се П.Ј. ослобађа пресуде-
367	Вишњица	Ђорђе Димитријевић	кафеџија	по члану 14. Уредбе	1 година робије	11.04.1945 23.04.1945	преиначена: 1 година присилног рада
368	Београд	Тодор Јулић	војни музичар	по члану 14. Уредбе	1 година робије	14.04.1945 22.04.1945	преиначено: упућивање у кажњеничку јединицу
370	Лесковац	Милорад Хаши-Костић		бекство из логора и прав. лажне исправе	6 година робије	11.04.1945 22.04.1945	потврђено

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

371	19.04.1945 872/45	Искител	Магеа Дилел	ратни заробљеник 4. батаљона	тјелесна повреда	смрт стрељањем	18.04.1945 11.05.1945	поништен: присиљан рад до упућивања у Италију
372	19.04.1945 828/45	Београд	Драгољуб Лазич	апотекар	помагање четника и прављење летака против нове власти	8 година робије	12.04.1945 22.04.1945	потврђено
373	20.04.1945 833/45	Београд	Јан Чолак	месар	службо окупатору, да пљачка од народа	5 година робије	16.04.1945 21.04.1945	потврђено
374	21.04.1945 378/45	Београд	Рудолф Ертл	редитељ народног позоришта	у „Културбунду“ и непријатељској пропаганди	3 године тешког при- сиљног рада	02.03.1945 22.08.1945	ослобођен од оптужбе- 27.04. тражено на допу- ну првостепеном суду
375	22.04.1945 665/45	Београд	Драгица Маринковић	домаћица	народни непријатељ по члану 13. и 14. Уредбе	5 година тешког при- сиљног рада	19.04.1945 05.05.1945	потврђено
375	22.04.1945 665/45	Београд	Слободан Маринковић	гостионичар	народни непријатељ, по члану 13. и 14. Уредбе	смрт стрељањем	19.04.1945 05.05.1945	потврђено
393	25.04.1945 217/45	Београд	Иван Белчић	инжењер	сарадња са окупатором, црна берза, пљачка	смрт стрељањем	17.04.1945 05.05.1945	потврђено - Молба за Маршала 27.04.1945.
394	25.04.1945 909/45	Губеревац	Војислав Јекић	прив. службеник	крађа	3 године робије	24.04.1945 03.05.1945	укинуто, да остане на снази пресуда суда бр. 48/45
395	25.04.1945 809/45	Београд	Данило Крстић	трговац	учељивање и пљачка	10 година робије	21.04.1945 03.05.1945	преиначено: 3 године робије
396	25.04.1945 368/45	Никшић	Милутин Кривокапић	индустријалац	наоружавање немачке војне силе, берза, терорисао раднике	8 година робије	13.04.1945 27.04.1945	потврђено- жалбе већу није уважена
397	25.04.1945 64/45	Београд, ро- ђен у Русији	Никола Мелник	електричар	потказивање и пљачка, сарадња са окупатором	8 година робије	18.04.1945 28.04.1945	преиначена: 3 године присиљног рад
398	25.04.1945		Иван Антонов- Васиљев					- Молба за Маршала примљена 25.07.1945.
445	28.04.1945 731/45	Цетиње	Војин Ковачевић		фалсификовање и лажно представљање	6 година робије	24.04.1945 02.05.1945	потврђено-

446	28.04.1945 861/45	Клењ, живи у Београду	Велизар Вуковић	радик	шпиунирао за непри- јатеља, денуцирао	смрт стреланњем	21.04.1945 02.05.1945	потврђено
447	28.04.1945 755/45	Скопље	Димитрије Ђорђевић	ингендант	злоупотреба службене дужности	годину дана присилног рада	25.04.1945 21.05.1945	укинуто, стим да се казни дисциплински-
447	28.04.1945 755/45	Београд	Боривоје Сенић	шофер	злоупотреба службеног положаја	годину дана присилног рада	25.04.1945 21.05.1945	потврђено
447	28.04.1945 755/45	Београд	Велимир Станковић	југословенски потпуковник	злоупотреба у службеној дужности	1 година при- силног рада	25.04.1945 21.05.1945	укинута стим да се казни дисциплински-
448	28.04.1945 762/45	Београд	Лука Милишић	индустријалац	сарадња са окупато- ром није пријавио робу коју су оставили Немци, саботажа	10 година робије	26.04.1945 10.05.1945	преиначено:6 година робије
448	28.04.1945 762/45	Београд	Михаило Милишић	индустријалац	сарадња са окупато- ром, није пријавио робу коју су оставили Немци, саботажа	10 година робије	26.04.1945 10.05.1945	преиначено:6 година робије
449	28.04.1945 929/45	Београд	Вилијам Шкалар	музичар	служио окупатору, члан „Културбунда“	6 година робије	27.04.1945 02.05.1945	потврђено
452	29.04.1945 885/45	Београд	Благоје Цанковић	трговац	шпекулација	5 година ро- бије, губитак	21.04.1945 29.04.1945	потврђено
598	04.05.1945 593/45	В. Крчмар	Михајло Илић	бивши апотекар	по члану 15. Уредбе	10 година робије	26.04.1945 10.05.1945	потврђено
659	08.05.1945 767/45	Београд	Ђорђе Елчић	трговац	по члану 14. Уредбе	5 година робије	03.05.1945 10.05.1945	преиначено: 1 година присилног рада
659	08.05.1945 767/45	Београд	Елизабета Елчић	домаћица	по члану 14. Уредбе	3 година тешког при- силног рада	03.05.1945 10.05.1945	преиначено: 1 година присилног рада
659	08.05.1945 767/45	Београд	Петар Елчић	грађевинар	по члану 14. Уредбе	8 година робије	03.05.1945 10.05.1945	преиначено: 5 година робије
671	10.05.1945 805/45	Београд	Милодраг Поповић	банкарски чиновник	по члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	02.05.1945 14.05.1945	преиначена: ослобођен-

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

672	10.05.1945 373/45	Београд	Милан Загорчић	чиновник	по члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	17.02.1945 19.05.1945	потврђено
673	10.05.1945 553/45	Панчево	Јелена Чубриловић	домаћица	по члану 14. Уредбе	3 година тешког при- силног рада	03.03.1945 19.05.1945	пресуда укинута, оплужена ослобођена
674	10.05.1945 318/44	Београд	Георгије Никлфор	судја	по члану 14. Уредбе	10 година при- силног рада	28.12.1944 12.05.1945	након увида враћа се спис на даљи поступак
686	10.05.1945 325/45	Београд	Милена Стојановић	професорка	по члану 14. Уредбе	5 године тешког при- силног рада	29.12.1944 24.05.1945	преиначена: 1 година присилног рада, напоуна истраге
687	12.05.1945 915/45	Београд	Петар Кунавчић	инспектор МУП	по члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти и трајан гу- битак части	08.05.1945 16.05.1945	одобрено
719	12.05.1945 177/45	Београд	Миливој Борискољевић	инжењер	члан 14. Уредбе	5 година при- силног рада	02.02.1945 20.05.1945	потврђено
724	14.05.1945 31/45	Београд	Јелисавета Ристић	кројачиња	По члану 14. Уредбе	2 месеца при- силног рада	12.01.1945 18.05.1945	предмет враћен ради доследења-
724	14.05.1945 31/45	Београд	Катерина Стојановић	домаћица	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	12.01.1945 18.05.1945	предмет враћен ради доследења
725	14.05.1945 921/45	Београд	Недељко Бошковић	саобраћајцац	По члану 14. Уредбе	3 године робије	08.05.1945 17.05.1945	преиначено: 2 године принудног рада
726	15.05.1945 925/45	Београд	Драго Матић	пешадијски водник	По члану 14. Уредбе	20 година робије	10.05.1945 15.06.1945	преиначено: казна смрти и губитак части
726	15.05.1945 925/45	Београд	Слободан Релић	пристав	По члану 14. Уредбе	казна смрти	10.05.1945 15.06.1945	потврђена
726	15.05.1945 925/45	Београд	Живота Дамјановић	?	По члану 14. Уредбе	20 године робије	10.05.1945 15.06.1945	преиначена: казна смрти и губитак части
726	15.05.1945 925/45	Београд	Тодор-Тоша Уљаревић	прив. наместеник	По члану 14. Уредбе	вечита робија	10.05.1945 15.06.1945	преиначена: казна смрти и губитак части
726	15.05.1945 925/45	Београд	Антон Рот	штампар	По члану 14. Уредбе	8 година робије	10.05.1945 15.06.1945	преиначена: казна смрти и конфискација штампарије

726	15.05.1945 925/45	Београд	Милодраг Месић	музичар	По члану 14. Уредбе	2 године робије	10.05.1945 15.06.1945	потврђено
726	15.05.1945 925/45	Београд	Анте Вехтерсбах	чиновник	По члану 14. Уредбе	5 година робије	10.05.1945 15.06.1945	потврђено
726	15.05.1945 925/45	Београд	Боривоје Јовановић	?	По члану 14. Уредбе	4 године робије	10.05.1945 15.06.1945	преиначено: казна смрти и губитак части
781	17.05.1945 820/45	Бождаревац	Петроније Ђорђевић	ковач	По члану 14. Уредбе	5 година робије	11.05.1945 11.07.1945	преиначено: 15 година робије
782	17.05.1945 860/45	Београд	Светомир Вучковић	шофер	По члану 13. Уредбе	5 година робије	10.05.1945 31.05.1945	преиначено: 20 година робије
825	20.05.1945 732/45	Београд	Живојин Јовановић	саветник министра УП	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	14.05.1945 14.07.1945	преиначено: 20 година робије
849	21.05.1945 970/45	Ловиц	Миле Ђвљовић	трговац	По члану 14. Уредбе	5 година робије	14.05.1945 24.05.1945	потврђено
870	23.05.1945 682/45	Мушић	Боривоје Милаковић	стол. радник	По члану 13. Уредбе	8 година робије	28.04.1945 31.05.1945	преиначено: доживотна робија
886	23.05.1945 850/45	Ниш	Александар Барјактаревић	чиновник	По члану 15. Уредбе	2 године при- силног рада	17.04.1945 22.05.1945	Ослобођен од оптужбе
888	24.05.1945 217/45	Београд	Даница Белчић	домаћица	По члану 14. Уредбе	4 године те- шког присил- ног рада	08.05.1945 20.05.1945	потврђено
894	25.05.1945 947/45	Радовница	Егон Житник	бивши мајор	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	21.05.1945 11.06.1945	потврђена
895	25.05.1945 958/45	Српска Црња	Милан Млјучић	механичар	По члану 14. Уредбе	6 година робије	19.05.1945 28.05.1945	преиначена: 1 година присилног рада
896	25.05.1945 843/45	Младеновац	Ђорђе Костадиновић	бивши капетан СДС	По члану 14. Уредбе	5 година робије	16.05.1945 28.05.1945	потврђено
897	25.05.1945 821/45	Мали Пожаревац	Радивоје Ристић	бивши пуковник СДС	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	16.05.1945 11.06.1945	потврђено-
938	26.05.1945 991/45	Београд	Драгослав Марковић	шофер	По члану 15. Уредбе	5 година тешког при- силног рада	14.05.1945 05.06.1945	потврђено без губитка части

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

939	26.05.1945 1047/45	Београд	Миодраг - Моша Симић	аутомеханичар	По члану 13. и 14. Уредбе	6 година робије	22.05.1945 05.06.1945	потврђено
940	26.05.1945 898/45	Робаје	Косан Драгојевић	борац 1. инж. бриг.	По члану 13. и 15. Уредбе	20 година робије	17.05.1945 05.06.1945	преиначено: 5 година робије
940	26.05.1945 898/45	Брежђе	Синиша Милић	борац 1. инж. бриг. Столар	По члану 13. и 15. Уредбе	10 година робије	17.05.1945 05.06.1945	преиначено: 3 године робије
940	26.05.1945 898/45	Толић	Љубомир Марковић	борац 1. инж. бриг.	По члану 13. и 15. Уредбе	4 година робије	17.05.1945 05.06.1945	укинуто - ослобођен оптужбе
941	26.05.1945 1006/45	Сараново	Радиша Ђорђевић	борац 1. бриг.	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година робије	19.05.1945 05.06.1945	преиначено: 5 година робије
942	26.05.1945 1097/45	Бигуле	Вида Милошевић	борац 6. дивизије	По члану 15. Уредбе	1 година робије	24.05.1945 05.06.1945	преиначено: 2 године тешког принудног рада
985	29.05.1945 1048/45	Босански Петровац	Стеван Шобот	полицијски агент	По члану 14. Уредбе	4 године робије	23.05.1945 12.06.1945	потврђено
1058	01.06.1945 1045/45	Сегедин - Београд	Јулијана Апостоливић	домаћица	По члану 14. Уредбе	3 године тешког при- силног рада	26.05.1945 05.07.1945	одобрено- . Има се при- менити Указ о амнести- ји и одмах пустити на слободу
1058	01.06.1945 1045/45	Шабач	Тинка Деда	домаћица	По члану 14. Уредбе	казна смрти	26.05.1945 05.07.1945	преиначена: 7 година робије и 5 година губитка части
1059	01.06.1945 1093/45	Охрид, живи у Београду	Спасоје Кузмановић	кројач	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	26.05.1945 05.07.1945	преиначена: 20 године те- шког присилног рада, до- ставити одлуку Комисије за утврђивање злочина
1080	03.06.1945 1112/45	Пријеполје	Миодраг Јовановић	вод. пор. Недић. гарде	По члану 13. и 14. Уредбе	8 година робије	31.05.1945 05.06.1945	преиначено: 2 године тешког присилног рада условно
1087	06.06.1945 1159/45	Београд	Ђорђе Граховац	полицијски агент	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	02.06.1945 12.07.1945	казна смрти и трајан губитак свих права
1087	06.06.1945 1159/45	Црепаја	Сава Милошевић	машински техничар, 5. дивизија ЈА	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	02.06.1945 12.07.1945	казна смрти и трајан губитак свих права

1087	06.06.1945 1159/45	Црепаја	Павле Момировић	борац 10. бригаде	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	02.06.1945 12.07.1945	казна смрти и трајан губитак свих права
1087	06.06.1945 1159/45	Црепаја	Илија Журина	ђак, 5. дивизија Ј.А.	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	02.06.1945 12.07.1945	казна смрти и трајан губитак свих права
1088	06.06.1945 1102/45	Београд, ро- ђен у Русији	Александар Хорват	ваздухопловни инжињер	По члану 13. и 14. Уредбе	6 година робије	26.05.1945 12.06.1945	преиначено: 2 године тешког присилног рада
1089	06.06.1945 822/45	Београд, рођен у Јук- сембургу	др. Павле Сутор	лекар	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година робије	04.06.1945 18.07.1945	преиначено: 10 година робије са принудним радом
1090	06.06.1945 699/45	Београд	Данило Цојић	предузимач	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година робије	29.05.1945 12.06.1945	потврђено-
1091	06.06.1945 1134/45	Винковци	Ловро Вагнер	студент технике	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	05.06.1945 20.06.1945	преиначено: 20 година робије са принудним радом
1091	06.06.1945 1134/45	Кућанци	Адам Чамбер	ковач	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	05.06.1945 20.06.1945	преиначено: 20 година робије са принудним радом
1091	06.06.1945 1134/45	Раковци	Јосип Пфаф	текстилни радник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	05.06.1945 20.06.1945	преиначено: 20 година робије са принудним радом
1091	06.06.1945 1134/45	Петровара- дин	Јосип Жунар	земљорадник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	05.06.1945 20.06.1945	преиначено: 20 година робије 23.01.1948. потврђено решење првостепеног суда
1119	08.06.1945 1127/45	Београд	Милорад Лаловић	шеф радионице	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	06.06.1945 18.06.1945	преиначено: 6 месеци присилног рада
1120	08.06.1945 602/45	Високо	Војислав Лазаревић	бифеџија	По члану 15. Уредбе	2 месеца при- силног рада	14.03.1945 18.06.1945	преиначено: 2 месеца присилног рада
1121	08.06.1945 1195/45	Београд	Јован Т. Петровић	инжињер	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година робије	05.06.1945 20.06.1945	потврђено - 12.01.1948. није уважена жалба
1122	08.06.1945 925/45	Кукуњевац	Илија Звечевац	бивши поручник	По члану 14. Уредбе	1 година робије	30.05.1945 18.06.1945	преиначено: ослобођен од оптужбе

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

1123	08.06.1945 1122/45	Београд	Ернест Халбакер	портир	По члану 14. Уредбе	10 година робије	05.06.1945 18.06.1945	преиначено: 5 година тешког присилног рада
1160	11.06.1945 1064/45	Београд	Велимир Митровић	пекар	По члану 13. Уредбе	казна смрти и губитака части	06.06.1945 28.06.1945	потврђено
1173	12.06.1945 917/45	Београд	Вукашин Јовић	каменорезац	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	06.06.1945 05.07.1945	преиначено: 20 година робије
1187	13.06.1945 1190/45	Београд	Будимир Ђурчин	пољопривредни стручњак	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	11.06.1945 28.06.1945	потврђено
1194	14.06.1945 910/45	Београд	Ана Шалавардић	домаћица	По члану 1, 2 и 3 Одлуке АДНОС-а	3 године при- силног рада	26.04.1945 26.06.1945	ослобођена
1195	14.06.1945 890/45	Београд	Јосип Пфлуг	електромеха- ничар	По члану 14. Уредбе	2 године при- силног рада	28.04.1945 03.07.1945	потврђено
1195	14.06.1945 890/45	Београд	Рулолф Пфлуг	електроинста- лагер	По члану 14. Уредбе	4 године при- силног рада	28.04.1945 03.07.1945	потврђено
1218	15.06.1945 823/45	Нови Сад	Франьо Рак	бродарски машиновођа	По члану 14. Уредбе	10 година робије	13.06.1945 18.06.1945	преиначено: 5 година тешког присилног рада
1289	20.06.1945 870/45	Београд	Јован Васиљевић	сопственик лив. „Југ“	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	09.06.1945 11.08.1945	потврђено
1292	19.06.1945 855/45	Београд	Слободан Забунув	паркетар	По члану 14. Уредбе	3 месеца при- силног рада	12.05.1945 15.06.1945	преиначено: ослобођен од оптужбе
1293	19.06.1945 873/45	Жабари	Радомир Миловановић	обућар	По члану 14. Уредбе	5 година те- шког присил- ног рада	23.04.1945 06.07.1945	враћени списи на посту- пак по члану 3. Закона о амнестији и помило- вању
1294	19.06.1945 1182/45	Београд	Стева Деспотовић	кафеџија	По члану 14. Уредбе	20 година робије	13.06.1945 23.06.1945	потврђено - да се остави породици део имовине
1295	19.06.1945 1233/45	Београд	Коста Поповић	трговачки помоћник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	14.06.1945 12.07.1945	преиначено: казна смрти
1296	20.06.1945 1017/45	Београд	Владимир Јовановић	свршени ђак тргов. академ.	По члану 14. Уредбе	5 година те- шког присил- ног рада	26.05.1945 26.07.1945	ослобођен од оптужбе

1297	20.06.1945 306/44	Београд	Петар Пармаковић	трговац	По члану 14. Уредбе	4 године тешког при- силног рада	28.12.1944 06.07.1945	враћени списи на поступак
1299	20.06.1945 161/45	Београд	Светозар - Бата Стефановић	чиновник	По члану 14. Уредбе	2 године тешког при- силног рада	26.01.1945 06.07.1945	враћен спис пошто се овде тражи поновно суђење
1299	20.06.1945 161/45	Београд	Добрила Ђорђевић	бивши чиновник	По члану 14. Уредбе	2 године тешког при- силног рада	26.01.1945 06.07.1945	враћен спис пошто се овде тражи поновно суђење
1299	20.06.1945 161/45	Београд	Персида Анђић	домаћица	По члану 14. Уредбе	3 месеца присилног рада	26.01.1945 06.07.1945	враћен спис пошто се овде тражи поновно суђење
1299	20.06.1945 161/45	Београд	Даница Мрцаловић	домаћица	По члану 14. Уредбе	3 месеца присилног рада условно	26.01.1945 06.07.1945	враћен спис пошто се овде тражи поновно суђење
1300	20.06.1945 461/45	Марковац	Радован Доцић	млинар и трговац	По члану 14. Уредбе	5 година присилног рада	27.05.1945 06.07.1945	враћени списи на по- ступак у смислу члана 3 Закона о амнестији и помиловању
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Радмила Костић	домаћица	По члану 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Даница - Беба Марић	домаћица	По члану 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Вршац	Невена Стефановић	домаћица	По члану 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Скопље	Олга Капетановић	домаћица	По члану 14. Уредбе	8 година присилног рада	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Панчево	Габријела Шулце	домаћица	По члану 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања сло- боде са присилним радом

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

1319	21.06.1945 1216/45	Загреб	Коста Карамата	економиста	По члану 14. Уредбе	10 година робије	14.06.1945 11.07.1945	10 година лишавања слобде са присилн. радом
1319	21.06.1945 1216/45	Ваљево	Предраг Петровић	капетан речне пловидбе	По члану 14. Уредбе	15 година робије	14.06.1945 11.07.1945	15 година лишавања слобде са присилн. радом
1319	21.06.1945 1216/45	Ресник	Душанка Петровић	домаћица	По члану 14. Уредбе	ослобођена од оптужбе	14.06.1945 11.07.1945	ослобођена од оптужбе
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Ема Змајић	домаћица	По члану 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слобде са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Лазар Павловић	дипломирани техничар	По члану 14. Уредбе	5 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слобде са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Цетиње	Јефто Марић	студент	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година робије	14.06.1945 11.07.1945	10 година лишавања слобде са присилн. радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Петар Јовановић	капетан Б.ЈВ сада наставник официрске школе	По члану 14. Уредбе	20 година робије	14.06.1945 11.07.1945	20 година лишавања слобде са присилн. радом
1319	21.06.1945 1216/45	Краљево	Војислав Човић	ваздухопловни капетан Б.ЈВ	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	14.06.1945 11.07.1945	казна смрти
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Слободан Перић	ученик гимназије	По члану 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слобде са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Миливоје - Гуки Ђивановић	ученик гимназије	По члану 14. Уредбе	5 година присилног рада	14.06.1945 11.07.1945	5 година лишавања слобде са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Стојан Илић	индустријалац	По члану 13. и 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишења слобде са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Горње Храсно	Милош Ђого	кафеџија	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година робије	14.06.1945 11.07.1945	казна смрти и трајан губитак политичких и грађанских права и конфискација имовине

1319	21.06.1945 1216/45	Љубиње	Стеван Ђоговић	трговац	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година робије	14.06.1945 11.07.1945	казна смрти
1319	21.06.1945 1216/45	Пожаревац	Милан Сибиновић	штампар	По члану 13. и 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Милоје Д. Гавриловић	бивши службеник техн. полиције	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година робије	14.06.1945 11.07.1945	5 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Мирослав Хадд-Гаврић	ученик гимназије	По члану 13. и 14. Уредбе	12 година робије	14.06.1945 11.07.1945	12 година робије - поништава одлуку о амнестији
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Божидар - Грета Грчић	ученик гимназије	По члану 14. Уредбе	5 година присилног рада	14.06.1945 11.07.1945	5 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Милодраг Ристић	свршени магистрант	По члану 14. Уредбе	5 година присилног рада	14.06.1945 11.07.1945	5 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Београд	Данило Вучковић	кобасичар	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година робије	14.06.1945 11.07.1945	5 година лишавања слободе са присилним радом
1319	21.06.1945 1216/45	Ниш	Владимир Анђелковић	штампар	По члану 13. и 14. Уредбе	8 година робије	14.06.1945 11.07.1945	8 година лишавања слободе са присилним радом
1324	22.06.1945 1025/45	Београд	Коста Николић	бивши чиновник	По члану 14. Уредбе	15 година робије	18.06.1945 18.08.1945	преиначено: 3 године робије
1328	23.06.1945 792/45	Београд	др Владислав Гучић	адвокат	Члан 1. и 2. Одлуке председништва АСНС	1 година губитка националне части и забрана бављења адвокатуром	28.05.1945 23.06.1945	Ослобођен оптужбе и од сваке одговорности
1333	25.06.1945 1161/45	Београд	Немања Кокић	привредни чиновник	По члану 13. Уредбе	15 година робије и конфискација плаца у Раковици	22.06.1945 25.07.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са присилним радом

1349	27.06.1945 1067/45	Београд	Милић Милић	бивши агент специјалне полиције	По члану 14. Уредбе	6 година робије	19.06.1945 24.07.1945	преиначено: ослобођен казне
1351	27.06.1945 1217/45	Обреновац	Славољуб Арсковић	свршени магурант	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година робије	03.06.1945 11.07.1945	ослобођен
1351	27.06.1945 1217/45	Обреновац	Милан Васић	студент технике	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година робије	03.06.1945 11.07.1945	ослобођен
1351	27.06.1945 1217/45	Београд	Војислав Јовановић	секретар краљеве канцеларије	По члану 13. и 14. Уредбе	8 година робије	03.06.1945 11.07.1945	преиначено: 3 године лишавања слободе са принудним радом
1352	27.06.1945 1217/45	Београд	Станислав Д. Милосављевић	трговачки помоћник и шофер	По члану 14. и 15. Уредбе	5 година робије	03.06.1945 24.07.1945	преиначено: 5 године лишавања слободе са принудним радом
1384	29.06.1945 1276/45	Београд	Јарослав Моравец	трговац	По члану 14. Уредбе	10 година робије	26.02.1945 26.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе
1385	29.06.1945 1277/45	Београд	Војислав Тројановић	судски приправник	По члану 14. Уредбе	2 године робије	23.06.1945 06.07.1945	потврђено
1386	29.06.1945 581/45	Београд	Велинка Буђан	инструментарка	По члану 14. Уредбе	20 година робије	26.06.1945 21.07.1945	ослобођена
1387	29.06.1945 817/45	Београд	Боривоје Михаиловић	наредник у пензији	По члану 14. Уредбе	20 година робије	16.06.1945 26.07.1945	преиначено: 20 година робије
1398	30.06.1945 905/45	Београд	Паула Гвоздић	домаћица	По члану 1, 2 и 3. Одлуке АСНОС-а	1 месец тешког при- силног рада	03.05.1945 06.07.1945	враћени списи пошто се тражи понављање поступка
1399	30.06.1945 1314/45	Београд	Спасоје Барјактаревић	студент медицине	По члану 14. Уредбе	5 година робије	28.06.1945 04.07.1945	потврђено-
1400	01.07.1945 1170/45	Београд	Јова Павловић	бивши инт. капетан	По члану 14. Уредбе	10 година робије	04.07.1945	преиначено: 3 године принудног рада
1402	02.07.1945 1262/45	Радаслије	Махмут Радаслић	радник	По члану 13. Уредбе	казна смрти	30.06.1945 12.07.1945	преиначено: казна смрти
1403	02.07.1945 763/45	Београд	Драгољуб Васић	месар	По члану 14. Уредбе	2 године при- силног рада	05.04.1945 19.07.1945	преиначено: 1 година условно

1404	02.07.1945 269/44	Београд	Велисав Радојевић	шофер	По члану 14. Уредбе	1 година тешког при- силног рада	30.12.1944 19.07.1945	враћен кривични предмет да Војни суд оцени да ли има места за условни отпуст
1404	02.07.1945 269/44	Београд	Милорад Младеновић	цвећарски помоћник	По члану 14. Уредбе	1 година тешког при- силног рада	30.12.1944 19.07.1945	враћен кривични предмет да Војни суд оцени да ли има места за условни отпуст
1404	02.07.1945 269/44	Београд	Живојин Борић	телал	По члану 14. Уредбе	1 година тешког при- силног рада	30.12.1944 19.07.1945	враћен кривични предмет да Војни суд оцени да ли има места за условни отпуст
1405	02.07.1945 961/45	Сремска Митровица	Милан Иванковић	кројач	По члану 14. Уредбе	3 година тешког при- силног рада	01.06.1945 19.07.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе условно
1406	02.07.1945 948/45	Београд	Катарина Хлебец	домаћица	По члану 14. Уредбе	1 година присилног рада	16.05.1945 26.07.1945	преиначено: 6 месеци лишавања слободе условно
1406	02.07.1945 948/45	Београд	Хилда Рајнхофен	домаћица	По члану 14. Уредбе	5 година тешког при- силног рада	16.05.1945 26.07.1945	опреиначено: 2 године лишавања слободе условно
1406	02.07.1945 948/45	Београд	Станко Хлебец	чиновник министарства графевина	По члану 14. Уредбе	1 година присилног рада	16.05.1945 26.07.1945	опреиначено: 6 месеци лишавања слободе условно
1407	02.07.1945 1057/45	Београд	Јованка Фрањек	домаћица	По члану 14. Уредбе	3 године тешког при- силног рада	02.06.1945 26.07.1945	преиначено: 3 године лишавања слободе са принудним радом
1407	02.07.1945 1057/45	Београд	Милосава Хеклер - Блажић	домаћица	По члану 14. Уредбе	2 године тешког при- силног рада	02.06.1945 26.07.1945	иста казна
1407	02.07.1945 1057/45	Београд	Гизела Трумф	продавац цвећа и свећа	По члану 14. Уредбе	6 месеци присилног рада	02.06.1945 26.07.1945	иста казна

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

1407	02.07.1945 1057/45	Хвар	Адолф Фроњак	музичар	По члану 14. Уредбе	7 година тешког присилног рада	02.06.1945 26.07.1945	преиначено: 7 година лишавања слободе са присилним радом
1407	02.07.1945 1057/45	Београд	Ружица Аћимовић	продавац цвећа и свећа	По члану 14. Уредбе	6 месеци присилног рада	02.06.1945 26.07.1945	иста казна
1409	04.07.1945 1324/45	Београд	Јосип Радот	столар	По члану 14. Уредбе	8 година робије	30.06.1945 10.07.1945	преиначено: 3 године робије
1442	04.07.1945 1367/45	Косовска Митровица	Мухамед Авдатић	студент права	По члану 14. Уредбе	1,5 година робије	02.07.1945 05.07.1945	потврђено
1443	04.07.1945 1138/45	Београд	др Милан Петровић	лекар	По члану 14. Уредбе	10 година робије	30.06.1945 07.07.1945	ослобођен од оглуђбе
1456	05.07.1945 1220/45	Вранић	Милан Маринковић	земљорадник	По члану 13. Уредбе	казна смрти и губитак части	04.07.1945 03.08.1945	поново уведен на број 2025/45 овога деловодника-
1457	05.07.1945 807/45	Лајковац код Вршца - Београд	др Славко Барле	адвокат	По члану 13. и 14. Уредбе	6 година робије	03.07.1945 03.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са принудним радом
1457	05.07.1945 807/45		Људмила Барле		По члану 13. и 14. Уредбе	6 година робије	03.07.1945 03.08.1945	преиначено: 6 година лишавања слободе са принудним радом
1458	05.07.1945 918/45	Београд	Милан Пухаревић	дрв. трговац	По члану 14. Уредбе	2 године присилног рада	05.05.1945 30.06.1945	преиначено: 6 месеци принудног рада
1458	05.07.1945 918/45	Београд	Бранко Самарџић	дрв. трговац	По члану 14. Уредбе	2 године присилног рада	05.05.1945 30.06.1945	преиначено: 6 месеци принудног рада
1458	05.07.1945 918/45	Београд	Илија Сукара	дрв. трговац	По члану 14. Уредбе	2 године присилног рада, губитак имовине	05.05.1945 30.06.1945	преиначено: 6 месеци принудног рада
1458	05.07.1945 918/45	Београд	Јефта Кашиковић	дрв. трговац	По члану 14. Уредбе	2 године присилног рада	05.05.1945 30.06.1945	преиначено: 6 месеци принудног рада
1459	06.07.1945 1004/45	Београд	Роберт Кронколе	директор „Шенкера“ ?	По члану 1, 2 и 3. Одлуке АВНОС-а	5 година тешког присилног рада	24.05.1945 11.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом

1459	06.07.1945 1004/45	Београд	Ђока Ђурчин	конзул у пензији	По члану 1, 2 и 3. Одлуке АВНОС-а	5 година тешког при- силног рада	24.05.1945 11.07.1945	преиначено: конфи- скација целокупне имовине у предузећу „Лабуд“
1459	06.07.1945 1004/45	Београд	Иван Бакарић	бродовласник	По члану 1, 2 и 3. Одлуке АВНОС-а	3 године тешког при- силног рада	24.05.1945 11.07.1945	преиначено: конфи- скација целокупне имовине у предузећу „Лабуд“
1459	06.07.1945 1004/45	Београд	Глигорије Самсонов	прокурисга „Лабуд“ а.д.	По члану 1, 2 и 3. Одлуке АВНОС-а	2 године присилног рада	24.05.1945 11.07.1945	преиначено: конфи- скација целокупне имовине у предузећу „Лабуд“
1459	06.07.1945 1004/45	Врањево	Никола Иванов	бродарски чиновник	По члану 1, 2 и 3. Одлуке АВНОС-а	3 године тешког при- силног рада	24.05.1945 11.07.1945	преиначено: конфи- скација целокупне имовине у предузећу „Лабуд“
1466	06.07.1945 334/45	Београд	Милоје Џаковић	чиновник министарства соц. политике	По члану 2. и 3. Одлуке АСНОС-а	3 године тешког при- силног рада	10.03.1945 06.07.1945	након увида враћен спис
1504	09.07.1945 1257/45	Београд	Марија Нагел	радница	По члану 14. Уредбе	5 година тешког присилног рада	21.06.1945 19.07.1945	преиначено: 1 године лишавања слободе са принудним радом
1505	09.07.1945 473/45	Београд	Виктор Финк	новинар	По члану 2. Одлуке АСНОС-а	3 године губитка гра- ђанске части	28.03.1945 19.07.1945	ослобађа се од оптужбе
1506	09.07.1945 1342/45	Београд	Душан Варцелија	железнички ложач	По члану 15. Уредбе	1 година робље	06.07.1945 26.07.1945	преиначено: 1 година присилног рада без лишавања слободе
1529	10.07.1945 1286/45	Београд	Иван Козлов	привредни чиновник	По члану 13. Уредбе	казна смрти	29.06.1945 24.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом
1530	10.07.1945 1309/45	Крагујевац	Валентин Матковски	технички цртач	По члану 14. Уредбе	казна смрти	30.06.1945 20.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

1531	10.07.1945 1396/45	Београд	Карло Тавра	заставник ЈА	По члану 15. Уредбе	2 године присилног рада и лишење чина заставника	06.07.1945 24.07.1945	преиначено: 1 година лишавања слободе и лишење чина заставника
1534	11.07.1945 1186/45	Београд	Иван Милjenковић	радник	По члану 13. Уредбе	казна смрти	23.06.1945 16.07.1945	преиначено: казна смрти
1535	11.07.1945 1235/45	Београд	Филип Грегин	водник - музичар	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година робије	29.06.1945 13.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе
1536	11.07.1945 1094/45	Владичин Хан	Миладин Величковић	квџар	По члану 14. Уредбе	казна смрти	29.06.1945 29.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом
1537	11.07.1945 1180/45	Београд	Стеван Нол	прецизни механичар	По члану 13. Уредбе	казна смрти	03.07.1945 16.07.1945	преиначено: казна смрти
1543	11.07.1945 1177/45	Београд	Јелена Павловић	радница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	Ослобођена од оптужбе
1543	11.07.1945 1177/45	Београд	Викторија Баки Буљановић	радница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са принудним радом
1543	11.07.1945 1177/45	Београд	Злага - Рамић Радмила Петровић	радница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	Ослобођена од оптужбе
1543	11.07.1945 1177/45	Београд	Радмила Стајић	прив. чиновница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	преиначено: 1 година лишавања слободе са принудним радом
1543	11.07.1945 1177/45	Београд	Елизабета -, „Линчи“ Комлош	радница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са принудним радом
1543	11.07.1945 1177/45	Ропчево	Милица - „Шљивовица“ Синђелић	радница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом
1543	11.07.1945 1177/45	Београд	Велинка Лакетић	домаћица	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	ослобођена од оптужбе

1543	11.07.1945 1177/45	Београд	Аница Новаковић - Дебељц	домаћица	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 03.08.1945	Ослобођена од оптужбе
1545	14.07.1945 104/44	Београд	Милутин Кусовац	чиновник крив. одсека НОО	По члану 15. Уредбе	1 година присилног рада	16.12.1944 13.08.1945	Војном суду команде града Београда - на одлуку
1546	14.07.1945 1029/45	Београд	Радмила Рајић	магурант	По члану 14. Уредбе	2 године присилног рада	30.06.1945 13.08.1945	преиначено: 14 месеци - Пресудом ВС ФНРЈ ослобођена од оптужбе
1547	14.07.1945 162/45	Београд, рођен у Бугарској	Стојан Попов	бивши власник пекаре „Балкан“	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година тешког при- силног рада	25.01.1945 12.09.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом
1548	14.07.1945 1271/45	Београд	Ставра Костадиновић	пекар	По члану 14. Уредбе	казна смрти	09.07.1945 29.07.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са принудним радом
1549	14.07.1945 1281/45	Београд	Милутин - Поп Поповић	дневничар СУЗОР-а	По члану 14. Уредбе	казна смрти	09.07.1945 29.07.1945	преиначено: казна смрти
1550	14.07.1945 1299/45	Суво Село	Милорад - Мића Аћимовић	машинбравар, борац б. личке дивизије	По члану 15. Уредбе	3 године присилног рада	22.06.1945 27.08.1945	преиначено: 1 година лишавања слободе са принудним радом условно
1557	16.07.1945 1358/45	Крњешевци	Никола Екмешћ	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	10 година робије	13.07.1945 25.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом
1562	16.07.1945 1108/45	Београд	Бранислав Јовановић	бивши шеф крив. одсека	По члану 14. Уредбе	4 године принудног рада	11.07.1945 24.07.1945	Ослобођен од оптужбе
1563	16.07.1945 1384/45	Београд	Љубомир Милошевић	поднаредник	По члану 14. Уредбе	5 година принудног рада	12.07.1945 24.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом. На доследјење
1563	16.07.1945 1384/45	Београд	Савета Боснић	радница	По члану 14. Уредбе	3 године принудног рада	12.07.1945 24.07.1945	преиначено: 3 године лишавања слободе са принудним радом

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

1577	19.07.1945 1421/45	Београд	Александар Окуличањи	студент права	По члану 14. Уредбе	5 година принудног рада	16.07.1945 26.07.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са принудним радом
1578	19.07.1945 1354/45	Београд	Рајко Космајац	кафеџија	По члану 14. и 15. Уредбе	казна смрти и губитак части	17.07.1945 26.07.1945	преиначено: 20 година робије
1579	19.07.1945 1227/45	Београд	Хелвига Шрајнер	домаћица	По члану 14. Уредбе	10 година робије	29.06.1945 26.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом
1581	20.07.1945 1432/45	Београд	Радмила Тодоровић	чиновник државних железница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	18.07.1945 22.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са принудним радом
1581	20.07.1945 1432/45	Београд	Властимир Тодоровић	поручник ЈА	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти и губитак официрског чина	18.07.1945 22.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са принудним радом
1581	20.07.1945 1432/45	Београд	Рајко Деспотовић	ученик гимназије	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година принудног рада	18.07.1945 22.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са принудним радом
1581	20.07.1945 1432/45	Београд	Душан Новаковић	трговац	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година принудног рада	18.07.1945 22.08.1945	преиначено: 12 година лишавања слободе са принудним радом
1582	20.07.1945 1503/45	Панчево	Ђура Лазаревић	студент права	По члану 14. Уредбе	5 година при- нудног рада	19.07.1945 27.07.1945	потврђена
1619	21.07.1945 1428/45	Београд	Милан Јелкић	свршени магистар	По члану 14. Уредбе	10 година при- нудног рада	19.07.1945 26.07.1945	преиначено: ослобођен од оптужбе
1630	23.07.1945 1434/45	Београд	Милан Вуковић	књижар	По члану 14. и 15. Уредбе	6 месеци лиша- вања слободе	20.07.1945 14.08.1945	потврђено
1630	23.07.1945 1434/45	Београд	Петар Чолак- Антић	потпуковник БЈВ	По члану 14. и 15. Уредбе	10 година принудног рада	20.07.1945 14.08.1945	преиначено: 3 године лишавања слободе са присилним радом
1630	23.07.1945 1434/45	Београд	Александар Бугарски	инжењер економије	По члану 14. и 15. Уредбе	3 године при- нудног рада	20.07.1945 14.08.1945	ослобођен

1630	23.07.1945 1434/45	Крагујевац	Душан Радивојевић	бивши службеник Д.Х. Банке	По члану 14. и 15. Уредбе	5 година принудног рада	20.07.1945 14.08.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са присилним радом
1630	23.07.1945 1434/45	Београд	Душан Кеџман	крзнар	По члану 14. и 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	20.07.1945 14.08.1945	ослобођен
1630	23.07.1945 1434/45	Београд	Милодраг Тасић	чиновник министарства правосуђа	По члану 14. и 15. Уредбе	5 година при- нудног рада	20.07.1945 14.08.1945	ослобођен
1638	24.07.1945 1410/45	Београд	Славо Бунгуровић	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	3 године при- нудног рада	21.07.1945 26.07.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
1639	24.07.1945 1133/45	Београд	Светомир Ђуркин	механичар	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	20.07.1945 26.07.1945	потврђено
1640	24.07.1945 1504/45	Бањане	Радован Урошевић	земљорадник	По члану 14. и 15. Уредбе	5 година при- нудног рада	19.07.1945 29.07.1945	преиначено: 8 година лишавања слободе са присилним радом
1641	24.07.1945 1508/45	Винковачки Бановци	Влајко Медић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	2 године при- силног рада	18.07.1945 26.07.1945	потврђено
1642	24.07.1945 1520/45	Београд	Борислав И. Живковић	свршени магистрант	По члану 15. Уредбе	3 године при- силног рада	20.07.1945 25.07.1945	потврђено
1643	24.07.1945 1360/45	Београд	Шафир Алиловић	обалски радник	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	19.07.1945 26.07.1945	ослобођен од оптужбе
1644	24.07.1945 1470/45	Ђала - Банат	Милан Вујовић	жандармеријски поднаредник	По члану 14. Уредбе	казна смрти	17.07.1945 25.07.1945	потврђено - Председни- штву Врховног суда ДФЈ на одлуку - види 955/45
1645	24.07.1945 1526/45	село Драгојевац	Милинко Опанковић	борац, главно слагалиште команде града	По члану 15. Уредбе	2 године присилног рада	20.07.1945 25.07.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе
1646	24.07.1945 1401/45	Београд	Илија Веркић	десетар, милиционар, зидар	По члану 15. Уредбе	6 месеци при- силног рада без лишавања слободе	10.07.1945 26.07.1945	3 месеца присилног рада

1647	24.07.1945 1502/45	Панчево	Петар Попов	трговачки помоћник	По члану 14. и 15. Уредбе	3 године при- силног рада	19.07.1945 25.07.1945	потврђено
1648	24.07.1945 1426/45	Београд	Георгије Лонгиновић	борац ЈА, студент права	По члану 15. Уредбе	15 година присилног рада	20.07.1945 25.07.1945	потврђено- жалба одбијена
1657	25.07.1945 1319/45	Београд	Бранко Кнеселац	бивши трговац	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	27.06.1945 25.07.1945	ослобођен од оптужбе
1657	25.07.1945 1319/45	Београд	Јован Раденковић	адвокатски писар	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	27.06.1945 25.07.1945	ослобођен од оптужбе
1678	25.07.1945 1430/45	Палић код Суботице	Мираш Шуковић	бивши судија		казна смрти	20.07.1945 25.07.1945	потврђено
1679	25.07.1945 1473/45	Ниш	Радован Илић	старији водник	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година присилног рада	21.07.1945 25.07.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
1680	25.07.1945 1373/45	Браиновац	Милашин Милићевић	радник тел. телеграф. центра	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година присилног рада	21.07.1945 01.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
1681	25.07.1945 1483/45	Београд	Људвиг Кардош	ликорезац	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година присилног рада	21.07.1945 03.08.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са присилним радом
1682	25.07.1945 1425/45	Београд	Иван Вукићевић	адвокат	По члану 14. Уредбе	казна смрти	20.07.1945 03.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
1683	25.07.1945 1433/45	Београд	Милена - Мила Пецарски	студент права	По члану 13. и 14. Уредбе	8 година при- силног рада	21.07.1945 01.08.1945	потврђено
1683	25.07.1945 1433/45	Београд	Константин Ђурић	студент права	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година при- силног рада	21.07.1945 01.08.1945	потврђено
1683	25.07.1945 1433/45	Београд	Никола Бакић	свршени магистрант	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година при- силног рада	21.07.1945 01.08.1945	потврђено
1683	25.07.1945 1433/45	Београд	Бранислав - Брана Живановић	студент економије	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година присилног рада	21.07.1945 01.08.1945	потврђено

1683	25.07.1945 1433/45	Београд	Душан Перовић	свршени магурант	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година при- силног рада	21.07.1945 01.08.1945	потврђено
1683	25.07.1945 1433/45	Београд	Момчило - Моца Николић	цинкограф	По члану 13. и 14. Уредбе	8 година присилног рада	21.07.1945 01.08.1945	потврђено - Уважена жагба, опрштено даље издржавање казне
1685	25.07.1945 1022/45	Београд	Карло Мишек	директор хотела Мажестик	По члану 1. 2. и 3. Одлуке АСНОС-а	4 године тешког при- силног рада	24.05.1945 25.07.1945	ослобођен од оптужбе
1691	27.07.1945 1436/45	Београд	Миодраг - Мија Гајић	свршени магурант	По члану 14. Уредбе	казна смрти	19.07.1945 31.07.1945	потврђено
1692	27.07.1945 1424/45	Неготин	Љубомир Станојевић	свршени ученик 7 разреда гимназије	По члану 14. и 15. Уредбе	5 година присилног рада	20.07.1945 31.07.1945	преиначено: 3 године лишавања слободе са присилним радом
1693	27.07.1945 1437/45	Београд	Катарина Стокановић	графичка радница	По члану 13. и 14. Уредбе	3 године присилног рада	24.07.1945 31.07.1945	преиначено: 1 година лишавања слободе са присилним радом
1693	27.07.1945 1437/45	Београд	Богосав Челенковић	тех. чиновник, Ди- реkcије државне железнице	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година присилног рада	24.07.1945 31.07.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
1693	27.07.1945 1437/45	Београд	Зорка Трећаков	студент музичке школе	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година присилног рада	24.07.1945 31.07.1945	преиначено: 8 година лишавања слободе са присилним радом
1693	27.07.1945 1437/45	Кумодраж	Живана Живковић	земљорадник	По члану 13. и 14. Уредбе	3 године присилног рада	24.07.1945 31.07.1945	преиначено: 1 година лишавања слободе условно на 1 години-
1693	27.07.1945 1437/45	Кумодраж	Милић Живковић	земљорадник	По члану 13. и 14. Уредбе	1 година ли- шавања сло- боде условно	24.07.1945 31.07.1945	преиначено: 1 година лишавања слободе условно
1693	27.07.1945 1437/45	Београд	Драгослав М. Петровић	техничар	По члану 13. и 14. Уредбе	6 година при- силног рада	24.07.1945 31.07.1945	потврђено
1710	29.07.1945 1272/45	Београд	Срећко Ј. Јанковић	службеник железничке милиције	По члану 14. Уредбе	5 година присилног рада	10.07.1945 16.08.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са присилним радом

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

1711	29.07.1945 1383/45	Задар	Шамун Биљаш	професор гимназије	По члану 14. Уредбе	10 година присилног рада	10.07.1945 16.08.1945	преиначено: 8 година лишавања слободе са присилним радом
1712	29.07.1945 1283/45	Београд	Владимир Дечковски	тапетар	По члану 14. Уредбе	6 година робље	09.07.1945 09.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
1713	29.07.1945 1357/45	Беоцин	Јулиус Хлаузер	месар	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година при- силног рада	10.07.1945 09.08.1945	потврђено
1714	29.07.1945 1438/45	Београд	Мргуд Шамбек	дипл. чиновник	По члану 14. Уредбе	2 године присилног рада	25.07.1945 11.08.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са присилним радом
1715	29.07.1945 1429/45	Београд	др Миливоје Пауковић	лекар	По члану 14. Уредбе	10 година при- силног рада	24.07.1945 09.08.1945	ослобођен од отпужбе
1716	29.07.1945 1431/45	Београд	Ампарцун Морфикијан	привредник и лекар	По члану 14. Уредбе	10 година при- силног рада	25.07.1945 09.08.1945	потврђено
1717	29.07.1945 1306/45	Петровград	Антоније - Грацијани Љубибратић	апотекарски сарадник	По члану 13. и 14. Уредбе	6 година при- силног рада	10.07.1945 09.08.1945	потврђено
1761	31.07.1945 1421/45	Прозор	Јелена Јовичић	ученица	По члану 14. Уредбе	казна смрти	24.07.1945 09.08.1945	преиначено: 20 година лишавања слободе са присилним радом
1762	31.07.1945 1443/45	Београд	Јелена Дамњановић	чиновник поштанске штедионице	По члану 13. Уредбе	20 година присилног рада	20.07.1945 16.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
1762	31.07.1945 1443/45	Београд	Бранислава - Бранкица Стаменковић	чиновница	По члану 13. Уредбе	3 године при- силног рада	20.07.1945 16.08.1945	ослобођена
1763	31.07.1945 1285/45	Београд	Гвозден Илић	металски радник	По члану 15. Уредбе	3 године при- силног рада	17.07.1945 16.08.1945	6 месеци лишавања слободе
1767	01.08.1945 1528/45	Петровара- дин	Мирко Петровић	погпоручник БТ	По члану 14. Уредбе	казна смрти	28.07.1945 16.08.1945	преиначено: 20 година лишавања слободе са присилним радом

1768	01.08.1945 1491/45	Београд	Мирослав Гајичић	активни наредник БЈВ	По члану 14. Уредбе	казна смрти	28.07.1945 16.08.1945	потврђено
2015	03.08.1945 1547/45	Београд	Радослав Павловић	апсолвент филозофије	По члану 14. Уредбе	15 година при- силног рада	31.07.1945 10.08.1945	потврђено
2016	03.08.1945 1545/45	Забела	Милић Цанкић	чиновник фин. дирекције	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	26.07.1945 16.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
2017	03.08.1945 1469/45	Београд	Марко Ј. Вукелић	активни наредник БЈВ	По члану 14. Уредбе	3 године при- силног рада	19.07.1945 10.08.1945	укинута - ослобођен
2018	03.08.1945 1198/45	Београд	Елизабета Штајбл	домаћица	По члану 14. Уредбе	3 године при- силног рада	14.07.1945 16.08.1945	преиначено: 18 месеци лишавања слободе
2019	03.08.1945 1409/45	Београд	Боривоје Зарић	радио техничар	По члану 15. Уредбе	3 године при- силног рада	19.07.1945 10.08.1945	укинута - ослобођен-
2020	03.08.1945 1495/45	Београд	Велимир Прибићевић	бивши жандарме- ријски наредник	По члану 14. Уредбе	8 година при- силног рада	19.07.1945 17.08.1945	потврђено
2021	03.08.1945 1399/45	Београд	Александар Духанов	грађевински предузимач	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година при- силног рада	14.07.1945 22.08.1945	преиначено: казна смрти
2022	03.08.1945 1399/45	Београд	Боривоје Палић	бравар	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година присилног рада	14.07.1945 22.08.1945	преиначено: 20 година лишавања слободе са присилним радом
2022	03.08.1945 1361/45	Београд	Стеван Николић	келнер	По члану 14. Уредбе	15 година присилног рада	14.07.1945 21.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2025	03.08.1945 1220/45	Вранић	Милан Маринковић	земљорадник	По члану 13. Уредбе	казна смрти	04.07.1945 04.08.1945	преиначено: казна смрти
2249	11.08.1945 1439/45	Ваљево	Владимир- Влајко „Ројтер“ Пурић	бивши коњички мајор	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	03.08.1945 13.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2250	11.08.1945 1423/45	Београд	др Тихомир Димитријевић	начелник МУП код Недића	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	06.08.1945 13.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
2251	11.08.1945 1441/45	Београд	Никола Стоисљевић	коњички капетан БЈВ	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година присилног рада	06.08.1945 13.08.1945	преиначено: 3 године лишавања слободе са присилним радом

2252	11.08.1945 1497/45	Београд	Аурелије Бокшић	предузимач	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година при- силног рада	03.08.1945 13.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2253	11.08.1945 1631/45	Београд	Никола Ђурчић	радник	По члану 14. Уредбе	10 година присилног рада	08.08.1945 13.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2254	11.08.1945 1548/45	Београд	Вилим Шлезингер	електроинжи- њер	По члану 14. Уредбе	5 година при- силног рада	03.08.1945 13.08.1945	потврђено
2255	11.08.1945 1549/45	Сплит	Михаило Заклановић	привредни чиновник	По члану 14. Уредбе	казна смрти	07.08.1945 13.08.1945	преиначено: 8 година лишавања слободе са присилним радом
2346	14.08.1945 1422/45	Књажевац	Александар Милић	магурант	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година при- силног рада	09.08.1945 28.08.1945	одобрена - потврђена
2346	14.08.1945 1422/45	Ваљево	Добрила Варагић	шпајлерка	По члану 13. и 14. Уредбе	4 године при- силног рада	09.08.1945 28.08.1945	одобрена - потврђена
2346	14.08.1945 1422/45	Гроцка	Слободан Милановић	банкарски чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	новчана казна или 6 месеци присил. рада без лишења слободе	09.08.1945 28.08.1945	преиначено: новчана казна од 10.000 динара-
2346	14.08.1945 1422/45	Београд	Ђорђа Рушчуклић	службеник НО	По члану 13. и 14. Уредбе	6 месеци присилног рада условно	09.08.1945 28.08.1945	потврђено
2346	14.08.1945 1422/45	Ново Село	Александар Димчић	железничар	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 5 година при- силног рада	09.08.1945 28.08.1945	потврђено
2346	14.08.1945 1422/45	Београд	Милорад Николић	чиновник речне пловидбе	По члану 13. и 14. Уредбе	1 година ли- шења слободе	09.08.1945 28.08.1945	потврђено
2347	14.08.1945 1247/45	Љиг	Владан Нелељковић	ђак	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година присилног рада	09.08.1945 27.08.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење- Види 40/60
2348	14.08.1945 1550/45	Његуши	Јован Радоњић	механичар	По члану 14. Уредбе	10 година при- силног рада	06.08.1945 25.08.1945	потврђена

2349	14.08.1945 1648/45	Стара Пазова	Васо Шушњар	агент специјал- не полиције	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	11.08.1945 25.08.1945	потврђена
2350	14.08.1945 1635/45	Зрмања	Милојко Узелац	активан жандар- меријски капетан	По члану 14. Уредбе	казна смрти	11.08.1945 25.08.1945	потврђена
2351	14.08.1945 1638/45	Ниш	др. Војин Андрић	адвокатски приправник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	11.08.1945 27.08.1945	потврђено
2352	14.08.1945 1490/45	Београд	Јован Д. Терзић	саобраћајни чиновник	По члану 14. Уредбе	3 године при- силног рада	09.08.1945 25.08.1945	потврђено
2353	14.08.1945 1237/45	Загреб	Павле Костић	свршени магистрант	По члану 14. Уредбе	5 година при- силног рада	09.08.1945 27.08.1945	укинута - дослеђење- види бр. II суд 3223/45
2354	14.08.1945 1613/45	Пожаревац	Хинко Шпирик	фотокерамичар	По члану 14. Уредбе	8 година при- силног рада	09.08.1945 25.08.1945	потврђена
2355	14.08.1945 1604/45	Зајечар	Сава Сандић	студент умет- ничке академије	По члану 13. Уредбе	8 година при- силног рада	07.08.1945 25.08.1945	потврђена
2357	15.08.1945 1586/45	Марибор	Јосип Клемен	земљорадник	По члану 14. Уредбе	5 година при- силног рада	01.08.1945 23.08.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са присилним радом
2358	15.08.1945 158&/45	Бихаћ	Јосип Стипетић	аутомеханичар	По члану 14. Уредбе	казна смрти	01.08.1945 27.08.1945	враћен предмет на до- слеђење - Види 3154/45
2362	15.08.1945 1024/45	Београд	Михајло Вукосављевић	инспектор СДС	По члану 14. Уредбе	10 година присилног рада	11.08.1945 28.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2375	17.08.1945 1444/45	Београд	Теодор Арамицки	судски приправник	По члану 14. Уредбе	1,5 година при- силног рада	13.08.1945 27.08.1945	укинута - поновно суђење
2376	17.08.1945 1601/45	Београд	Миливоје Павићевић	водник бивше Југословенске војске	По члану 15. Уредбе	1 година при- силног рада и накнада штете	11.08.1945 27.08.1945	потврђена
2377	17.08.1945 1637/45	Београд	др Звонимир Бегић	чиновник хило- текарне банке	По члану 14. Уредбе	3 године при- силног рада	11.08.1945 27.08.1945	3 године лишавања сло- боде са присилним радом
2378	17.08.1945 1645/45	Доњи Вакуф	Салит Омерагић	берберин	По члану 15. Уредбе	1 година при- силног рада	14.08.1945 27.08.1945	потврђено

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

2494	19.08.1945 1445/45	Српски Крстур	Љубивоје Голубовић	инж. и адвокат приправник	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година присилног рада	23.07.1945 20.08.1945	потврђена без конфискације имовине
2495	19.08.1945 1590/45	Остружница	Илија Станковић	заставник ЈА	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година присилног рада	23.07.1945 21.08.1945	15 година лишавања слободе са присилним радом
2518	20.08.1945 856/45	Нови Сад	Михаило Топаловић	механичар	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	16.08.1945 27.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2518	20.08.1945 856/45	Брејановица	Владимир Митић	старији водник ЈА	По члану 15. Уредбе	30 дана лиша- вања слободе	16.08.1945 27.08.1945	потврђено
2531	21.08.1945 1659/45	Београд	Александар Ђ. Николић	поштански чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	14.08.1945 26.08.1945	потврђена
2619	23.08.1945 1543/45	Београд	Владимир Требежанин	бив. саветник Народне Скупштине	По члану 14. Уредбе	10 година при- силног рада	01.08.1945 29.08.1945	ослобођен од оптужбе
2733	25.08.1945 44/45	Београд	др Корнелије Данингер	лекар		обуздаван поступак про- тив истог - по његовој смрти	10.04.1945 30.08.1945	укинута решење о конфискацији као ненадлежно донесено
2734	25.08.1945 1417/45	Ваљево	Мирко - Арсе- нијевић Војислав Милошевић	ђак	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 12 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Гњилани	Велимир Денић	ђак	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Београд	Никола Влатковић	ђак	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година присилног рада	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Ниш	Ђорђе - Вељко- вић Александар Пешић	ђак	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Београд	Александар - Саша Михаи- ловић Илић	ђак	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 8 година лишавања слободе са присилним радом

2734	25.08.1945 1417/45	Пњавор	Никола - Беља Срдановић	земљорадник	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година присилног рада	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Београд	Слободан Јоро	трговачки помоћник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Томислав- град	Раде - Новак Козомара	електричар	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 8 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Чачак	Драгутин - Млађа Манојловић	ђак	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 8 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Пожаревац	Момчило Брешић	матурант	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 25.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
2734	25.08.1945 1417/45	Заселак	Милоје - Милан Ајгачић - Перо Квак Стојић	земљорадник	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година при- силног рада	15.08.1945 25.08.1945	ослобођен од оптужбе
2735	25.08.1945 1662/45	Београд	Ђорђе Ђермановић	бивши погпоручник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	21.08.1945 30.08.1945	преиначено: 20 година лишавања слободе са присилним радом
2736	25.08.1945 1523/45	Београд	Живојин Петронијевић	рентијер	По члану 13. и 14. Уредбе	6 година при- силног рада	17.08.1945 30.08.1945	потврђена
2737	25.08.1945 1509/45	Београд	Живан Живановић	чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	1 година при- силног рада	10.08.1945 30.08.1945	потврђена
2738	25.08.1945 1636/45	Београд	Миодраг Анђелковић	бивши мајор	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	20.08.1945 30.08.1945	потврђена
2739	25.08.1945 1633/45	Бранешци	Милован Рајевац	бивши наредник	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	преиначено: казна смрти
2740	25.08.1945 1380/45	Београд	Марија Васиљевић	радница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	01.08.1945 30.08.1945	потврђена
2741	25.08.1945 1244/45	Београд	Мирослав (Фриц Вернер) Сокал	привредни чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	6 година присилног рада	14.07.1945 30.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом

2741	25.08.1945 1244/45	Смедерев- ска Паланка	Драга Рагарац	домаћица	По члану 13. и 14. Уредбе	2 године присилног рада	14.07.1945 30.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2751	27.08.1945 1440/45	Београд	Рајко Вранешевић	бивши артиље- ријски мајор	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	20.08.1945 27.08.1945	потврђена
2751	27.08.1945 1440/45	Крањска Гора	Јан Тутомер	бивши морна- рички поручник	По члану 14. Уредбе	6 месеци при- силног рада	20.08.1945 27.08.1945	потврђена
2752	27.08.1945 1653/45	Београд	Раде Павловић	трговац	По члану 14. Уредбе	1 година при- силног рада	22.08.1945 30.08.1945	6 месеци лишавања сло- боде са присилним радом
2753	27.08.1945 1634/45	Београд	Петар Симић	пукovníк бивше југословенске војске	По члану 14. Уредбе	10 година присилног рада	23.08.1945 30.08.1945	потврђена
2754	27.08.1945 1571/45	Београд	Милан Шантић	новинар	По члану 14. Уредбе	5 година при- силног рада	22.08.1945 30.08.1945	потврђена
2755	27.08.1945 1565/45	Велес	Душан Карамитров	пољопривредни референт	По члану 13. и 14. Уредбе	15 година при- силног рада	18.08.1945 30.08.1945	потврђена
2756	27.08.1945 380/44	Земун	Изидор Беровић	келнер	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година присилног рада	23.08.1945 27.08.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2757	27.08.1945 1214/45	Београд	Милутин Мићић	чиновник	По члану 14. и 15. Уредбе	6 месеци присилног рада	11.07.1945 27.08.1945	враћен предмет на допуну и поновно суђење
2757	27.08.1945 1214/45	Београд	Стеван Виторовић	трговац	По члану 14. и 15. Уредбе	4 година при- силног рада	11.07.1945 27.08.1945	враћен предмет на допу- ну и поновно суђење
2758	27.08.1945 1155/45	Београд	Љубица Босанац	привредни чиновник	По члану 1. 2. и 3. Одлуке АСНОС-а	1 година губитка при- силног рада	22.06.1945 30.08.1945	потврђено
2761	28.08.1945 1448/45	Ниш	Жарко Ускоковић	студент филозофије	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	13.08.1945 28.08.1945	потврђена
2762	28.08.1945 1498/45	Крапанин	Исо Борчић	жандармеријски поднаредник	По члану 14. Уредбе	10 година при- силног рада	23.08.1945 30.08.1945	укинута - поновно доследјење - Види 43/46
2763	28.08.1945 1581/45	Радимна	Милан Брату	лимар	По члану 14. Уредбе	10 година присилног рада	17.08.1945 30.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом

2763	28.08.1945 1581/45	Београд	Десанка - Вилкон Угричић	домаћица	По члану 14. Уредбе	суђена - ослобођена од оптужбе	17.08.1945 30.08.1945	потврђено
2764	28.08.1945 1625/45	Београд	Антоније Мијаговић	ђак 7 разреда гимназије	По члану 15. Уредбе	3 године при- силног рада	23.08.1945 28.08.1945	потврђено-
2764	28.08.1945 1625/45	Ниш	Бора Јовановић	свршени магурант	По члану 15. Уредбе	4 месеца лишавања слободе	23.08.1945 28.08.1945	преиначено: 15 месеци лишавања слободе са присилним радом
2764	28.08.1945 1625/45	Београд	Никола Мукар	свршени магурант	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	23.08.1945 28.08.1945	преиначено: 6 месеци лишавања слободе
2765	28.08.1945 1684/45	Београд	Владислав Франк	ђак	По члану 14. Уредбе	казна смрти	21.08.1945 14.11.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
2766	28.08.1945 1463 и 1464/45	Београд	Димитрије - Бифтек Лазаревић	шеф речне поли- ције у пензији	По члану 14. Уредбе	казна смрти	21.08.1945 14.11.1945	потврђен
2766	28.08.1945 1463 и 1464/45	Београд	Страхиња Мештеровић	привредни чиновник	По члану 14. Уредбе	казна смрти	21.08.1945 14.11.1945	потврђена
2767	28.08.1945 1449/45	Вршац	Љубица Мандић	свршени магурант	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	14.08.1945 30.08.1945	потврђена
2767	28.08.1945 1449/45	Петровград	Радмила Миљков	радница	По члану 13. и 14. Уредбе	3 године при- силног рада	14.08.1945 30.08.1945	потврђена
2768	28.08.1945 1571/45	Београд	Вера Крстић	ученик музичке школе	По члану 14. Уредбе	13 месеци при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	потврђена
2768	28.08.1945 1571/45	Београд	Загорка Ђоровић	чиновник	По члану 14. Уредбе	13 месеци при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	потврђена
2768	28.08.1945 1571/45	Београд	Драгослав Бојковић	радиотелегра- фиста	По члану 14. Уредбе	5 година при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	потврђена
2768	28.08.1945 1571/45	Београд	Војислав Павловић	царински инспектор	По члану 14. Уредбе	13 месеци при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	потврђена

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

2768	28.08.1945 1571/45	Београд	Љубица Петровић	професорка	По члану 14. Уредбе	3 године при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	потврђена
2768	28.08.1945 1571/45	Београд	Александар Димитријевић	инжењер економије	По члану 14. Уредбе	8 година при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
2830	31.08.1945 1717/45	Београд	Милош Радојловић	ђенерал-мајор БЈВ	По члану 14. Уредбе	5 година при- силног рада	23.08.1945 31.08.1945	потврђена
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Љубица Гајчански	болничарка	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година при- силног рада	15.08.1945 19.09.1945	потврђена
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Љубица Милошевић	домаћица	По члану 13. и 14. Уредбе	13 месеци при- силног рада	15.08.1945 19.09.1945	потврђена
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Анђелија Јамбрушић	домаћица	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година при- силног рада	15.08.1945 19.09.1945	потврђена
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Милета - Нине Швабић	шофер	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година присилног рада	15.08.1945 19.09.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Сретен Соколовић	шофер	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година присилног рада	15.08.1945 19.09.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Владимир Петковић	капетан бивше југо словенске војске	По члану 13. и 14. Уредбе	20 година присилног рада	15.08.1945 19.09.1945	потврђена
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Миодраг Савковић	новинар	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 19.09.1945	потврђена
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Београд	Константин Плавић	пуковник БЈВ	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 19.09.1945	потврђена
2831	31.08.1945 1457/45 и др.	Купиње - живи у Београду	Јосиф Мојић	чиновник хипотекарне банке и резервни пуковник БЈВ	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	15.08.1945 19.09.1945	потврђена
2838	01.09.1945 1728/45	Радановци	Првослав Димитријевић	земљорадник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	30.08.1945 29.09.1945	поништена - дослеђење и поновно суђење

2876	04.09.1945 1723/45	Београд	Никола Кирхнер	инжењер	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	30.08.1945 20.09.1945	потврђена
2877	05.09.1945 1722/45	Београд	Антоније Финцингер	главар угља	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година присилног рада	30.08.1945 20.09.1945	преиначено: 6 година лишавања слободе са присилним радом
2878	05.09.1945 1731/45	Микусо- вићи	Петар Радоњић	поручник бивше југословенске војске	По члану 13. и 14. Уредбе	2 године присилног рада	30.08.1945 20.09.1945	потврђена
2879	05.09.1945 1703/45	Београд	Александар Тимогијевић	привредни чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	29.08.1945 10.10.1945	укинута - поновно ислеђење и поступак
2959	05.09.1945 1374/45	Београд	Вука Суботић	бивша чиновница	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	21.08.1945 03.08.1945	преиначено: 15 година лишавања слободе са присилним радом
2960	05.09.1945 1719/45	Београд	Антоније Спер	гравер	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	30.08.1945 03.08.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење-
2961	05.09.1945 1730/45	Београд	Живота Радосављевић	намештеник управе монопола	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 10 година при- силног рада	30.08.1945 03.08.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење
2962	05.09.1945 1681/45	Београд	Иван Чутић	бивши секретар околног уреда	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 13 месеци при- силног рада	30.08.1945 03.08.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење
2963	05.09.1945 1724/45	Београд	Милан Дравић	службеник	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 3 године при- силног рада	30.08.1945 03.08.1945	преиначено: 3 године лишавања слободе са присилним радом
2964	05.09.1945 1630/45	Београд	Војислав Давидовић	новинар	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 15 година при- силног рада	21.08.1945 03.08.1945	потврђена
2965	05.09.1945 1639/45	Ваљево	Љубомир Дуњић	мајор бивше југословенске војске	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 5 година при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење
2966	05.09.1945 1725/45	Београд	Недељко Јаблановић	ученик	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 15 месеци при- силног рада	30.08.1945 31.08.1945	ослобађа се од оптужбе

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

2967	05.09.1945 1059/45	Београд	Војислав Калијевић	прив. чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 5 година при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	потврђена
2968	05.09.1945 1584/45	Београд	Бранко М. Волф - Вуковић	шофер	По члану 13. и 14. Уредбе	преиначено: 15 година при- силног рада	20.08.1945 30.08.1945	потврђена
2969	05.09.1945 1729/45	Београд	Живко - Жика Станковић	бивши поли- цијски писар	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	30.08.1945 27.09.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење- Види 3437/45
2970	05.09.1945 1664/45	Београд	Радиша Поповић	борац - шофер бригаде везе	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	20.08.1945 27.09.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење
2971	05.09.1945 1652/45	Земун	Андрија Шпехт	бродовласник	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	23.08.1945 27.09.1945	потврђена
2972	05.09.1945 1404/45	Земун	Алберт Канабе	бравар	По члану 13. и 14. Уредбе	казна смрти	21.08.1945 04.10.1945	потврђена
2973	05.09.1945 1670/45	Сеоно код Смедерева	Милан Ј. Марковић	шофер	По члану 13. и 14. Уредбе	10 година при- силног рада	29.08.1945 27.09.1945	потврђена
3041	20.09.1945 1043/45	Београд	Радимица М. Танасијевић	бивши чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	5 година те- шког присил- ног рада	26.05.1945 20.10.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење
3055	20.09.1945 873/45	Жабари - Опленец	Радомир Миловановић	обућар	По члану 14. Уредбе	5 година те- шког присил- ног рада	23.04.1945 10.10.1945	преиначено: 6 месеци лишавања слободе са присилним радом
3144	08.10.1945 1693/45	Марија Бистрица	Аугуст Делапетро	потпоручник ауто пука ЈА	По члану 15. Уредбе	5 година при- силног рада	21.09.1945 17.10.1945	потврђена
3145	08.10.1945 1735/45	Београд	Радмилу Ивановић	берберин - борац	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишен слобо- де и накнада штете	24.09.1945 16.10.1945	потврђена
3145	08.10.1945 1735/45	Београд	Драган Мирковић	кочијаш - борац	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишен слобо- де и накнада штете	24.09.1945 16.10.1945	потврђена

3145	08.10.1945 1735/45	Златица - Румунија	Франг Крепелка	столар, борац	По члану 15. Уредбе	2 месеца лиш- шен слободе и накнада штете	24.09.1945 16.10.1945	потврђена
3146	08.10.1945 1751/45	Нови Сад	Жарко Цвејин	радник	По члану 15. Уредбе	3 месеца лиш- шен слободе и накнада штете немач- ким генера- лима заро- бљеницима	22.09.1945 16.10.1945	потврђена
3147	08.10.1945 1763/45	Београд	Светозар Станковић	бравар - борац	По члану 15. Уредбе	30 дана лишавања слободе	24.09.1945 16.10.1945	потврђена
3148	08.10.1945 1773/45	Шибеник	Томислав Баица	ђак гимназије	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	10.09.1945 16.10.1945	потврђена
3149	08.10.1945 1842/45	Гњилане	Светислав Симоновић	трговац - борац	По члану 15. Уредбе	13 месеци лишавања слободе	26.09.1945 16.10.1945	потврђена
3150	08.10.1945 1843/45	Високо	Рамиз Бећаревић	трговац	По члану 15. Уредбе	новчана казна и узапћење це- локупне робе	28.09.1945 16.10.1945	потврђена
3150	08.10.1945 1843/45	Бусовача	Слободан Драгулиновић	борац	По члану 15. Уредбе	2 месеца лиш- шавања сло- боде условно	28.09.1945 16.10.1945	потврђена
3151	08.10.1945 1816/45	Београд	Михаило Ђорђевић	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	26.09.1945 16.10.1945	потврђена
3152	08.10.1945 1738/45	Београд	Бранко Ђурић	лекар	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	21.09.1945 16.10.1945	потврђена-
3153	08.10.1945 1444/45	Београд	Теодор Аранички	судски приправник	На основу члана 3. тачка 4. Закона о кривичним делима против народа	1 година присилног рада	22.09.1945 17.10.1945	потврђена

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

3154	08.10.1945 1586/45	Београд	Јосип Спилетић	аутомеханичар	На основу члана 3. Закона о кривичним делима против народа	казна смрти	21.09.1945 15.10.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присил. радом Види 2358/45
3155	09.10.1945 1838/45	Кошке Пољане	Станко Горше	борац - земљорадник	По члану 15. Уредбе	20 година присилног рада	21.09.1945 17.10.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом
3156	09.10.1945 1775/45	Београд	Александар Миковић	свршени магурант	По члану 15. Уредбе	1 година присилног рада без лишавања слободе	21.09.1945 17.10.1945	потврђена
3157	09.10.1945 1754/45	Вргудинац	Владимир Крстић	механичар	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	21.09.1945 16.10.1945	преиначено: 2 месеца лишавања слободе
3158	09.10.1945 1742/45	Црни Кас	Давид Вељковић	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	1 година лишавања слободе	21.09.1945 16.10.1945	потврђена
3159	09.10.1945 1710/45	Нагалинце	Милан Димитријевић	питомац војне академије	По члану 15. Уредбе	1 година условно	21.09.1945 16.10.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење
3160	09.10.1945 1755/45	Београд	Драган Рашула	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	1 година присилног рада без лишавања слободе	21.09.1945 16.10.1945	потврђено
3161	09.10.1945 1715/45	Београд	Десимир Јелисијевић	шофер	По члану 15. Уредбе	10 година присилног рада	21.09.1945 17.10.1945	потврђено
3162	09.10.1945 1733/45	Вучић	Марко Радојковић	бравар	По члану 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	21.09.1945 16.10.1945	потврђено
3163	09.10.1945 1773/45	Никшић	Љубо Тановић	шпајлдер	По члану 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	21.09.1945 16.10.1945	потврђено
3164	09.10.1945 1749/45	Београд	Маринко Сажковић	глуцац	По члану 15. Уредбе	30 дана затвора	21.09.1945 16.10.1945	потврђено

3165	09.10.1945 1753/45	Београд	Радомир Поповић	зуботехничар	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слобде и да плати за продате цокуле	22.09.1945 16.10.1945	потврђено
3172	09.10.1945 1795/45	Београд	Миодраг Стефановић	аутомеханичар	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада	26.09.1945 16.10.1945	преиначено: 6 месеци лишавања слобде са присилним радом
3173	10.10.1945 1841/45	Падина	Паја Холубек	борац - земљорадник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена
3173	10.10.1945 1841/45	Падина	Ондреја Бађуј		По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена
3173	10.10.1945 1841/45	Падина	Јан Котваш	борац	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена
3173	10.10.1945 1841/45	Падина	Миша М. Котваш	борац	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена
3173	10.10.1945 1841/45	Уздин	Јован Мотројески	борац - земљорадник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена
3173	10.10.1945 1841/45	Уздин	Петар Драгић	борац	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена
3173	10.10.1945 1841/45	Падина	Миша О. Котваш	борац	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена
3173	10.10.1945 1841/45	Панчево - Ковачица	Пал Цицка	борац	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слобде	26.09.1945 15.10.1945	потврђена

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

3174	10.10.1945 1568/45	Београд	Василије Пјешчић	шофер	По члану 15. Уредбе	2 месеца ли- шавања сло- боде и да пла- ти одштету	26.09.1945 14.10.1945	потврђена
3175	10.10.1945 1849/45	Разгојна	Влајко Лазаревић	поручник бивше југословенске војске - борац ЈА	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада	28.09.1945 15.10.1945	потврђена
3176	10.10.1945 1720/45	Београд	Рајко Шилић	трговац и радио техничар	По члану 15. Уредбе	6 месеци условно	28.09.1945 14.10.1945	укинута - предмет уступити надлежном јавном тужиоцу
3197	26.10.1945 1801/45	Београд	Милорад Петровић	привредни чиновник	По члану 13. и 14. Уредбе	14 година присилног рада	10.10.1945 01.12.1945	након увида враћен спис
3198	26.10.1945 1839/45	Београд	Вукашин Грубор	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе и конфискација шећера	04.10.1945 30.10.1945	након увида враћен спис
3199	26.10.1945 1850/45	Српски Итбеј	Миливоје Михиловић	економ 2. чете при штабу 1. Тенковске армије	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада	29.10.1945 03.01.1946	након увида враћен спис
3200	26.10.1945 1851/45	Крушевац	Александар Савелић	полицјски чиновник	У вези члана 3. закона о КД против народа и државе	5 година присилног рада	29.10.1945 01.12.1945	након увида враћен спис -странке изјавиле да се неће жалити на пресуду
3201	26.10.1945 1848/45	Јелашца	Радомир Гроздановић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	29.10.1945 30.10.1945	након увида враћен спис
3202	26.10.1945 1356/45	Бос. Кобач	Зулфо Петровац	земљорадник	У вези члана 3. и 4. Закона о КД против народа и државе	5 година присилног рада	03.10.1945 09.11.1945	укинута - дослеђење и нова одлука
3202	26.10.1945 1356/45	Сјенина	Исмет Брадарич	земљорадник	У вези члана 3. и 4. Закона о делима против народа и државе	5 година присилног рада	03.10.1945 09.11.1945	укинута - дослеђење и нова одлука
3203	26.10.1945 1762/45	Београд	Васа Божић	бравар	По члану 15. Уредбе	1 година условно	28.09.1945 30.10.1945	након увида враћени списи

3204	26.10.1945 1846/45	Јаша Томић	Ђока Кирић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	3 године при- силног рада	28.09.1945 30.10.1945	укинута - да се расправе све кривице оптуженог
3205	26.10.1945 1864/45	Београд	Душан Арежина	обућар	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе и на- кнада штете	15.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћени списи
3206	26.10.1945 1796/45	Београд	Василије Љуштина	активни подофицир БЈВ	По члану 15. Уредбе	2 месеца усло- вно и накнада штете	04.10.1945 29.10.1945	по разматрању враћени списи
3207	26.10.1945 1739/45	Београд	др Љубомир Воргић	лекар	По члану 15. Уредбе	6 месеци ли- шавања сло- боде условно	24.09.1945 30.10.1945	потврђена
3208	26.10.1945 1706/45	Београд	Војислав Жуњић	ученик	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе и на- кнада штете	04.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3209	26.10.1945 1810/45	Београд	Мирољуб Црњански	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада	03.10.1945 30.10.1945	преиначено: 6 месеци лишавања слободе са присилним радом
3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Ибрахим Брагић	столар	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Данило Арежина	радник	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Александар Михаиловић	фотограф	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Петар Баруџија	бравар	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3210	26.10.1945 1857/45	Топуско	Бранко Јарчов	радник	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Милош Симић	радник	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Бранислав Ранковић	бравар	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Ђорђе Миливојевић	радник	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3210	26.10.1945 1857/45	Београд	Драгољуб Петровић	књиговезац	По члану 14. и 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћен спис
3211	26.10.1945 1856/45	Велес	Благоје Черевски	касапин	По члану 14. и 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	09.10.1945 29.10.1945	потврђено
3211	26.10.1945 1856/45	Чиглук	Драгоје Дрљић	земљорадник - потпоручник	По члану 14. и 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	09.10.1945 29.10.1945	потврђено
3211	26.10.1945 1856/45	Београд	Триво Пашић	земљорадник - заставник	По члану 14. и 15. Уредбе	4 месеца лишавања слободе	09.10.1945 29.10.1945	потврђено
3211	26.10.1945 1856/45	Мркоњић Град	Ђураћ Рађеновић	обућар	По члану 15. Уредбе	5 месеци лишавања слободе	09.10.1945 29.10.1945	потврђена
3211	26.10.1945 1856/45	Београд	Аница Врхунац	глулица у пензији	По члану 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	09.10.1945 29.10.1945	потврђена
3211	26.10.1945 1856/45	Београд	Ристо Гашић	обућар	По члану 14. и 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	09.10.1945 29.10.1945	потврђено
3212	26.10.1945 1869/45	Земун	Есад Алагич	обућар	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	18.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћени списи

3212	26.10.1945 1869/45	Земун	Јосип Шименић	бријач	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	18.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћени списи
3213	26.10.1945 1870/45	Ђуприја	Миодраг Добросављевић	кочијаш	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	18.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћени списи-
3214	26.10.1945 1860/45	Београд	Дана Богдановић	чиновница	По члану 15. Уредбе	1 месец ли- шавања сло- боде условно на 1 годину	10.10.1945 30.10.1945	по разматрању враћени списи-
3215	26.10.1945 1871/45	Београд	Војислав Ковачевић	шофер	По члану 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	19.10.1945 01.11.1945	по разматрању враћени списи-
3216	26.10.1945 1872/45	Београд	Јоко Пикић	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	4 месеца ли- шавања сло- боде и надо- кнада штете	19.10.1945 30.10.1945	По разматрању враћен предмет
3217	26.10.1945 1861/45	Београд	Љубомир Ивковић	аутомеханичар	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	15.10.1945 30.10.1945	ослобођен од оптужбе
3218	26.10.1945 1859/45	Београд	Драгутин Марјановић	земљорадник - борац - шофер	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	10.10.1945 30.10.1945	По разматрању враћен предмет-
3223	31.10.1945 1237/45	Београд	Павле Костић	свршени магурант	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	5 година робије	03.10.1945 07.11.1945	потврђена- Види II суд 2353/45
3234	05.11.1945 1501/45	Београд	Марко Чолановић	мајор ЈА	По члану 15. Уредбе	ослобођен кривичне од- говорности	27.10.1945 18.11.1945	преиначено: 5 месеци лишавања слободе
3235	05.11.1945 1211/45	Београд	Јованка - Пепика Стојаковић	кафеџија	По члану 14. Уредбе	2 године при- силног рада	14.06.1945 05.11.1945	преиначено: 6 месеци ли- шавања слободе условно
3236	05.11.1945 1853/45	Прилеп	Мемед Мемедовски	ковач - борац	По члану 15. Уредбе	1 година ли- шавања сло- боде условно	05.10.1945 17.11.1945	потврђена

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

3237	05.11.1945 1877/45	Љубљана	Албин Зупанац	привредни чиновник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	19.10.1945 09.11.1945	након увида враћен спис
3238	05.11.1945 1879/45	Круле	Петар Урошевић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	19.10.1945 09.11.1945	након увида враћен спис
3239	05.11.1945 1875/45	Орубци	Стјепан Стрикић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	4 месеца лишавања слободе	19.10.1945 09.11.1945	након увида враћен спис
3240	05.11.1945 1874/45	Београд	Раде Цвијан	обуђарски помоћник	По члану 15. Уредбе	14 месеци присилног рада	19.10.1945 09.11.1945	након увида враћен спис
3241	05.11.1945 1858/45	Загреб	Фрања Швагел	шофер - борац	По члану 15. Уредбе	5 година присилног рада	10.10.1945 13.12.1945	по увиду враћа се спис
3242	05.11.1945 1777/45	Крушевац	Никола К. Николић	капетан вазду- хопловства ЈА	По члану 15. Уредбе	2 године при- силног рада и губитак чина	05.10.1945 17.11.1945	преиначено: 10 година лишавања слободе са присилним радом и губитак чина капетана
3243	05.11.1945 1878/45	Госпић	Божидар Кекић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	19.10.1945 09.11.1945	након увида враћен спис
3244	05.11.1945 1868/45	Красковић	Сава Срђеновић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	1 година лишавања слободе	18.10.1945 22.11.1945	након увида враћен спис
3245	05.11.1945 1862/45	Београд	Звонко Косец	шофер	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	15.10.1945 10.11.1945	након увида враћен спис
3245	05.11.1945 1862/45	Београд	Душан Цвијовић	аутомеханичар	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	15.10.1945 10.11.1945	након увида враћен спис
3246	05.11.1945 1876/45	Јаколина	Јуре Клаић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	2 године при- силног рада	19.11.1945 13.11.1945	потврђена

3252	07.11.1945 1808/45	Београд	Стеван Крагић	интендантски капетан БЈВ	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	5 година при- силног рада	10.10.1945 14.11.1945	потврђена
3253	07.11.1945 1881/45	Београд	Владета Милојевић	борац - свршени магурант	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	23.10.1945 14.11.1945	након увида враћени списи
3253	07.11.1945 1881/45	Београд	Слободан Опсеница	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	8 месеци лишавања слободе	23.10.1945 14.11.1945	након увида враћени списи
3254	07.11.1945 1865/45	Београд	Лазар Цупурдија	војни набављач	На основу члана 1. Закона о сузбијању недозвољене шпекулације	1 месец лишавања слободе и да надокнади држави штету	15.10.1945 10.12.1945	потврђено
3254	07.11.1945 1865/45	Београд	Милош Младеновић	кројач	На основу члана 1. Закона о сузбијању недозвољене шпекулације	13 месеци присилног рада и да враги суму	15.10.1945 10.12.1945	преиначено: 6 месеци лишавања слободе са присилним радом
3254	07.11.1945 1865/45	Београд	Драгољуб Радуловић	електроинста- латер	На основу члана 1. Закона о сузбијању недозвољене шпекулације	2 године при- силног рада и да плати у пресуди изложено	15.10.1945 10.12.1945	потврђена
3255	07.11.1945 1898/45	Београд	Љубомир Југовић	борац - шофер	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	31.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен пред- мет пошто су странке задовољне са пресудом-
3256	07.11.1945 1885/45	Сурдулица	Љубомир Цветановић	борац - ђак	По члану 15. Уредбе	1 година ли- шавања сло- боде условно на 2 године	29.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен предмет пошто су странке задовољне са пресудом-
3271	10.11.1945 1866/45	Уљма	Сава Јовановић	земљорадник	По члану 14. и 15. Уредбе	1,5 година присилног ра- да и лишење чина старијег водника	09.10.1945 16.11.1945	потврђена, након увида враћен предмет

3271	10.11.1945 1866/45	Мали Црљенци	Милорад Анђелковић	радник	По члану 15. Уредбе	8 месеци лишавања слободе	09.10.1945 16.11.1945	након увида враћен предмет пошто су се странке задовољиле са пресудом
3271	10.11.1945 1866/45	Српска Црња	Иван - Поп Микшин	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	10 месеци лишавања слободе	09.10.1945 16.11.1945	након увида враћен предмет пошто су се странке задовољиле са пресудом
3271	10.11.1945 1866/45	Јаша Томић	Васа Стојков	чиновник	По члану 15. Уредбе	8 месеци лишавања слободе	09.10.1945 16.11.1945	након увида враћен предмет пошто су се странке задовољиле са пресудом
3271	10.11.1945 1866/45	Крњевуши	Свезар Карановић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	09.10.1945 16.11.1945	након увида враћен предмет пошто су се странке задовољиле са пресудом
3271	10.11.1945 1866/45	Дарда	Јосип Немет	земљорадник	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	09.10.1945 16.11.1945	након увида враћен предмет пошто су се странке задовољиле са пресудом
3271	10.11.1945 1866/45	Меленци	Милорад - Бага Немчев	земљорадник	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	09.10.1945 16.11.1945	након увида враћен предмет пошто су се странке задовољиле са пресудом
3272	10.11.1945 1893/45	Београд	Иван Кнежевић	ученик гимназије	По члану 15. Уредбе	5 месеци лишавања слободе	31.10.1945 14.11.1945	преиначено: 2 месеца лишавања слободе
3273	10.11.1945 1873/45	Драгојевац	Драгољуб Стојановић	земљорадник	По члану 14. Уредбе	13 месеци присилног рада	19.10.1945 03.12.1945	преиначено: 5 година лишавања слободе са присилним радом
3274	10.11.1945 1863/45	Нови Сад	Ангелина - Гања Рајић	домаћица	По члану 1. Закона о КД против народа и државе	6 месеци лишавања слободе	15.10.1945 16.11.1945	потврђена

3274	10.11.1945 1863/45	Београд	Мирослав Рајић	бравар	По члану 1. Закона о КД против народа и државе	1 година при- силног рада	15.10.1945 16.11.1945	потврђена
3274	10.11.1945 1863/45	Београд	Миодраг - Драган Рајић	бравар	По члану 1. Закона о КД против народа и државе	6 месеци при- силног рада	15.10.1945 16.11.1945	потврђена
3274	10.11.1945 1863/45	Београд	Салватор Кожелъ	текстилни техничар	По члану 1. Закона о КД против народа и државе	2 године при- силног рада	15.10.1945 16.11.1945	потврђена
3276	10.11.1945 1895/45	Београд	Драгослав Марисављевић	кројач	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	30.10.1945 16.11.1945	након увида враћен спис
3277	10.11.1945 1880/45	Земун	Теодор Роземберг	привредни чиновник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	23.10.1945 17.11.1945	након увида враћен спис
3278	10.11.1945 962/45	Крагујевац	Иван Мастишек	капетан II класе Б/В	По члану 15. Уредбе	10 месеци лишавања слободе	23.10.1945 17.11.1945	након увида враћен спис
3279	10.11.1945 1891/45	Борина	Мирослав Јовић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	29.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен предмет
3280	10.11.1945 1883/45	Београд	Милош Мишић	пиљар	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	23.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен предмет
3281	10.11.1945 1894/45	Београд	Боривоје Живковић	шофер	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	30.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен предмет
3281	10.11.1945 1894/45	Београд	Петар Будимир	аутомеханичар	По члану 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	30.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен предмет
3281	10.11.1945 1894/45	Београд	Бошко Стојадиновић	бравар	По члану 15. Уредбе	1 месец лишавања слободе	30.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен предмет
3281	10.11.1945 1894/45	Београд	Андреја Томић	шофер	По члану 15. Уредбе	4 месеца лишавања слободе	30.10.1945 14.11.1945	по увиду враћен предмет

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

3286	12.11.1945 1899/45	Старци	Радмир Маговић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	31.10.1945 13.11.1945	након увида враћени списи
3287	12.11.1945 1897/45	Београд	Марко Мишчевић	студент медицине	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	31.10.1945 13.11.1945	након увида враћени списи
3288	12.11.1945 1845/45	Ново Село	Иван Драгун	радник	По члану 15. Уредбе	10 месеци при- силног рада	29.10.1945 15.11.1945	преначено: 5 месеци лишавања слободе
3288	12.11.1945 1845/45	Жупања	Антон Огњановић	радник обућар	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	29.10.1945 15.11.1945	потврђена
3288	12.11.1945 1845/45	Јаковље	Милан Кланчир	земљорадник	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	29.10.1945 15.11.1945	потврђена
3289	12.11.1945 1886/45	Петриња	Иван Фриц	активни морнарички подофицир	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада	29.10.1945 15.11.1945	потврђена
3289	12.11.1945 1886/45	Чачак	Милорад Хаши Поповић	активни морнарички подофицир	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада	29.10.1945 15.11.1945	потврђена
3290	12.11.1945 1800/45	Велика Датчевица	Никола Јалић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	2 месеца лишавања слободе	29.10.1945 17.11.1945	након увида враћен спис
3290	12.11.1945 1800/45	Дубашевица	Јосип Дамјанов	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	ослобођен од оптужбе	29.10.1945 17.11.1945	након увида враћен спис
3291	12.11.1945 1889/45	Подгорица	Миодраг Таминџић	ученик	По члану 15. Уредбе	3 месеца лишавања слободе	29.10.1945 17.11.1945	након увида враћен спис
3292	12.11.1945 1892/45	Београд	Божидар Кањишук	типограф	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	31.10.1945 22.11.1945	након увида враћен спис пошто су странке задовољне-
3293	12.11.1945 1896/45	Београд	Миле Поткоњак	поручник ЈА - Ђак	По члану 15. Уредбе	20 дана притвора	30.10.1945 16.11.1945	након увида враћен спис

3294	12.11.1945 1890/45	Кућанци	Васа Шијан	комесар чете	По члану 15. Уредбе	6 месеци лишавања слободе	29.10.1945 16.11.1945	након увида враћен спис
3295	12.11.1945 1882/45	Тетово	Јован Заковић	активни капетан бивше Југо- словенске војске	По члану 14. Уредбе	2 године присилног рада	23.10.1945 19.12.1945	преиначено: 13 месеци лишавања слободе са присилним радом
3319	17.11.1945 1855/45	Прозор	Емил Адамик	мајор ЈА	По члану 15. Уредбе и члана 1. Закона о спречавању шпекулације	10 месеци и конфискација заплених ствари	08.09.1945 05.12.1945	преиначено: 14 месеци лишавања слободе, губи- так чина и конфискација заплених материјала
3352	24.11.1945 1884/45	Ђаковица	Крин Црноглавић	официр БЈВ	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	5 година присилног рада	27.10.1945 24.11.1945	потврђена
3361	26.11.1945 1854/45	Ђуприја	Димитрије Николић	судски чиновник	По члану 15. Уредбе	првостепено ослобођен од оптужбе	05.10.1945 30.11.1945	потврђена
3370	30.11.1945 1937/45	Пећка Бања	Миладин Булатовић	шофер - трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	6 година присилног рада и да плати штету	22.11.1945 06.12.1945	преиначено: 2 године лишавања слободе са присилним радом и накнада штете од 513 динара
3376	03.12.1945 1935/45	Београд	Милко Вагнер	капетан БЈВ - наставник ауто школе ЈА	По члану 15. Уредбе и члану 3. Закона о КД против народа и државе	13 месеци присилног рада	23.11.1945 06.12.1945	по увиду враћен спис пошто је именовани задовољан са пресудом-
3377	03.12.1945 1936/45	Земун	Шиме Торбарина	електромашин- ски инжењер	По члану 15. Уредбе	13 месеци при- синог рада и губитак офици- рског чина	23.11.1945 06.12.1945	по увиду враћен спис пошто је именовани задовољан са пресудом-
3382	04.12.1945 1929/45	Призрен	Радомир Мирнић	поручник бивше Југословенске војске	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	казна смрти	19.11.1945 07.12.1945	преиначена: 15 година лишавања слободе са присилним радом
3385	06.12.1945 1907/45	Српска Моравица	Звонимир Циганић	механичар	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	10 година присилног рада	20.11.1945 08.12.1945	потврђена- одбијена молба за примену указа од 09.05.1947.

Д. КРСМАНОВИЋ УПИСНИК ВИШЕГ ВОЈНОГ СУДА У БЕОГРАДУ ЗА 1945. ГОДИНУ

3386	06.12.1945 1901/45	Лозовик	Душан Вельковић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	13 месеци лишавања слободе	20.11.1945 08.12.1945	преиначена: 4 месеца лишавања слободе
3387	06.12.1945 1944/45	Нови Пазар	Бесим Ахмедовић	обућар	По члану 15. Уредбе	10 година присилног рада	28.11.1945 10.12.1945	преиначена: 5 година лишавања слободе са присилним радом
3388	06.12.1945 1917/45	Земун	Динко Дужевић	писар	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	5 година присилног рада	17.10.1945 07.02.1946	преиначена: 3 године лишавања слободе са присилним радом
3388	06.12.1945 1917/45	Београд	Ерика Лазаревић	студент филозофије	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	13 месеци присилног рада	17.10.1945 07.02.1946	нема жалбе
3389	06.12.1945 1930/45	Харије	Јоже Зорка	шофер	По члану 15. Уредбе	1 година лишавања слободе и да плати штету	19.11.1945 07.12.1945	потврђена
3389	06.12.1945 1930/45	Ужице	Милан Новаковић	службеник саобраћајног одељења	По члану 15. Уредбе	8 месеци лишавања слободе и да плати штету	19.11.1945 07.12.1945	преиначена: 1 година лишавања слободе и да са Зорка Јозом плати штету
3390	06.12.1945 1931/45	Београд	Сава Митровић	трговац	По члану 15. Уредбе	2 године присилног рада и да плати штету	19.11.1945 10.12.1945	преиначена: 6 месеци лишавања слободе са присилним радом
3390	06.12.1945 1931/45	Косор	Мујо Тефић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада и да плати штету	19.11.1945 10.12.1945	преиначена: 6 месеци лишавања слободе са присилним радом
3390	06.12.1945 1931/45	Србово	Александар Петровић	земљорадник	По члану 15. Уредбе	10 месеци лишавања слободе и да плати штету	19.11.1945 10.12.1945	преиначена: 3 месеца лишавања слободе-
3391	06.12.1945 1914/45	Београд	Светозар С. Нећак	привредни чиновник	По члану 3. Закона о кривичним делима против народа и државе	казна смрти плати штету	20.11.1945 10.12.1945	потврђена

3404	08.12.1945 1950/45	Београд	Лазар Јазић	капетан ЈА	По члану 15. Уредбе	15 година присилног рада и губитак чина капетана ЈА	30.11.1945 14.12.1945	преиначена: 10 година лишавања слободе са присилним радом и губитак чина капетана-потврђена
3404	08.12.1945 1950/45	Београд	Ђорђе Јолшић	инжињер	По члану 15. Уредбе	2 године присилног рада и накнада штете	30.11.1945 14.12.1945	потврђена
3411	10.12.1945 1949/45	Крагујевац	Борисав Миловановић	шофер	По члану 15. Уредбе	казна смрти	30.11.1945 15.12.1945	преиначена: 3 године лишавања слободе са присилним радом
3411	10.12.1945 1949/45	Београд	Петар Козић	шофер	По члану 15. Уредбе	10 година присилног рада и да плати штету	30.11.1945 15.12.1945	преиначена: 15 година лишавања слободе са присилним радом
3412	10.12.1945 224/45	Марибор	Јакоб Лобник	железнички чиновник	По члану 14. Уредбе	1 година присилног рада	24.02.1945 11.12.1945	враћен предмет и да се оптужени пусти одмах на слободу
3413	10.12.1945 1916/45	Београд	Љубомир -Радојица- Селимир Михаиловић	активни мајор БЈВ	По члану 15. Уредбе и члан 3. Закона о кривичним делима против народа и државе	казна смрти	22.11.1945 18.12.1945	потврђена
3413	10.12.1945 1916/45	Драгинац	Петроније - Кека Пашагић	привредни чиновник	По члану 15. Уредбе и члан 3. Закона о кривичним делима против народа и државе	13 месеци присилног рада	22.11.1945 18.12.1945	потврђена
3413	10.12.1945 1916/45	Чачак	Павле Николић	активни капетан БЈВ	По члану 15. Уредбе и члан 3. Закона о кривичним делима против народа и државе	20 година присилног рада	22.11.1945 18.12.1945	преиначена: 10 година лишавања слободе са присилним радом
3413	10.12.1945 1916/45	Београд	Милица - Мица Јовановић	домаћица	По члану 15. Уредбе и члан 3. Закона о КД против народа и државе	8 година присилног рада	22.11.1945 18.12.1945	потврђена
3413	10.12.1945 1916/45	Београд	Јован - Бага Коле Костић	чиновник	По члану 15. Уредбе и члан 3. Закона о КД против народа и државе	13 месеци присилног рада	22.11.1945 18.12.1945	потврђена

3413	10.12.1945 1916/45	Поповић	Душан Исаиловић	чиновник	По члану 15. Уредбе и члану 3. Закона о КД против народа и државе	15 година присилног рада	22.11.1945 18.12.1945	потврђена
3414	11.12.1945 1933/45	Тржић - Истра	Јосип Сироњић	новинар	По члану 15. Уредбе и члану 3. Закона о КД против народа и државе	6 месеци лишавања слободе	03.12.1945 08.01.1946	укинута - дослеђење и поновно суђење- Види број 685/45
3425	14.12.1945 1956/45	Београд	Јосип Немец	чиновник	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	10 година при- силног рада	07.12.1945 14.01.1946	преиначена: 2 године лишавања слободе-
3428	14.12.1945 1952/45	Загреб	Звонимир Радић	заставник југословенског ваздухопловства - официр	По члану 15. Уредбе и члану 3. тачка 10. Закона о КД против народа и државе	казна смрти и губитака чина	17.12.1945	потврђена
3428	14.12.1945 1952/45	Београд	Драгана Вуковић	студент филозофије	По члану 15. Уредбе и члану 3. тачка 10. Закона о КД против народа и државе	15 година присилног рада	17.12.1945	потврђена
3428	14.12.1945 1952/45	Београд	Петар Марцајловић	ђак	По члану 15. Уредбе и члану 3. тачка 10. Закона о КД против народа и државе	15 година присилног рада	17.12.1945	потврђена-21.01.1948. достављен предмет - жалба ради примене Указа
3428	14.12.1945 1952/45	Сремска Митровица	Бранко Милошевић	старији водник	По члану 15. Уредбе и члану 3. тачка 10. Закона о КД против народа и државе	казна смрти	17.12.1945	потврђена
3428	14.12.1945 1952/45	Београд	Ружа Малетић	привредни чиновник	По члану 15. Уредбе и члану 3. тачка 10. Закона о КД против народа и државе	20 година присилног рада	17.12.1945	потврђена
3437	17.12.1945 1970/45	Београд	Живојин Станковић	бивши полициј- ски писар УГБ	По члану 3. Закона о КД против народа и државе	10 година при- силног рада	13.12.1945 31.12.1945	потврђена- Види 2969/45
3442	19.12.1945 1922/45	Београд	Ладислав Хофман	бравар	По члану 15. Уредбе и 3. Закона о КД против народа и државе	6 година присилног рада	24.11.1945 22.12.1945	преиначена: 3 године лишавања слободе са присилним радом

3443	19.12.1945 1955/45	Београд	Миливоје Драгутиновић	пуковник БЈВ	По члану 3. и 11. Закона о КД против народа и државе	2 године присилног рада	15.01.1946	потврђена
3443	19.12.1945 1955/45	Куршумлија	Мирослава Атанацковић	домаћица	По члану 3. и 11. Закона о КД против народа и државе	5 година присилног рада	15.01.1946	потврђена
3443	19.12.1945 1955/45	Ваљево	Милadin Масаловић	привредни чиновник	По члану 3. и 11. Закона о КД против народа и државе	казна смрти	15.01.1946	преиначена: 20 година лишавања слободе са присилним радом
3453	19.12.1945 1087/45	Клијево (Русија)	Ђорђе Бедлих	трговац	По члану 13. и 14. Уредбе	4 године тешког присилног рада	01.06.1945 19.12.1945	уважена жалба: има да издржи 2 године и 8 месеци лишавања слободе са присилним радом рачунајући од дана лишавања слободе
3454	21.12.1945 1961/45	Београд	Момчило Гавриловић	трговачки помоћник	По члану 15. Уредбе	6 година присилног рада	12.12.1945 28.12.1945	преиначена: 6 година лишавања слободе са присилним радом
3460	24.12.1945 1934/45	Зајечар	др Стеван Водовић	лекар, капетан БЈВ	По члану 15. Уредбе	13 месеци присилног рада и губитак чина капетана	18.12.1945 28.12.1945	укинута - дослеђење и поновно суђење
3467	27.12.1945 1744/45	Кутна Њива срез Шавник	Бошко Лалић	политички комесар - поручник ЈА	По члану 2. Наредбе о дисциплинској одговорности војних лица	20 дана затвора	13.12.1945 05.01.1946	укинута - дослеђење и поновно суђење
3468	27.12.1945 700/45	Београд	Иван Савовић	аутомеханичар	По члану 14. Уредбе	3 године тешког присилног рада	17.04.1945 05.01.1946	преиначена: 10 месеци лишавања слободе са присилним радом
3485	31.12.1945 1974/45	Тузла	Јосип Першић	ваздухопловни потпоручник ЈА	По члану 3. и 13. Закона о КД против народа и државе	казна смрти	22.12.1945 06.01.1946	потврђена
3488	31.12.1945 231/45	Београд	Алојз Чујем	шофер	По члану 14. Уредбе	5 година присилног рада	01.02.1945 31.12.1945	преиначена: 3 године и 4 месеца лишавања слободе са присилним радом

IN MEMORIAM

Мр ДЕЈАН ОБРАДОВИЋ
(1971–2010)

У суботу, 6. фебруара 2010. године, нешто пре једанаест часова, после тешке болести, преминуо је познати крагујевачки историчар мр Дејан Обрадовић, у свом стану у Крагујевцу, у Улици Града Караре бр. 4. Уз њега су до последњег тренутка били отац, мајка, брат, неколико рођака и колега.

Мр Дејан Обрадовић, син Миленка и Јане, рођен је 23. октобра 1971, у Рачи, али је одрастао и живео у Великим Крчмарима. Основну школу завршио је у Малим Крчмарима, а средњу школу у Крагујевцу. Дипломирао је историју 2001. на Филозофском факултету у Београду, где је и магистрирао 2008. године. Радио је у Основној и Средњој школи у Рачи, а од 2002. у Народном музеју – Крагујевац.

Као студент био је запажен и омиљен код професора због своје посвећености и ревности у раду. Његова комуникативност и способност анимирања дошла је до изражаја током рада у школи, док је пуну стваралачку зрелост достигао као кустос у Народном музеју у Крагујевцу. Одушевљен Шумадијом, свестан њене државотворне улоге у српској историји, био је поносан на свој завичај, на Крчмаре и војводски род Цукића, интригантног историчара Панту Срећковића, своје земљаке из суседних Јарушица Радоја Домановића и Милоја Павловића и друге. Живео је за историју, а историја је у њему нашла оно што и сама по својој природи тражи – марљивог научног радника, оштроумног и прецизног истраживача, банку података и себи својственог занесењака.

Бавећи се културном и друштвеном историјом Србије и Југославије у XIX и XX веку, нарочито историјом Крагујевца од 1818. до 1941, као и биографским и генеаложским студијама, задужио је град у коме је радио и одредио смернице за нова истраживања будућим генерацијама историчара. Његови објављени радови допринели су попуњавању бројних празнина из прошлости Крагујевца. Утврдио је тачан датум рођења кнеза Милоша Обреновића и расветлио судбину славних Цукића. Остварио је успешну сарадњу са Матицом српском у Новом Саду на *Српском биографском речнику* и држао предавања у Истраживачкој станици Петница код Ваљева. Учествовао је на преко 15 научних скупова (Липовац код Алексинца, Крагујевац, Велика Плана, Рача) и својим учешћем, јединственим наступом, дао им посебан печат. За мање од десет година оставио је тридесет вредних научних радова и поставио стандарде које је тешко достићи.

БИБЛИОГРАФИЈА ВАЖНИЈИХ РАДОВА

- *Завичај модерне Србије* (Cradle of modern Serbia), Крагујевац, 2005;
- *Правитељствена и филијална апотека у Крагујевцу у XIX веку*, Крагујевац, 2006. (коаутор);
- *Споменица Универзитета у Крагујевцу 1976–2006*, Крагујевац, 2006. (коаутор);
- „Војска мира, љубави и милосрђа“ у: *130 година Црвеног крста у Крагујевцу*, Крагујевац, 2006;
- „Из историје Крагујевца од XV до XXI века“ у: Предраг Циле Михаиловић, *Фотомонографија Крагујевца*, Крагујевац, 2007, стр. 29–38;
- *Градинари Крагујевца*, Крагујевац, 2008;
- *Крагујевачка гробља, Палилулско, Сушичко, Варошко, Бозман*, Крагујевац, 2008, (коаутор);
- „Средњевековни градови на тлу Шумадије (преглед)“, *Шумадијски анали I*, Крагујевац, 2004, стр. 44–74;
- „Бог убио зломишљенике“, *Шумадијски анали 2*, Крагујевац, 2005, стр. 264–268;
- „Странци у Крагујевцу 1818–1841. године“, *Крагујевац престоница Србије 1818–1841*, Крагујевац, 2006, стр. 303–311;
- „О датуму рођења кнеза Милоша“, *Мешовита грађа, Miscellanea*, XXIV, Београд, 2005, стр. 31–34;
- „Крагујевац уочи Сретењске скупштине“, *Одјеци Сретења – Србија у потрази за новим уставом*, Крагујевац, 2006, стр. 29–40;

- „Глумци Књажеско-србског театра“, *Јоаким*, 17–22, Крагујевац, 2006, стр. 45–46;
- „Перивези и Срећковићи у Великим Крчмарима – прилог истраживању старије косовско-метохијске струје у становништву Лепенице“, *Митолошки зборник*, 5, Рача, 2002;
- „О Карађорђевој војводи Павлу Цукићу“, *Митолошки зборник*, 7, Рача 2002;
- „Радоје Домановић – порекло, завичај, окружење“ у: В. Денчић – В. Јовићевић-Јов, *Страдија данас*, Београд, 2003, стр. 15–18;
- „Петровићи-Брусничани у Великим Крчмарима“, *Зборник радова МРТК 2*, Горњи Милановац, 2003, стр. 81–84;
- „О Задужбини Мијаила и Марије Миливојевић“, *Крагујевачко читалиште*, 18, Крагујевац, 2003, стр. 81–84;
- *Кнез Михаило Обреновић – поводом 180 година од рођења*, Крагујевац, 2003, (нотни запис песме „Што се боре мисли моје“);
- „О значају матичних књига цркве у Јарушицама за историју 19. века (тема, корелација и предлози)“, *Архивска грађа као извор за историју Шумадије*, Крагујевац, 2003, стр. 46–53;
- *Шумадија и Поморавље на старим картама*, Крагујевац, 2003;
- *Траг у дрвету*, каталог за изложбу Владимира Мирковића у Етнографском музеју, Београд, 2005. (са М. Станојевићем);
- „Мало Крчмаре родно место професора Миодрага Стојановића“, *Митолошки зборник*, 13, Рача, 2005;
- „Завичај и порекло Панте Срећковића“, *Митолошки зборник*, 14, Рача, 2005;
- „Ђурићи у Малим Крчмарима (родословни прилог)“, *Митолошки зборник*, 15, Рача, 2006;
- „Белешке о Живојиновићима и знаменитим људима из села Сипића“, *Митолошки зборник*, 19, Рача, 2008;
- „Поводом једног кумства Обреновића и Цукића (On a Godfather Relation between the Obrenovics and the Cukics)“, *Наша прошлост*, бр. 7, Народни музеј и Историјски архив, Краљево, 2006, стр. 125–137.

ПРИЛОЗИ У ЕНЦИКЛОПЕДИЈАМА

Вукићевић Атанасије, *Српски биографски речник 2: В–Г*, Нови Сад: Матица српска, 2006, стр. 423;

Георгијевић Анастас, *Српски биографски речник 2: В–Г*, Нови Сад: Матица српска, 2006, стр. 653–654;

- Делини Андреја, *Српски биографски речник*, 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 148;
- Делини Антоније, *Српски биографски речник*, 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 148;
- Денић Јанићије, *Српски биографски речник* 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 161;
- Димитријевић Милорад Д., *Српски биографски речник*, 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 246;
- Ђорђевић Мијаило Самаилац, *Српски биографски речник* 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 565;
- Ђорђевић Михаило, *Српски биографски речник*, 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 574–575;
- Ђурђевић Милутин, *Српски биографски речник*, 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 634–635;
- Ђурић Михаило Л., *Српски биографски речник* 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 656–657;
- Жабарац Јаков, *Српски биографски речник* 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 718;
- Живановић Милан А., *Српски биографски речник* 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 752;
- Живковић Сима Б., *Српски биографски речник* 3: Д–З, Нови Сад: Матица српска, 2007, стр. 792–793.

ИЗЛОЖБЕ:

- ТЕМЕЉИ ПТТ САОБРАЋАЈА У КРАГУЈЕВЦУ И ОКОЛИНИ, са Милорадом Јовановићем из Музеја ПТТ у Београду, Крагујевац, 2005;
- ПРАВИТЕЉСТВЕНА И ФИЛИЈАЛНА АПОТЕКА У КРАГУЈЕВЦУ У XIX ВЕКУ, са Мирославом Бановићем из Народног музеја – Крагујевац; Крагујевац/Београд, 2006/2007;
- ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ ГИМНАЗИЈЕ, са Предрагом Цилетом Михаиловићем из Народног музеја, Крагујевац, Крагујевац, 2008.

Горан МИЛОСАВЉЕВИЋ

историчар-архивист

Историјски архив Шумадије – Крагујевац

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Manfred Gerstenfeld,
The Abuse of Holocaust Memory, Distortions and Responses,
Jerusalem, 2009, 124 str.

Обимна и фактографски богата историографска литература о Холокаусту недавно је увећана за књигу Манфреда Герстенфелда *Негирање меморије Холокауста*.

На почетку књиге је библиографија самог аутора, а на крају се налази регистар имена и ауторова биографија. Композициони рељеф ове књиге има увод, једанест тематских поглавља аутора, пет есеја и интервјуа.

Текст почиње предговором Абрахама Х. Фоксмана. Предговор је објашњење издавача, али и реч афирмације колеге који је своје студије потпуно посветио борби против свих облика нетолеранције.

Критичким промишљањем осетљиве и занимљиве теме аутор је проблематизовао свој избор да наведе осам категорија историографских и политичких, у негирању Холокауста. Да би боље разјаснио ове групе, он је изнео и примере. Анализа укључује и случајеве који у строгом смислу нису злоупотреба речи Холокаст, већ је злоупотреба са другим елементима државне традиције нацистичке Немачке која се приписује јеврејском народу и држави Израел. Свакој категорији аутор је посветио поглавље. У књизи постоји и целина који чини пет есеја интервјуа.

У поглављу *Оправданост и промоција*, аутор се ослонио на Хитлерову рашну тезу. На основу појава он проналази објашњење и за догађаје промоције антисемитизма у савременом свету. *Оправданост* и промоција се одвијају брзином електронских медија. Читав свет постаје тржиште за нову искривиљену свест о Јеврејима и матичној држави јеврејског народа Израелу. Опаност за дисторзију и негирање Холокауста се јавља у разним деловима света истовремено.

У поглављу *Порицање Холокауста*, ова појава оправдава се истином да сви Јевреји нису били уништени у току Другог светског рата. Рашна теза се занемарује и нацистима се не приписује идеја о ликвидацији једног народа. Томе у прилог иде и минимализација броја жртава. То обично произилази из идеолошке позиције појединаца и држава. Крајњи пример мрачног простора ове идеје је да се Хитлеру замера да није завршио свој посао и да би требало да буде настављен. Истакнута варијанта ове идеје је и да матична држава Јевреја нема право да постоји. Мада, проблем око метода реализације ове идеје није сасвим отклоњен.

У поглављу *Отклон и заташкавање* говори се о учешћу појединаца, одређених група или земаља уз помоћ којих су Немци у Другом светском рату вршили пљачкање, депортацију и убијање Јевреја. Многи европски народи су за учешће и

одговорност својих држављана кривили немачку војну управу, под којом су и они били. На тај начин и њихови грађани су били приморани да под претњом највишом казном прихвате да учествују у Холокаусту. Такви научници не негирају Холокауст, али њихов национализам преноси кривицу на друге народе – Немце.

Ефраим Зуров из Центра Симон Визентал сматра да постоји шест радњи у процесу ослобађања од заташкавања. Прва је, наравно, признање за учешће локалног становништва у поцесу Холокауста и извињење за те злочине. Следећа је комеморација жртвама. Након те радње постоји гоњење починилаца. Четврта фаза је обимна документација злочина. Након тога би требало да следи увођење теме Холокауста у наставу, у редован систем образовања. И најзад шеста фаза је припрема и обезбеђење јеврејске заједнице и појединаца реституцијом добара изгубљених у Другом светском рату.

У поглављу Дејудаизација Холокауста, аутор се бави појавом да се под Холокауст укључе и друге жртве геноцида, убијени или умрли у време Другог светског рата. На основу доступне литературе аутор показује да постоји легитимна расправа да ли је Холокауст био јединствено велико зло којим је било захваћено јеврејско становништво. Стивен Кац, из редакције *Енциклопедије Холокауста* је ту категоричан. Холокауст је феноменолошки јединствена појава јер ниједна држава, да би остварила своју политику, није наумила да физички уништи сваког мушкарца, жену и дете који припадају одређеном народу. Професор јудаистике Алекс Гробман, специјалиста за Холокауст, разрадио је систем по коме нема никакве друге групе коју су нацисти спремали за ликвидацију. Искључио је ментално заостале, који су убијени у цетрима за еутаназије (при чему је само страдало цивилно становништво у оквиру Рајха). Нису у ову групу спадали ни хомосексуалци ни Роми, јер су на нацистичкој расној лествици били у повољнијој позицији, нити Јеховини сведоци, који су одбили да служе у немачкој војсци, али нису били означени за ликвидацију. Закључак аутора је јасан, Холокауст је појава која је захватила Јевреје, као народ, за време Другог светског рата.

У поглављу Еквиваленција Холокауста, аутор указује на злоупотребу еквиваленције као логичког појма којим се објашњава идеја да се геноцидне радње нису дешавале само на територији нацистичке Немачке у току Другог светског рата. Понашање Немаца се, у овом контексту, изједначава са понашањима других савезника у току рата. Упоредује се став да су комунисти по природи својих репресија били слични нацистима. Заговорници еквиваленције су пронашли многе догађаје у савременом друштву који су слични нацистичким злочинима. Они упоређују акције Сједињених Америчких Држава у Ираку са онима у нацистичкој Немачкој.

У поглављу Холокауст као инверзија говори се појави да се појам концепта Холокауста инверзично употребљава. Ова идеја служи се позитивном историографском науком о Другом светском рату у осуди Холокауста. У великој мери, инверзија је раширена у целом свету, али је у највећој мери заступљена у муслиманским круговима. Теорија да су жртве постале извршиоци један је од облика дисторзије Холокауста. Овај логички метод инверзије служи оптуживању државе Израел да према другим народима, на својој територији, заузима сличан начин у решавању проблема. Они који примењују тај концепт замерају држави Израел да се према Палестинцима примењује исти метод. Аутор примењује да је право

регулисање и борба против радикалних група ислама на сопственој територију ствар унутрашње политике.

Поглавље Тривијализација Холокауста износи тежњу да неки идеолошки и политички активисти метафорично искуства и појаве из индустријског друштва приказују са мотивима Холокауста. На пример, такви су еколошки проблеми, абортус, клање животиња, употреба дувана, као и кршење људских права. Други тип тривијализације Холокауста представља употреба термина у циљу забаве и перформанса.

У поглављу Бирисање споменика Холокауста, аутор је регистровао немали број различитих злоупотреба и негирања меморије. Код употребе великог зла Јеврејима се замера сувише честа употреба у сврхе дневне политике. Најчешћи начин је скретање у општу природу антифашистичке борбе. Обичај да се подигне споменик укупним жртвама антифашизма, а не наводећи пример Холокауста. Индиректан напад је уништавање јеврејских спомен-места или јеврејских синагога или јеврејских гробаља широм Европе. Интересантан је прилог, у посебном интервјуу, научног истраживача Ивана Черешњеша на Хебрејском универзитету у Јерусалиму, о спомен-грађевинама и обележјима са простора экс Југославије. Међутим, индиректни напади не произилазе из антисемистких мотива, већ често из комерцијалних момената.

У поглављу Значај извињења, аутор напомиње да је основни ред и потреба јавног и званичног извињења народа и државних органа учесника и саучесника спровођења Холокауста. Извињење остаје као позитиван третман у држави према јеврејским суграђанима за време Другог светског рата. Овакве изјаве остају као добра воља ових држава за будуће генерације.

У књизи се објављују извори о међусобним односима: реални ставови из јавне политике о маргинализацији значаја Холокауста супротстављени релеватним историјским и егзактним подацима, као и истраживачкој делатности историчара о реалном стању у очувању јеврејских споменика. У политици појединих држава је присутна појава да минимизирањем меморије Холокауста, нарочито у јавном мњењу, зло начињено током Другог светског рата према јеврејском народу буде умањено и потпуно заборављено.

У годинама након Другог светског рата и мале временске дистанце у односу на страхоте зла учињеног јеврејском народу била је потиснута жеља да се тема Холокауста шире научно и историографски обради. Већ од 1950. покушаје су вршили поједини историчари, али није било ангажоване научне политике, изузев појединачних аутора.

У овој важној књизи примерима из свакодневног јавног живота је омаловажена дистанција и дисторзија, и према појави и значењу речи Холокауст, а камо ли његовој реалности. Сфера прелази у легенду једног народа. Јавља се негирање и свест да се то једноставно није догодило.

Како време пролази дисторзије и негирања Холокауста ће све више расти и ова књига, као и књиге које се баве истом проблематиком, према мишљењу аутора мора да буде полазна основа да би се сачувало сећање на Холокауст. Зато је један од основних задатака историјске науке да надокнади и верно и документовано проучи Холокауст над јеврејским народом у двадесетом веку. То је неопходан

услов не само ради просте допуне пропуштеног штива и као битан услов даљег развоја историографије, већ и због тога да нам се историја не би опет поновила. Ова збирка је, на тај начин, снажан подстицај и материјална подлога и основа даљим проучавањима.

Др Младенка ИВАНКОВИЋ

Ivan T. Berend,
Ekonomska istorija Evrope u XX veku.
Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije,
Arhipelag, Beograd, 2009, 400 str.

Ivan T. Berend (1930), poreklom iz Mađarske, jedan je od najeminentnijih ekonomskih istoričara današnjice. Doktorirao je ekonomiju i istoriju na Univerzitetu u Budimpešti. Bio je profesor na Ekonomskom fakultetu u Budimpešti (1953–1991), predsednik Mađarske akademije nauka (1985–1990) i profesor na Kalifornijskom univerzitetu u Los Angelesu (1990–2008). Napisao je 28 monografija i oko 120 studija u kojima je obrađivao teme iz socijalne i ekonomske istorije Evrope u 19. i 20. veku, sa posebnim akcentom na istoriju centralne i istočne Evrope. *Ekonomska istorija Evrope u 20. veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* objavljena je u originalu 2006. i prevedena je na osam jezika. Ovaj veliki narativ ekonomske istorije Evrope može da se posmatra kao nastavak i jedna zaokružena celina sa njegovom prethodnom knjigom *Ekonomska istorija Evrope 1780–1914 (Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914)*, koja je nastala sa koautorom Đerđom Rankijem, 1987.

Knjiga se sastoji od uvoda i šest celina u okviru kojih postoji ukupno 42 potpoglavlja. Struktura knjige je hronološko-tematska, gde možemo da izdvojimo dva nivoa posmatranja. Prvi jeste hronološko predstavljanje ekonomske istorije Evrope od 19. veka do danas, a drugi opisivanje ekonomskih modela i sistema koji su delovali, često i paralelno, na evropskom kontinentu (*laissez-faire*, regulisana tržišna privreda, ekonomski dirigizam, centralno planski sistem, mešovita ekonomija, države opšteg blagostanja i globalizacija). U knjizi se nalazi oko 80 grafikona i tabela, spisak literature i registar. Pored toga svaka celina sadrži „dodatke“ – informacije do dve strane o socijalnim i ekonomskim fenomenima i ljudima (Braun Boveri, Aspirin, Tungram, porodica Anjeli, Džon Majnard Kejnz, Hjalmar Šaht, Folksvagen, Dnjeprostraj, Kanal Dunav – Crno more, tunel ispod Lamanša, ser Vilijam Beveridž, World Wide Web, Nokia, Benetton...).

U uvodu autor iznosi koncept svog dela i najvažnije ideje koje obrađuje u knjizi. Berend ističe dve osnovne hipoteze koje čine okosnicu njegove knjige. Prva i suštinska jeste, da je trend u 20. veku bio postepena sinteza dijametralno suprotnih ekonomskih sistema, koji su uticali, preuzimali i učili jedni od drugih, da bi na kraju stvorili jedan sistem. Druga hipoteza tiče se napretka evropskih zemalja – disparitet koji je postojao na početku veka tokom dvadesetog veka je nestao i evropske zemlje su dostigle sličan nivo ekonomskog razvoja, naravno, uz ogradu da su se u nekim slučajevima razlike produbile.

Prvo poglavlje „Evropski sistem laissez-faire i njegov uticaj pre Prvog svetskog rata“ posvećeno je ekonomskoj istoriji 19. veka i početnom ekonomskom modelu laissez faire. Autor opisuje uspon modela laissez-faire, pojavu modernih sektora u privredi i poziciju Evrope na svetskoj sceni, ukazuje na disparitet unutar kontinenta, na rast skandinavske ekonomije i na zaostalost južne i istočne periferije. Ideologija *laissez-faire*, sa slobodnom trgovinom i zlatnim standardom, bila je institucionalizovana u evropskoj ekonomiji tokom 19. veka. Zapadna Evropa je bila ekonomski centar sveta, ali je ekonomski rast bio nejednak i zavisio je od prilagodljivosti država tehnološkim i strukturalnim transformacijama. Berend navodi da države Iberijskog poluostrva i Balkana, sa izuzetkom Italije, nisu uspele da se prilagode novim zahtevima, usled socijalne sposobnosti država, nasleđenih kulturnih tradicija, zaostalosti u obrazovanju, ograničenoj bazi resursa, nemogućnosti prilagođavanja modernim tehnološkim sektorima razvoja. Sa druge strane, ostale zemlje centralne i istočne Evrope, iako nisu uspevale da prate Zapad, imale su koristi od rasta spoljne trgovine i investicija, kao deo evropske ekonomije.

U drugoj celini Berend opisuje *opadanje sistema laissez faire i uspon regulisanog tržišnog sistema*. Autor za prekretnicu u razvoju sistema laissez-faire smatra period Prvog svetskog rata. Nemogućnost Evrope da obnovi stari sistem u prvim posleratnim godinama ogledao se u materijalnim i strukturalnim posledicama rata i ekonomskoj politici perifernih siromišnih zemalja, koje su napustile industrijalizaciju po predratnom modelu, jer su uvidele da slobodna trgovina odgovora samo razvijenim zemljama. Naravno, najveći uticaj na krah sistema laissez-faire imala je Velika depresija, zbog koje su se države odrekle slobodne trgovine i tržišne ekonomije i okrenule se protekcionizmu, državnom intervencionizmu i regulisanom tržišnom sistemu. Berend smatra da su ratne ekonomije Prvog i Drugog svetskog rata bile osnova svih ekonomskih režima tokom 20. veka. Sumirajući period između 1914. i 1944. ističe da su zapadna Evropa i Skandinavija zabeležile najmanju stopu razvoja, ali da su se odigrale bitne moderne strukturne i tehnološke promene (pomak od poljoprivrede ka industriji i uslužnim delatnostima). Sa druge strane, centralna i istočna Evropa su i dalje nastavile da zaostaju, ali posle Drugog svetskog rata daleko više su bile u zaostatku nego posle Prvog.

U narednom poglavlju Berend se bavi ekonomskim modelom u „autoritarnim fašističkim režimima“. Zemlje koje nisu uspele da se uklope u sistem laissez-faire, usled kasnog ujedinjenja kao što su Italija ili Nemačka, ili usled konstantne političke krize kao u Španiji, tražile su radikalniji ekonomski sistem od postojećeg. Stoga je, u međuratnim režimima Italije, Nemačke, Španije, Portugala i manjim delom Grčke, nastao i delovao ekonomski dirigizam, vrsta regulisanog tržišnog sistema. U pitanju je ekonomski sistem sa apsolutnom kontrolom trgovine i finansija, isključivo fokusiran na ekonomsku nezavisnost, nacionalizam i samodovoljnost, koja je odgovorala diktatorskim političkim režimima. U izlaganju Berend je obradio pitanja porekla i karakteristika ekonomskog dirigizma, funkcije države u ovom sistemu, samodovoljnosti jedne privrede, planiranja i sistema opšteg blagostanja, regionalne ekonomske integracije i posledica ekonomskog dirigizma.

U narednoj celini Berend je predstavio *centralno planski ekonomski sistem*, za kojeg ističe da je bio najekstremnija verzija ekonomskog dirigizma. Autor uvodi čitaoce u ovo poglavlje preko ekonomskih teorija Marksa, Lenjina i boljševičkih revolucionara, naglašavajući da je ovaj netržišni sistem, barem delom, nastao iz teorije, ali da je njegovo

ostvarivanje u praksi bilo usko vezano za iskustva nemačke ratne ekonomije. Dalje Berend objašnjava karakteristike, nastanak, promene i posledice „socijalizma u jednoj zemlji“. Kao glavne ciljeve i osobine ovog sistema možemo da izdvojimo: prisilnu industrijalizaciju, centralno planiranje, kolektivizaciju, prisilnu akumulaciju kapitala i društvenu mobilizaciju, revoluciju u obrazovanju, modernizaciju društva i pripreme za rat. Autor dalje opisuje ekonomsku istoriju sovjetskog bloka posle Drugog svetskog rata. Model koji se razvio u novim komunističkim zemljama imao je iste ciljeve kao i u SSSR-u i uspeo je da transformiše tradicionalna društva i da dovede do izuzetne industrijalizacije regiona, iako je samodovoljnost bila osnova ovog sistema. Ipak, sistem je doživeo slom, za čiji početak autor navodi 1973. godinu, usled nedostatka tržišne inicijative, kao i preduzetničkog interesa, jer zemlje u izolaciji nisu morale da budu konkurentne i da prate najnovije tehnike, čime centralno planski sistem nije mogao da prati dinamične strukturalne promene na Zapadu.

„Mešovita ekonomija i država opšteg blagostanja u ujedinjenoj zapadnoj Evropi posle Drugog svetskog rata“, naziv je sledećeg poglavlja u kome Berend opisuje novi model, nastao kao posledica kombinacije prethodnih ekonomskih modela – državnog intervencionizma, mešovite ekonomije (gde paralelno egzistiraju privatna ekonomija i državno vlasništvo) i državnog planiranja (ali u službi kompetitivnosti i uvođenja visokotehnoloških sektora). U izlaganju autor daje pregled osnivanja i delovanja međunarodnih institucija i regulativa koje su stvorile sistem poznat kao „zapadni“ i rezultirale integracijom zapadnoevropskih zemalja. Autor se zatim bavi osnovnim idejama, činjenicama i rezultatima Evropske unije, odlikama planiranja u mešovitoj ekonomiji, karakteristikama države opšteg blagostanja, ulogom obrazovanja i na kraju ekonomskim rastom i strukturnim promenama „zlatnog doba“ svetskog prosperiteta. Jedna celina posvećena je i posebnom sistemu Socialpartnerschaft (socijalna saradnja) u okviru mešovite ekonomije i korporativnog sistema.

Poslednje poglavlje je posvećeno globalizaciji, odnosno pitanju da li je novi sistem u stvari vraćanje na *laissez-faire*. Prelazaci preko istorije poslednje decenije 20. i prve decenije 21. veka Berend sa bavi idejama i karakteristikama globalizacije i njenim uticajem na kontinent, kao i pitanjem održivosti mešovitog sistema i države opšteg blagostanja u novom poretku. Autor na kraju ipak smatra da je Evropa u stanju da odgovori na nove zahteve svetske ekonomije, a razloge pronalazi u izuzetnom rastu evropske privrede tokom 20. veka (deset puta je uvećana poljoprivredna, industrijska i uslužna proizvodnja). Međutim, ističe da disparitet itekako postoji u Evropi, naročito naglašavajući da nekadašnje zemlje SSSR-a i veći deo Balkana i dalje najviše zaostaju i da su deo periferije Evrope, danas više nego ikada ranije.

Knjiga Berenda izuzetno je značajna za domaću historiografiju zbog izrazitog nedostatka ekonomske istorijske literature. Delo može da se posmatra kao priručnik za studente, kao pregled evropske istorije za širu publiku, ali i kao opšti uvid u ekonomiju „kratkog veka“ za uskostručne krugove. Jasna, pristupačna i sveobuhvatna *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, predstavlja polazište za uvođenje u osnove ekonomske istorije dvadesetog veka.

Jelena PETAKOVIĆ

*Жупски зборник,
Часопис за историјска, културолошка и
природњачка истраживања Жупе,
година IV, бр. 4, Александровац, 2009.*

Четврти број *Жупског зборника* наставља позитивну тенденцију представљања једног географски ограниченог подручја, његовог историјског наслеђа, културног значаја, као и различитих аспеката економског живота (прошлог али и данашњег тренутка). У историјском смислу зборник реализује идеју микроисторије као неопходног и потребног момента у покушајима разумевања укупних историјских промена (М. Павловић, *Значај и потреба изучавања локалне историје*). Како уосталом назив часописа упућује, сведоци смо, увидом у понуђене радове, једном свеобухватном приступу и научноистраживачком подухвату у посматрању области која богатим историјским наслеђем, тренутним и очекиваним социјалним и економским изазовима и културним садржајима представља изазов и за будући истраживачки интерес.

Може се рећи да *Жупски зборник* потврђује своје место једног од важнијих часописа усмереног ка изучавању локалне историје, нудећи истраживања која својим садржајем постају ослонац у разумевању историјских промена и кретања која превазилазе границе посматране регије. Тако Алексеј Тимофејев радом *Ослобођење Крушевца од Немаца у јесен 1944*, приказујући време ослобађања Крушевца, уводи читаоца у сложену анализу односа руских и четничких снага на терену. Аутор овим истраживањем дотиче занимљив догађај који представља, како наводи, први крупан покушај војне сарадње између совјетских јединица и Југословенске војске у отаџбини. Љубомир Петровић нуди занимљиво истраживање о дометима и садржају пропаганде пратећи писање листа *Победа* (Лист „Победа“ и пропагандно обликовање јавног мњења у Крушевцу и околини 1944–1945). Аутор нуди два нивоа анализе. С једне стране дат је увид у проблематику коришћења штампе као моћног пропагандног средства док је, с друге, кроз писање овог листа, приказано сложено време последњих година рата и лаганог уласка у послератно раздобље, период испуњен подељеношћу српског народа, обрачуном са идеолошким противницима, стварањем нових култова и постављањем темеља новог друштва. Сliku последњих ратних година и дешавања на подручју Крушевца свакако значајно употпуњује сведочанство поручника Елсфорта Крамера о ослобађању Крушевца 1944, документ који је приредио Момчило Павловић. Поред овог документа, у сегменту објављене грађе, Драгомир Бондић представља понашање партијаца Александровца после кризе настале објављивањем резолуције Информбироа („Прве реакције среског комитета КП Александровац после резолуције Информбироа 1948“) док Срђан Цветковић расветљава питање обрачуна државе са препознатим „унутрашњим непријатељима“ 70-их година XX века („Један извештај о стању у органима безбедности и о делатности унутрашњег непријатеља на територији Крушевца 1975“).

Увид у живот Жупе касноантичког периода приказан је кроз истраживање Сање Црнобрње, док су радовима Милована Секулића („Жупска привредна банка 1912–1941“), Миролуба Милинчића и Тијане Ђорђевић („Образовање и образовна

структура становништва општине Александровац“), Братислава Ђирковића и Зорана Јовановића („Привредно-технолошке карактеристике појединих сорти винове лозе у жупском виногорју“), Зорана Ђукића („Отпадна биомаса из пољопривреде као обновљиви извор енергије – са освртом на Жупу“), Бранимира Цветковића („Манастир Руденице – нови налази“), Катарине Грујовић Бркович („Пољана – симбол Жупе“) дотакнути прошли и савремени изазови, економског и друштвеног карактера, као и место Жупе у укупном привредном развоју Србије. Радови посвећени истакнутим историјским личностима („Бимбаша Радисав Вучитрнски“ Трифуна Павловића, „Светислав-Тиса Милосављевић“ Зорана Пејашиновића) употпуњују слику богатог историјског наслеђа регије.

Прикази, критике и хроника важнијих догђаја својим садржајем заокружују четврти број *Жупског зборника*.

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ

Dejan Đokić,
*Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje
u međuratnoj Jugoslaviji,*
Fabrika knjiga, Beograd, 2010, 364 str.

Књига Дејана Ђокића *Недостижни компромис. Српско-хрватско питање у међуратној Југославији* посвећена је истраживању српско-хрватских односа у међуратној Југославији и представља један нови увид у проблем националних односа у Краљевини Југославији. У основи књиге је текст докторске дисертације Дејана Ђокића, одбрањене на Универзитетском колеџу у Лондону, 2004. године.

Већ у својеврсном предговору („Реч уз српско издање“), аутор је пружио смернице читаоцу, али и будућем приказивачу књиге. Наиме, аутор књигу карактерише као „једну могућу интерпретацију најважнијег од свих националних питања у међуратној југословенској држави: српско-хрватског питања“ (Ђокић, стр. 8); жанровски је опредељује као „политичку историју са елементима интелектуалне, друштвене и дипломатске историје“ (*исто*); објашњава да је књига намењена и академској јавности и широј читалачкој публици, упозоравајући и на стандарде англо-америчких издавача који подразумевају „стил писања који мора истовремено да буде научан и разумљив широј читалачкој публици“ (Ђокић, 9). После ових детаља, следе још и једна поука, једна нада и једна упитаност. Поука каже: „Искушења, прилике и проблеми Југославије између два светска рата завршено су историјско поглавље, али су многа питања у вези са тим и данас актуелна. Значај српско-хрватских односа, супротстављене националне и политичке идеологије, питање државног уређења, односно дебата између централиста и федералиста/аутономиста, важност политичког компромиса, међунационални односи и помирење, и заштита права мањина, проблеми су који су ‘преживели’ распад друге Југославије“ (Ђокић, 11). Због свега тога, Ђокић се и залаже за својеврсни историчарев „дијалог са друштвом“. Што се тиче наде, она је код Ђокића академска: „Међуратна генерација није искористила прилику која јој се пружила 1918. године, упркос жељи да се пости-

гне компромис, макар између Срба и Хрвата, као што ова књига, надам се, показује“. Коначно, остаје и његова упитаност: „Да ли ће постјугословенске генерације имати више мудрости, слуха и среће?“ (Ђокић, 12). Наведени цитати из предговора откривају истраживачке циљеве аутора, садрже његов академски кредо и, коначно, кондензују ауторово разумевање историје и као процеса и као науке.

Од Увода, преко шест тематско-хронолошких поглавља до Закључка књиге, Дејан Ђокић води читаоца кроз међуратну епоху југословенске историје, фокусирајући се на српско-хрватске односе. Започињући Увод цитатом из чланка објављеног у *Новој Европи* 1937. године, који се критички односи према политици „хегемоније једног краја над свима осталим“ и који посебно истиче незадовољство Хрвата, али и незадовољство Срба „пречана“ (политиком ондашњих југословенских влада – прим. С. М.), те објашњавајући у напомени да је чланак у *Новој Европи* штампан „по устаљеном обичају овог часописа, делимично ћирилицом, делимично латиницом“, аутор је, на неки начин, познаваоцима прилика у међуратној Југославији, јасно сугерисао своје основне премисе. Оне би се, када се дода и ауторово подсећање да противницима режима треба придружити „и многе Србе из старе српске краљевине и многе друге несрбе“, могле свести на неколико тачака: 1) у бројним примерима етнички хетерогених политичких коалиција видљиво је одступање од националног критеријума када је у питању незадовољство режимом; 2) постојање добре воље на обема странама (српској и хрватској) у међуратној Југославији за постизање споразума релативизује тезу да је национална нетрпељивост била искључива карактеристика међунационалних односа; 3) пример смењивања ћирилице и латинице у текстовима објављиваним у *Новој Европи* је само симболички израз међусобне беневољентности присутне и у важнијим питањима. Откуд, дакле, сукоб и, из чињенице његовог постојања – схватљива потреба за компромисом, који је, уз све напоре, остао и недостижан?

У првом поглављу књиге, насловљеном „Смрт и уједињење“ Ђокић описује околности настанка прве југословенске државе. Задржао се кратко на приказу ставова владе Краљевине Србије током трајања Првог светског рата, на деловању југословенских емиграната из Аустроугарске (Југословенски одбор) и на активностима југословенских политичара у Монархији. Заузео је становиште да је југословенска политика владе Краљевине Србије била аутентична и постојана, упркос неким сумњама које су се у рату јављале у погледу изводљивости циљева односно у вези са стварним намерама српске владе. Такође, Ђокић је нагласио да није постојао никакав званичан владин пројекат за стварање Велике Србије, као и да никакве гаранције у том смислу Србија није добила од великих сила. После сумарног дела о Југословенском одбору, Ђокић прелази на активности у јужнословенским деловима Монархије, бави се Мајском, Крфском и Женевском декларацијом и приказом предлога око форме уједињења Државе СХС са Србијом у новоформираном Народном вијећу, новембра 1918. године. Преносећи атмосферу динамичне седнице Народног вијећа од 23–24. новембра 1918. године, на којој се одлучивало о уједињењу са Србијом, као кључне моменте Ђокић наводи експлицитна упозорења Јосипа Смодлаке и Жарка Миладиновића да ће Далмација, односно Срем, Банат и Бачка, ако се не донесе одлука о уједињењу са Србијом, сами донети такву одлуку за своје покрајине. Изневши и добро знане ставове Стјепана Радића,

Ђокић прелази на приказ самог чина уједињења, које је обављено у Београду, 1. децембра 1918. године.

У другом поглављу, „Експлозивне двадесете“, Ђокић описује динамични период конституисања државе и њених институција. Аутор је посебно нагласио да политичко груписање у Привременом народном представништву није пратило националне критеријуме и да су два велика блока Демократско-социјалистички (око Демократске странке) и Парламентарна заједница (око Радикалне странке) била у етничком смислу хетерогена. За груписање странака у веће блокове, истиче Ђокић, један критеријум је било становиште о аграрној реформи, а други предатна и послератна политичка разилажења. Ђокић приказује прву деценију заједничке државе у оптици борбе унитаристичко-централистичких против федералистичких концепција уређења државе. Укратко је описао уставне предлоге који су разматрани. Указао је на неке елементе унутрашње кризе (делатност комуниста), а затим се посветио првим покушајима изналажења српско-хрватског споразума. У овом поглављу описан је колебљив однос између свих политичких чинилаца, посебно Радићева политичка преумљавања, као и калкулације краља Александра, што је све добило неочекивани исход Радићевим прихватањем династије и Устава, уласком ХСС-а и Стјепана Радића у коалициону владу са Пашићем и радикалима 1925, двогодишњом неуверљивом сарадњом ХСС-а и радикала, бурним раскидом и склапањем Сељачко-демократске коалиције 1927. године. Ђокић је у овом поглављу описао и последње године парламентаризма, скупштинско убиство 1928, као и околности и сам чин вођења диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929. године, увек и доследно одвајајући политичку димензију свих ових догађаја од националне, коју, истина, никада не губи сасвим из вида.

У прва два поглавља, како сам аутор каже, „постављена је сцена за догађаје описане у главном делу књиге“ (Ђокић, 25). Ту нема пуно нових историографских сазнања, осим понеког детаља, али су оба поглавља представљала неопходан увод у наредна поглавља у којима се Ђокић детаљније посветио својој главној теми: трагању за компромисом између српских и хрватских политичких људи у погледу концепције уређења Југославије.

Треће поглавље, насловљено „Компромис са диктатуром“, посвећено је анализи личне политике краља Александра Карађорђевића и његових покушаја да што већи део хрватских политичара и уопште хрватског становништва веже за себе лично, за династију и за Југославију. У том циљу он је придобио подршку чак и неких водећих људи ХСС-а, чије вођство је, углавном, на сваки начин желео да изолује, када већ није био у могућности да га придобије за сарадњу. Краљеве личне иницијативе су ишле преко поверљивих појединаца и Ђокић је у овом поглављу анализирао мрежу тих веза. Очигледна краљева настојања да се повеже и са Мачеком била су отежавана релативно честим хапшењима и саслушањима вође ХСС-а. Ђокић доноси у књизи различите интерпретације савременика о намерама краља Александра у вези са хрватским питањем, упознаје читаоце са краљевим личним колебањима и недоумицама, али су краљеве стварне намере, ма какве биле, остале неостварене, пресечене агентом у Марсељу, где је краљ убијен 9. октобра 1934. године.

Убиство краља значило је већи прелазак иницијативе, када је реч о хрватском питању, на председнике владе и моћније чланове кабинета, а свакако и на кнеза-намесника Павла Карађорђевића. Још током живота краља Александра, а још више после његовог убиства, у настојање да се дође до решења хрватског питања били су, као председници владе или чланови кабинета, укључени Петар Живковић, Богољуб Јевтић, Воја Маринковић, Милан Сршкић и други. О њиховим иницијативама и идејама за решавање хрватског питања, односно много више о припремању терена (од којег се углавном никада није даље ни одмакло све до августа 1939. године) за српско-хрватске разговоре Ђокић такође пише у овом поглављу. Нарочиту пажњу посветио је настојањима кнеза Павла да се постигне споразум, његовим састанцима са Мачеком, одмеравању позиција и снаге. Исто тако, Ђокић у овом поглављу пише и о политици Милана Стојадиновића према хрватском питању, која је подразумевала најпре покушај да се за, како је своју политичку групуацију (ЈРЗ) описивао Милан Стојадиновић – „троножац“ (Стојадиновић, Корошец и Спахо), обезбеди и Мачек, „четврти нога“ за стабилније седење на власти. После неуспеха да се договор постигне, Стојадиновић се определио за изолацију Мачека и Хрвата.

„Српско-хрватска опозиција“, што је и наслов четвртог поглавља, настала је у оквиру политичких преговора ХСС-а са једне и србијанске опозиције са друге стране. Сарадња унутар србијанског блока опозиционих странака (Демократске странке, Главног одбора Радикалне странке и Савеза земљорадника) није била кохерентна нити стабилна и то је током друге половине тридесетих година у знатној мери доприносило Мачековом резервисаном држању према србијанској опозицији и његовом настојању да се, иако се определио за покушај сарадње са њом, никако сасвим не окрене од Двора и режима. Што се тиче србијанске опозиције, она је имала не мале резерве у односу на ХСС, будући да је ова странка била склона компромису са диктатуром на рачун демократије, што је, како доказује Ђокић, било неприхватљиво за србијанске опозиционе странке, које су повратак демократском парламентарном поретку сматрале претходним условом за решење било којег другог, а нарочито сложеног хрватског питања. Аутор у овом поглављу описује покушаје сарадње опозиције у контексту који је био обележен диктатуром и различитим односом странака према њој, унутарстраначким врењима и међустраначким несугласицама у погледу решења националног питања у држави, неслагањима око приоритетних задатака и очигледним одсуством поверења код политичких актера, темељним преиспитивањем самих полазишта на којима је формирана Југославија и заокретом неких странака, пре свега Демократске, ка федерализму. Ђокић је живо приказао атмосферу тридесетих година, када се пуно разговарало, али се око веома мало ствари постигао споразум, све до августа 1939. године, када је споразум постигнут међу странама од којих се то, на први поглед, понајмање могло очекивати. Ипак, у хронолошком оквиру који ова глава покрива, десила су се и два изборна циклуса (1935. и 1938. године), на којима је опозиција наступала са заједничком листом, на чијем челу се налазио Владко Мачек. Ђокић је посебно нагласио у својој књизи важност овог заједничког опозиционог наступа, инсистирајући поново на чињеници да политичке поделе нису биле национално условљене.

Пето поглавље бави се споразумом између Цветковића и Мачека из августа 1939. године и околностима које су до њега довеле. Мачек је коначно стао на становиште, које му никада није било сасвим страном, да се хрватско питање, на крају крајева, може решити једино са оним ко има у својим рукама власт. Уверивши се да српска опозиција није у могућности да дође до те неопходне полуге за решавање проблема, Мачек се окренуо договору са Двором и режимом. Са друге стране, Ђокић истиче да се Милан Стојадиновић превише везао за идеологију интегралног југословенства, па и његов пад „треба посматрати пре свега у контексту политичке дебате о будућности Југославије која се водила у самој земљи“ (Ђокић, 221). Знатан део овог поглавља посвећен је изборима из 1938. године, после којих је уследила, испоставило се, брзоплета оставка самоувереног Стојадиновића и формирање Цветковићеве владе. Цветковић се одмах посветио решавању хрватског питања и после једног неуспелог споразума из априла, после неколико месеци, августа 1939, постигнут је споразум о формирању Бановине Хрватске. Ђокић укратко описује околности њеног формирања, територијална и административна решења и ставове релевантних политичких фактора о овом чину. Аутор истиче и да су странке српске опозиције биле и саме вољне да учествују у постизању споразума, али су очекивале да се постави питање укидања диктатуре и елиминисање представника ЈРЗ-а из преговора, што је било неоствариво. Последњи напор за чвршће повезивање српских опозиционих странака и ХСС-а учинила је Самостална демократска странка, али без успеха. Ђокић закључује: „За српску опозицију Мачек је, како се љутито изразио Влајић, био издајник. А за Мачека су српске странке постале непотребан терет“ (Ђокић, 252). Ово поглавље аутор завршава илустрацијама из разних области Бановине Хрватске које се тичу политичке ситуације настале после њеног проглашења и која испрва није била стабилна. Ђокић и овде наглашава да немири и напади на жандарме, поједине Србе и југословенски оријентисане Хрвате нису били преваходно етнички мотивисани.

Последње поглавље, насловљено „Последице“, детаљније се бави политичким последицама проглашења Бановине Хрватске, а посебна пажња посвећена је српским реакцијама на њено успостављење и на ситуацију у самој Бановини. У овом поглављу јасно је видљив југословенски оквир проблема. Ђокић је овде анализирао идеје и концепције за стварање српске јединице у оквиру Југославије, указујући на различита становишта појединих политичара и организација у вези са тим питањем, наглашавајући проблем Босне. Бавећи се оним што се тада поставило као „српско питање“ у Југославији и нарочито одговором који је формулисан у форми поклича и покрета: „Срби на окуп!“, аутор је указао на појаве српског национализма код грађанских странака, али особито око Српског културног клуба, после чега је уследила оштра критика националистичких ставова, претежно формулисана у оквиру групе око часописа *Нанред*, о којој Ђокић такође пише. У овом поглављу аутор је учинио видљивим тензије унутар српског корпуса, када је реч о односу према споразуму из августа 1939, нарочито у светлу ставова неких од водећих српских политичара и интелектуалаца. Такође, оставрен је увид у различите концепције преуређења државе што, истицањем нијанси, омогућава избегавање редукционизма у приступу овом питању. Ово поглавље књиге Ђокић завршава оценом о томе да је споразум био уједно и крај сарадње УО и ХСС-а, наглашавајући

да су главне примедбе српске опозиције биле упућене недемократском начину на који је он постигнут, затим описом новонасталих односа међу политичким странкама у Југославији на чије је програмско и политичко редефинисање споразум свакако морао утицати и, коначно, Ђокићевом оценом да је постигнуто решење ипак било „позитиван корак ка налажењу споразума између Срба и Хрвата“ (Ђокић, 320).

У Закључку Ђокић је најпре „довршио“ приказ историје међуратне Југославије, закључно са 1941. годином, а потом сумирао резултате својих истраживања, наглашавајући да се, „упркос унутрашњој нестабилности“, Југославија 1941. године није распала, већ је уништена споља. Своју анализу Ђокић завршава реторички: „Да ли је 1941. године Југославија могла да буде спасена – без обзира на то ко је био на власти – остаје, наравно, отворено питање“ (Ђокић, 338).

Ђокић је у својој књизи посматрао феномен националног питања у Краљевини Југославији кроз динамику српско-хрватских односа, критикујући пренаглашавање значаја националног питања у историографији. Наиме, тврдећи да су многи аспекти у међусобној комуникацији српских и хрватских политичких партија били лишени националног предзнака, Ђокић сугерише да је, упркос неоспорном значају националног питања, постојао простор у којем се деловало превасходно политички, када национални критеријум није био једини, па ни главни. Међутим, стиче се утисак да је и он сам своју тврдњу о ограниченом значају националног питања превише истакао, умањујући значај националног питања и тамо где је оно играло пресудну улогу.

Допринос Ђокићеве књиге је, пре свега у томе што је указала на неке сегменте у односима унутар Југославије који су били лишени националног предзнака и што је указала да је у многим контекстима у којима је претходно виђено национално супарништво, постојала и нека друга, за разумевање саме појаве понекад и у понечему значајнија компонента. Ђокић истиче неколико значајних поенати: оспорава да је Југославија била „осуђена на смрт“ због супротстављених националних идеологија; главни проблем види у одлукама „донесеним у периоду након 1918. године“, а не у „древној етничкој мржњи“; тврди да поступци југословенских вођа „нису били мотивисани етничком нетрпељивошћу према 'другом', иако је национализам, понекад у комбинацији са политичким маневрисањем, у многим случајевима утицао на те поступке“ (Ђокић, 32); наглашава важност европског оквира и националних питања широм међуратне Европе.

Међутим, фундаментални проблем, који се провлачи кроз целу књигу, јесте ауторово посматрање националног питања пре свега у светлу односа режима и опозиције у Краљевини Југославији, а не у светлу различито дефинисаних националних циљева политичких елита односно различито схваћених метода њиховог остварења. То је Ђокићеву анализу учинило у знатној мери фокусираном на политичке праксе, без дубљег увида у то зашто је компромис суштински остао недостижан. У том смислу, једна од најспорнијих теза у Ђокићевој интерпретацији је тврдња да би се представници УО лакше договорили са Мачеком око српско-хрватског споразума него представници режима. На пример, Ђокић наводи, према једном извору, да се кнез Павле жалио на ускогрудост србијанских политичара када је реч о хрватском питању: наводно је рекао како би се он лако споразумео са Мачеком да није њих. Ђокић то експлицитно коментарише: „Можда је кнез

намесник био у праву што се тиче 'српских политичара' у влади, али они изван ње били су очигледно способни за сарадњу с Мачеком“. Али управо однос највећег дела србијанске опозиције према Споразуму из 1939. године уверљиво сведочи о веома супротстављеним виђењима Југославије код оних за које Ђокић тврди да су могли да буду носиоци компромиса (Удружена опозиција и ХСС). Ђокић овлаш прелази преко веома важног питања – питања односа УО према територијалном опсегу Бановине Хрватске, њеним надлежностима, свдећи критику споразума коју су у највећем броју изрицали представници странака УО готово једино на чињеницу да је до њега дошло недемократским путем, занемарујући критику коју су српске странке изрекле на рачун садржаја самог споразума.

У целини посматрано, Ђокић, како се чини, иако не оспорава значај националног питања, сматра да оно није пресудно утицало на међуратна политичка превирања у Југославији. Али, ни ту није све тако јасно у његовој интерпретацији. Наиме, мада Ђокић каже да признаје изванредан „значај историје етничког супарништва и разлика пре 1918. године“, ипак сматра „да су политички догађаји који су се одвијали након уједињења подједнако важни, а можда и важнији за разумевање тог периода“ (Ђокић, 32), истичући, на трећем месту, примарну важност управо српско-хрватских односа у Југославији, односно то да су Срби и Хрвати били „кључ јединства и... нејединства Југославије“ (Ђокић, 22). Све ово не би представљало већи проблем да Ђокић у својој књизи не инсистира на одвајању политичког од националног, мада то чини недоследно. То одвајање представља други фундаментални проблем у његовој интерпретацији. Јер, у међуратној Југославији, и национално питање је било политичко питање, макар у смислу да се артикулисало кроз политичко деловање, а у светлу уставног дефинисања земље (централизам или аутономија, облик евентуалне децентрализације која би била у складу са историјским покрајинама или упркос њима и сл.) оно је било политичко питање *par excellence*. Поред тога, из књиге се не види (или остаје замагљен) одговор на важна питања: да ли су представници српске опозиције тридесетих година XX века били носиоци концепта југословенске државе и решења националног питања у њој, који би био више прихватљив за Хрвате него „режимски“? И обрнуто: да ли су представници режима у Београду и србијанске опозиције били, мање-више, подједнако незадовољни ставовима ХСС-а по питању уређења Југославије?

Доказујући постојање добре воље за споразум и компромис током целог свог излагања, аутор ипак пропушта да објасни шта је, заправо, стајало на путу да се та добра воља и реализује кроз одржив споразум између политичких представника двају народа. Из тог разлога, читаоцу Ђокићеве књиге, која несумњиво садржи многе корисне увиде и промишљања, ипак неће бити јасно који је ауторов одговор на питање зашто је споразум остао недостижан. Остаје чак недовољно јасно ни како сам Ђокић види значај националног питања. Уколико је Ђокићева намера била да оспори тезу (која је блиска и аутору овог приказа) да је национално питање било кључно у међуратној Југославији и да су многе и главне политичке кризе, попут уставне, произиласиле из националним интересом дефинисаних погледа на заједничку државу, онда књига ту намеру, по мишљењу аутора овог приказа, није испунила, превасходно због непотребног оштрог одвајања националног и политичког аспекта.

Конечно, треба рећи да је књига утемељена на избору најважнијих извора за историју међуратне Југославије, али би увид у још неке фондове и збирке свакако био драгоцен. Осим тога, иначе добар превод са енглеског језика, донекле квари непотпуна редактура текста, па се на појединим местима срећу у најмању руку неадекватне конструкције. То се, на пример, односи на употребу речи *сrowп* у енглеском оригиналу и њен превод речју *краљ* на српски, што није увек прихватљиво решење. Примера ради, на једном месту се тврди да после агентата на краља Александра „ни краљ ни влада нису били спремни да укину или измене устав из 1931. године“ (Ђокић, 26). У енглеском оригиналу стоји: „Yet, neither the Crown nor the government was prepared to abolish or amend the 1931 Constitution...“ (Јасно је да је реч *Crown* требало превести или речју *круна* или речју *намесничтво*, будући да се малолетни краљ Петар Други свакако није могао занимати уставним питањима.) Таквих детаља има на неколико места. Књига, нажалост, не садржи ни регистар личних имена, што ће отежати њену употребу у оноликој мери у коликој је то увек случај са изостанком ове врсте техничке помоћи читаоцима и истраживачима заинтересованим за поједине теме или личности.

Срђан МИЛОШЕВИЋ

Слободан Селинић,
Југословенско-чехословачки односи 1945–1955,
 Београд, 2010, 715 стр.

Ова обимна студија настала је из доктората одбрањеног на Филозофском факултету 2010. године. Аутор је одабрао компаративни приступ, што је у складу са насловом рада. Приликом израде користио се аналитичким методом, којим је представио историјски развој двеју држава и њихове сарадње, укратко између два светска рата, а потом се фокусирао на проблем сарадње две социјалистичке земље у стварању у наведеном хронолошком оквиру. Обе хронолошке одреднице су врло јасне. Једна представља нов почетак, након последњег светског рата, и означава стварање новог поретка у биполарном свету. Друга се Београдском декларацијом завршава нормализацијом односа СССР-а и остатка социјалистичког лагера под његовим утицајем, са једне, и Југославије на другој страни.

Обе државе, иако су се налазиле у совјетској интересној сфери, биле су прилично различите по свом саставу. Чехословачка је била индустријски развијена земља, док је Југославија намеравала то да оствари кроз социјалистички концепт државе и друштва. У првој је комунистичка партија делила власт са другим партијама до фебруара 1948. године, док су у Југославији комунисти били на власти одмах по завршетку рата. Међутим, како Селинић наводи, упркос различитостима, обе земље су након 1945. године постале део истог политичког процеса.

Селинић у свом уводу наводи да је циљ писања дела на ову тему последица недовољног познавања чехословачке државе и друштва. Могуће је да је то и довело до тога да основни текст износи близу 700 страна, поткрепљен обиљем докумената и релевантне литературе, пре свега српске, чешке и енглеске историографије. Књига има и регистар имена који олакшава њено коришћење.

Аутор је у свом раду обавио истраживања у архивима Југославије у Београду, бившем архиву Јосипа Броза, а сада личном фонду у архиву Југославије, Дипломатском Архиву Министарства спољних послова Србије у Београду, Историјском архиву Београда, Архиву Војводине у Новом Саду, Хрватском државном архиву у Загребу, Народном Архиву у Прагу и Архиву Министарства спољних послова Чешке Републике у Прагу. Списак литературе садржи преко 180 наслова који су везани за тему.

Само дело је подељено на две велике хронолошко-тематске целине. Прва хронолошка целина 1945–1948. реконструише успостављање комунистичке власти у обе земље и најтешње политичке, привредне и културне односе. Друга целина, 1948–1955, подељена је на три дела и описује: 1. доба погоршања односа 2. потпуни раскид, и 3. нормализацију након Стаљинове смрти и Београдске декларације. Из овога се види у којој мери су суперсиле утицале не односе између малих држава. Највећи део рада представља реконструкција односа Југославије и Чехословачке од краја Другог светског рата до резолуције Информбироа. Наведена целина обрађује подробно сфере политичких, економских, културних и друштвених односа. Будући да је сарадња тада била највећа, прва целина заузима скоро 40% целокупног обима књиге.

Друга целина говори о погоршању односа. У њој, поред давања контекста зашто и како је до њега дошло, усредсређује се, пре свега, на то како су се погоршање, а потом раскид одразили на обе земље, колики су били губици, пре свега привредни, а затим и проблеми који су настали и на другим плановима попут културног, образовног и др.

Посебан значај за поређење положаја две државе представља њихово различито историјско искуство, али и чињеница да у Чехословачкој комунистичка партија долази на власт државним ударом тек фебруара 1948. године, док се у Југославији КПЈ налазила на власти одмах након рата. Поменути чиниоци су утицали да међу руководствима често буде неспоразума, али све под оквиром несумњиво пријатељских односа две државе. Обрађена су и питања као што је проблем чехословачке имовине у Југославији. Ово је од посебног значаја, јер је ретко која, од тада већ социјалистичких земаља, у међуратном добу имала своју имовину у другим земљама. То је утицало да Чехословачка заузме, како се показало безуспешно, став да та имовина припадне Чехословачкој, а не да се национализује као немачка имовина. Жељу за одличним односима неретко је кварило стање на терену у погледу југословенске омладине која је послата у Чехословачку да се школује и донесе знање у домовину. Лоши услови смештаја и исхране у беди након завршетка рата, недостатак дисциплине код омладинаца, немогућност довољног надзора над њиховим радом, као и антикомунистичко расположење у појединим местима доводили су и до сукоба са чехословачким грађанима. Селинић је више пута навео, а то поткрепио и документима, да су очекивања врха југословенског руководства у погледу модернизације југословенске привреде уз помоћ чехословачких капацитета била огромна.

У једном од поглавља у првој целини „Упознавање другог“, упада у очи чињеница да су Југословени са висине посматрали своју словенску браћу. Разлози томе су улога у Другом светском рату и брзо успостављање превласти комунисти-

чке партије. Чехословаци су деловали Југословенима, уопштено и грубо казано, као недовољно храбри и неодлучни у преузимању ствари у своје руке. Некада су та виђења Југословена и њихов однос према чехословачком народу, према истраживањима Селинћа, била чак врло охоло и надмена.

Што се тиче обрађености великог броја тема којима се бави рад, најбоље су покривене области спољне политике и културних веза, будући да на ту тему има и претходних радова. Економски односи су објашњени пре свега преко архива министарстава спољних послова обе земље. У другој целини књиге тематски најзначајинији део представља судбина људи и група које су се изјасниле против става земље у којој су биле, или су по самом пореклу имали проблема са властима. То је створило феномен информбироовске емиграције, који је подробно обрађен у контексту односа две земље.

Приликом обраде појединих тематских целина Селинић је користио поред грађе и релевантну литературу, пре свега из струке историчара. У мањем обиму је кориштена литература других наука. Треба нагласити да је за израду књиге и литература на чешком језику готово равноправно коришћена, те се читалац може упознати са најновијом чешком историографијом која се бави периодом непосредно након Другог светског рата.

Овом књигом Слободан Селинић се придружује претходним радовима Мирослава Перишића и Милана Сивиља и доприноси бољем упознавању како чехословачког друштва тако и односа са југословенским народима у доба непосредно након Другог светског рата.

Милан ПИЉАК

Миле Бјелајац,
Дипломатија и војска, Србија и Југославија 1901–1999,
Београд, 2010, 320 стр.

Савремена српска историографија је препуна радова који покривају изабране фрагменте српске и југословенске прошлости. У жељи да што студиозније обрадимо поједине детаље националне или светске прошлости, доста често заборављамо да наука има и своју примењену функцију: наше радове читају не само научници већ и студенти, новинари, људи у државној служби и сви који немају стручно образовање али желе да добију општи увид у прошлост наше државе. Добрих синтеза које су преко потребне за „спољнег“ потрошача научне продукције има јако мало. Међутим нова монографија др М. Бјелајца представља леп пример истраживачког дела и у исто време синтезе корисне и за професионалног историчара и за „просечно образованог грађанина“ који из различитих разлога посвећује пажњу српској историји. Ова синтеза се темељи на дубоком ауторовом познавању војне историје и дипломатије Балкана у 20. веку и на опсежним истраживањима обимне грађе. Захваљујући јасном стилу и излагању мисли књига је веома атрактивна за читаоца.

У првом поглављу детаљно је сагледана улога српске војске у међународној политици Краљевине Србије пре, за време и након балканских ратова. Посебна

пажња у поглављу је посвећена питању преоружавања српске војске („топовско питање“) почетком 20. века у компарацији са суседним балканским земљама које су имале сличне проблеме. Вешта манипулација српског политичког врха аспирацијама великих сила на Балкану је била у контрасту са несигурношћу српских политичара у могућности сопствене војске.

У другом поглављу аутор сагледава последице ратних победа Антанте по српску дипломатску политику у стварању нове заједничке југословенске државе. Значајну пажњу аутор је посветио дискусији са покушајима низа аутора из суседних земаља да представе стварање југословенске државе као окупацију. Овом питању је посвећена посебна целина која се зове „Ревизионистичка историографија о стварању југословенске државе 1918. и раду српске војске“. Ревизионистичке ставове др М. Бјелајац је уочио не само у радовима аутора из бивших југословенских земаља већ и у радовима бројних европских стручњака за питање западног Балкана: Ноела Малколма, Миранде Викерс, Тима Цуде, Холма Зундхаусена, Петера Ланга, Франсоа Грима Жакињона и др. Аутор монографије је валоризовао радове ових научника сумњајући у то да „ревизионисти поштују у свом напору постулате и методологију историјске науке“ и истакао је присутно у њиховим радовима „медјиско промовисање“, „инсинуације“, „прећуткивања“, „претеривања“ и сл.

Треће поглавље природно се надовезује на друго и детаљно разрађује спољнополитичку дипломатску борбу Краљевине СХС за одржавање целovitости хрватских и словеначких територија, услед чега је дошло до дугорочног конфликта Београда са Римом, који се настављао и у доба социјалистичке Југославије. Аутор је на темељу богате изворне грађе оповргнуо типичан за низ суседских историографија став о умешаности Београда у „продају“ Далмације и Приморја. У овом поглављу се сагледава и друга страна спољнополитичке активности Београда према Албанији, где су се југословенски интереси такође укрстили са италијанским аспирацијама.

Наставак конфронтације југословенске дипломатске и безбедносне политике са спољнополитичким апетитима фашистичке Италије двадесетих и тридесетих година је описан у четвртом поглављу. Симптоматично је да је аутор, као и у поглављу о српској војсци пре Првог светског рата, утврдио неспремност оружаних снага Краљевине СХС за војну конфронтацију и 20-их и 30-их година 20. века. Ове проблеме Краљевина СХС је тежила да реши трагајући за савезницима из Првог светског рата, пре свега у Француској.

Све већа и већа залудност овог ослонца на малаксалог савезника, услед слабљења његовог утицаја и на светском нивоу и посебно на балканској позорници, сагледана је у петом поглављу. Ствар није била само у војном и привредном слабљењу већ и у жељи Енглеске и Француске да искористе средњоевропске земље као мамац за одвраћање немачког ударца (по моделу Првог светског рата када је погибија руских трупа у Источној Прусској омогућила блиставе победе на западном фронту). Гамелен је тврдио: француски „интерес је да рат почне у централној Европи тако да ми можемо да делујемо из позадине на Немачку која је већ ангажована“. Државни врх Југославије је оправдано утврдио приоритет државних интереса над „фундаменталном франкофилијом“, која би требало да се, према речима начелника Генералштаба Милутина Недића, одвоји од „убрзаних промена југословенске

спољне политике“. У покушајима да изађе из овог стратешког ћорсокака Краљевина Југославија је еволуирала од француског савезника према неутралној држави. Аутор је истакао и то да статус југословенске неутралности пред рат представља једну веома условну појаву, јер Краљевина „је и даље иза сцене наставила сарадњу са својим старим савезницима“.

Шесто поглавље аутор је назвао „Покушај стратешког ослонца Југославије на СССР 1939–1941“. Као увод овом поглављу је послужио цитат из дела С. Хантингтона о томе да „Стратешке, војне савезе не диктирају идеолошки, верски, етнички, економски или културни разлози, стара непријатељства или савезништва, већ првенствено најпречи национални интерес – опстанак заједнице“. Не можемо да не наведемо да овај приступ представља универзалну пројекцију ставова Х. П. Палмерстона, који је још средином XIX века изјавио да Енглеска нема сталне савезнике или непријатеље, али има сталне интересе. Догађаји везани за совјетско-југословенске односе пре Априлског рата према нашем мишљењу, слабо потврђују модел који је понудио Хантингтон и више нас подсећају на то да *Quod licet Iovi, non licet bovi*. У наведеном поглављу аутор монографије износи претпоставку о томе да спољна политика Југославије 1939–1941. може да се карактеризује као „покушај стратешког ослонца Југославије на СССР 1939–1941“. У овом контексту изнећемо мишљење водећег израелског стручњака за међународне односе уочи и за време рата Габријела Городечког, професора руских и источноевропских студија Унивезитета у Тел-Авиву и у Оксфорду. Деведесетих година Городечки је имао ретку прилику да упореди поверљива документа Архива спољне политике Русије (дневник Мајског, белешке из личних разговора Стаљин–Молотов, дипломатску преписку совјетских амбасада и МИД СССР-а) са немачким и енглеским дипломатским архивима. Између осталог Г. Городечки је на основу совјетских и немачких архивских извора утврдио да је југословенска страна од јесени 1940. до зиме 1941. паралелно водила преговоре и са Немачком и са СССР-ом уверавајући при томе тренутног партнера у то да су преговори са „оном другом страном“ само изнуђена делатност која неће да има реалне последице. Да ствар буде гора, из дипломатско-обавештајних канала и Немцима и Совјетима је постала позната ова двосмерност југословенске спољне политике, која нимало није личила на „префињену перфидност“ Албиона у стилу Хантингтона/Палмерстона. Далеко од неутралности је била и политика Југославије према Енглеској и савезницима британске круне (Грчкој, Француској, а после и „Слободним Французима“). У контексту претпостављеног „стратешког ослонца на СССР 1939–1941“ ови односи нису изгледали толико безазлено. Ова конфузна политика се настављала и после државног удара 27. марта 1941. С једне стране, иза леђа пучиста веома јасно се осликавала сенка енглеских обавештајних служби, с друге стране, Симовић је тежио да убеди немачког амбасадора у то да нова влада подржава „наставак сарадње са земљама Пакта, посебно са Немачком“, а с треће стране је настојао да активизира преговоре у Москви. Општа поука војно-дипломатских трзаја југословенске спољне политике 1939–1941. и амбиса у којем се нашла држава услед њих, говори о кобности недоследног понашања једне државне елите према спољној политици и потребама одређивања дуготрајних стратешких интереса. Недоследност у спољнополитичком курсу и специфично схватање појма „неутралност“ су створили невероватну ситуацију када

београдска влада више није имала доследну подршку ниједне од светских сила. Питање очигледних предности оријентације на војни блок (макар и не толико популаран у земљи) који уједињује скоро сву Европу, па и скоро све суседне државе, такође би могло да се постави на основу анализе овог раздобља, али заслужује једну много ширу расправу неголи један приказ.

Седмо поглавље монографије сагледава послератне изазове који су задесили југословенску војску и дипломатију у условима конфликта са земљама Информбироа. Последице овог конфликта су се имплицирале у убрзаном и неповољном по Југославију решавању тршћанске кризе и улазку у Балкански пакт. Потпуни заокрет који је држава извела само за неколико година од перјанице светског комунизма до потенцијалног члана НАТО представља једну задивљујуће брзу и успешну метаморфозу. Заправо, овом поглављу би требало да претходи Хантингтонов цитат јер је у њему веома тачно и прецизно сагледан успешан маневар југословенске спољне политике, који је нажалост прекинула смрт Стаљина и отопљавање односа са СССР-ом.

Догађајима из „златних 60-их и 70-их“ је посвећено осмо поглавље монографије које сагледава утицај уласка снага Варшавског пакта у Чехословачку, а с друге стране утицај ратова на Блиском истоку и у Вијетнаму на југословенску спољнополитичку оријентацију и на јачање југословенске војне сарадње у оквиру покрета несврстаних. Ово поглавље се темељи на опширном сагледавању спољнополитичких фактора, али не занемарује ни унутрашње оквире у којима се развијала југословенска војска: тежња Ј. Б. Тита да држи војску под својом чврстом контролом до задњег даха, самоуправљање, клановске размирице, студентски сукоби и најболније од свих – национално питање, које је имало свој врхунац за време албанске побуне на Косову и у Македонији и ескалације Маспока у Хрватској.

У последњем, осмом поглављу описано је пропадање и нестајање југословенске државе и војске. Велика је амплитуда коју је начинила ЈНА за ове две деценије: од страховања од напада са Истока 1981. и припрема за одбрану од падобранаца Варшавског пакта до безизгледног отпора победнику у хладном рату са Запада. Са ослањањем на мишљење учесника догађаја и више објављених докумената, аутор проицљиво сагледава последњу деценију југословенске агоније не као четири посебна изгубљена рата већ као један специјални рат који су против Југославије водили сепаратистички покрети и страни фактори, који је водио ширењу грађанског рата и распаду државе „непотребне“ после нестанка комунизма и Источног блока. Аутор је скренуо посебну пажњу на југословенску варијанту „Wunderwaffe“ – топа Schneider 75 (1901), тенкова БТ (1940) и комплекса С-300 (1998), који су према широко заступљеном мишљењу могли, али нису одиграли кључну улогу у развоју драматичних војних догађаја. Аутор монографије је веома инспиративно упоредио грчевите покушаје набавке наоружања у СССР-у у фебруару 1941. са „последњим покушајима да се добије стратешка помоћ“ у системима ПВО уочи бомбаровања 1999. Иако аутор није развијао ову аналогију, ми не можемо да је не наставимо: сличност је била и у „дистанцираном“ односу према земљи од које се потраживала помоћ све до тренутка уочи неизбежне војне катастрофе (непризнавање СССР-а све до 1940. или финансијска подршка и јавно медијско навијање за комунисте 90-их са анамнезом значајних осцилација у односима СССР-а

и СФРЈ у ранијим деценијама) и у ограничениости стварних резултата који су се, објективно гледано, могли добити чак и у случају добијања таквог „чудо-оружја“. У приказу догађаја пролећа 1999, аутор је спровео разгранату анализу правих узрока НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије. Борба великих сила за своје глобалне интересе која се прелама у драми једног несрећног народа веома је студиозно, иако и сажето изнесена у овим закључним пасусима књиге.

Странице монографије *Дипломатија и војска* су прожете критичким и аналитичарским приступом аутора који разоткрива опште типолошке појаве у различитим фазама развоја трагичне српске/југословенске историје у 20. веку. Кроз читав рад нижу се теме реформе српских оружаних снага, техничког унапређења војске, развоја војних савезничких веза са актуелним савезницима. Како показује српска и југословенска историја 20. века, ово посљедње питање (заправо питање број један за „мале европске државе“) имало је, има и имаће доминанту улогу у одређивању свих осталих питања везаних за војску, па и војну дипломатију. Веома тужно, али и одмерено прецизно звучи ауторов резиме једног века српске и југословенске војне дипломатије: „свест о претњама и искуство притисака постоји. И најдобронамернијим носиоцима највиших функција тешко је знати у данашњем времену какве су праве намере центара моћи, па и земаља у окружењу. Но, није на одмет да пре сумњају у ‘добре намере’ – како то саветују признати светски теоретичари војног фактора и дипломатије...“

Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

Божидар Благојевић,
*Извештаји и наредбе партизанских јединица о
ослобођењу источне Србије
септембар–октобар 1944. године*, Неготин, 2010.

Објављивање докумената пратило је послератни развој српске историографије све до последњих десетак година. Већина историчара, поред осталог, приређивала је и критички објављивала грађу сматрајући то врло корисним послом (др Бранко Петрановић, др Момчило Зечевић, др Младен Вукомановић, др Милан Борковић и многи други).

Како се у последње време јављало све више контроверзи у историографији па чак и покушај њене ревизије, објављивање докумената је свођено на све мању меру. Као да су писци тражили „слободе“ за своје закључке, односно све мање утемељења за понуђене закључке.

Отуда појаву рукописа који овде приказујемо сматрамо корисном из најмање три разлога:

- а) што враћа поверење у објављивање докумената;
- б) што многе дилеме око сукоба четника и партизана у источној Србији разрешава;
- с) што утемељује садејство партизанске војске и Црвене армије.

Иако је централна пажња историјских извора ове публикације посвећена партизанским јединицама, учљив је њихов однос према немачким, бугарским, четничким, недићевским војним ефективама. Наређења, заповести, извештаји о борбама са овим формацијама, исходи тих борби, похвале, упутства и друго, чине највећи део садржаја рукописа пред нама.

Оперативни дневник, на пример (страна 26–33) хронолошки из дана у дан бележи активности VII бригаде 23. дивизије. Ту се говори о преговорима о предаји Бугара, њиховим губицима, заплењеном наоружању и опреми, уласку дела батаљона у Књажевац, заробљавању „Дражиноваца“, нападу на положаје код Зајечара, губицима партизанских снага (14 погинулих и 19 рањених), првим контактима са борцима Црвене армије, свим покретима партизанских јединица. Хронолошки, дневник обухвата време од 1. септембра до 12. октобра 1944. године.

За историчаре устројства партизанских јединица посебно су корисна документа „Војна релација“ која говоре о формирању партизанских јединица, одјека успеха Црвене армије „у најширим слојевима нашег народа“, обуци придошлих бораца, постављању заседа, формирању дивизије, конфигурацији терена. У једном од дневника може се прочитати да је 3. септембра 1944. године „време било лепо“ (страна 57), а да је већ други дан било облачно.

Код већине докумената учљив је шаблон при њиховом писању. То су обично подаци о непријатељу, „распоред наших снага“, „задатак наших снага“ и „операције“.

Наредба Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију од 9. септембра 1944. похваљује борце и руководиоце 23. ударне дивизије након ослобођења Зајечара и борби које су непрекидно трајале 30 часова (страна 103). Град је бранило 1.500 Немаца, 800 недићеваца, 200 бораца Српске државне страже и око 3.000 четника.

Корисним за изучавање времена ослобођења источне Србије сматрамо и прогласе Окружног народног одбора „народу округа зајечарског“, где се говори о „загрљају браће по крви и оружју“, борцима совјетске земље и НОБ-у и њиховој заједничкој борби против фашистичког освајача (страна 141–142).

У извештајима о политичком раду интересантни су садржаји курсева који су држани за партизане-полазнике, њихово оспособљавање за приређивање зборовра по ослобођеним селима, формирање народних одбора и друго.

Несумњиво су корисна документа, која сем војног аспекта, разрешавају однос са Бугарима, Црвеном армијом, посебно однос са четницима, Српском стражом и недићевцима. Видљива је улога партизанских снага у формирању органа нове народне власти, политичких манифестација и слично.

Објављену документацију прати Предговор Божидача Благојевића, који читаоца уводи у укупну проблематику рата на крају 1944. године. Иако о ослобођењу источне Србије има више објављених публикација, Благојевић закључује да „четничких и недићевих списатеља“ очито недостаје јер о „војно-политичкој активности у Источној Србији није написано ни једно озбиљно дело. Њихова војна-политичка и идејна активност остала је у домену политике. Чак нису настојали ни да изврше пописе погинулих и несталих сабораца“ (страна 8).

Благојевић даље даје општу политичку и војну ситуацију у свету и констатује да „у Србији до идеолошких помирења није дошло“. Напротив. Посебно се задржава на 1944. години, дакле времену када је настала архивска грађа коју објављује. За читаоца то је користан напор, за боље разумевање основних порука и садржаја докумената.

Др Момчило МИТРОВИЋ

**Ослобођење Београда 1944. године,
Зборник радова са међународног научног скупа:
„Ослобођење Београда 1944. године“,
Београд, 2010, 600 стр.**

Годину дана после међународног научног скупа посвећеног ослобођењу Београда, одржаног на 65. годишњицу ослобођења града 20. и 21. октобра 2009. године, Институт за новију историју Србије приредио је зборник радова са скупа *Ослобођење Београда 1944. године*. Према уводној речи редакције зборника, годишњица ослобођења Београда представљала је повод одржавања скупа, а циљ је био да се представе савремена научна достигнућа о односима Југославије и Совјетског Савеза током и после Другог светског рата, као и да се отвори научни дијалог између српске и руске историографије о том питању.

Скуп су осмислили и организовали Институт за новију историју Србије у сарадњи са Архивом Југославије, Институтом за славистику Руске академије наука и Руским институтом за стратегијске студије, под покровитељством Министарства рада и социјалне политике, и уз помоћ Министарства науке и технолошког развоја Владе Републике Србије, Јавног предузећа „Србија гас“ и Руског центра за науку и културу у Републици Србији „Руски дом у Београду“. На самом скупу било је представљено 36 радова, од чега је 24 штампано у зборнику, а у раду скупа су, поред представника организатора, учествовали и историчари и социолози са Одељења за историју и Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду, Института за савремену историју, Одељења за војну историју Института за стратегијске студије Министарства одбране Републике Србије, Архива Србије, Универзитета у Јекатеринбургу и Универзитета у Вјатки (Кирову). Међународну димензију скупу дало је учешће седам историчара из Руске Федерације. Радови у зборнику објављени су према панелима на којима су били изложени на скупу: Рат и окупација; Јесен 1944; Крај рата; Совјетско-југословенско савезништво; Сећање на Други светски рат. Неједнака заступљеност текстова према појединим тематским целинама, последица је различитог степена истражености појединих тема, као и трендова у савременој руској и српској историографији.

Према запажању Гордане Кривокапић-Јовић, наслов чланка Мирослава Јовановића „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола“) могао би да послужи као парадигма за преовлађујућа догађања у српској историографији. Та „догађања“, односно трансформације појмова, међутим, српску историографију не чине изузетом од промена

у тумачењима историје 20. века, које је пад Берлинског зида донео у целој источној, југоисточној и обновљеној тзв. средњој Европи. Те промене, такође, целокупну историографију не ослобађају потребне предострожности пред новим тумачењима прошлости, условљених нестајањем хладноратовске атмосфере, односно распадом СССР-а и Југославије, и компликацијама које су стигле са деконструкцијом. На то је, у свом раду „(Не)видљива места сећања“, указала Олга Манојловић Пинтар, подсећајући да су превредновања прошлости, па тако и Другог светског рата, сада усмерена на деконструкцију социјалистичких система вредности, а тиме и на снажну критику наратива који су конституисали социјалистичка друштва. Тако је заменом улоге „ослободилаца у окупаторе и квислинга у моралисте“ отворен простор за изједначавање фашизма и комунизма (а тиме је замењено и место злочинаца и жртава).

Ослобођење Београда, осим што је као историјски догађај важно за српску и југословенску историју, историју Балкана, историју СССР-а, па и светску историју, важно је и као друштвени и политички симбол којим се обележава традиција. Управо из тог разлога зборник сабира радове који по својој тематици обухватају шири просторни и хронолошки оквир од саме „Београдске операције“. Тако се у оквиру прве теме Рат и окупација могу прочитати радови Никите Бондарева „Московске године Јосипа Броза Тита“, Мире Радојевић „Емигрантска влада краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима“ (погледи Милана Гавриловића), Драгана Алексића „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату“, Милана Кољанина „Совјетски ратни заробљеници у Београду (1943–1944)“, Љубинке Шкодрић „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији (1941–1944)“ и Андреја Едемског „СССР и народноослободилачки покрет у Југославији (јануар–септембар 1944)“. У оквиру теме Јесен 1944. објављено је седам радова: Жарко Јовановић „Четници и Црвена армија у Србији 1944. године“, Никола Б. Поповић „Први Титов сусрет са Стаљином“, Момчило Митровић „Београд 20. октобра 1944. године“, Владимир Љ. Цветковић „Црвена армија на Дунаву, ослобођење Београда и тежње Срба из Румуније ка присаједињењу Југославији 1944–1945“, Зоран Јањетовић „Војвођански Немци у октобру 1944“, Е. Ј. Гускова „Учешће СССР-а у депортацији Немаца са територије Југославије после Другог светског рата (1944–1946)“, Алексеј Тимофејев „Искуство сучељавања: црвеноармејци и становништво Србије“. Теми Крај рата радове су приложили Милан Терзић „Совјетска помоћ међународном признању народноослободилачког покрета на крају Другог светског рата“, А. А. Костин „Однос Вашингтона према учешћу Црвене армије у ослобођењу Југославије“, Дмитар Тасић „Совјетски Савез и формирање југословенских снага безбедности (1944–1945)“, Миљан Милкић „Југославија, велике силе и питање статуса Јулијске крајине 1943–1945“, Коста Николић „Совјетски Савез и Југославија на крају другог светског рата 1944–1945“, Наташа Милићевић „Српско грађанство између Истока и Запада (1944–1945)“, Александар Животић „Совјетски погледи на Балкан и југословенску доминацију у Албанији (1943–1947)“. О совјетско-југословенском савезништву писали су: Петар Драгишић „Совјетски савез и југословенско-аустријски територијални спор после Другог светског рата“, Драгомир Бонцић „Научна срадња Југославије и Совјетског Савеза (1944–1947)“, Сања Петровић Тодосијевић „Конструктивно васпи-

тање најмлађих припадника југословенске заједнице. Совјетски модел на трагу 'познавања наше сопствене проблематике', Слободан Селинић „Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948“, Горан Милорадовић „У трагању за 'новим човеком': врхунац културне срадње Југославије и Совјетског Савеза 1944–1948“, Ђоко Трипковић „Британски погледи на односе између Југославије и СССР-а 1945–1947“, Анатолиј Аникејев „Албанија у политици Југославије и СССР-а у првим послератним годинама у совјетским дипломатским документима“. На тему Сећања на Други светски рат, радове је приложило шест учесника: Миле Бјелајац „Култура сећања на савезништво у Другом светском рату кроз називе улица, тргова и спомен-обележја“, Мирослав Јовановић „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, Александар Кулагин „Проблем признавања нове Југославије у међусавезничким односима током завршне етапе Другог светског рата у светлу руске историографије“, Далибор Денда „Радови о учешћу совјетских трупа у ослобођењу Југославије у часопису *Војноисторијски гласник*“, Олга Манојловић Пинтар „(Не)видљива места сећања“ и Тодор Куљић „Употреба квислинга у данашњој Србији“. Уз радове су приложене и краће биографије учесника скупа, као и именски и географски индекс појмова.

Сва потоња тумачења Другог светског рата у историографији представљала су повод за многе друштвене расправе протеклих деценија (и) на простору некадашње Југославије. Временом, слика Совјета и улоге Црвене армије се у историографији и јавности мењала од глорификације ка ниподаштавању њиховог доприноса ослобођењу Београда. Радови Николе Поповића, Момчила Митровића, Горана Милорадовића, Мирослава Јовановића, Алексеја Тимофејева, Милана Терзића, Дмитра Тасића, Миљана Милкића, Петра Драгишића, Драгомира Бонцића, Милета Бјелајца, Олге Манојловић Пинтар и Тодора Куљића на различите начине говоре о значају и улози Совјета у првим послератним годинама. Око петнаестак радова, грубо говорећи, своју пажњу фокусира на период од краја Другог светског рата до разлаза Тита и Стаљина 1948. године. Нису само промене које је донео почетак 21. века преломиле слику рата и Совјета у оквиру историографије, она је била преломљена и променама проистеклим из сукоба 1948. О дуготрајности модела који је тада у историографији био конструисан, на посредан начин сведочи чланак Далибора Денде, који прати однос историографије према ослобођењу Београда и улози Совјета у том догађају, у *Војноисторијском гласнику* од 1950–2009. године, са закључком да је тек осамдесетих година направљен мањи отклон од доминантног, званичног разумевања прошлости.

Сва комплексност тумачења Другог светског рата, првобитни монопол Комунистичке партије на неговање антифашистичких тековина, затим противуречности које су у историографији отворене падом социјалистичких режима, као и сложеност и неистраженост појединих тема везаних за ратно и поратно раздобље, компликују терминологију којом је савремени историчар приморан да се служи и стварају комуникационе проблеме у оквиру струке. Једно од спорних питања, на које ни овај научни скуп није дао уједначен одговор, повезано је са карактеризацијом кратког раздобља 1944–1948. године. Непостојање сагласности око разумевања првих послератних година отвара даље несугласице око тумачења југословенског социјализма после резолуције Информбироа. Док је за неке ауторе социјалистичка

Југославија била држава стаљинистичког типа (Г. Милорадовић), код других се може прочитати да је проблематично становиште о апсолутном прихватању совјетског модела у периоду 1944/45–1949/50, те да се први знаци потраге за „сопственим путем у социјализам“ могу приметити знатно пре 1948. године (С. Петровић Тодосијевић). Непостојање консензуса око оваквих питања отвара проблем употребе често коришћеног термина „совјетизација“: да ли совјетизација у југословенском случају значи и стаљинизацију? Оваква ситуација, у теоретском смислу, додатно компликује савремене погледе на Други светски рат, југословенско-совјетско савезништво, карактер послератне Југославије, личност Јосипа Броза Тита, модернизацију, однос национализма, либералног капитализма и социјализма (М. Јовановић, Т. Куљић).

Ратном периоду, са посебним акцентом на крај рата, односно јесен 1944. године, као основи за касније интерпретације заједничке, али и сопствене прошлости, посвећено је око двадесет радова. Најдиректније повезани са темом скупа, чланци М. Митровића и А. Тимофејева приближили су ратну свакодневицу и сусрет црвеноармејаца са становништвом Србије. Једној од најважнијих личности ратног и послератног времена – Јосипу Брозу Титу била су посвећена два чланка: Никите Бондарева, који говори о Титовом годинама проведеним у Москви и предисторији партизана, и Николе Поповића, о првом сусрету Тита са Стаљином, уз образложење да сусрет било која два човека јесте догађај и могућа тема историје, али да је сусрет ове две историјске личности посебно важан јер је имао утицаја на даљи ток историјских збивања.

Ослобођење Београда, осим што је било догађај од важности за националну историју (било некадашње Југославије или данашње Србије), има и своју балканску, европску и светску димензију. Због тога је извешан број радова у зборнику посвећен утицајима, односно погледима са Запада на совјетско-југословенско савезништво (радови Мире Радојевић, Миљана Милкића, Наташе Милићевић, Ђока Трипковића), али су обухваћене и територије које до скоро нису биле нарочити предмет интересовања српске и руске историографије – Албанија (Александар Животић и Анатолиј Аникејев), Румунија (Владимир Цветковић), источноевропске земље (Слободан Селинић), Аустрија у оквиру територијалног спора са Југославијом после рата (Петар Драгишић), Јулијска крајина (Миљан Миликић). Извешан број радова посвећен је совјетском погледу на догађаје и политику која је после рата била вођена на Балкану.

Теме које су на скупу покренуле највеће дискусије у зборнику су добиле потпунију аргументацију и (делимично) одговоре на нека од постављених питања. У том смислу интересантан је рад Зорана Јањетовића о евакуацији војвођанских Немаца коју је покренуло ослобођење Београда и која је отворила питање смисла даљег учешћа Мађарске у рату на страни Осовине. Ово истраживање на атрактивности добија и данашњим тежњама Немаца да им се у Војводини врати имовина коју су изгубили у процесу напредовања савезника. Рад Бојана Димитријевића о совјетској обавештајној служби у Југославији до 1948. године показао је да југословенске службе нису биле у стању да установе ниво података који је из земље отишао у СССР, а осим тога нису разликовале ни постојање различитих совјетских служби на овом простору, што на извешан начин сведочи о организацији и функ-

ционисању југословенске, односно совјетске државе. На конференцији се, у дискусији коју је покренуло излагање Срђана Цветковића, број лица страдалих у послератној репресији кретао од „52 човека у Ужичком округу“ до „многа више од тога“, што у извесном смислу илуструје целокупну ситуацију и разоткрива нове тенденције у оквиру српске историографије. Посматрано из перспективе противречности које постоје у савременој историографији, проистеклих из антифашистичких и тзв. анти-антифашистичких традиција (термин који користи Т. Куљић), рад Срђана Цветковића са разлогом привлачи пажњу и отвара многе дилеме (и оне методолошког карактера).

Међународни научни скуп поводом ослобођења Београда, симболичног датума и сугестивног контекста (прва званична посета председника Русије Дмитрија Медведева Србији, на иницијативу председника Србије Бориса Тадића, била је управо на 65-годишњицу прославе ослобођења), резултирао је овим зборником који отвара далеко више питања него што је понудио одговора. Несугласице постоје чак и у фактографији, на пример око броја руских војника који су учествовали у ослобођењу Београда, што релативизује улогу црвеноармејаца у овим догађајима, али и баца другачије светло на питање изворности револуције југословенских комуниста. Неслагања постоје на релацији српске и руске историографије, али и између млађе и старије генерације историчара (што је лакше уочљиво у случају руске историографије). Зборник не нуди потпунију слику једне од кључних личности тог периода – Јосипа Броза, што је свакако последица још увек затворених архива и недоступности грађе, и не доноси коначан број мртвих и настрадалих од репресије после рата, али отвара низ термилошких и епистемолошких дилема и сучељава и сабира различита тумачења Другог светског рата, ослобођења Београда и тековина произашлих из тих догађаја.

Оливера МАРКОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Милан СОВИЉ
Институт за новију историју Србије

Naučna konferencija: „České, slovenské a československé dějiny 20. Století V“, 23–24. března 2010, Hradec Králové, Česká republika

Храдец Кралове, чешки град богате традиције, са предивним готским, ренесансним и барокним грађевинама, био је домаћин пете по реду научне конференције „Чешка, словачка и чехословачка историја 20. века“. Конференцију је организовао Историјски институт Филозофског факултета Универзитета Храдец Кралове (Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové) 23. и 24. марта 2010. године. Презентација учесника конференције, предавања, као и свечано отварање и затварање конференције било је у згради Филозофског факултета.

Још 2005. године међу докторантима Историјског института Факултета хуманистичких наука Универзитета Храдец Кралове (Historický ústav Fakulty humanitních studií Univerzity Hradec Králové) настала је идеја о окупљању младих историчара који би на научним скуповима презентовали радове и уједно упознали стручну јавности са својим магистарским и докторским дисертацијама. Марта 2006. организована је прва а затим од 2007. до 2010. још три научне конференције, које су окупиле већи број млађих историчара, преваходно из Чешке и Словачке. Сличан случај био је и на петој конференцији „Чешка, словачка и чехословачка историје 20. века“, када је у осам панела учествовало више од четрдесет младих историчара, чије су теме и поља интересовања били везани за разне аспекте проучавања чехословачке историје. Првог дана конференције представљени су радови из привредне, политичке и културне историје Чехословачке, као и чешког и словачког народа у 20. веку, али и из историографије и теорије историјске науке. Другог и уједно последњег дана научног скупа, учесници су излагали радове из друштвене историје (два панела), као и на теме из чехословачке међународне политике (такође два панела под називом „Чехословачка у европском контексту“). Неки од радова на конференцији односили су се на: привредни развој Чехословачке у међуратном периоду, прилике у Протекторату Чешка и Моравска у току немачке окупације у Другом светском рату, на емиграцију из Чехословачке после 1945, ситуацију у Чехословачкој 1968–69. године, затим су анализирана разна питања

развоја чехословачке историографије, стање у чешком и словачком друштву кроз 20. век, као и чехословачка међународна политика и однос према другим европским земљама. Потписник ових редова је учествовао у оквиру панела „Чехословачка у европском контексту“ са темом *Jugoslávské ohlasy na události v Československu v letech 1938–1939* (Одједи дешавања у Чехословачкој 1938–1939. године у југословенској средини). Након сваког завршеног панела, публика је имала прилику да се укључи у дискусију са предавачима, што је било од великог значаја, с обзиром на коментаре, али и запажања присутних.

Веома пријатни домаћини – запослени у Историјском институту Филозофског факултета Универзитета Храдец Кралове, предвођени др Јаном Мервартом (Jan Mervart), потрудили су се да конференција буде организована професионално и одговорно. О томе говори и чињеница да је првог дана научног скупа представљен зборник радова са истоимене конференције из 2009. године *České, slovenské a československé dějiny 20. století IV*. Попут тог зборника, љубазни домаћини најавили су у најскорије време објављивање радова са конференције из марта 2010. Презентовани радови на конференцији у Храдец Краловима пружили су нове погледе на неке обрађене, као и на мање познате теме из чешке, словачке и чехословачке историје, али и подстакли учеснике и публику на другачија размишљања. Уједно, сама идеја – окупљање младих историчара, млађих доктора наука, доктораната и магистраната на конференцији, показала се као право решење у представљању нових радова, али и упознавању бројних колега из струке. Можда ће се једног дана неке сличне идеје јавити и у научним круговима Србије.

Мр Милан СОВИЉ

Институт за новију историју Србије

**Трећи научни скуп чешких балканолога,
Брно, 27. април 2010. године**

Сарадња Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze) и Филозофског факултета Масариковог универзитета у Брну (Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity v Brně) кроз заједничке сусрете поводом проучавања тема из историје и културе Балкана, настављена је априла 2010. године. Кажемо настављена, јер су у 2009. одржане две конференције чешких балканолога. Прво у Брну фебруара, а затим октобра месеца у Прагу. Овог пута, домаћин трећег скупа био је Институт за славистику Филозофског факултета Масариковог универзитета у Брну (Ústav slavistiky FF MU). Научни скуп је одржан 27. априла 2010. у конференцијској сали Деканата Филозофског факултета Масариковог универзитета. Испред Института за славистику у Брну учествовали су др Вацлав Штјепанек (Václav Štěpánek), др Павел Крејчи (Pavel Krejčí) и доц. Ладислав Хладки (Ladislav Hladký) са својим асистентима и докторантима: Вјером Смејкаловом (Věra Smejkalová), Алоисијом Змешкаловом (Aloisie Zmeškalová), Маријом Микеском Шупицом (Marija Mikeska Šupicová), Маријом Зоуфалом (Marie Zoufalá) и Петром Стехликом (Petr Stehlík). С друге стране, испред Института за светску историју (Ústav světových dějin) и Института за славистику и источноевропске студије Филозофског факултета Карловог универзитета (Ústav slavistických a výcho-

doevropských studií FF UK) учествовали су доц. Јан Пеликан (Jan Pelikán) и његови асистенти и докторанти Ондржеј Војтјеховски (Ondřej Vojtěchovský), Ондржеј Жила (Ondřej Žíla), Елишка Млинарикова (Eliška Mlynáriková), Самуел Бенеш (Samuel Beneš), Урош Лазаревић (докторант на Институту политичких наука Филозофског факултета Карловог универзитета – Ústav politologie FF UK), као и потписник ових редова.

Након поздравног говора др Вацлава Штјепанека, представници Института за славистику у Брну и Института за светску историју и Института за славистику и источноевропске студије у Прагу, др Вацлав Штјепанек и др Павел Крејчи, односно доц. Јан Пеликан приказали су кроз основне податке стање у својим институтима, шта је урађено у претходном периоду, али и шта би могло да се учини у времену које долази на развоју балканистике у Прагу и Брну. Други део скупа протекао је у проучавању, анализирању и дискутовању два рада: Марије Микеске Шупице, *Makedonsko-srbský církevní spor od vzniku samostatné Republiky Makedonie do roku 2008* (Македонско-српски црквени спор од настанка самосталне Републике Македоније до 2008. године) и Петра Стехлика, *Bosna v ideologii ilyristu a chorvatské politice 40. let 19. století* (Босна у идеологији илиризма и хрватске политике четрдесетих година 19. века). Искрпне и пре свега конструктивне полемике показале су да историчари и слависти у Прагу и Брну раде озбиљно на проучавању историје, друштва, језика и културе на Балкану. Скуп чешких балканолога протекао је и завршен је у пријатељској атмосфери, уз потврду да досадашња три сусрета неће бити и једина, јер ће наредна конференција, са новим радовима и дискусијама, бити одржана у Прагу на јесен 2010. године.

Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ
Институт за новију историју Србије

Информација о презентацији резултата рада Института за новију историју Србије, Москва, 2–7. октобра 2010.

У периоду од 2. до 7. октобра 2010. године делегација Института за новију историју Србије: директор Института др Момчило Митровић, главни и одговорни уредник редакције за институтска издања др Гордана Кривокапић-Јовић, председник Научног већа Института др Вера Гудац-Додић, др Александар Животић и др Алексеј Тимофејев, боравила је у Москви, у Дому руске емиграције „Александар Солжењицин“ (Дом Русског Зарубежја имени Александра Солженицына).

Основни циљ и сврха боравка сарадника Института за новију историју Србије у Москви била је промоција Института, приказ области интересовања запослених истраживача и тема којима се баве, као и презентација најновијих институтских издања, студија и монографија, те научног часописа Института *Токови историје*. Јачање веза у научном раду и истраживању, учвршћивање постојеће научне сарадње са колегама и истраживачима из различитих еминентних научних институција у Русији, а пре свега Института за словенске студије Руске академије наука, као и утемељење будућих заједничких активности, такође је био циљ посете и боравка сарадника у Москви.

Промоција Института за новију историју Србије одржана је 5. октобра 2010. у Дому руске емиграције. Присутствовали су јој, поред осталих, директор Дома руске емиграције Виктор Москвин, директор Института за словенске студије (Института славјановедения РАН) Константин Никифоров, колеге са Московског државног универзитета „Ломоносов“ (Московског државног универзитета им. М. В. Ломоносова), Руског института за стратешке студије (Российског института стратешких истраживања) и других руских академских институција. Институт је представио и публици се први обратио директор др Момчило Митровић, који је у главним цртама приказао развој Института, историјат и основне делатности. Промоција Института изложена је и базирана на неколико *тематских* целина. Научноистраживачка делатност Института приказана је, поред осталог, и кроз истраживачке области које су у фокусу интересовања истраживача у Институту. У склопу разноликих тема из друштвене, политичке, економске и културне историје Србије којима се запослени баве, историје различитих институција, спољне политике итд., указано је и на теме везане за друштвену историју Србије, социјалне групе и друштвене слојеве. Проблематика сељаштва и грађанства анализирана је из различитих углова и аспеката, а посебно је сагледавана кроз један сегмент, однос комунистичке власти према тим друштвеним слојевима и правце државне политике. У склопу тема из друштвене историје Србије које су сарадници Института обухватили својим истраживањима је и изучавање српског грађанства и односа југословенске власти према њему, као важном делу те комплексне проблематике. Указано је на студију Наташе Милићевић, која је објављена управо под таквим насловом, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, монографију којој је у протеклој години припала награда Министарства за науку. Међу радовима који се односе на истраживања других социјалних група су и они које се баве изучавањем најмногобројнијег друштвеног слоја – сељаштва. Пратећи актуелне трендове светске историографије, сарадници Института били су усмерени ка проучавању још једне социјалне групе – жена. Приказана су и друга издања најновије продукције Института. Посебно је наглашен тематски оквир везан за институцију војске, у чијем склопу је истакнута књига др Милета Бјелајца, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије (1918–1941)*. Презентована је и монографија о историји Срба у Хрватској, аутора др Софије Божић *Срби у Хрватској 1918–1929*. Посебан круг чинила је и историографија везана за НОБ, потом за цркву, питања хладног рата, ИБ-а и др.

Наглашен је значај часописа *Токови историје*, који излази још од 1967. године (*Токови револуције, Токови*). Указано је на домете тог научног часописа како на унутрашњем тако и на међународном плану. Посебно интересовање владало је за сарадњу и учешће сарадника из иностранства у часопису.

Целокупну промоцију пратили су визуелни ефекти, урађени поводом 50 година Института, као и на видном месту истакнута најновија институтска издања.

За учеснике презентације приређен је посебан програм боравка у Москви. Потенциране су посете Архиву Дома руске емиграције и Институту за словенске студије. У Архиву су гостима из Београда приказана нека од најзначајнијих документа везаних за рад руске емиграције од првих дана Октобарске револуције до данас.

Обилазак Института за словенске студије Руске академије наука учесницима је пружио прилику да упознају целокупан комплекс Руске академије наука и уметности.

Поред званичног дела посете, директор Института за новију историју Србије др М. Митровић водио је и разговоре о будућој сарадњи са К. Никофоровим из Института за словенске студије Руске академије наука и са А. Едемским из Института за стратешке студије. Директор Дома руске емиграције Виктор Москвин позван је у званичну посету ИНИС-у, поред осталог у циљу проширења сарадње са том институцијом.

Током боравка у Москви сарадници Института посетили су низ академских института, библиотека, институција културе.

Посета делегације ИНИС-а Москви само је наставак сарадње Института са сличним институцијама и појединцима у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Чешкој, Бугарској и другим земљама.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – www.inis@bgd.co.rs

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Упутство за предају рукописа

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.** Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1.800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu или у неком од програма компатибилних с MS Wordom и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. **Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, кључним речима, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред.** Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**

Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

или електронском поштом на: inis@ptt.rs

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија

Име и презиме аутора: нормал (курент)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): нормал под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланака из часописа, новина, дневних листова

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, *Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова

Архив Србије (даље АС), Земалска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130–783–1259.

Цитирање из енциклопедија

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weba

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији *Токова историје* се не враћају.

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Технички уредник:
Радмила Здравковић

Рачунски слог и прелом:
Радмила Здравковић

Штампа:
Беоцњига
Нови Београд, Пеђе Милосављевића 76

Тираж:
300 примерака